DEN SVENSKA ARBETAR KLASSENS HISTORIA

Herbert Tingsten

☆

DEN SVENSKA SOCIALDEMOKRATIENS IDÉUTVECKLING

II

TIDENS FÖRLAG

Herbert Tingsten

DEN SVENSKA SOCIAL-DEMOKRATIENS IDÉUTVECKLING

II

DEN SVENSKA ARBETARKLASSENS HISTORIA

Herbert Tingsten

DEN SVENSKA SOCIAL-DEMOKRATIENS IDÉUTVECKLING II

DEN SVENSKA ARBETARKLASSENS HISTORIA

DEN SVENSKA ARBETARKLASSENS HISTORIA

DEN SVENSKA SOCIALDEMOKRATIENS IDÉUTVECKLING

II

Herbert Tingsten

DEN SVENSKA SOCIALDEMOKRATIENS IDÉUTVECKLING

II

TIDENS FÖRLAG
Stockholm

STOCKHOLM
TRYCKERIAKTIEBOLAGET TIDEN
1941

STATEN OCH DEMOKRATIEN

Från taktisk till principiell demokratism

Enligt skilda socialistiska ideologier har staten betraktats som ett organ för klassförtryck, och socialismens seger har tänkts medföra själva den statliga tvångsordningens ersättande med individernas fria samarbete. Denna tankegång preciserades av Marx och Engels: staten var enligt dem det utmärkande för det mellanstadium i mänskligheten utveckling, som låg mellan urtidens frihet och fattigdom och framtidens frihet och överflöd; med socialismen skulle, enligt deras hegelianska terminologi, samhället göra sig fritt från den statliga ordningens boja. Särskilt i Engels' och efter honom i leninismens ideologi är denna uppfattning något väsentligt, varur regler av betydelse för det politiska handlandet kunna härledas. Som motpol till Marx och Engels har man brukat betrakta Lassalle, som i socialismen såg ett förverkligande av det sanna statsbegreppet och som därjämte under sin korta verksamhet som socialistisk agitator helt koncentrerade sig på krav, som tänktes vunna med hjälp av den bestående staten.

Tanken på statens avskaffande har icke uttryckts i något svenskt socialdemokratiskt program; den skymtar blott i vissa termer, särskilt i användningen av ordet "samhälle", då enligt vanligt språkbruk "stat" vore det naturliga. I den svenska diskussionen har överhuvud denna föreställning spelat en ringa roll. En viss motsättning spåras dock i den tidiga debatten på denna punkt. Palm talade efter Lassalle's mönster om att "statsbegreppet . . . verkliggöres först och allenast genom socialismen", medan de mera marxistiskt påverkade inom partiet undveko ordet stat som beteckning på framtidssamhället och stundom antydde, att detta icke skulle äga karaktären av stat i egentlig mening.[1] Stundom framfördes tanken på statens försvinnande av

den halvanarkistiska riktning, som under en tid hade hemortsrätt inom socialdemokratien. Då Branting år 1901 utarbetade en kommentar till Engels skrift "Socialismens utveckling från utopi till vetenskap", framhöll han gentemot Engels, att "den moderna socialismen (har) föga eller intet kvar av denna teoretiska motvilja mot staten som sådan". Senare ha blott i rena undantagsfall socialdemokratiska teoretiker talat om statens avskaffande som slutpunkt i den av Marx förutsedda utvecklingen; någon gång har synpunkten varit en lämplig replik på anklagelser mot socialismen för att vilja göra staten dominerande.[2] Numera betonas ofta, att denna tanke saknar och alltid saknat betydelse för svensk socialdemokrati.[3]

Nära förbundet med denna fråga har varit problemet, om socialismen skall begagna de medel, som staten ställer till förfogande, för att genomföra den socialistiska ordningen. Skall man överhuvud delta i det politiska arbetet eller ställa sig utanför till dess samhället — socialismen kan realiseras? Här stod Marx, som ansåg en erövring av den politiska makten nödvändig — och jämväl tänkte sig att staten till en tid skulle bibehållas under socialistisk ledning — mot anarkismen, som räknade på en omvälvning med andra medel och trodde sig helt kunna undvika den statliga eller den av staten legitimerade aktionen. Även denna fråga har i svensk socialdemokrati från och med Palms första föredrag fått ett så gott som entydigt svar. Marx' linje har godtagits; blott några halvanarkistiska ungsocialister, som i början av 1900-talet uteslötos ur eller eljest försvunno ur partiet, ha här varit opponenter. I partiets allmänna grundsatser har i olika formuleringar fastslagits, att den politiska makten skall erövras.

Hur skulle då socialismen vinna makten, på legal eller revolutionär väg, i demokratiska former eller icke? Denna fråga upplöser sig, såsom i ett annat sammanhang har antytts, i en rad skilda problem. Då Marx och andra äldre ideologer verkade, var ingen europeisk stat en demokrati. På vissa håll räknade man med en fredlig och legal seger för demokratien, på andra troddes en revolution vara nödvändig. Båda dessa vägar vunno anhängare även inom socialdemokratien. Enligt en revolutionär linje skulle socialismen medverka till införande av demokrati med våldsamma medel; inom demokra-

tien skulle det socialistiska målet nås på fredlig väg. Detta var den politiska eller demokratiska revolutionstanken, godtagen såsom instrument för socialismen. Enligt en variant av denna kunde socialismen, då den demokratiska revolutionen ägde rum, antas vara så stark, att den omedelbart som majoritetsriktning övertoge statsmakten och började genomföra socialismen; i vissa sammanhang använde Marx för den situationen, som då uppkomme, beteckningen proletariatets diktatur. Den politiska revolutionen skulle sålunda på en gång bli en social revolution. Denna tankegång kunde emellertid användas på ett särpräglat sätt. Man kunde utgå från att socialismen, då revolutionen väl ägt rum, övertog statsmakten utan att vara formellt demokratiskt legitimerad; socialismen skulle helt enkelt ta makten efter revolutionen. Det var icke nödvändigt att rättfärdiga en sådan linje med antidemokratiska argument; då förutsättningen var att folkviljan icke genom val kunde fastställas före revolutionen, var det möjligt att framställa den ur revolutionen framgående socialistiska styrelsen såsom massans representant utan att närmare ingå på frågan om dess stöd hos folket. Ibland uttalades dock bestämt, att socialismen skulle ta makten, trots att den vore i minoritet, och uttrycket "proletariatets diktatur" användes för denna situation. (Mellan de sist berörda tankegångarna har kommunismen svängt.) Revolutionstanken kunde dock ges också en helt annan utformning. Man hävdade, att för det fall att demokrati — vare sig med fredliga medel eller ej — vunnits utan en social omvälvning, det vore nödvändigt med en revolution för att genomföra socialismen. Här förordades alltså en så att säga isolerad social revolution. Segern skulle vinnas i två etapper: 1) demokrati, eventuellt genom politisk revolution, 2) socialismen genom revolution. I regel torde de, som tänkt sig denna taktik, ha utgått från att efter den sociala revolutionen en majoritet av folket skulle vinnas för dess syften. Man förutsatte, att bourgeoisiens ekonomiska tryck och inflytande på propagandamedlen skulle hindra socialismen att på demokratisk väg nå makten.

Dessa tankegångar fixerades icke av de socialistiska teoretiker, som tillerkändes auktoritet. Det möter ingen svårighet att med citat ur Marx' skrifter belägga alla de divergerande linjer, som nu berörts. Fältet var öppet för de taktikstrider, som fyllt socialistisk debatt.

Frågans sammanhang med klasskampsproblemet är uppenbart. Enligt Marx' stora perspektiv skulle den exproprierade, utsugna klassen vid ett visst stadium vända sig mot sina herrar, expropriera expropriatörerna. Anlades detta perspektiv var det naturligt att tänka sig antingen en kombination av politisk och social revolution eller, mindre rimligt, en social revolution inom en demokrati. En socialistisk samverkan med andra grupper var här utesluten. Enligt Marx' lilla perspektiv funnos en rad olika klasser och dessa kunde av skilda skäl grupperas på olika sätt. Anlades detta perspektiv var det naturligt att tänka sig att först demokratien erövrades med fredliga eller våldsamma medel och att sedan socialismen successivt och fredligt förverkligades inom demokratiens ram. En samverkan med andra grupper var tänkbar både för att erövra demokratien och för att framgångsrikt verka inom demokratien.

Gemensamt för de i mera egentlig mening socialdemokratiska riktningarna är att man värderat demokratien — den allmänna rösträtten och de medborgerliga friheterna — såsom aktionsmedel i den icke socialistiska staten och att man förutsatt, att det fullt utvecklade socialistiska samhället, i den mån politiska institutioner här skola finnas, skall äga demokratisk karaktär. Tvistefrågor ha varit, dels om revolutionära medel skola tillgripas för att nå demokratien, dels om dylika medel eller överhuvud medel, som icke falla inom demokratiens normala verksamhetsformer, i sista hand få användas för att förvandla den demokratiska staten till socialistisk. Då socialismen har varit målet, har det legat nära till hands att i den icke socialistiska demokratien se ett taktiskt instrument. Denna synpunkt på demokratien har dock varit av betydelse främst innan denna styrelseform nåtts. Sedan demokratien väl erövrats, har den i allt högre grad kommit att betraktas som ett värde, som ovillkorligen måste bevaras.

Debatten inom den svenska socialdemokratien under de första åren är ett gott exempel på den oklarhet, som nyss framhållits. Ofta är det svårt eller omöjligt att fastställa vad man menat med gjorda uttalanden eller om dessa överhuvud äro uttryck för någon som helst preciserad mening. Avses först och främst, då man talar om revolution, en politisk eller en social revolution, eller förutsätter man en revolutionär aktion, som omfattar både en politisk och en social om-

välvning, en "permanent" revolution, för att använda det uttryckssätt, som Trotzki gjort ryktbart? Icke sällan är det uppenbart, att man icke klargjort för sig de alternativ, som finnas, utan endast tillägnat sig ett sätt att tala utan att precisera sin mening. Stundom användes ordet proletariat i sin mera egentliga mening, d. v. s. som beteckning för industriarbetarklassen, i andra fall åsyftas tydligen härmed alla människor, som livnära sig genom eget arbete, eller i varje fall alla, som icke äga höga inkomster. På detta sätt blir det möjligt att presentera partiet såsom det stora folkpartiet, massans parti, trots att proletariatet i vanlig mening var en obetydlig del av Sveriges befolkning.[4] I diskussionen om samarbete med andra partier eller grupper framträder en liknande oklarhet. Man kunde sålunda tala om alla grupper utanför socialismen som en enda reaktionär massa utan att antyda, att dessa grupper sannolikt utgjorde så gott som hela befolkningen.

Starkast framträder oklarheten då det talas om revolution eller allmän rösträtt som medel att vinna segern. Att en revolution var fullkomligt otänkbar och att allmän rösträtt vid denna tid icke gärna kunde ge partiet mer än något enstaka mandat i riksdagen synes man ofta ha varit omedveten om. Det egendomliga i resonemangen kom i viss mån för eftervärlden att döljas av den svenska industrialiseringens snabbhet; då väl den allmänna rösträtten erövrades var arbetarklassen tillräckligt stor för att bilda underlag för riksdagens största parti.

Redan dessa erinringar visa, att den tidiga svenska debatten hade en egendomligt irreal karaktär. Utifrån ett huvudsakligen från Marx hämtat schema diskuterades problem med ringa hänsyn till svenska förhållanden. Marx' anspråksfulla attityd återspeglas hos partiet; liksom Marx, omgiven av ett fåtal vänner, kunde uppställa regler för en europeisk arbetarklass, som icke kände hans namn, kunde en grupp unga svenskar, vilkas anhängare utgjorde omkring en tusendel av landets vuxna befolkning, resonera som om de kommenderade — eller inom några år skulle kommendera — en till aktion beredd majoritet.

I två på hösten 1886 hållna föredrag framlade Branting den uppfattning i taktikfrågan, som sedan i stort sett blev bestämmande för hans verksamhet. Sin grundläggande tankegång klargjorde han främst i föredraget "Varför arbetarrörelsen måste bli socialistisk" den 24 oktober 1886.[5] Efter att ha redogjort för socialismens syften uppställde han här frågan, på vilken väg dessa skulle vinnas: "genom revolution eller reformer". Klart vore, att socialismens förverkligande innebure en revolution i meningen av en ny samhällsordning. Men om man med revolution menade "något som har förbindelse med gatukravaller, mord och plundring, då är socialismen som sådan så långt ifrån revolutionär, att den tvärtom måste betecknas som i äkta mening konservativ". Socialismen gjorde icke de enskilda personerna ansvariga för samhälleliga missförhållanden och det låge den därför fjärran att "egga till planlösa attentat mot enskilda motståndares person eller egendom". Men under alla förhållanden kunde socialisterna ej lova att gå den lagliga vägen. Om överklassen vägrade att bevilja kravet på allmän rösträtt och, liksom i Ryssland och Tyskland, berövade arbetarklassen de medborgerliga friheterna, vore det en plikt att bryta detta tyranni. Bourgeoisien, som vunnit sitt välde genom en rad revolutioner, borde icke förvåna sig över denna uppfattning. "Vill emellertid överklassen respektera folkviljan, *även när den fordrar upphävande av dess egna företrädesrättigheter,* så icke blir det socialisterna, som i onödan vädja till våldet. Men första förutsättningen för en fredlig arbetarrörelse är, att den skall ha några medel att göra sig gällande. *Allmän* rösträtt är således priset, för vilket bourgeoisien kan få köpa sig avveckling medelst administration, i stället för konkurs, anhängiggjord vid revolutionens domstol."

Detta uttalande tyder närmast på att Branting ansåg revolutionära medel nödvändiga, därest icke allmän rösträtt beviljades, men avvisade tanken på revolution under andra förhållanden och för andra syften, att han, med andra ord, godtog den borgerligt-demokratiska men förkastade den sociala revolutionen. Alldeles klart är dock uttalandet icke. Branting tog bestämt avstånd endast från ett slag av "revolution", som ingen människa vid denna tid rekommenderade — mord, plundring och planlösa attentat. På samma sätt uttalade han sig

för en våldsam aktion endast under en förutsättning, som många icke-socialister måste ha ansett rättfärdiga en sådan aktion, nämligen införandet av en mot arbetarna riktad undantagslagstiftning. Alldeles bestämt besvarade han däremot ej frågan, huruvida socialismen, om demokrati genomfördes, skulle använda blott fredliga medel. Det sades blott, att socialisterna i sådant fall icke skulle "i onödan vädja till våldet". Branting synes, liksom vid flera andra tillfällen, ha varit angelägen om att hålla kontakten både med de borgerliga demokraterna och med revolutionärerna inom partiet.

I detta tal ingick Branting ej närmare på frågan om samarbete med grupper utanför socialismen. Han betonade endast, att arbetarklassen, ehuru den i mycket hade samma åsikter som den borgerliga demokratien, icke kunde gå "som svans åt den liberala eller radikala bourgeoisien", detta emedan det liberala programmet vore otillräckligt och ej hade samma vetenskapliga, medvetna inriktning som det socialistiska. I ett några veckor tidigare hållet föredrag om "de närmaste framtidsutsikterna" hade emellertid Branting ingående diskuterat samarbetsfrågan.[6] Han utgick här från att en period av reaktion mot kraven på frihet och folkstyrelse inträtt — som bevis anfördes ett åtal mot Palm och vissa antydningar om åtgärder mot socialisterna — och att man kunde vänta sig ett systemskifte, ett slags monarkisk diktatur efter det danska estrupiatets mönster. Socialismen borde därför i Sverige — liksom i Danmark — "tills vidare sluta ett vapenstillestånd, ja, mer än det, ett anfalls- och försvarsförbund, fast väl att märka på likaberättigandets grundval, med de elementer inom tredje ståndet, som ännu icke alldeles mist den revolutionära andan, utan vilja med allvar och kraft motsätta sig överklassens övergrepp". Branting tillade, att socialismen skulle veta att avvisa de "högerns lockelser med skensocialistiska fraser och förslag vilka nog icke komma att fattas" — sannolikt tänkte han på s. k. statssocialistiska förslag av den Bismarckska socialpolitikens typ. Men även mera allmänna skäl för en samverkan med den borgerliga liberalismen anfördes. Sverige vore ett efterblivet land, i vilket medelklassen ännu spelade en viktig roll. "Arbetarklassen behöver den hjälp den kan få från detta håll, lika väl som medelklassen å sin sida behöver ha arbetarna bakom sig, för att kunna hålla stånd mot gemensamma

fiender." Och i kampen för den allmänna rösträtten hade den borgerliga radikalismen och socialismen ett gemensamt mål, som för den närmaste tiden vore det väsentliga för dem båda.

Stundom gjorde Branting uttalanden, som icke stämde väl överens med nu refererade synpunkter. Han talade om "social revolution" på ett sådant sätt, att det åtminstone synes sannolikt, att han avsåg en revolution i vanlig mening, icke en fredlig evolution.[7] Han förklarade det hopplöst att vänta något av riksdagen och räknade med att arbetarna "kring klasskampens och socialdemokratiens röda fanor (skulle) bilda en makt, som kan väga upp de andras, som kan i ett givet ögonblick träda fram och säga: giv oss vår rätt, eljest ta vi den ändå".[8] I "Social-Demokraten" infördes stundom artiklar av klart revolutionär färg under Brantings redaktörstid.[9] Vid ett tillfälle framhöll Branting, att allmängiltiga taktiska regler för partiets verksamhet icke kunde uppställas.[10]

Obestridligt är i varje fall, att Branting som första mål såg den allmänna rösträttens erövring och att han räknade med, att både demokrati och socialism skulle kunna vinnas med fredliga medel. Då han hotade med våld, var det närmast med tanke på den allmänna rösträtten; i likhet med många borgerliga liberaler synes Branting ha ansett, att våld för att nå demokrati är moraliskt tillåtet. Brantings uppskattning av rösträtten kommer tydligt till uttryck i den av honom föreslagna, på ett möte den 10 juli 1887 antagna s. k. Lill Jans-resolutionen.[11] I denna uttalades bland annat, att "den allmänna rösträtten är en oundgänglig förutsättning för att folket på laglig väg skall kunna bli herre i sitt eget hus och ombilda samhället efter sina behov, i stället för att det nu väsentligen endast tjänar överklassens fördel" och att "den allmänna rösträttens snara beviljande är den enda vägen till en fredlig lösning av den stora sociala frågan . . ."

Det kan icke med fog påstås, att Danielsson vid denna tid intog en klart revolutionär ståndpunkt.[12] I än mindre grad än Branting framlade han en bestämd linje i taktikfrågan, och de uttalanden i denna, han vid olika tillfällen gjorde, vittna icke om en konsekvent och genomtänkt övertygelse. Det står likväl utom tvivel, att han visade starkare socialrevolutionära tendenser än någon annan av partiets ledande män. Ibland förklarade han visserligen, att den sociala revo-

lutionen vore tänkbar utan våld. "En social revolution förestår", yttrade han i ett föredrag i Stockholm år 1886. "Proletariatet skall denna gång verkställa den — med våld eller på fredlig väg allteftersom den härskande klassen ställer sig."[13] På sydsvenska arbetarkongressen 1888 höll han ett oklart anförande i taktikfrågan.[14] En talare tydde detta så, att Danielsson "önskade en våldsam revolution". Danielsson förklarade, att han blivit missförstådd: det berodde på överklassen, icke på arbetarna, om en våldsam aktion skulle bli nödvändig. Vid ett senare tillfälle skrev Danielsson i "Arbetet", att arbetarna icke borde använda våldsmedel, förrän den fredliga vägen visade sig vara oframkomlig.[15] Emot dessa uttalanden stå emellertid en rad andra, som tyda på att Danielsson hade föga tro på den parlamentariska vägen och i själva verket ansåg en revolution nödvändig och eftersträvansvärd. Vid ett möte för arbetslösa i Stockholm i början av år 1887 talade han om revolutionen som en snart inbrytande "världsskakande storm"; hela tonen i föredraget vittnar om ett slags krigisk hänförelse.[16] I ett annat föredrag förklarade han att revolutionen "måste komma och vi skola veta att kämpa för den även när det gäller mer än tal och demonstrationer".[17] Viktigare är, att han i ett stort antal artiklar i "Arbetet" framförde revolutionära synpunkter. Rösträtt borde eftersträvas och med hjälp av denna skulle mindre sociala reformer kunna uppnås, men den parlamentariska verksamheten vore dock av sekundär betydelse. I en artikel betecknades demokratien som "en stor historisk lögn"; utan ekonomisk likställighet vore den politiska likställigheten endast skenbar.[18] Vid ett annat tillfälle karakteriserades parlamentarismen som "den moderna styrelsen i klasstaten".[19] Representationen fattade blott sådana beslut, som direkt eller indirekt vore till fördel för den härskande klassen. "Hurudana än rösträttsförhållandena i ett land äro, har dock representationen överallt denna karaktär av överklassiskt välfärdsutskott och kan heller aldrig i en klasstat få någon annan." Då en skandinavisk fackföreningskongress skulle hållas i Köpenhamn på sommaren 1888 yrkade Danielsson — i strid med Branting — att svenskarna icke skulle deltaga.[20] Som motiv härför anfördes bland annat, att den danska socialismen, som samarbetade med radikaler och satte det parlamentariska arbetet i förgrunden, icke längre vore ett revolutio-

närt parti. Danskarna hade förlorat "socialismens väsentligaste egenskap av en revolutionär samhällsklass' världsåskådning, inför vilken de dagspolitiska tilldragelserna endast få en underordnad betydelse och i varje fall endast kunna tjäna att belysa och upplysa. Tag bort denna karaktär hos socialismen, gör den ifrån en ny samhälls- och världsteori till ett futtigt politiskt program för ett rent parlamentariskt parti, och i samma ögonblick skall entusiasmen slockna hos arbetarnas kärna, och den sociala revolutionens ideal sjunka ned till en alla intressen hos arbetarna uppslukande strävan efter 'reformer'". Det stora hos socialismen vore, fortsatte Danielsson, att den "aldrig ett ögonblick nedlåter sig att spela rollen av parlamentariskt parti utan under alla förhållanden behåller sin socialrevolutionära tendens". Dessa och liknande uttalanden äro långt ifrån klara, men närmast tyda de dock på att Danielsson icke tänkte sig blott en revolution för att erövra demokratien utan även en social revolution för att förverkliga socialismen. Men alldeles uteslutet är ej, att han även i detta sammanhang med revolution menade en fredlig, total omdaning av samhällsordningen.

Även när det gällde frågan om samarbete med borgerliga demokrater och radikaler gjorde Danielsson stridiga uttalanden. I första numret av "Arbetet" vände han sig icke endast till arbetarna utan också till medelklassen, som sades lika väl som arbetarna vara beroende av storkapitalisterna och storgodsägarna.[21] Under polemiken mot tanken på deltagande i Köpenhamnskongressen kritiserades det danska arbetarpartiet, emedan det "kompromissat med dessa politiska halvheter, som benämna sig liberala, radikala, européer och vad allt de heta". I en artikel i början av år 1889 vände han sig med stor skärpa mot tanken på samarbete med liberalerna.[22] Fiendskapen mellan dem och arbetarna vore oförsonlig, "för så vitt man med 'liberala' förstår hela denna brokiga skara av fabrikanter, köpmän, yrkespolitiker, tidningsredaktörer och vegeterande medelklass, vilka vanligen sammanfattas under namnet 'frihandlare', i regeln äro utan åsikter och lätt försona sig med den reaktionäraste regering, emedan deras huvudsyfte alltid är den ekonomiska säkerheten". Om ett verkligt radikalt parti komme att bildas, borde socialdemokraterna däremot samverka med detta. Även på denna punkt stod Danielsson alltså, ehuru han

icke preciserade sin mening, tydligen åtskilligt till vänster om Branting.

I diskussionen rörande deltagandet i Köpenhamnskongressen ställde sig Palm på Brantings, Sterky på Danielssons sida.[23] Sannolikt är att detta ställningstagande gav uttryck åt mera generella tendenser. Palms hela agitation var starkt inriktad på den allmänna rösträtten, och i den mån han vid denna tid tänkte på användningen av revolutionära metoder, torde det ha varit en revolution för rösträttens vinnande, han avsåg. I en debatt med Anton Nyström i början av år 1886 yttrade han, att socialdemokratien ville nå sitt mål med lagliga medel, men att andra medel måste tillgripas, om de härskande t. ex. förkvävde yttrandefriheten; denna uppfattning överensstämmer helt med Brantings något senare framförda mening.[24] Åtminstone i en artikel talade Palm dock om "den sociala revolutionen" i sådant sammanhang, att han måste ha avsett en våldsam omvälvning.[25] Sterky skrev år 1886 i "Social-Demokraten", att socialdemokratien ville söka nå sitt mål med fredliga medel.[26] Då de av kapitalisterna ägda produktionsmedlen skulle exproprieras av staten behövde detta "ej nödvändigtvis ske genom våld". I detta fall tänkte sig Sterky tydligen möjligheten av en revolution; denna skulle sålunda gälla icke demokratiens erövring, utan socialisering.

I tidningarna "Folkets röst" och "Proletären" fördes ofta ett revolutionärt språk. I den förstnämnda tidningen återkommer ständigt tanken, att revolution av våldsam art är nödvändig, om ej bourgeoisien ger efter. Någon gång antydes, att en sådan eftergift är tänkbar, men i regel betraktas den våldsamma aktionen som den metod, vilken sannolikt måste följas. "Bourgeoisien är vår dödsfiende", heter det i en artikel. "Vi få ej vila förrän den är störtad, vår fiende måste vi bekämpa och vi skola till sist segra. Kompromissa hjälper ej, vi skola alltid tänka, att vi ha en oförsonlig fiende, som ovillkorligen måste tillintetgöras, ty så länge denna fiende (bourgeoisien) finnes, måste klasshatet finnas ..."[27] Vid ett annat tillfälle uttalas, "att alla tecken tyda på att utsugarna, med polis och militär i sin sold, ej lämna ifrån sig sina roffade rättigheter utan genom en social revolution... Revolutionens senare fas är börjad i och med massornas fordran att komma i åtnjutande av

såväl politiska rättigheter som fulla frukten av industriens utveckling. Det är just därom striden gäller och att den skall bli hård är säkert, lika säkert som att folkets rättvisa sak skall segra om ock efter blodiga strider. Alla goda, ädla och stora reformer ha gått fram genom blod . . ."[28] Liknande, kanske något mindre våldsamt formulerade uttalanden möta i "Proletären".[29]

Kännetecknande för diskussionen under denna period torde överhuvud kunna sägas vara, att man hotade med revolution, vare sig av demokratisk eller social art. Socialismen skulle genomföras, helst på fredlig men, om detta ej vore möjligt, på våldsam väg. Skillnaden mellan ståndpunkterna består dels i att man på vissa håll räknade blott med en demokratisk, på andra håll med en social revolution, dels i att man uppskattade möjligheten att nå målet på fredlig väg på olika sätt. I demokratiska reformer såg man medel att genomföra socialismen; stundom betraktades rösträtten icke som en grundval för praktiska insatser utan endast eller huvudsakligen som ett instrument för propaganda. För en eventuell revolution förklarades alltid de maktägande ansvariga; dessa kunde ju, genom att ge efter, undvika en omstörtning. Sannolikt är, att den muntliga agitationen var mera revolutionärt färgad och överhuvud mera våldsam än den här givna, huvudsakligen på tidningsartiklar byggda framställningen ger vid handen.[30]

Det bör emellertid starkt understrykas, att de revolutionära tankar som framfördes icke voro utformade och preciserade. Man torde i själva verket allmänt, vare sig man talade om demokratisk eller social revolution, ha utgått från att en majoritet bland folket måste stå bakom en omstörtning. Om revolution genom en "klassmedveten minoritet" och om upprättande av en på en dylik minoritet stödd diktatur är icke fråga. Att demokrati skulle råda i den socialistiska staten torde ha betraktats som självklart. Den revolutionära fraseologien hade alltså en helt annan innebörd än i der senare utformade kommunistiska doktrinen.

Vid den konstituerande kongressen upptogos taktikfrågorna till behandling och partiets ståndpunkt fastställdes i utförliga resolutioner. I fråga om tillkomsten av de skilda resolutionsförslagen och

debatterna kring desamma föreligga emellertid blott mycket ofullständiga uppgifter.[31]

Socialdemokratiska förbundet i Stockholm hade på Brantings initiativ påyrkat ett uttalande i rösträttsfrågan. Den resolution, som enhälligt antogs, inleddes med en deklaration om viss skepsis rörande rösträttens betydelse. Kongressen sade sig erkänna, "att klassförtrycket kan bestå lika väl i länder med som utan rösträtt", påstod sig icke hysa "några illusioner angående de omedelbara följderna av den allmänna rösträttens införande" och betecknade rösträtten "blott som ett medel och icke som mål". Därefter förklarade sig kongressen fordra rösträtten "som den viktigaste och mest uppfostrande politiska rätt i det nuvarande samhället" och instämde i Lill-Jansresolutionen från 1887, vari bland annat rösträttens snara beviljande sagts vara "den enda vägen till en fredlig lösning av den stora sociala frågan". — I en annan resolution förordades samtidiga demonstrationer för "arbetarklassens naturliga och medborgerliga rättigheter".

Det är vanskligt att närmare analysera ordalydelsen i ett aktstycke, som med all sannolikhet utarbetats i stor hast och beträffande vars innebörd inga meddelanden eller kommentarer lämnats av upphovsmännen. Klart synes dock vara, att resolutionen hade karaktären av en icke helt genomarbetad kompromiss. Det föreligger en viss motsättning mellan kongressens egna uttalanden och den meningsyttring, i vilken man säger sig instämma. De första, av kongressen själv formulerade satserna, ge närmast uttryck åt den uppfattning, för vilken Danielsson vid denna tid var den främste representanten. Själva kravet på rösträtt fick sin speciella färg genom betonandet av dennas uppfostrande betydelse; det talades ej om rösträtten som det stora medlet till samhällets omdaning. Lill-Jansresolutionen var uppenbarligen präglad av den mera positiva uppskattning av rösträtten, åt vilken särskilt Branting givit uttryck.[32]

Resolutionen i vad protokollet betecknar som "våldsfrågan" föreslogs av Branting och antogs enhälligt utan någon egentlig debatt. Dess lydelse var: "Kongressen förklarar att Sveriges socialdemokratiska parti i sin verksamhet för att organisera den svenska arbetarklassen till erövrande av den politiska makten endast vill begagna

sig av sådana medel, som motsvara folkets naturliga rättsmedvetande. Det nutidsprogram vi uppställt och arbeta för är det bästa vittnesbördet om att vi ingalunda för vår del sträva efter en våldsam revolution. Kongressen tillbakavisar uttryckligen de dumdristiga planer, som understundom tillskrivas oss av våra fiender, att vi skulle vilja sätta hela arbetarrörelsen på spel genom att utan tillräckligt stöd i folket försöka en eller annan våldsam kupp. Tvärtom vill partiet fortfarande som hittills använda hela sitt inflytande för att förebygga obetänksamma, våldsamma utbrott av folkets missnöje, bakom vilka ingen tillräcklig makt skulle kunna ställas. Revolutioner kunna aldrig 'göras'; men skulle de styrandes blindhet och egoism frammana den våldsamma revolutionen som förtvivlans självhjälp, är vår plats given och vi redo att göra allt för att åt folket erövra och bevara så värdefulla frukter som möjligt av striden, på det att dess offer ej må ha skett förgäves."

Branting motiverade denna resolution med behovet av att skingra de missförstånd och lögnaktiga rykten, som förekommo i fråga om partiets syften och metoder. Resolutionen har utan tvivel sin udd riktad mot den agitation för våldsamma kampmedel, som fördes på vissa håll. I framställningar av partiets historia har emellertid beslutet utan tillräckliga skäl tolkats som ett klart principiellt accepterande av den fredliga agitationens linje; det har påstått bestyrka rörelsens "strängt pacifistiska tendens" och innebära "ett tillbakavisande av varje tanke på kupp-planer".[33] Man har i sin analys av beslutet påverkats av att partiet följt och allt starkare hävdat en parlamentarisk och pacifistisk taktik. Men i själva verket måste 1889 års resolution enligt dess ordalydelse betraktas som en tvetydig kompromissformel; den är ett bevis på att vid denna tid socialdemokratien stod långt ifrån främmande för tanken på våldsamma aktioner. Nästan varje sats i resolutionen antyder möjligheten av våld samtidigt som den fredliga taktiken ges ett visst obestämt företräde. Den första meningen uttalar blott, att man vill begagna medel, som "motsvara folkets naturliga rättsmedvetande"; därmed är intet bestämt utsagt. Därefter förklarar man att en våldsam revolution icke eftersträvas, d. v. s. kongressen räknar med möjligheten av att fredliga medel skola vara tillräckliga. De därpå följande satserna äro

alldeles särskilt oklara; de ge intrycket av en genomtänkt och åsyftad oklarhet. Alla våldsamma kupper fördömas ej, men väl sådana som företagas "utan tillräckligt stöd i folket" och som därför "sätta hela arbetarrörelsen på spel"; partiet säger sig vilja förebygga våldsamma utbrott, men denna deklaration gäller endast sådana utbrott, "bakom vilka ingen tillräcklig makt skulle kunna ställas". Strängt taget säges här ingenting mer än att man bör undvika ett revolutionsförsök, så länge detsamma icke har några utsikter till framgång — en sats, som de hetsigaste revolutionärer kunde giva sin anslutning till. I den förhandenvarande situationen innebar visserligen denna sats ett avvisande av våldstanken, ty ingen kunde gärna räkna med att ett parti på 3,000 medlemmar skulle kunna lyckas genomföra en våldsaktion, men för framtiden förblevo alla möjligheter öppna. Till yttermera visso betonas i resolutionens sista stycke, att om en våldsam revolution spontant skulle utbryta, partiet vore redo att ansluta sig till densamma. Alltså: partiet vill i det förhandenvarande läget icke driva en utsiktslös revolutionär taktik, men en sådan kan tänkas komma till användning så snart partiets maktmedel skapa förutsättningar för framgång; redan dessförinnan är partiet berett att ansluta sig till en revolutionär rörelse, om en sådan, trots partiets skepsis inför dess möjligheter, kommer till stånd. Att kalla dessa deklarationer strängt pacifistiska, är en orimlighet, som blott kan förklaras av den vanliga benägenheten att i partiets tidigare ställningstaganden inlägga de föreställningar, som långt senare kommit att behärska dess verksamhet.

I taktikfrågan i mera begränsad mening, frågan om samarbete med andra politiska riktningar, framträdde starkare motsättningar än i rösträtts- och våldsfrågorna. En dubbeltydig kompromiss, som skilda riktningar kunde tolka på olika sätt, var här icke gärna möjlig; det måste dock utsägas, huruvida samarbete med andra partier skulle få äga rum eller icke. Två huvudförslag stodo här mot varandra. Brantings förslag inleddes med satsen: "Kongressen erkänner fullt ut att gent emot det revolutionära socialdemokratiska arbetarpartiet som det politiska uttrycket för den egendomslösa, arbetande klassen i samhället bliva samtliga politiska partier allt mera en enda reaktionär massa". Men omedelbart därefter uttalades, att "i ett land med

efterbliven ekonomisk utveckling som Sverige anser kongressen dock att det vore för tidigt att driva den alltid nödiga självständigheten gent emot andra partier ända till vägran av allt samarbete under några förhållanden. Med sådana grupper, som visa sig allvarligt vilja värna och utvidga folkets rättigheter, må därför tills vidare för bestämda, nära liggande syften samverkan vid val, rösträttsagitation o. a. d. kunna äga rum . . ." Förutsättningen för sådan samverkan vore att härvid socialdemokratiens likaberättigande som politiskt parti erkändes och att partiets förtroendemän, som alltid i dylika fall borde rådfrågas, funne villkoren antagliga. Sterkys förslag var kort och bestämt: "Då Sveriges socialdemokratiska arbetarparti är ett propagandaparti, d. v. s. har till sin huvuduppgift att utbreda kännedom om socialdemokratien, och då deltagande i val är ett gott agitationsmedel, så förordar kongressen deltagande i val, dock endast då något bestämt resultat står att vinna eller åtminstone tillfälle till propaganda förefinnes. Men då gentemot detta parti alla andra äro reaktionära, förkastar kongressen allt samarbete med andra partier." Ett av Palm väckt förslag avvisade icke helt tanken på samverkan med andra partier, men talade om valen såsom blott ett agitationsmedel; Palm röstade sedermera på Sterkys förslag.[34] Före kongressen hade Danielsson till Branting insänt ett förslag, vari betonades, att partiet vore "ett revolutionärt och icke ett parlamentariskt parti" och att inför detta parti alla borgerliga partier framstode som "reaktionära massor"; dock skulle i begränsad omfattning samarbete med andra partier kunna äga rum under partistyrelsens kontroll. Detta förslag togs icke upp till behandling vid kongressen och var icke heller avsett att göra det; i själva verket har förslaget praktiskt taget samma innehåll som Brantings yrkande och det har med all sannolikhet legat till grund för detta.[35] Kongressbehandlingen slutade med votering mellan Brantings och Sterkys förslag. Det förra segrade med 35 röster mot 11; till minoriteten hörde, jämte Sterky och Palm, också Thorsson.

Även denna resolution har framställts på ett sätt, som är förståeligt med hänsyn till partiets senare utveckling men icke desto mindre oriktigt. Enligt Höglund angavs i resolutionen "den politiskt-taktiska huvudlinjen, som partiet skulle komma att följa ända fram till

tidpunkten för den tredje socialdemokratiska regeringens störtande, då slagordet om den enda reaktionära massan, som tidigare var teoretiskt falskt och praktiskt hindersamt för en fruktbärande socialdemokratisk manöverpolitik, blev en bokstavlig verklighet i den borgerliga samlingen mot arbetarklassen".[36] Nordström talar om "den försiktigt anpassningsbara politiskt-taktiska huvudlinje, som partiet sedan skulle komma att följa ända fram till de tider, då socialdemokratien i regeringsställning fick att bemästra helt nya taktiska problem.[37] Man gör alltså gällande, att kongressmajoriteten, och särskilt Branting, i resolutionen skulle ha företecknat den senare utvecklingen med dess inriktning på rent parlamentarisk taktik och dess samverkan med andra riktningar.

Först och främst bör betonas, att efter allt att döma Brantings förslag uppbars av samma vilja till samförstånd och kompromiss, som kännetecknade hans utan några svårigheter segrande förslag i rösträtts- och våldsfrågorna. Hans yrkande ter sig som en överarbetad version av Danielssons förslag och det gav i själva verket närmast uttryck åt den "halvparlamentariska" linje, som Danielsson representerade. Det är icke fråga om att på lång sikt förorda tanken på samarbete med andra riktningar. Att sådant samarbete överhuvud, om också i mycket begränsad omfattning, kan rekommenderas, motiveras med att i det ekonomiskt efterblivna Sverige de borgerliga partierna ännu icke blivit, vad de enligt den teoretiska utgångspunkten måste bliva, nämligen "en enda reaktionär massa". Samarbete kan komma i fråga "tills vidare" och dess syfte förutsättes åtminstone väsentligen vara erövring av folkstyrelsen — det talas om samverkan vid val och rösträttsagitation med riktningar, som "vilja värna och utvidga folkets rättigheter". Enligt resolutionen skulle dylikt samarbete längre fram, då den ekonomiskt-sociala utvecklingen ytterligare fortskridit, bli omöjligt. Resolutionen företecknar alltså ej den framtida taktiken; dess prognos är rakt motsatt det händelseförlopp, som faktiskt förelegat. Branting tänkte sig ett begränsat samarbete på kort sikt och för en demokratisering samt en därefter inträdande skarp motsättning; verkligheten har bjudit på ett allt mera utvidgat samarbete även för realiserandet av andra krav än de författningspolitiska och en allt påtagligare uppluckring

av motsättningen mellan socialdemokrati och borgerlighet. Att i 1889 års resolution se ett slags profetia om partiets taktik från det tidiga 1900-talets vänstersamverkan till samgåendet med de frisinnade i skilda frågor på 1920-talet och samregeringen med bondeförbundet på 1930-talet är att helt förvrida resolutionens innebörd.

Genom Sterkys resolutionsförslag blottades de allmänna meningsbrytningar, som vad rösträtts- och våldsfrågorna beträffar kunnat beslöjas genom dunkla formuleringar. Detta förslag utgick från den inställning, som i rösträttsresolutionen tillfredsställdes genom betonandet av rösträttens uppfostrande betydelse samt dess egenskap av ett medel med begränsad verkningskraft och i våldsresolutionen genom de många antydningarna om revolutionära aktioner. Enligt förslaget skulle partiet vara ett propagandaparti och deltagandet i val borde betraktas som ett agitationsmedel, d. v. s. man räknade icke på att med parlamentarisk-demokratiska metoder kunna vinna sina syften. Att samarbete med andra partier från denna utgångspunkt måste avvisas, är naturligt. Tänkte man sig möjligheten av en seger *antingen* med revolutionära eller med fredliga medel måste ett sådant samarbete godtagas som ett medel att nå allmän rösträtt; ansågs revolutionsvägen ofrånkomlig, var samverkan med icke-revolutionära partier meningslös.

Innebörden av kongressens ställningstagande i de s. k. taktikfrågorna synes alltså — det bör sammanfattningsvis understrykas — vara en annan än som i tidigare framställningar hävdats. Kongressen har betraktats som en seger för den demokratiskt-pacifistiskt-reformistiska riktningen, d. v. s. den riktning, som i rösträttens erövring såg den väsentliga förutsättningen för samhällets omgestaltning, som avvisade våldsamma aktioner och som erkände värdet av samverkan med andra partier. I själva verket segrade icke denna riktning utan resultatet blev en kompromiss; man krävde rösträtt utan att upphöja dess värde, man tog avstånd från våldsplaner, men blott i den mån de voro omöjliga att genomföra, man godtog samarbete med andra, men blott på kort sikt och för begränsade mål. I rösträtts- och våldsfrågorna kunde på denna bas allmän enighet uppnås. I samarbetsfrågan var detta omöjligt, ty här måste ett konkret avgörande träffas; det lät sig icke göra att, såsom i våldsfrå-

gan, samtidigt erkänna två olika möjligheter. Brantings seger i denna fråga var icke en seger för den reformistiska linjen, men väl för den allmänna kompromisslinjen; om Sterky segrat, hade detta däremot inneburit en seger för den revolutionära linjen och därmed ett upprivande av kompromissen.

Bland övriga av kongressen antagna resolutioner märkas uppmaningarna att på viss dag anordna demonstration "för att därigenom bättre väcka de maktägande klasserna till ett snarare genomförande av arbetsklassens naturliga och medborgerliga rättigheter" samt att verka för "att medborgarna i vapenrocken under inga förevändningar låta sig brukas till våld mot de andra medborgarnas frihet och rätt". Det sistnämnda beslutet betraktades som ett av de klaraste bevisen på partiets revolutionära avsikter.

Branting, som framfört de segrande resolutionsförslagen i alla de taktiska frågorna, uttalade efter kongressen sin stora tillfredsställelse med kongressarbetet.[38] Han betonade, att hänsyn vid resolutionernas utformande tagits till olika riktningar inom partiet och att den spänning, som förelegat särskilt mellan Stockholm och Skåne, därigenom blivit utjämnad. Danielsson, som under kongressen satt i fängelse, var likaledes i stort sett tillfredsställd, men han kritiserade resolutionerna såsom icke representativa för partiets vänstra flygel.[39] Partiet hade icke tillräckligt klarlagt sin revolutionära karaktär. Han fann likaväl att kongressens beslut i huvudsak representerade en kompromiss, "ett aritmetiskt medium", mellan de olika grupperna inom partiet.

Att regeringen i partiets första resolutioner såg ett revolutionärt hot mot den bestående ordningen kan icke förvåna. Förslaget till socialistlag var ett svar på kongressens beslut. Detta förslag, som framlades i maj 1889, kriminaliserade bland annat uppvigling "till åtgärd, som innebär hot mot samhällsordningen eller fara för dess bestånd". Detta långtgående yrkande vann, som förut nämnts, icke riksdagens bifall.[40]

Under tiden mellan 1889 och 1891 års kongresser blevo frågorna om den allmänna rösträttens betydelse, om den revolutionära aktionens möjlighet och nödvändighet och om lämpligheten av samverkan

med andra politiska riktningar i flera olika sammanhang debatterade. Utan att ingå på några detaljer skola vi här söka fastställa de huvudsakliga linjerna i debatten. Vi stanna då först vid diskussionen inom partiets ledande grupp för att sedan behandla de meningsbrytningar, som uppkommo vid den anarkiserande riktningens framträdande kort före 1891 års kongress.[41]

Sterky, Danielsson och Branting representerade under denna period tre tämligen klart skilda linjer. Den extrema "radikalismen" hävdades av Sterky. Hans ståndpunkt kan sammanfattas i tre punkter: deltagande i val och parlamentariskt arbete är av värde blott ur propagandasynpunkt; samarbete med andra riktningar får ej äga rum; makten måste vinnas genom en revolution. Denna tankegång framlade han med stor klarhet i en artikel i "Social-Demokraten" 1 februari 1890.[42] Viktig är framför allt hans motivering för den revolutionära taktiken. "Arbetarklassen kan icke komma till makten genom röstsedeln. Skulle man t. o. m. kunna tänka sig, att rösträtten bleve allmän utan inskränkningar, så finge ändock icke arbetarklassen därigenom makten, ty den vore ännu i ekonomiskt hänseende för mycket beroende av kapitalistklassen för att kunna bruka rösträtten. Ja, förutsätt det absolut orimliga, att arbetarklassen kunde sätta in en majoritet i representationen, så hade den ej ens därigenom makten. Man kan vara övertygad om att kapitalistklassen då skulle akta sig för att fortgå på den parlamentariska vägen, utan i stället lita till bajonetterna. Och vore då arbetarklassen ej fullt medveten om sin uppgift och rustad till strid, så vore det allt sista gången den hade med parlamentet att göra." Här framträder en uppfattning, som visserligen på många håll skymtade redan under 1800-talet, men som särskilt under senare tid varit av betydelse i socialistisk diskussion. Det blir icke avgörande att arbetarklassen utgör massan av folket, ty den kommer på grund av överklassens påtryckning och propaganda ej att bli socialistisk; från denna utgångspunkt blir det nödvändigt med en revolution, som genomför vad arbetarklassen *egentligen* önskar, ehuru den ej uttryckt det vid rösturnan. Detta är i stark förkortning den nutida kommunismens teori om den proletära diktaturen. Och denna tanke kompletteras med påståendet, att arbetarna, om de skulle få majoritet i representationen, skulle

med våld undertryckas av den härskande klassen; denna uppfattning har ofta ansetts bekräftad genom de fascistiska och nationalsocialistiska revolutionerna och har under de senaste åren med särskild energi framförts av vissa extrema grupper inom det engelska arbetarpartiet. Enligt Sterky kunde blott en revolutionär aktion vid en lämplig tidpunkt, vare sig före eller efter rösträttens erövring, utgöra lösningen. Sterky berör icke alls den svårighet, som här föreligger; kunna socialisterna, ehuru de ej vunnit arbetarklassen, verkligen göra revolution, då icke ens en socialistisk arbetarklass med majoritet i representationen förutsättes med större sannolikhet kunna försvara sig mot en illegal rörelse från överklassens sida? På den skandinaviska arbetarkongressen i Oslo på sommaren 1890 utvecklade Sterky ånyo sin ståndpunkt.[43] Han framlade här ett resolutionsförslag, enligt vilket "deltagande i val och stortingsarbete uteslutande har agitatorisk betydelse och sålunda icke kan användas till att genomföra något som helst av direkt och praktiskt värde för arbetarklassen" och "ett sådant deltagande ... i samverkan med borgerliga partier eller grupper demoraliserar deltagarna, särskilt arbetarnas representanter". Anmärkningsvärt är, att här direkt uttalas, att ingenting kan vinnas för arbetarna genom parlamentarisk verksamhet; sociala reformer i ett borgerligt samhälle anses alltså ouppnåeliga eller av ringa värde.

Danielsson befann sig under denna tid på glid från en närmast revolutionär ståndpunkt till ett allt starkare erkännande av det parlamentariska arbetets värde. I en tidningsartikel betonade han sin relativism i taktikfrågan.[44] "Vi äro skeptiker, opportunister, när det gäller taktiken. Att dogmatiskt fastslå en viss taktik skulle för alla partier och under alla omständigheter vara en galenskap, och under det övergångsstadium samhället nu genomgår ... vore det i så mycket högre grad en galenskap, att i fråga om taktiken uppställa en dogm, som band partiet att under alla förhållanden handla efter samma rutin." På den skandinaviska kongressen 1890 uppträdde han mot Sterky och förklarade, att arbetarna kunde vinna mycket genom politiska framgångar, samt förordade samarbete vid valen med borgerliga partier, som uppställde den allmänna rösträtten på sitt program. Inför 1890 års svenska val intog han samma ståndpunkt och verkade med

framgång för Malmöarbetarnas deltagande i dessa val. Ofta synes han dock ha utgått från att makten kunde vinnas blott med revolutionära medel. En artikel från hösten 1889 är typisk för hans obestämda uttalanden.[45] "Jag tror icke på parlamentarismen, ja min själ, icke ens på folkstaten. Men jag har inte svurit på någonting ... Låt oss prova (med deltagande i val), vi *måste till det yttersta* göra vår plikt för att förekomma onödig våldsamhet i den sociala frågans lösning." Vid ett tillfälle skrev han "att arbetarpartiet ej kan vara ett parlamentariskt utan ett revolutionärt parti", och att "en revolution måste göras på gatan och ej i parlamentet", vid ett annat, att något "verkligt resultat sannolikt ej kunde uppnås "utan revolutionära resningar — med andra ord utan blodiga offer från den kämpande underklassens sida.[46] Huruvida han tänkte sig revolutionen före eller efter den allmänna rösträttens erövring kan ej fastställas.

I Brantings utalanden från dessa år spåras ingen förändring av den tidigare markerade ståndpunkten. Liksom Danielsson betonade han sin taktiska relativism: "jag betraktar", skrev han på hösten 1889, "icke en viss partitaktik som absolut sann eller falsk, utan som lämplig eller olämplig allt efter olika förutsättningar".[47] Han anslöt sig helt till den vid den internationella kongressen år 1889 antagna resolutionen, enligt vilken partiet i länder, där arbetarna saknade rösträtt, borde använda "alla möjliga medel" för att erövra denna.[48] Att härvid även våldsmedel kunde komma i fråga antydes vid flera tillfällen. I ett år 1890 till minne av Bastiljens erövring hållet tal framställdes till och med ett öppet revolutionshot.[49] Även om andra kammaren bleve folkvänligare, hade ej överklassväldet i första kammaren brutits. Därför kommer det, yttrade Branting, "att gå som alltid: när folket blir moget, rör det på sig, t. o. m. utan nådigt polistillstånd... Vi måste allt allvarligare förlika oss med den tanken, att vi t. o. m. måste våga livet, om det gäller ... "Då detta uttalande klandrades i "Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning", svarade Branting något obestämt, att om rösträttsrörelsen lovade att aldrig överge laglighetens grund vore den en "kastrerad" rörelse; som påtryckningsmedel nämnde han dock nu blott "ett jäsande folkmissnöje, som icke finner sig i allt". Någon gång synes Branting också ha tänkt sig en revolutionär konflikt som nödvändig, även om rösträtten uppnåddes med fredliga

medel. I ett svar på Sterkys nyss citerade principuttalande i taktikfrågan förklarade han det vara sannolikt, "att hela överklassen till sist förenar sig för en sista existenskamp"; tills den situationen vore inne borde dock arbetarna genom parlamentarisk verksamhet söka höja sin ställning, ty "ju högre denna är, dess säkrare sker övergången till det socialistiska samhället".[50] I det hela framträder dock hos Branting en mera optimistisk och mera moderat uppfattning än hos Danielsson; han räknade tydligen med att den rent pacifistiska taktiken skulle kunna leda till målet. Värdet av samverkan med andra partier för att vinna den allmänna rösträtten hävdade han ständigt med stor energi.[51]

Under och efter valen 1890 och framför allt på våren 1891 blev taktikfrågan diskuterad ur delvis nya synpunkter. Den halvt anarkistiska grupp, som framträdde inom partiet, förkastade fullständigt den parlamentariska verksamheten, som ansågs icke blott ineffektiv utan direkt skadlig. "Parlamentarismen leder från målet, alstrar valfeber, kandidathunger och förorsakar utlägg av pengar, som kunde användas på att upplysa och förbereda folket", yttrade Bergegren i tal den 1 februari 1891, enligt av honom själv godkänt referat.[52] Partiets arbete borde inriktas på förberedelse av revolution genom propaganda och organisation. I fråga om formerna för den revolutionära verksamheten, "den direkta aktionen", framträdde icke någon bestämd linje. Bergegren synes först under partikongressen 1891 direkt ha uttalat sig för enskilda terroristiska handlingar. I "Under röd flagg" talade man, liksom i andra socialdemokratiska tidningar, i regel blott i största allmänhet om våld och revolution; förkunnelsen är föga olik den, som några år tidigare framförts av Danielsson i "Arbetet". Stundom förklarade man sig ytterst vilja avskaffa själva statsorganisationen.

Den anarkiserande propagandan ledde till en livlig polemik. Alla partiets ledande män — Branting, Danielsson, Palm och Sterky — togo bestämt avstånd från densamma och betonade, om också från i viss mån skilda utgångspunkter, värdet av deltagande i val och parlamentariskt arbete. Bergegrens och hans meningsfränders agitation synes dock på kort tid ha gjort intryck på en stor del av partiets

medlemmar; detta framgår av den halvanarkistiska gruppens styrka vid 1891 års kongress.

Ett särskilt tvisteämne förelåg i frågan om strejkens utnyttjande som politiskt kampmedel. På hösten 1889 skrev Danielsson om den allmänna strejken som "den naturliga formen för kampen om den förestående omvälvningen i samfundsförhållandena".[53] Vid ett partimöte på våren 1890, norra och mellersta distriktets första kongress, hade föreslagits, att, om icke allmän rösträtt beslöts inom viss tid, "allmän arbetsnedläggelse" skulle användas som påtryckningsmedel.[54] Något beslut härom kom icke till stånd, men på våren 1891 upptogs general- eller storstrejkstanken av Bergegren. I ett föredrag i februari uppmanade han arbetarna "att förbereda sig på den allmänna strejken, som skall i handling låta oss se ett uttryck av den revolution som pågått och pågår".[55] I "Under röd flagg" betecknades något senare generalstrejken som arbetarklassens "mäktigaste vapen".[56] "När löneslaveriets stora massor fått detta klart för sig, då är befrielsens timme inne, då slås det gamla kapitalistsamhället sönder, en ny avdelning av världshistorien börjar". Det vore absurt att använda detta vapen för "en sådan struntsak" som den allmänna rösträtten. "Detta förfaringssätt vore ungefär lika klyftigt som att skjuta med en kanon för att få skjuta med ett gevär." Både "Arbetet" och "Social-Demokraten" anslöto sig till tanken på politisk storstrejk men tänkte sig mera begränsade syften. Danielsson ansåg nu att en absolut allmän strejk icke vore möjlig.[57] På sin höjd skulle den kunna omfatta de i produktionen sysselsatta arbetarna, icke de inom distributionen verksamma grupperna. Den härskande klassen med sin polis och militär skulle avgå med segern. "Det blir en svältkamp mellan två klasser, av vilka den ena förfogar över maten och tjänarna, medan den andra har ingenting." Men man kunde genom strejk stoppa någon väsentlig industrigren, varvid de strejkande skulle underhållas "av landets eller Europas övriga arbetare". "Denna form av allmän strejk är en skruv i samhällets hjärta och, rätt använd, i stånd att, om ej helt och hållet bryta bourgeoisiens makt, dock framtvinga sådana arbetarreformer som allmän rösträtt, 8-timmarsdag och internationell skyddslagstiftning." I "Social-Demokraten" gav Pehr Eriksson uttryck åt en liknande tankegång; det vore möjligt att genom general-

strejk vinna vissa politiska och ekonomiska resultat, men icke att uppnå "ett socialdemokratiskt samhällstillstånd".[58]

Under dessa förhållanden kom 1891 års partikongress att huvudsakligen syssla dels med socialdemokratiens ställning till anarkismen, dels med olika i sammanhang härmed stående taktikfrågor. Debatten om anarkismen och resolutionen om partiets ställning till denna ha redan behandlats i föregående kapitel. Erinras bör, att avståndstagandet från anarkismen beslöts med tämligen liten majoritet: 28 röster mot 11 och 12 icke-röstande. Det är också skäl att tillfoga att debatten, i vad den berörde anarkismens taktik, var ytterst oklar. Intrycket är, att icke ens de ledande männen läst huvudskrifterna i den internationella debatten. Branting yttrade i denna fråga endast, att anarkismen i motsats till socialdemokratien förkastade allt politiskt arbete; Danielsson kritiserade, under betonande av sin egen skepsis mot "parlamentarismen", anarkisternas ovilja mot varje parlamentarisk verksamhet.[59]

Vid sidan av anarkismen behandlades en rad speciella taktikfrågor. Man anordnade debatter och antog särskilda resolutioner rörande "parlamentarisk taktik eller våldsmedel?", "våldsfrågan", "den allmänna strejken" och "allmänna rösträttens erövring". Denna uppdelning av frågorna, som i huvudsak betingades av anknytningen till olika förslag, ledde till egendomliga resultat, bland annat till upprepning av argumenten. Det är emellertid nödvändigt att även i detta referat behandla varje debattämne för sig.[60]

Under debatten om "parlamentarisk taktik eller våldsmedel?" framfördes i stor utsträckning synpunkter, som närmast anknöto till andra taktikfrågor. I voteringen segrade det av Danielsson framlagda resolutionsförslaget med 38 röster mot 10 över det av Luthman, Bergegren och andra anarkismen närstående deltagare understödda yrkandet. Den antagna resolutionens två första stycken voro av följande lydelse: "Då det socialdemokratiska arbetarpartiet är ett revolutionärt parti, som eftersträvar en grundlig omvälvning av det bestående borgerliga samhället, måste det taga i betraktande möjligheten av att det organiserade våldet kan bli det lidande proletariatets slutliga förlossare. Men så länge ännu icke den allmänna rösträttens

fredliga medel är prövat, uttalar kongressen på det bestämdaste sitt ogillande av all slags dynamitagitation och stämplar såsom förrädare mot våra principer sådana agitatorer, som upphetsa massorna till våldshandlingar mot enskilda". Därefter betonades, att den parlamentariska verksamheten med hänsyn till erfarenheterna i andra länder "måste betraktas som ett gott agitationsmedel, och även ur andra synpunkter såsom mäktigt befordrande partiets utveckling . . .". Partiet borde därför deltaga i valen så snart rösträtten blivit allmän eller "i väsentlig mån" utsträckts, "dock endast såsom fullt självständigt parti och utan att för arbetarnas ögonblicksfordringar på samhället uppge något av sin principiella motsättning till de borgerliga partierna". Så länge de gällande bestämmelserna om rösträtt till andra kammaren kvarstodo, skulle det ankomma på partikommunerna att avgöra, huruvida deltagande i dessa val skulle äga rum. Om de kommunala valen under det bestående systemet gjordes intet särskilt uttalande. Resolutionen slutade med en uppmaning till partiets agitatorer "att under avvaktan på den allmänna rösträtten . . . energiskt och systematiskt bedriva den rent socialistiska propagandan". Detta förslag stöddes av bland andra Branting, Palm, Sterky och Thorsson. Motförslaget, som var helt kort, färgades av en obestämd anarkistisk tendens. Det lydde i huvudsak: "Då man allt allmännare nödgas erkänna, att samhällets sunda utveckling är möjlig först då samhällets alla medlemmar . . . lämnas tillfälle att fullt och obehindrat utvecklas och njuta frukterna av sin samhälleliga verksamhet, så följer härav självklart, att — med hänsyn till Sveriges arbetsklass' ytterst usla existensvillkor och den snabba och omfattande proletariseringen av de nämnda samhällsmedlemmarna, som ständigt äger rum — den parlamentariska snigelvägen icke kan vara överensstämmande med folkets tankar och behov". I stort sett röstade, såsom redan anmärkts, för detta förslag de kongressledamöter, som stött den förut avslagna allmänt anarkistvänliga resolutionen. Men det är av intresse att konstatera, att ställningen vid de båda omröstningarna icke var alldeles densamma. En medlem (Löfgren), som tidigare röstat med minoriteten, slöt sig nu till majoriteten, en annan (Janhekt), som i den föregående voteringen ställt sig neutral, gick nu med minoriteten, en tredje (Hedberg) övergick från minoritetsgruppen till en

neutral linje, d. v. s. avstod från att rösta. Striden i den nu behandlade frågan framstod alltså icke såsom uteslutande en fortsatt strid mellan de rena socialdemokraterna och "anarkosocialisterna".

Diskussionen präglades av starka motsättningar. Minoritetens talare förklarade rösträtten vara utan värde; "sådant strunt som allmän rösträtt är en sak, som icke rör mig det ringaste". Man talade helt allmänt om revolution, strejker och våldshandlingar som medel att nå resultat. Den rena attentattaktiken förordades främst av Bergegren: "för min del anser jag smårnord vara alldeles utmärkta, och sådana attentat sätta skräck i de härskande i samhället. Vi skola ingjuta det gift, som heter hat, så att vi bli mogna för vilket våld som helst". Branting avvisade icke alldeles våldstanken, men ansåg att våld kunde ifrågakomma blott för att erövra den allmänna rösträtten, icke för att genomföra socialismen; individuella våldshandlingar ansåg han helt förkastliga. "För min egen del konstaterar jag, att mitt tal om att ta vår rätt med ondo eller godo och dylikt alltid endast rör sig om sättet att skaffa folkmeningen den *normala grundvalen* att stå på, genom *den allmänna rösträtten.* Något så vansinnigt som att på nuvarande utvecklingsgrad tala om att gripa till våld för att påtvinga folket en socialistisk samhällsordning har aldrig kunnat falla mig ett ögonblick in." Andra till majoriteten hörande talare kritiserade häftigt talet om smårnord och attentat, men uttalade sin misstro till den parlamentariska vägens möjligheter. Danielsson förklarade, att han lärt sig förstå det parlamentariska arbetets värde bland annat ur synpunkten att partiets krafter härigenom skolades för maktutövningen efter revolutionen; i den tidigare debatten om anarkismen hade han uttalat, att "klassamhällets slut antagligen komme att betecknas med proletariatets revolutionära diktatur",[61] och det var tydligt, att han icke tänkte sig socialismens seger på fredlig väg. Ungefär på samma linje stod Sterky, som sade sig icke vara rädd för revolutionen men underströk valarbetets uppfostrande värde och omöjligheten av att omedelbart gå till en revolutionär aktion. I fråga om deltagandet i val under bestående ordning och samarbete med andra partier var majoriteten splittrad. Branting uttalade sig både för valdeltagande och samverkan med andra vid valen, Danielsson var i varje fall för valarbete, Thorsson ansåg däremot deltagande i val under rådande

förhållanden meningslöst och ville inskränka partiets verksamhet till propaganda.

Innan vi kommentera den antagna resolutionen bör erinras om det med densamma nära sammanhängande beslut, som antogs i "våldsfrågan". Att denna fråga kom upp för sig berodde på att Socialdemokratiska förbundet i Stockholm påyrkat att "om den allmänna meningen skulle visa sig omfatta s. k. *handlingens propaganda,* det må i föreningarna diskuteras om *vilka* våldsamma medel som kunna anses som de mest praktiska på samma gång som fullt möjliga". Någon längre debatt i denna punkt uppstod icke, då ju i huvudsak samma spörsmål redan ingående diskuterats. Emellertid föreslog Branting, att man som svar på motionen helt enkelt skulle återupprepa den vid 1889 års kongress antagna resolutionen i våldsfrågan. Bergegren åter föreslog följande uttalande: "Kongressen uppmanar, då ju alltjämt frågan om arbetarpartiet bör söka övergå från ord till handling gång efter annan dyker upp från såväl s. k. moderata som s. k. radikala talare, till partiet hörande föreningar att taga under allvarligt övervägande, vilka medel arbetsklassen måtte använda för att nå de mål, som partiet såsom socialdemokratiskt satt upp, samt att, om det stora flertalet skulle anse att en gång kommer antagligen partiet att behöva gripa till våld, det må i föreningarna diskuteras om, vilka våldsmedel som kunna anses såsom de mest praktiska på samma gång som de mest möjliga." Det bör framhävas, att här icke förekom någon direkt rekommendation av våldet, men att utgångspunkten tydligen var att våld kunde och sannolikt skulle behöva användas som stridsmedel. Vid voteringen segrade Brantings förslag, men det märkliga är, att detta skedde med svag majoritet: 29 mot 19 och två neutrala. En rad deltagare, som såväl i fråga om partiets ställning till anarkismen som i den nyss berörda frågan om "parlamentarisk taktik eller våldsmedel" röstat med majoriteten, gingo nu på den Bergegrenska linjen (t. ex. Dahlberg, Hagberg, Löfgren).

De nu berörda besluten ha icke gjorts till föremål för någon egentlig analys, men de ha ofta karakteriserats som en seger för den reformistiskt-pacifistiska riktningen.[62] Icke sällan har det nu sist refererade beslutet helt enkelt förbigåtts eller blott med några ord uppmärksammats, trots att detta beslut är synnerligen signifikativt för

partiets dåvarande ställning.[63] En skev bild av hela taktikfrågans läge vid denna tid har blivit den allmänt godtagna.

De båda nu behandlade resolutionerna — som vi i det följande benämna nr 1 och 2 — jämte den allmänna anarkistresolutionen inneburo uppenbarligen ett nederlag för den s. k. anarkiserande riktningen. Detta nederlag var emellertid, som med all rätt betonats, klart men icke förkrossande.[64] Den anarkiserande riktningen i Sverige synes i själva verket ha varit jämförelsevis starkare än i andra länder, såsom Danmark, Norge, Tyskland och Frankrike. Det som förtjänar understrykas är snarast förhållandet, att en betydande minoritet inom partiet helt avvisade de legala och fredliga metoderna.

Viktigare är likväl, att segern över anarkismen icke var någon seger för pacifismen över våldstanken, för reformismen över den revolutionära linjen. De antagna resolutionerna inneburo ett godtagande av den våldsamma aktionen under icke närmare preciserade förhållanden. I fråga om resolution nr 2, som blott återgav ett beslut vid 1889 års kongress, har detta redan tillräckligt betonats i det föregående. Det bör tilläggas, att denna kompromissresolution, som 1889 enhälligt antagits, år 1891 samlade endast 60 procent av kongressdeltagarna, och att minoriteten röstade för ett förslag, som direkt rekommenderade lokala diskussioner om lämpliga våldsmedel. Resolutionen nr 1 var i fråga om godtagandet av den våldsamma taktikens möjlighet än klarare. Här uttalades, att partiet måste "taga i betraktande möjligheten av att det organiserade våldet kan bli det lidande proletariatets slutliga förlossare". Det följande avståndstagandet från "dynamitagitation" och från "våldshandlingar mot enskilda" innebar intet som helst avvisande av den revolutionära linjen. Egendomligt nog förklarades det rent anarkistiska våld, varom här var fråga, förkastligt blott under bestående förhållanden, "så länge ännu icke den allmänna rösträttens fredliga medel är prövat". Sannolikt är dock, att man i regel inom majoriteten ville mera generellt avvisa anarkistiskt våld (mord och attentat) och ansåg våldslinjen överhuvud olämplig, om allmän rösträtt med fredliga medel kunde erövras och denna rösträtt ledde till partiets seger.

Resolutionernas innebörd belyses av debatten. Här synes ingen talare principiellt och genomgående ha fördömt den våldsamma aktio-

nen. Den mest "reformistiska" positionen intogs av Branting, som tänkte sig möjligheten av våld för att erövra den allmänna rösträtten men som tydligen ansåg en pacifistisk taktik vara den enda riktiga, sedan rösträtten erövrats. I regel gingo majoritetens talesmän på en annan linje. De ansågo, att, oberoende av om och hur den allmänna rösträtten erövrades, en revolution av våldsam art skulle krävas för att vinna den slutliga segern och genomföra socialismen. Detta var Danielssons och Sterkys tydligt uttryckta åsikt. Att den hyllades av flera andra deltagare, som vid båda besluten hörde till majoriteten, är säkert. På grund av kongressreferatens ofullständighet är det omöjligt att på denna punkt i detalj klarlägga situationen. Särskilt är det svårt att veta, om de talare, som diskuterade våld, menade våld i Brantings mening — för att erövra rösträtten — eller våld i Sterkys och Danielssons mening — för att revolutionera samhället. Som exempel kan nämnas, att en av majoritetens talesmän, Braun, enligt referatet helt allmänt talade om "gagnet av storstrejk och revolter". Bland kongressdeltagarna voro alltså, schematiskt sett, tre olika meningar representerade. En riktning ansåg val och parlamentariskt arbete värdelöst; denna riktning, den anarkiserande, besegrades med stor majoritet genom resolution nr 1, men fick vid voteringen om resolution nr 2 understöd av några medlemmar, som ansågo det bäst att omedelbart överlägga om våldsamma aktioner, ehuru de icke ville helt avvisa den parlamentariska vägen. Denna sistnämnda grupp kan betecknas som den vänstra flygeln av den riktning, vars ledande män voro Danielsson och Sterky. Den möjlighet, som den parlamentariska linjen innebar, borde enligt denna riktning begagnas, främst med tanke på den skolning och uppfostran, som härigenom erhölls. Men denna väg kunde ej leda till målet; i sista hand skulle maktövertagandet ske genom en revolution. Den tredje riktningen representerades främst av Branting; våld kunde möjligen bli nödvändigt för att vinna rösträtt, men borde sedan ej användas. De båda sistnämnda riktningarna voro ense på två i det föreliggande läget väsentliga punkter; de avvisade det individuella, anarkistiska våldet och de ville anlita de parlamentariska möjligheterna. All sannolikhet talar emellertid för att den anarkiserande riktningen jämte den av Danielsson och Sterky ledda riktningen hade majoritet på kongressen. Påstå-

endet, att reformismen här skulle ha segrat, är sålunda absurt; i båda de berörda resolutionerna erkändes våldets berättigande och antagligen tänkte sig flertalet socialismen genomförd efter en våldsam revolution.[65]

Uttalandet angående deltagande i valen i resolution nr 1 är klarare än motsvarande deklaration vid 1889 års kongress. Man skilde nu mellan taktiken under den bestående ordningen och taktiken efter ett förallmänligande eller en väsentlig utsträckning av rösträtten. Under de bestående förhållandena skulle de lokala organisationerna träffa avgörandet. På denna punkt hade något bestämt uttalande icke gjorts år 1889, men resolutionerna vid denna kongress såväl i rösträttsfrågan som i frågan om samarbetet med andra partier tyda på att deltagande i val då ansågs önskvärt. 1891 års formulering var sannolikt betingad av att inom majoriteten stridiga meningar gjorde sig gällande. Frågan om samarbete med andra partier under detta skede berördes ej i resolutionen. I framtiden, då rösträtten utsträckts, borde partiet enligt beslutet deltaga i valen och detta borde ske "såsom fullt självständigt parti". Därmed fastslogs alltså den regel, som enligt vår tolkning kan utläsas ur 1889 års beslut, d. v. s. samverkan med andra vid val kunde blott tänkas förekomma som ett medel till erövring av den allmänna rösträtten. Förhållandet understryker det obefogade i talet om att socialdemokratien redan vid denna tid skulle ha ställt in sig på den samverkanstaktik, som längre fram följdes.

Kongressen antog så gott som utan meningsskiljaktigheter ytterligare två resolutioner, som i detta sammanhang äro av intresse. Den ena gällde storstrejksfrågan. Vissa föreningar hade krävt ett uttalande i denna fråga utan att närmare precisera sina önskemål. Kongressen förklarade "att en om icke allmän så dock kraftigt organiserad storstrejk, riktad mot någon av samhällsorganismens sårbaraste punkter, kan under lämpliga konjunkturer användas som ett av arbetarpartiets propaganda- och maktmedel för att genomdriva sådana politiska och ekonomiska fordringar, som mognat i folkets medvetande". Någon bestämd tid för storstrejken borde, hette det vidare i resolutionen, ej fastställas, utan skulle tidpunkten bestämmas med hänsyn till den politiska och ekonomiska situationen. Vad man närmare tänkte sig att storstrejken skulle innebära kan icke utläsas vare

sig ur resolutionen eller debatten. Att frågan togs upp, var naturligt med tanke på att anarkosocialisterna pläderat för strejk som ett revolutionsinstrument under det att andra i en storstrejk sågo ett medel att genomdriva den allmänna rösträtten; den allmänna formulering, som gavs i resolutionen, gjorde den acceptabel för båda grupperna.

Resolutionen i rösträttsfrågan är med tanke på andra beslut och debatter vid kongressen förvånande positivt formulerad. Dess första stycke lyder: "Hänvisande till förra partikongressens och den internationella socialdemokratiska Pariserkongressens uttalande om gagnet och nödvändigheten för arbetarklassens och för hela samhällets demokratisering av att nutidsprogrammets första punkt: den allmänna rösträtten, snarast möjligt förverkligas, beslutar kongressen, att det svenska socialdemokratiska partiets agitation ute bland folkets massor för den allmänna rösträtten skall med all kraft fortsättas". I det följande uppdrogs åt partiets förtroendemän att organisera val till en s. k. folkriksdag; efter belgiskt mönster skulle med allmän rösträtt väljas en församling, vars väsentliga uppgift skulle vara att propagera för rösträtt. Därest folkriksdagen, som beräknades skola sammanträda samtidigt med 1893 års riksdag, icke skulle lyckas frampressa allmän rösträtt, borde om möjligt agiteras för en storstrejk på sommaren 1893; denna borde helst vara "särskilt riktad mot den samhällsklass, varifrån motståndet mot reformen förnämligast utgått". Därjämte skulle i sådant fall en ny folkriksdag hållas år 1894; denna skulle göras "så allmänt omfattad och imponerande, att på något vidare motstånd från den 'lagligas' sida icke vore att tänka". Resolutionen avslutades med följande egendomliga satser: "Även beslutar kongressen att under denna mellantid — denna frist för de härskande i samhället — partiets agitatorer skola förbereda och i vidaste utsträckning organisera Sveriges arbetarklass för möjligheten att tillgripa de ovannämnda maktmedlen. Kongressen riktar slutligen med hänsyn till det nit, varmed ivras från vissa håll för det vackra syftet 'fosterlandets försvar', till Sveriges arbetare den uppmaningen att, varhelst någon möjlighet finnes, ordna och utbilda sig i frivilliga skyttеföreningar". Denna resolution antogs utan votering; endast Bergegren förklarade sig vara mot densamma. Att icke hela den

anarkiserande gruppen motsatte sig beslutet kan förklaras av att man icke gärna ansåg sig kunna ta direkt ställning mot en principförklaring för den allmänna rösträtten. I övrigt är egendomligt, att i resolutionen talades om en viss tidpunkt för den storstrejk, som skulle tjäna som påtryckningsmedel i rösträttsfrågan, trots att den förut antagna storstrejksresolutionen förklarat, att ett sådant fastställande vore olämpligt. Denna inkonsekvens kan sammanhänga med den allmänna oklarhet, som förelåg i fråga om syftet med den i storstrejksresolutionen anbefallda strejken; här var det icke speciellt fråga om en strejk för rösträtten.

Uppmaningen att bilda skytteföreningar i sista stycket av resolutionen är än mera egenartad. Den kan, med hänsyn till den allmänna stämningen inom partiet, icke vara ett utslag för försvarsintresse. Kommentarer till detta beslut synas icke ha gjorts annat än i en artikel av Palm över ett halvår senare.[66] Av denna artikel framgår, att Palm, som nu sade sig vara motståndare till beslutet, utgick från, att de tilltänkta skytteföreningarna voro avsedda att användas vid eventuella våldsamma konflikter. Det finnes ingen anledning att jäva denna Palms uppfattning om beslutets innebörd. Palm, jämte Branting och Danielsson, hade varit medlem av den kommitté, som utarbetat resolutionsförslaget; tanken står för övrigt i full överensstämmelse med den allmänna hållning, som kongressmajoriteten intog. Att Branting deltog i utformandet av ett dylikt förslag verkar förvånande, men möjligen ingick detsamma i en mellan honom och Danielsson uppgjord kompromiss.

I det hela stod 1891 års kongress snarast ett steg till vänster om 1889 års ståndpunkt, detta främst beroende på den ställning den anarkiserande riktningen vunnit inom partiet. Det finnes ingen anledning att söka konstruera fram orsaker till detta förhållande; inom ett så litet parti kunde rent personliga inflytelser leda till en betydande förskjutning. Genom det starka understrykandet av rösträttsagitationens betydelse hade, trots de stora motsättningarna i taktikfrågan, partiets praktiska verksamhet för den följande tiden företecknats. I praktiken blev detta beslut, icke de av de revolutionära tankegångarna färgade uttalandena, av betydelse.

Ehuru kongressens majoritet bestämt förkastat anarkismen, gjor-

des intet försök att utesluta den anarkiserande gruppen ur partiet. Branting förklarade under debatten att "för min del värjer jag mig på det bestämdaste mot att bli räknad till samma parti som en Hinke Bergegren". Emellertid önskade "partiledningen i Stockholm", enligt en efter kongressen publicerad artikel av Danielsson, icke utesluta Bergegren, ett förhållande, som Danielsson starkt beklagade.[67] Då under de följande åren partiet av den borgerliga pressen gjordes ansvarigt för den Bergegrenska agitationen, sökte ledarna fria sig med en hänvisning till 1891 års beslut. Men faktum kvarstod: Bergegren förblev medlem av partiet och måste därför utåt framstå som exponent för socialdemokratien.

Med 1891 års partikongress kan det första, av stor osäkerhet i fråga om medlen för partiets verksamhet kännetecknade skedet i socialdemokratiens författningspolitiska utvecklingshistoria sägas vara till ända. Den följande tiden, fram till den stora rösträttsreformen 1907—1909, får sin prägel av att partiets verksamhet alltmer inriktas på att inom den bestående statens ram öka arbetarklassens politiska möjligheter. Partiet blir ur den praktiska verksamhetens synpunkt väsentligen ett rösträttsparti. Partiets medlemsantal ökades från 6.000—7,000 i början av 1890-talet till över 100,000 åren 1906—1908. Under arbetet på rösträttsfrågans lösning trädde revolutionstanken alltmera i bakgrunden; inriktningen på en bestämd arbetsuppgift ledde automatiskt — säkrare än debatter och kongressbeslut — till den pacifistiska, reformistiska linjens genomsyrande av partiet. I den mån utomparlamentariska påtryckningsmedel diskuterades var det, vad beträffar majoritetsriktningen inom partiet, nästan uteslutande sådana, som icke hade karaktären av våldsaktioner, och syftet med deras tilltänkta användning sades icke vara den sociala revolutionen, utan rösträtten.

En mot den parlamentariska verksamheten fientlig, klart revolutionär riktning fortbestod dock inom partiet och gjorde sig särskilt gällande i början av 1900-talet. Denna riktning framträdde föga i pressen och på kongresserna, den förklarades gång efter annan av Branting och andra majoritetens ledare sakna varje rätt att representera partiet, den fick efter hand karaktären av ett parti inom partiet,

vars propaganda inom borgerliga kretsar användes som ett bevis på socialdemokratiens farlighet. Men först genom Bergegrens och Schröders uteslutning ur partiet år 1908 kom konsekvensen att dras av den faktiska klyvning, som länge förelegat.

Vi skola i det följande behandla först taktikdiskussionen inom den majoritetsriktning, som godtog och i allt större utsträckning *endast* godtog den pacifistiska aktionslinjen, och därefter den revolutionära riktningen.[68]

Att en klart reformistisk linje blev alltmera förhärskande inom den förra riktningen berodde till viss grad på Danielssons utveckling. Danielsson gick, ehuru han fortfarande någon gång gjorde revolutionärt färgade uttalanden, allt längre i moderation.[69] På sommaren 1891 yttrade han, "att en någorlunda fredlig uppgörelse med överklassen ligger i hela mänsklighetens intresse" och att det vore socialdemokratiens plikt att göra allt "för undvikande av en blodig katastrof"; om en revolution skulle lyckas, "måste den 1:o vara internationell, 2:o ske samtidigt på alla platser i ett land, 3:o understödjas av folkets flertal".[70] Detta innebar i själva verket ett klart avståndstagande från revolutionär agitation. Ett år senare publicerade han en berömd artikel i vilken han direkt uttalade, att han under de fem år som förflutit sedan ankomsten till Malmö, "bytt om åsikter i några viktiga frågor".[71] Han hade förlorat all tro på den "enda reaktionära massan", vore en bestämd anhängare av "parlamentarismen" och hoppades, att åtminstone i vissa länder den sociala frågan skulle kunna lösas på parlamentarisk väg. Samarbete med andra demokratiskt syftande grupper anbefalldes såsom medel att uppnå både politiska och ekonomiska reformer. "Erövringen av staten och kommunerna betraktar jag som den enda rationella taktiken för ett socialdemokratiskt parti". Branting besvarade denna artikel med ett påpekande av att Danielssons ståndpunkt i stort sett överensstämde med den uppfattning, som redan ägde majoritet inom partiet, men uttalade också vissa farhågor för att Danielsson skulle gå alltför långt åt höger; tydligen tänkte Branting närmast på Danielssons reservationslösa krav på samverkan med andra grupper.[72] Sterky kritiserade både Danielsson och Branting under framhållande av att socialdemokratien vore ett revolutionärt parti, vars huvuduppgift för närvarande vore att genom

propaganda förbereda socialismen och för vilket den parlamentariska verksamheten måste betraktas främst ur denna synpunkt, icke som ett medel att nå mindre fördelar.[73] Men även Sterkys artikel tyder på en utveckling i reformistisk riktning; han betonade visserligen att partiet borde stå självständigt mot andra partier, men talade icke om nödvändigheten av en revolutionär aktion. Vid den skandinaviska arbetarkongressen i Malmö 1892 markerades de tre ledande männens inställning ånyo.[74] Här antogs en resolution, som bestämt förordade parlamentarisk verksamhet. Under debatten om denna framförde Sterky sin åsikt, att de borgerliga grupperna vore att betrakta som "en enda reaktionär massa", med vilken samarbete icke kunde äga rum. Danielsson betecknade denna uppfattning som en "klassfördom", som sannolikt Marx själv icke skulle ha godtagit i den förhandenvarande situationen. Socialdemokratien borde söka vinna den "gränsklass", som stode mellan proletariatet och bourgeoisien. "Vårt parti måste vara en förhandlande socialdemokrati". Branting intog en medlande ståndpunkt. Det gällde att först vinna arbetarklassen och sedan medelklassen. Det vore då icke lämpligt att tala om "en reaktionär massa"; i stället skulle partiet hävda sig som ett praktiskt arbetande parti.

Den av 1891 års kongress förordade folkriksdagen kom till stånd år 1893.[75] Den tillkom genom samarbete mellan socialdemokratien och den nyliberalism, som krävde demokratisering. Mer än 150,000 personer — även kvinnor tillerkändes rösträtt — deltogo i valet av denna församling. Av de 123 ombuden voro 28 socialdemokrater. Socialdemokraterna, bland vilka märktes Branting och Danielsson, togo en framträdande del i förhandlingarna. I detta sammanhang är främst av intresse, att de föreslogo en utredning om möjligheten att använda olika påtryckningsåtgärder, såsom strejk, bildande av skytteföreningar, skattevägran och mönstringsvägran, och att folkriksdagen i anslutning härtill beslöt uppmana de för allmän rösträtt verkande grupperna att var för sig diskutera lämpliga påtryckningsmedel. I beslutet nämndes dock ej de särskilda åtgärder, som socialdemokraterna anbefallt och som hos många borgerliga rösträttsvänner väckte betänksamhet. En ny folkriksdag skulle hållas år 1896.

Detta var utgångsläget vid partiets kongress år 1894.[76] Rösträttsfrågan stod nu helt i förgrunden; debatter om reformistisk och revolutionär taktik förekommo icke. Den allmänna resolutionen i rösträttsfrågan var långt mera positiv än de deklarationer, som antagits 1889 och 1891; den allmänna rösträtten betecknades som "ett av de viktigaste medlen för förverkligandet av det socialdemokratiska programmet i sin helhet" och skulle därför särskilt beaktas i agitationen. För första gången uttalades alltså auktoritativt och utan några meningsskiljaktigheter, att det var tänkbart att genom rösträtten nå fram till socialismen. I en annan resolution beslöts, att de olika partiföreningarna skulle verka för samlings- och demonstrationsrätten, som genom vissa beslut av myndigheterna ansågs hotad, samt att massdemonstrationer för rösträtt skulle anordnas vid 1896 års folkriksdag. I frågan om påtryckningsmedel för erövring av allmän rösträtt beslöt kongressen i en huvudsakligen av Danielsson utformad resolution "att, om även påtryckningarna från 1896 års folkriksdag visa sig fruktlösa, besvara ett förnyat avslag i riksdagen på motion om allmän rösträtt med en arbetsinställelse inom sådana arbetsgrenar, där en allmän strejk kan bliva effektiv och gagnande och skall denna strejk, om så ske kan, börja omedelbart sedan riksdagens beslut blivit proklamerade". Enligt ett av Branting föreslaget tillägg till resolutionen skulle partistyrelsen kunna uppskjuta strejken från 1896 till ett senare tillfälle, om så funnes nödvändigt. Kongressen förklarade sig icke tro "på möjligheten av en allmän strejk i ordets egentligaste mening" och den avrådde från jordbruksarbetarstrejk såsom icke möjlig och "ur allmänt social synpunkt icke ... tillrådlig"; kongressen sade sig bygga sina förhoppningar främst på "arbetarna inom Sveriges övriga stora naturliga näringar, bergs-, bruks-, järn- och trävaruindustrin, understödda om möjligt av kommunikationsarbetarna ..." Slutligen beslöts en förbehållslös rekommendation av deltagande i riksdagsmannaval; härvid skulle samarbete "med andra frisinnade partier" kunna äga rum under villkor att "socialdemokraterna erkännas såsom politiskt parti och någon av partiets förnämsta programpunkter på allvar upptages". Samgående vid val med riktningar, som krävde allmän rösträtt, hade därmed generellt godtagits.

1894 års kongress markerar den naturliga glidning, som ägt rum

inom partiet, sedan det praktiska arbetet på rösträttens erövring organiserats. På alla punkter — i fråga om uppskattning av rösträtten, deltagande i val, samarbete med andra — godtages nu utan meningsbrytning en moderat linje, under det att den principiella revolutionslinje, som vid föregående kongresser sannolikt varit majoritetens, överhuvud icke göres gällande.

Det torde emellertid också kunna påstås, att partiet glidit in på godtagandet av den allmänna strejken som påtryckningsmedel utan att man gjort klart för sig, om en någorlunda omfattande strejk verkligen var möjlig att organisera, eller överhuvud tänkt igenom de problem, som här förelågo. Den storstrejk, som år 1893 anordnats i Belgien och som sedermera ständigt åberopades som mönster, hade byggt på helt andra förutsättningar än de, som funnos i Sverige; industrialismen var ojämförligt mera framskriden i Belgien och arbetarrörelsen långt starkare. Att det socialdemokratiska partiet i Sverige, som ännu år 1894 räknade mindre än 8,000 medlemmar, inom de närmaste åren skulle kunna genomföra en strejk av verklig betydelse, måste ha framstått som ytterst osannolikt. I själva verket finnes ej heller någon anledning att antaga, att partistyrelsen, som fått i uppdrag att förbereda strejken till år 1896, vidtog några åtgärder i saken; varken partistyrelsens tryckta berättelser eller dess otryckta protokoll innehålla något härom. Omedelbart efter kongressen publicerade Branting en artikel, som tyder på stark skepsis i fråga om möjligheten att realisera kongressens beslut.[77] Inför valen till den folkriksdag, som skulle äga rum år 1896, uttalade sig dock partistyrelsen för storstrejkskravets upptagande på partiets program och denna taktik följdes i Stockholm och i de flesta andra orter i mellersta och norra Sverige. Som opponent framträdde nu Danielsson. Han ansåg att man genom krav på storstrejk riskerade att splittra rösträttsrörelsen och tvivlade på att en effektiv strejk skulle kunna etableras. Han framförde också tanken, att en storstrejk i realiteten måste innebära ett revolutionsförsök, och att ett sådant försök vore utsiktslöst och farligt samt omotiverat med tanke på arbetarklassens möjlighet att på andra sätt göra sina krav gällande.[78] Vid denna tid var Danielsson jämväl benägen för att "taga den allmänna rösträttens mål i två löpningar", d. v. s. att till en början

inrikta sig på en begränsad rösträttsreform. I södra Sverige följde man i stor utsträckning Danielssons negativa linje i storstrejksfrågan. Danielsson blev skarpt kritiserad av Branting, som förklarade honom vara på väg till "bourgeoisiens brokiga blandningsrike" och fastslog sina egna principiella sympatier för storstrejkstanken.[79] Någon storstrejk vid avsedd tid, d. v. s. omedelbart efter 1896 års folkriksdag, ifrågasattes ej heller av Branting.

Den andra folkriksdagen väckte mindre intresse än den första. Antalet väljare var omkring 130,000. Av de 146 ledamöterna voro omkring 30 socialdemokrater, alltså ett proportionsvis något mindre antal än 1893. Före folkriksdagen hade icke-socialdemokratiska rösträttsvänner efter beslut på 1895 års allmänna rösträttsmöte till korporationer och personer utsänt frågor om lämpligheten av att använda vissa påtryckningsmedel, främst storstrejk, för att framtvinga en rösträttsreform. Det visade sig nu, att en stor del av de borgerliga rösträttsvännerna bestämt voro emot storstrejkstanken; många torde av detta skäl ha underlåtit att verka för eller deltaga i folkriksdagsvalen. Då Branting i motion till folkriksdagen begärde ett principuttalande för storstrejk, avstyrkte vederbörande utskott. Branting och andra socialdemokrater — bland dem även Danielsson — påyrkade då att folkriksdagen skulle överlämna åt arbetarorganisationerna att, om det syntes lämpligt, förbereda användningen av strejkvapnet. Detta innebar i praktiken, att de borgerliga rösträttsvännerna skulle förplikta sig att icke motarbeta en storstrejksagitation. Detta förslag avslogs med 67 röster mot 63. Efter detta beslut förklarade Branting, att han icke ville gå med på att bestämma tid för en ny folkriksdag, då denna institution alltmer syntes ha förlorat i betydelse. Inom partiet i dess helhet uppstod en kritisk stämning mot de borgerliga inom rösträttsrörelsen.[80] Det bör betonas, att detta icke hindrade socialdemokraterna att vid 1896 års andrakammarval i Stockholm och Malmö — de enda platser, där partiet uppställde kandidater — söka borgerligt stöd. Branting blev nu invald till stor del tack vare liberala röster.

Den följande utvecklingen visar, hur tveksam man inom partiet ställde sig till storstrejksplanens realiserande. Vid 1897 års kongress fattades icke såsom 1894 något beslut om storstrejk; man beslöt

utan debatt blott att "på allt sätt i agitations- och organisationsarbetet verka för spridandet av tanken på en omfattande arbetsnedläggelse som det mest effektiva påtryckningsmedel till den allmänna rösträttens erövring".[81] Strax förut hade en liknande resolution antagits på en skandinavisk arbetarkongress och de norska och danska arbetarna hade uppfordrats att hjälpa de svenska vid en eventuell storstrejk.[82] Partistyrelsen bemyndigades vidare att före nästa folkriksdag anordna omröstning bland partiföreningarna i frågan, om partiet skulle deltaga i densamma eller ej. Någon tredje folkriksdag kom emellertid icke till stånd, delvis på grund av socialdemokraternas tveksamma hållning. Däremot organiserades år 1899 en rösträttspetition till konungen av de borgerliga rösträttsvännerna; i regel ställde sig socialdemokraterna, som icke ville gå petitionsvägen, utanför, men Danielsson förordade anslutning till petitionen.[83] Vid partikongressen år 1900 gjordes ett nytt uttalande i rösträttsfrågan, som närmast innebar en upprepning av tidigare beslut.[84]

Vid denna tid hade emellertid den mera praktiskt inriktade diskussionen om storstrejk börjat. I februari 1899 beslöt partistyrelsen att igångsätta en undersökning rörande förutsättningarna för en verksam storstrejk i rösträttsfrågan.[85] Genom privata konferenser med representativa personer inom de olika partidistrikten skulle utredas inom vilka yrken storstrejk vore möjlig och lämplig, vid vilken tid den borde anordnas och huru medel för densamma skulle anskaffas. Vid en något senare hållen konferens, i vilken även deltogo personer utanför partistyrelsen, beslöts att partistyrelsen skulle energiskt fortsätta agitationen i frågan,[86] Särskild uppmärksamhet skulle ägnas järnvägsmän och andra transportarbetare. Vid flera följande sammanträden behandlades ytterligare storstrejksfrågan. Efter 1901 års riksdag, som beslutat en ny härordning, utan att, som på radikalt håll krävdes, samtidigt lösa rösträttsfrågan, blev storstrejksagitationen allt starkare. På en särskild rösträttskonferens i Malmö i augusti 1901 beslöts, att frågan om storstrejk skulle tas upp av arbetarorganisationerna och att en särskild storstrejksfond skulle bildas; något senare beslöts att omröstningar i storstrejksfrågan skulle hållas inom organisationerna och resultaten meddelas partistyrelsen.[87]

I april 1902 sammanträdde enligt beslut av 1900 års kongress

en partikonferens i Stockholm; den hade närmast karaktären av en till medlemsantalet något begränsad partikongress. Den sittande riksdagen hade att behandla en proposition om rösträttsreform — innefattande ett system av konservativa garantier — som ur vänstersynpunkt var oantaglig. Partikonferensen behandlade endast storstrejksfrågan.[88] Det konstaterades, att omkring 90 procent av de i arbetarorganisationerna röstande uttalat sig för storstrejk, men deltagandet i omröstningen hade varit ringa (omkring 20,000 av partiets nära 50,000 medlemmar). Meningarna på kongressen voro mycket delade. Branting uttalade sig bestämt mot storstrejk, som han ansåg omöjlig att genomföra, och ville inskränka påtryckningen till demonstrationer.[89] Flera andra ledande män inom partiet — såsom Thorsson, Blomberg, A. C. Lindblad, Nils Persson och Aug. Nilsson — stodo i huvudsak på Brantings sida. Några talare kritiserade ledarna för att de sedan länge propagerat för storstrejk men nu ej ville genomföra den, och för att de ej gjort upp några planer för strejken. Bland storstrejkstankens anhängare voro Herman Lindqvist, Palm och Kata Dalström. Betonas bör, att så gott som alla talare för storstrejk synas ha utgått från att denna skulle ha ren demonstrationskaraktär och genomföras fullt legalt. En talare yrkade dock på, att man skulle kräva mer än allmän rösträtt, nämligen monarkiens och första kammarens avskaffande[90] och en annan uttalade sin förhoppning om att demonstrationerna skulle utvecklas till revolter. Kongressens beslut blev ett slags kompromiss: stora demonstrationer skulle anordnas och dessa skulle under den tid, då kamrarna behandlade rösträttsfrågan, utvidgas till arbetsnedläggelse i den mån detta vore möjligt och ur påtryckningssynpunkt lämpligt. Vad beträffar de rösträttsbestämmelser, som skulle fordras, var Branting — den ende riksdagsledamoten — benägen för att eventuellt godta en kompromiss (det s. k. kommunalstrecket), men man beslöt att bestämt hålla på den allmänna rösträtten utan varje begränsning.

Konferensens program genomfördes med större framgång än man på många håll tänkt sig. Stora demonstrationer anordnades och dessa fingo genom mindre sammanstötningar med den egenmäktigt uppträdande polisen en betydande publicitet. Under tre dagar, 15—17 maj, strejkade omkring 100,000 arbetare i lugn och ordning. Det

är sannolikt, att demonstrationerna och storstrejken bidrogo att framkalla riksdagens beslut om utredning rörande allmän rösträtt.[91]

Under de följande åren före 1907 års positiva beslut i rösträttsfrågan blev frågan om ny storstrejk som påtryckningsmedel flera gånger debatterad. Stor tveksamhet kom härvid till synes, särskilt bland partiets ledande män. År 1904 anordnades en omröstning i frågan. I denna deltog dock mindre än hälften av partiets medlemmar; en knapp majoritet var visserligen för storstrejk i princip, men flertalet ville icke strejka utan ersättning och voro ej heller villiga att, såsom ifrågasatts, låta 1905 års partikongress utlysa storstrejk på obestämd tid.[92] Denna kongress beslöt i anslutning härtill att partistyrelsen, om så befunnes behövligt, längre fram skulle sammankalla en extra partikongress för behandling av storstrejksfrågan. I början av år 1907 anordnade partistyrelsen en ny storstrejksomröstning, i vilken omkring femtio procent av partiets medlemmar deltogo; av dessa voro två tredjedelar benägna för en ny storstrejk.[93] En av partistyrelsen inkallad extra kongress tog upp frågan i april 1907.[94] Det visade sig, att man tämligen allmänt ansåg en ny storstrejk olämplig eller ogenomförbar, allra helst som det av ministären Lindman framlagda förslaget till författningsreform ansågs beteckna ett stort framsteg. Kongressen beslöt att en storstrejk i det föreliggande läget icke skulle anordnas. I framtiden kunde storstrejksvapnet tänkas komma till användning både i rösträttsfrågan och i andra frågor, som gällde arbetarklassens rättigheter. Sedan den första stora författningsreformen blivit beslutad på våren 1907, förlorade emellertid storstrejksfrågan all aktualitet.

Vid sidan av striden för den allmänna rösträtten gick under denna tid kampen för medborgerliga friheter, främst yttrande-, demonstrations- och föreningsfrihet. Det finnes ingen anledning att närmare ingå på denna kamp, som ur praktiskt-politiskt synpunkt var betydelsefull, men som ur synpunkten av rörelsens idéutveckling saknar större intresse. Betonas bör blott att socialdemokratien här gick på samma linje som liberalismen: friheten betraktades icke blott såsom en förutsättning för partiets framgångsrika verksamhet utan som ett värde utanför varje diskussion, som det utmärkande för varje kulturstat.

Efter 1891 års kongress förde den rent revolutionära riktningen inom partiet under en följd av år en undanskymd tillvaro. Tidningen "Under röd flagg" slutade som nämnt att utkomma redan i juni 1891. Vid samma tid blev Bergegren redaktör för "Proletären" i Norrköping och fullföljde här sin antiparlamentariska propaganda. Partiets ledare, som verkade för deltagande i val, påstodos medvetet lura folket i syfte "att under delvis ändrade förhållanden slinka in som medspelare i riksdagskomedin".[95] Allmän rösträtt ansågs vara av ringa värde, eftersom "den stora massan av folket ännu går i religionsfantasternas eller liberala skojares ledband".[96] Bergegren lämnade "Proletären" i januari 1892 och tog sedan under flera år knappast någon del i den politiska diskussionen. I "Proletären" efterträddes han av Rydgren, som förde ett halvt revolutionärt språk och för sina smädelser mot riksdagen dömdes till fängelse.[97] Sedan ännu ett redaktörsskifte i "Proletären" ägt rum, övergick tidningen — som för övrigt nedlades på våren 1893 — till en mera moderat hållning.

Under några år från och med år 1891 blev i själva verket Palm den antiparlamentariska riktningens mest framträdande målsman. Till stor del på grund av personliga konflikter utträdde Palm på hösten 1891 ur "Social-Demokratens" redaktion och framträdde sedan som ett slags oppositionsledare.[98] Han uppträdde på möten och i sin i november 1891 ånyo startade tidning — "Folkviljan" — som förespråkare för en hemlig organisation med vagt revolutionära syften, kritiserade Branting och andra ledande partimän som maktsträvare, uttalade en viss sympati för anarkisterna och hånade den parlamentariska verksamheten.[99] Sedan "Folkviljan" efter något mer än ett år måste nedläggas, utgav Palm nya sporadiska publikationer av ännu mer extrem typ.[100] Utom åt ovett mot partiledningen och främst mot Branting ägnades dessa tidningar främst åt förhånande av all parlamentarisk verksamhet. Alla folkrepresentationer förklarades vara korrumperade: "genom sitt köpslagande och mutbarhet förgifta de samhällskroppen och bringa vanära över nationerna". Arbetarna uppmanades att gå från demonstrationer och resolutioner till handling. I framtiden skulle statsstyrelsen skötas genom "fackdepartement" och viktiga beslut fattas genom folkomröstningar. I ytterligt primitiv form återfinnas här vissa moment i anarkismens och syndikalismens

teorier. På vissa håll förmärktes påverkan av den Palmska propagandan, men i det hela synes denna haft mycket liten betydelse. År 1892 uteslöts Palm ur Norra och mellersta distriktets styrelse och förklarades ovärdig att bekläda förtroendeplats inom partiet, en åtgärd, som bekräftades genom omröstning bland medlemmarna. Partiet kunde dock icke frånkännas allt ansvar för Palms verksamhet, så mycket mindre som Palm år 1895 på beslut av partistyrelsen ånyo anställdes som agitator. Dessförinnan hade Palm lovat att icke offenligt propagera för hemliga föreningar och att betona värdet av rösträttens erövring.[101]

Ett försök att mera ingående och teoretiskt motivera den revolutionära ståndpukten gjordes år 1892 av en ung arbetare, Arvid Björklund, i skriften "Varför äro vi revolutionära?" Broschyren bör i sina huvuddrag refereras, icke på grund av sin betydelse — denna var sannolikt ytterst ringa — utan medan den utgör det ojämförligt klaraste uttrycket för en revolutionär tankegång på marxistisk grund (ehuru på väsentliga punkter avvikande från Marx), som före den bolsjevikiska agitationen framlagts i Sverige.

Björklund utgår från Marx' koncentrations- och utarmningsteorier. Kapitalisterna bli färre och rikare, proletariet större och fattigare. Försök att motverka denna utveckling genom fackorganisationer bidraga i grunden blott att försämra arbetarnas ställning, ty de leda till ytterligare rationalisering av tekniken, vilket i sin tur möjliggör användning av billigare arbetskraft (kvinnor och barn). Man närmar sig alltså "den dags ankomst, då ett fåtal, vältrande sig i rikedomens glans, regerar en förslavad mänsklighet". Även om arbetarna skulle lyckas erövra den allmänna rösträtten blir deras ställning härigenom ej annorlunda; de, som ha den ekonomiska makten, kunna på skilda sätt också försäkra sig om den politiska, och arbetarna bliva därför lika mycket förtryckta i demokratiskt som i despotiskt styrda stater. "Den allmänna rösträtten är ... den säkerhetsventil de maktägande med all säkerhet komma att använda i den händelse jäsningen skulle bliva för stark. Om den allmänna meningen då är, att vi den parlamentariska vägen kunna vinna vårt mål, då skall man jubla över sin seger, och de härskande kunna i lugn och ro fortsätta som förut". Det är därför nödvändigt att genom en omvälvning genomföra det socialistiska

samhället. Häremot invändes, skriver förf., att industrien ej är tillräckligt utvecklad för att en socialistisk produktionsordning skulle vara möjlig. Men om man är socialist, måste en sådan invändning te sig löjlig. "Anser man då socialismen vara oförmögen att utveckla produktionen? Är icke ett socialistiskt samhälle den bästa garantin för ett sunt framåtskridande? Skola icke upptäckter och uppfinningar, som möjliggöra storindustrin, få en oerhörd utsträckning i ett samhälle, där ingens anlag förkväves utan får fritt utveckla sig; där varest upplysning är tillgänglig för alla som törsta efter vetande..." Därjämte talas det, fortsatte Björklund, om att "det ena skedet måste avlösa det andra... att den kapitalistiska produktionen är ett berättigat genomgångsstadium". Man tror i själva verket på ett evigt framåtskridande; men "denna lära om det eviga framåtskridandet är mänskligheten största fiende. Den kommer oss att sjunga sånger till framåtskridandets lov, medan vi gå vår undergång till mötes". Ty den kapitalistiska utvecklingen innebär ju att det stora flertalets elände blir allt större. Massan blir emellertid allt likgiltigare och mera djuriskt slö allteftersom dess elände ökas. Därjämte utvecklas ständigt krigstekniken och därmed möjligheten för det härskande fåtalet att behålla sin maktställning. Om en revolution skall ske, måste den ske snart. Går det ej att klargöra detta för arbetarna, kommer den bestående civilisationen, liksom alla tidigare, att förstelna eller gå under. "Antingen lyckas vi i en väl förberedd omstörtning, ja, då är mänskligheten räddad; eller också misslyckas vi, och mänskligheten är dömd till undergång. Vi hava då gjort på vad oss ankommer för att undvika undergången; vi hava gjort vår plikt."[102]

Under inflytanden, som det möter utomordentliga svårigheter att närmare fastställa, kom den på 1890-talet uppväxande ungdomsrörelsen att i taktikfrågan — liksom i en rad andra frågor — företräda ytterst radikala tendenser.[103] Redan den första socialdemokratiska ungdomsklubben, bildad i Stockholm år 1892, markerade sin radikalism, bland annat genom att att ta Palms parti i den då pågående inre konflikten. Sedan ungdomsklubbarna år 1897 slutit sig samman till ett ungdomsförbund, Socialistiska ungdomsförbundet, och tidningen "Brand" år 1898 börjat utges, utvecklades rörelsen under Bergegrens ledning allt mera i antiparlamentarisk och revolutionär, halvt

anarkistisk riktning. Den parlamentariska taktiken, hette det i ett av tidningens första nummer, leder till "hyckleri, dådlöshet och feghet ... Den demokratiska makten kan ingenting uträtta gentemot kapitalväldet ... Kapitalväldet kan endast störtas genom den sociala revolutionen".[104] Det antydes också, att isolerade våldsdåd kunde vara berättigade. "Varför ej försvara en handling av uppriktig och ädel känsla om också kraftig och våldsam? Betänk hur starkt förtrycket är, kan det ej framkalla, våldshandlingar?"

Den stundom öppna, i regel mera beslöjade våldspropagandan är genomgående i tidningen. I sitt förhållande till partimajoriteten följde emellertid ungdomsrörelsen, "ungsocialismen", en undvikande taktik. Då den antiparlamentariska agitationen kritiserades, svarade man med att hävda, att rörelsen icke absolut förnekade "parlamentarismens" värde, men ville hålla även den revolutionära vägen öppen; denna tankegång hade ju, framhöll man ofta, framförts av ledande "konservativa" socialdemokrater och förbundet arbetade alltså i överensstämmelse med partiets traditioner.

I början av 1890-talet kan en ytterligare radikalisering av ungdomsrörelsen konstateras. Främst tog sig denna uttryck i antimilitaristisk och antireligiös propaganda. Men härtill kom en i viss mån ny linje i den revolutionära agitationen. Tanken på en revolutionär generalstrejk blev — liksom under en kort tid i början på 1890-talet — en samlingspunkt för de antiparlamentariska strävandena. Man anknöt till de av partiet i dess helhet uppburna storstrejksplanerna, men ville göra den tilltänkta strejken till en social revolution i stället för en påtryckning i rösträttssaken. Under några år kom denna fråga att få en central plats i taktikdebatten.

En mera utformad teori om den revolutionära generalstrejken framlades, såvitt bekant, första gången år 1903 i "Brand" i en lång, icke signerad artikelserie om "Generalstrejken och den sociala revolutionen".[105] Artiklarna anknyta i viss mån till svenska erfarenheter, men den huvudsakliga källan är uppenbarligen den syndikalistiska doktrinen sådan den främst utarbetats i Frankrike. Till en början kritiseras ingående den parlamentariska taktiken. Denna har ingenstädes givit resultat av värde utan tvärtom lett till en försumpning av arbetarrörelsen. Endast revolutionen leder till målet. Men den

traditionella formen av revolution, "barrikadrevolutionen", är icke användbar, då det gäller en ekonomisk och social, ej blott en politisk omvälvning. Den moderna tidens kampmedel är generalstrejken, som "ingenting annat är än den sociala revolutionen själv". Genom denna kan man lamslå all produktion, kommunikation och konsumtion. Det gäller "att genomdriva den totala desorganisationen och destruktionen av den kapitalistiska samhällsordningen och därigenom dess fullständiga sammanstörtning, varefter proletariatet genom sina fackföreningar som organ övertager samtliga produktionsmedel — hela den ekonomiska makten". Generalstrejken kommer automatiskt att övergå till revolution, då hungern driver massorna till handling. Dess företräde framför en direkt våldsaktion ligger i att "den kan börja fullständigt lagligt och utan fara för proletariatet. Därigenom kan den räkna på tillslutning av många tusental, som icke hava mod att gå ut till strids på gatan". Militären kommer att gå över på folkets sida, och svårare strider behöva därför ej komma i fråga. De partiella strejkerna äro av värde blott som förberedelser till generalstrejken.

Under de följande åren blir generalstrejken — vid sidan av antimilitaristisk och antireligiös propaganda — en viktig punkt i tidningens agitation, både under A. Jensens och Hinke Bergegrens redaktörskap.[106] År 1904 utkom en översättning av anarkisten Rollers broschyr, "Den sociala generalstrejken", ur vilken 1903 års artiklar delvis äro hämtade. På 1905 års kongress beslöt Socialistiska ungdomsförbundet ett uttalande av följande lydelse: "Under beklagande av att parlamentarismen inom den socialdemokratiska arbetarrörelsen blivit framskjuten såsom det enda säkra medlet till arbetarklassens frigörelse... förklarar kongressen att utvecklingen inom samhällena allt mer pekar därhän, att det mest effektiva vapen, arbetarklassen för närvarande har till sitt förfogande i kampen mot ett allt hänsynslösare klassamhälle, är generalstrejken och uppmanar kongressen förbundets alla medlemmar att utveckla en energisk agitation för att bland Sveriges alla arbetare utbreda tanken på nödvändigheten av detta vapens användande."[107] Till tanken på generalstrejk slöto sig förslag om värnpliktsstrejk; till denna fråga återkomma vi i ett annat sammanhang. Under de följande åren, särskilt 1906—1908,

diskuterades frågan om generalstrejk med utomordentlig iver; striden om taktiken blev väsentligen en strid om revolutionär generalstrejk kontra parlamentarism.

För de antiparlamentariska grupperna bildade generalstrejkstanken en naturlig ersättning för den rena våldstaktiken. Det kan till och med sägas, att generalstrejkskravet användes som en ideologisk betäckning för våldstanken, som ett camouflage. Liksom i den franska syndikalistiska diskussionen framhävdes, att strejken vore ett legalt medel och att den därför icke kunde mötas med omedelbara undertryckningsåtgärder. Men samtidigt utgick man från att strejken skulle leda till öppen kamp och därmed till revolution. Dess principiellt fredliga karaktär skulle, såsom i "Brands" artiklar anfördes, locka även de arbetare, som ryggade tillbaka för direkt aktion, in på våldets väg. Kring generalstrejkstanken utbildades efter hand andra för syndikalismen kännetecknande föreställningar — såsom teorierna om den moraliska eliten och om myten som en social stimulans — men dessa fingo icke större betydelse förrän senare, då ungsocialismen blivit ett självständigt parti och syndikalismen framträtt som en särskild rörelse.

Utanför den ungsocialistiska riktningen fick generalstrejkstanken ingen anslutning. Den betecknades som en ny form av anarkism och därmed som i grunden antisocialistisk; i avståndstagande från densamma gick man i regel än längre än Internationalens resolution av år 1904. Den första mera genomförda kritiken synes ha givits av Branting i en till stor del på ett holländskt arbete — av fru Roland-Holst — byggd artikelserie i "Social-Demokraten" år 1906, senare utgiven som broschyr.[108] Enligt socialdemokratien kan arbetarklassen, skriver Branting, "först störta det bestående samhället när produktionsprocessens utveckling nått en viss höjd, varigenom det är moget för ett socialistiskt produktionssätt"; såsom medel för detta "måste proletariatet *erövra makten i staten* och ombilda denna för sina syften". Att generalstrejkens anhängare utginge från en anarkistisk tankegång, visades av att de aldrig talade om statens uppgift vid socialismens genomförande. "Generalstrejkssvärmare bli, kan man säga, ekonomiska blanquister, troende på den plötsliga revolutionära *kuppens* förmåga att omskapa ett samhälle. De återfalla

i just de ohistoriska betraktelsesätt, från vilka det är Karl Marx' odödliga förtjänst att ha frigjort den socialistiska teorin." För fackföreningarnas verksamhet vore generalstrejkstanken ytterst farlig. Dess konsekvens bleve, att intresset för begränsade förbättringar av arbetarnas läge försvunne; de lokala strejkerna såges som förberedelser till generalstrejken och borde därför utvidgas på ett sätt, som äventyrade deras framgång. Den nya teorien vore ägnad att hämma hela arbetarrörelsen genom att tanken på massornas uppfostran och organisering till politisk maktutövning skötes i bakgrunden. Branting instämde i fru Roland-Holsts ord, att "idén om den socialrevolutionära generalstrejken verkar på arbetarmassornas andliga tillstånd ungefär som *sensationsromaner på ungdomen.* Den gör dem överspända, stänger deras sinnen för den samhälleliga utvecklingens realiteter, förstör varje sunt intresse för det dagliga livet och håller dem tillbaka från ögonblickets löftesrika strider". Han slutade sin framställning med att beteckna generalstrejksteorien som "en barnsjukdom, ingenting annat... Men alla behöva vi ju icke genomgå alla barnsjukdomar, och egentligen borde vår svenska arbetarrörelse vara alltför vuxen och mogen för att vara känslig för sådana epidemier". I andra ledande socialdemokratiska tidningar följdes samma linje. "Arbetet" jämförde tron på generalstrejken med underverkstron och fann det naturligt, "att denna nya mirakeltro... räknar sina flesta och ivrigaste anhängare i de länder, där folkupplysningen står lägst och där följaktligen all annan mirakeldyrkan florerar", "Ny Tid" uttalade, att generalstrejken vore onödig, om militär och allmänhet stode på arbetarnas sida, och vanvettig, om så ej vore förhållandet.[109]

Generalstrejkstanken utsattes för särskilt utförlig kritik av två av det nya ungdomsförbundets ledande män, Höglund och Möller.[110] Höglund framhöll bland annat liksom "Ny Tid", att om den stora majoriteten av folket vore vunnen för socialismen, borde en generalstrejk vara överflödig, och i annat fall skulle den knappast kunna genomföras. Det vore orimligt att tro på möjligheten att locka arbetarna med generalstrejkens avlägsna mål utan att genom parlamentariskt-politiskt arbete söka tillförskaffa dem mera omedelbara fördelar. En socialisering vore möjlig om arbetarna vunne majoritet

och regeringsmakt och genom statsapparaten successivt förverkligade sina krav, så att de ej behövde möta kapitalistklassens samlade motstånd, men den kunde icke åvägabringas genom en kupp. Även om en generalstrejk skulle lyckas, bleve det ej möjligt för fackföreningarna att överta produktionsapparaten. Hamnarbetarna kunde icke sköta ett rederi, gruvarbetarna behärskade icke järnverkens organisation.

Sedan ungsocialisterna uteslutits ur partiet, har den revolutionära generalstrejken icke propagerats *inom* socialdemokratien. 1909 års storstrejk saknade uppenbarligen all revolutionär syftning och detta betonades uttryckligen av ledarna inom partiet. Under den följande tiden upptogs tanken på en revolutionär strejk dels av det ungsocialistiska parti, som framgick ur det socialistiska ungdomsförbundet år 1908, dels och framför allt av den syndikalistiska rörelse, som organiserades år 1910.

Sedan ungsocialismen i början av 1900-talet utvecklat sig i revolutionär och anarkistisk riktning och i synnerhet sedan en ny ungdomsrörelse, som bättre samarbetade med partiledningen, bildats år 1903, aktualiserades frågan om en uppgörelse med den extremistiska minoriteten. Det anfördes ofta, att dess verksamhet i själva verket skadade partiet och gång efter annan frånsade sig Branting och andra ledare ansvaret för den ungsocialistiska propagandan.[111] Så länge ungsocialisterna stodo kvar som partimedlemmar, blevo dock protester av detta slag relativt verkningslösa. Partiledningen var emellertid länge obenägen för energiska åtgärder. Vid 1905 års kongress föreslogs en bestämmelse om möjlighet för partistyrelsen att utesluta medlemmar; förslaget var tydligen riktat mot ungsocialismen.[112] I anledning härav utarbetade partistyrelsen ett resolutionsförslag, enligt vilket kongressen skulle fastslå vissa vid 1891 års kongress beslutade uttalanden: dels avståndstagandet från anarkismen, dels den passus i resolutionen i våldsfrågan, enligt vilket partiet sade sig endast vilja använda medel, "som motsvara folkets naturliga rättsmedvetande", och betecknade sitt nutidsprogram som vittnesbörd om att man icke strävade efter "en våldsam revolution".

Därjämte skulle kongressen bland annat uttala "sitt skarpa klander mot att personer, vilka vilja räkna sig som partimedlemmar, drivit en rent antiparlamentarisk propaganda".[113] Det märkliga i detta förslag ligger däri, att partistyrelsen sökte framställa den parlamentariska linjen såsom den traditionella och ur 1891 års beslut endast upptog de satser, som voro ägnade att stödja denna uppfattning. I debatten blev partistyrelsen från flera håll skarpt kritiserad, emedan dess förslag ansågs ägnat att splittra partiet; å andra sidan gjordes gällande (Kata Dalström, Rydén), att en uppgörelse vore nödvändig. Man beslöt emellertid utan votering att avföra hela detta ärende från dagordningen. Sannolikt synes vara att partiledningen uppgav sitt förslag på grund av fruktan för att spränga partiet. Att de med ungsocialismen sympatiserande voro ganska talrika vid denna kongress framgick vid ett annat tillfälle. I debatten om socialistisk agitation bland militären yttrade Branting, att samarbete från partiets sida kunde ifrågakomma endast med den socialdemokratiska, icke med den ungsocialistiska ungdomsrörelsen.[114] Emot detta uttalande reserverade sig ej mindre än 56 av kongressens 173 ledamöter. I övrigt förmärktes vid kongressen ingen skarpare opposition från ungsocialisternas sida.

Under den närmast följande tiden ökades hastigt spänningen inom partiet.[115] I slutet av år 1905 utgavs från ungsocialistiskt håll en publikation, "Gula faran", som direkt uppmanade till terroristiska dåd. "Ingenting är brottsligt för de verkligt revolutionära socialisterna ... Vår lösen är: dolken i köttet." Publikationen försvarades av Bergegren och Schröder, vid denna tid ungsocialismens mest kända namn. Under följande år upptäckte polisen vissa planer på bankplundring, som syntes äga sammanhang med den ungsocialistiska propagandan. Ungsocialistiska ledare påstodos även direkt ha inlåtit sig på attentatplaner. Den förbittrade strid mellan socialdemokrater och ungsocialister, som i anslutning härtill uppstod, kulminerade i att partistyrelsen beslöt att tills vidare suspendera Bergegren och Schröder ur partiet. Definitivt beslut i frågan fattades vid 1908 års kongress.[116] Dessförinnan hade vid omröstning inom partiet omkring 20,000 uttalat sig för, 8,000 mot uteslutningen. Kongressen beslöt i enlighet med partistyrelsens förslag med 227 röster

mot 69 i fallet Bergegren och med 233 röster mot 44 i fallet Schröder. I debatten betonades nästan genomgående av majoritetens talesmän, att personer, som förkastade den parlamentariska taktiken, icke borde vara medlemmar av partiet. Denna fråga stod dock icke ensam i förgrunden; mest diskuterades tonen i de ungsocialistiska publikationerna och särskilt deras personliga angrepp. I partistyrelsens utlåtande uttalades, att Bergegrens och Schröders "propaganda står i uppenbar strid mot socialdemokratiens fastslagna allmänna grundsatser, till vilka den politiska och parlamentariska aktionen efter de internationella kongressernas uttalanden hör som ett huvudmedel i kampen för en bättre samhällsordning..." Understrykas bör, att Branting framhöll, att tro på generalstrejken i och för sig icke vore diskvalificerande för en socialist; däremot var det naturligt, att personer, som *blott* höllo på generalstrejken, ej tillhörde partiet. Efter kongressen sammanslöto sig ungsocialisterna till ett särskilt parti.

Vår framställning ger vid handen, att partiets inställning i frågan om sättet för maktens erövring undergick en väsentlig förändring under det behandlade tidsavsnittet. Den politiska jämlikhetens erövring blev för majoriteten det centrala målet, medan revolutionstanken sjönk i bakgrunden. De ledande ungsocialisternas uteslutning sammanhängde till en viss grad med denna förändring. Men det måste fasthållas, att striden mellan socialdemokrati och ungsocialism icke endast gällde denna fråga. Liksom vid 1891 års kongress majoriteten tog avstånd från den anarkistiska linjen utan att därför förkasta den revolutionära taktiken, var det 1908 möjligt att rösta mot ungsocialismen utan att ansluta sig till reformismen.

I själva verket finnes ingen kongressresolution, ingen programändring, ingen debatt, som symboliserar och bekräftar den utveckling partiet undergått. Denna utveckling skedde sakta, utan bestämda och slående deklarationer, säkerligen i många fall utan att den successiva ståndpunktsändringen var medveten för de handlande personerna själva. Hur betydande omsvängningen var framgår bäst vid en jämförelse mellan den allmänna debatten omkring år 1890, respektive år 1900. Under det senare skedet finnas i de stora socialdemokratiska tidningarna inga motstycken till de revolutionära eller halv-

revolutionära uttalanden, som tidigare voro vanliga; den "stora" taktikfrågan behandlas blott i undantagsfall, och när så sker, är det genomgående under principiellt hävdande av den reformistisk-pacifistiska linjen.

Brantings från början demokratiska tendenser blevo allt fastare. I hans mest omfattande inlägg i rösträttsfrågan, broschyren "Rösträtt och arbetarrörelse" av år 1896, säges visserligen, att rösträtten icke i första rummet är ett mål, utan ett medel för socialreformer, men det är här icke tal om revolutionära åtgärder varken för att erövra demokratien eller för att genomföra socialismen.[117] Under riksdagsdebatterna i ämnet uttalade sig Branting med en stundom förvånande moderation. Vid 1899 års riksdag motiverade han rösträttskravet på ett sätt, som föga skilde sig från de liberala talarnas; han utgick från personlighetsprincipen och värdet av "alla samhällsmedlemmars politiska likaberättigande".[118] Den allmänna rösträtten vore icke så farlig som dess motståndare trodde. Erfarenheterna från utlandet visade, att de undertryckta klasserna icke begagnade rösträtten till att vräka undan de förut maktägande. I Tyskland sitta exempelvis, anförde Branting, de besittande klasserna vid makten trots rösträtten, "men skillnaden är den, att arbetarna där hava ... en utväg, genom vilken de kunna på lagens grund och utan slitningar i samhället allt mera tillvarataga sina intressen, sådana *de* fatta dem och icke sådana deras förmyndare fatta dem". Önskan att framställa den allmänna rösträtten såsom en ur de borgerligas synpunkt ofarlig reform är än mera påfallande i Brantings inlägg under 1902 års debatt.[119] "Uppfostran av massorna är ett långsamt arbete. Och under tiden, som detta uppfostringsarbete pågår, komma arbetarna samtidigt att få beröring med realiteterna inom det samhälle, uti vilket de rycka upp och rycka in. De få därvid tillfälle att skilja mellan sådana abstrakta schemata, vilka från början, när de stodo helt utanför, kanske för dem tedde sig såsom lätt genomförbara, men som, när de skola överflyttas till verkligheten, visa sig vara sammansatta av en hel rad av reformer att genomföra, den ena först och den andra sedan ... Bland arbetarna finnas många både konservativa, liberala, radikala och socialister, med ett ord alla möjliga schatteringar och grupperingar". Strejken i rösträttsfrågan,

framhöll Branting i ett senare anförande vid samma riksdag, hade icke inneburit något hot, den hade icke tillkommit i "någon falsk föreställning om att man skulle kunna redan i första anloppet storma den port, innanför vilken fåtalsväldet förskansat sina privilegier". I detta liksom i senare inlägg antyddes, att en lösning av rösträttsfrågan var ägnad att stärka känslan av nationell enhet. Stundom talade Branting visserligen om klasskampen i det demokratiserade samhället, men han underströk då sin förhoppning om att den skulle kunna förssiggå i humana former.[120] I hans många anföranden i frågan finnes knappast något utmanande och intet av revolutionär fraseologi. Detsamma gäller Thorssons och Lindqvists inlägg i riksdagsdebatterna.

I "Social-Demokraten" uttalade sig Branting och andra gång efter annan utan reservation för den parlamentariska linjen. I en ledare av Branting år 1903 förklarades, att en viss överlägsenhet mot de parlamentariska vägarna hörde till arbetarrörelsens barnsjukdomar.[121] Särskilt vore en sådan stämning naturlig, då arbetarna voro utestängda från rösträtt; i Sverige hade den dock "alldeles trängts tillbaka av själva kampen för rösträttens erövring". I flera artiklar försvarades programmatiskt hela den reformistiska tankegången om socialdemokratiens successiva genomsyrande av samhället i demokratiska former. Om man hade följt den revolutionära linjen, skrev Ågren i en artikelserie år 1907, hade man "dömt minst en generation till stegrad social pina".[122] "Den allmänna rösträtten och parlamentet är säkerhetsventilen på den samhälleliga ångpannan; finns den, och får den funktionera, ja, då blir det ingen explosion av, det må skrivas om revolution än så; finns den inte, då är fara för explosion och då blir taktiken en annan."

I andra publikationer, som voro representativa för partiets majoritet, möter i stort sett samma bild. Att Danielsson under åren närmast före sin död (1899) var övertygad reformist, har av det föregående framgått. Det är sannolikt, att Sterky undergick en liknande utveckling. Tecken på en förändring i hans inställning kunna, som vi veta, spåras redan år 1892. I hans sista skrift, "Socialismen, arbetarklassens befriare" (1899), finnas inga uttalanden om våldets eller den revolutionära aktionens nödvändighet, men däremot betonas röst-

rättens värde, icke blott ur den tidigare av Sterky hävdade uppfostringssynpunkten utan som medel att efter hand genomföra arbetarnas fordringar. I den socialdemokratiska pressen användes ordet revolution såsom avseende en småningom försiggående fredlig omdaning. På detta sätt kunde man förklara sig vara revolutionär och samtidigt ta avstånd från alla i vanlig mening revolutionära syften.[123]

Den väsentliga förutsättningen för utvecklingen mot pacifism, reformism och demokrati var själva arbetet för rösträttens erövring. Det kan här med skäl talas om en växelverkan mellan teori och praktik. Rösträttsagitationen kunde föras med framgång, endast om rösträtten framställdes såsom betydelsefull. Det var omöjligt att egga anhängarna till kamp för demokratien och samtidigt hävda, att partiets syften icke kunde realiseras inom demokratiens ram. För att hos de grupper, som ägde den politiska makten, vinna gehör för de demokratiska kraven, var det nödvändigt att lova efterlevnad av de konventioner man fordrade. Det var omöjligt att begära demokrati och samtidigt antyda, att denna demokrati skulle bli en bas för revolutionär propaganda. Belysande på denna punkt är partiets, och särskilt Brantings uppträdande i riksdagen. Det gällde här att visa, att demokratien var ett värn mot oparlamentariska och illegala tendenser och till och med att den sannolikt icke inom en överskådlig framtid skulle föra till ett socialistiskt maktövertagande.

Med det sagda ha vi icke velat antyda, att partiets ledare skulle ha ändrat sin förkunnelse utan att ändra sina åsikter, att de blott skulle ha spelat demokrater. Tvärtom: den inre nödvändighet, som från rösträttsrörelse drev över till demokratism, verkade även i ledarnas sinnen. Den revolutionära tanke, som på 1880-talet intagit en stor plats i deras perspektiv, smalt ned till en reminiscens eller en vag framtidsmöjlighet. De blevo demokrater genom att arbeta för demokratien. En Danielssons eller en Sterkys föreställning om kampen för rösträtt och politisk makt såsom värdefull blott ur uppfostringssynpunkt var rimlig endast under förutsättning att denna kamp misslyckades. Då man fick rösträtt och makt eller riktigare, så snart det syntes möjligt att erövra dessa, försvann synpunkten som en fantom. På visst sätt gav utvecklingen alltså den rent revolutionära och antiparla-

mentariska minoriteten rätt. Majoritetsmännen blevo fångade av den demokrati, som de betraktat blott som ett taktiskt instrument. De förlorade den frihet, de trott sig kunna bevara; den "stora" taktikfrågan om fredliga eller revolutionära metoder löstes av sig självt under arbetet för demokratien.

Andra förhållanden bidrogo att påskynda ändringen av partiets attityd. Samarbete med borgerliga demokrater tedde sig naturligt i den föreliggande situationen och ett sådant samarbete var ägnat att hos socialdemokratien ingjuta något av den principiella demokratism, som kännetecknade liberalismen. Den internationella socialismens utveckling i reformistisk och demokratisk riktning påverkade de svenska ledarna. Branting, som från början stått denna riktning nära, fick av olika skäl en allt starkare ställning inom partiet. Fackföreningsrörelsens växt och konsolidering visade det fredliga arbetets möjligheter.

Utvecklingen bör också betraktas ur en helt annan synpunkt. Den tidiga socialdemokratiska debatten ägde ett drag av lek och overklighet, den var mindre ett övervägande av skilda planer än en till intet förbindande spekulation. En generalstab utan armé diskuterade med något av den ansvarslöshet, som följer med vissheten att handling inom en nära framtid är omöjlig. Debattens riktning betingades av att deltagarna voro unga män utan större praktisk erfarenhet eller teoretisk skolning, som i några skrifter av Marx och Lassalle sågo grundvalen för allt rationellt handlande. Så länge rörelsen var obetydlig och saknade all förmåga att göra sig gällande, var denna inriktning möjlig. Då partiet växte blev situationen en annan. Anslutningen kom framför allt genom fackföreningarna, som arbetade för förbättring av arbetarklassens levnadsvillkor. De tiotusentals arbetare, som strömmade till partiet under 1890-talet och början av 1900-talet voro intresserade av politiken på kort sikt, av snart genomförbara politiska och sociala reformer. Det fantastiska i revolutionsidéerna framträdde; redan organiserandet av politisk storstrejk visade sig stöta på utomordentliga svårigheter. Här som på andra punkter anpassade sig ledarnas doktrin efter massornas önskningar. Så snart rörelsen blev så betydande, att den verkligen kunde uträtta något, blev den reformistiska linjen dominerande. Revolutionsidéerna hade kunnat spela någon roll endast så länge deras realiserande var otänkbart.

Att arbetet för demokrati gjorde socialismen demokratisk och att själva demokratiseringen kunde försiggå under alltigenom fredliga former sammanhängde till sist med den svenska statsstyrelsens karaktär. Arbetarrörelsen mötte visserligen i sin agitation och i sina försök att organisera arbetarklassen ett visst motstånd, som från dess egen synpunkt tedde sig som undertryckningsförsök. Socialdemokratiska talare och journalister blevo åtalade och dömda, demonstrationer och möten hindrades i många fall av polisen, försöken att bilda föreningar försvårades genom inskridanden från enskilda, som staten enligt gällande lagstiftning icke ägde befogenhet att beivra, vid ett par tillfällen antogos nya lagar, som begränsade agitationsrätten på bestämda områden och förbjödo användningen av vissa stridsmedel, särskilt i de fackliga konflikterna. Men det är i grunden obestridligt, att den politiska friheten var jämförelsevis betydande. Det kan diskuteras, om tryckfrihetsförordningens regler i några fall användes för att komma socialdemokratien till livs; säkert är, att i stort sett de starka garantier för tryckfriheten, som lagen stadgade, respekterades, och att även våldsamma och av hot om revolutionära aktioner genomsyrade angrepp mot den bestående ordningen kunde göras utan att myndigheterna inskredo. För den som genomgått den socialdemokratiska pressen under 1880- och 1890-talen är det en absurditet att anklaga de svenska statsmakterna för systematisk undertryckningspolitik. I fråga om andra områden gäller i huvudsak samma omdöme. Den konstitutionella svenska staten var i sin byråkratiska legalism mindre hård mot de socialistiska strävandena än en rad andra regimer, bland dem de franska och amerikanska demokratierna. Den frihet, som förelåg, var en ogynnsam jordmån för skapandet av en strängt revolutionär, genom en känsla av förtryck hopsvetsad rörelse.

Den av högerministären Lindman genomförda representationsreformen 1907—1909 kom vid en tidpunkt, då reformismen blivit rådande inom socialdemokratien. Reformen innebar en framgång för den förda taktiken och stärkte därför ytterligare reformismen. En fullständig demokrati hade visserligen icke genomförts, men arbetarklassens möjligheter att öva inflytande på representationen hade i utomordentlig grad ökats. Rösträtten vid val till andra kammaren utsträcktes att omfatta det stora flertalet vuxna män; första kamma-

ren blev i viss mån demokratiserad, ehuru högerns välde bevarades genom den på inkomst och förmögenhet beroende röstskalan vid kommunala val; proportionellt valsätt infördes. Som det primära målet för partiets fortsatta verksamhet stod den fullständiga demokratiseringen av representation och regering.

Socialdemokratien hade godtagit den demokratiska taktiken och kunde ur denna synpunkt betraktas som ett demokratiskt parti. Men en reservation av betydelse är här nödvändig. Demokratien framstod, såsom i ett förut citerat uttalande av Branting anfördes, mera som ett medel än ett mål. Man betraktade fortfarande demokratien ur företrädesvis taktisk synpunkt, som den bästa vägen till socialismen. Detta innebar en viss svaghet i demokratiens förankring inom partiet. Det syntes tänkbart, att om de demokratiska metoderna icke visade sig framkomliga, partiet ånyo skulle ändra sin taktik, att det skulle ställa socialismen framför demokratien. Utvecklingen kom dock att gå i motsatt riktning. Frågan om demokratien upphörde att vara en taktikfråga. Linjen blev: socialism endast om den är möjlig inom demokratiens ram.

★

Efter rösträttsreformen fortsatte partiet sitt arbete på genomförandet av representationens fullständiga demokratisering; första kammaren skulle avskaffas eller byggas på allmän och lika kommunal rösträtt och valrätten till andra kammaren skulle utsträckas till att omfatta även kvinnorna och de genom utskyldsstrecket uteslutna. Självklart var att även regeringsmakten borde byggas på demokratisk grund. Efterhand anslöt sig partiet allt bestämdare till det krav på en parlamentarisk regeringsbildning, som framfördes av det liberala partiet. Den andra liberala ministären 1911—1914 regerade med socialdemokratiskt stöd. Då denna ministär i februari 1914 tvangs att avgå på grund av motsättning till monarken, angrep socialdemokratien — liksom liberalerna — med yttersta skärpa vad man ansåg vara ett försök att återuppliva den personliga kungamakten.[124] Världskriget medförde till en tid en avspänning även i fråga om de författningspolitiska motsättningarna.

I sin verksamhet höll partiet helt fast vid den parlamentarisk-refor-

mistiska taktiken. Särskilt förtjänar understrykas, att 1909 års storstrejk betraktades som en ekonomisk aktion och att man med den största bestämdhet avvisade beskyllningar för att vilja utnyttja den som ett medel till erövring av den politiska makten. Storstrejken kännetecknades av arbetarnas lugna och disciplinerade uppträdande.

Någon mera ingående debatt om partiets taktik och dess ställning till demokratien ägde icke rum under dessa år.[125] Av visst intresse är dock en diskussion i andra kammaren vid 1909 års riksdag, i vilken i anslutning till en interpellation socialdemokratiens syften och särskilt dess ställning till frågan om legal eller revolutionär taktik dryftades.[126] Statsminister Lindman förklarade, att partiet icke kunde jämställas med andra partier eftersom dess mål vore att avskaffa det bestående samhället. Inom socialdemokratien funnes fortfarande en revolutionär riktning. Regeringen ansåg sig emellertid i bestående och föreslagen lagstiftning "äga tillräckliga hjälpmedel till sitt förfogande för att stävja självsvåld, om blott lagarna utan klemighet tillämpas och de hjälpmedel staten har till sitt förfogande utnyttjas. Skulle därför socialdemokraterna söka på våldets väg omsätta sina läror, få de vara beredda på följderna". Flera ledande socialdemokrater tillbakavisade påståendet om revolutionära tendenser inom partiet. Lindblad yttrade, att partiet icke trodde på möjligheten att omlägga det ekonomiska systemet genom en våldsam omvälvning men tillade, att det berodde på de besittande klassernas villighet att reformera, om utvecklingen skulle ta ett lugnt förlopp. Civilministern Hamilton tolkade dessa ord som ett erkännande av att partiet vore berett att tillgripa våld, om dess syften ej kunde realiseras med fredliga medel; även statsministern ytrade sig i denna riktning. Branting tog under hänvisning till 1897 års program avstånd från tanken, att partiet skulle verka för en omstörtning och att samhället skulle behöva tillgripa särskilda medel för att skydda sig. Lindblad hade, ansåg Branting, endast velat "betona, att de vägar, som en framträngande folkrörelse tar sig, bestämmas ytterst av de maktägande. Och det är icke med någon enskild socialdemokrat som man kan tvista om den saken, utan därom bär hela historien vittne, att om en samhällsklass allt för genstörtigt och allt för länge sätter sig emot folkkraven, så är det på den ansvaret kommer, ifall utvecklingen tar sig icke fred-

liga, utan våldsamma vägar". Utan varje reservation uppträdde N. Berg i Munkfors och Sv. Persson i Stockholm för den parlamentariska taktiken. Persson uttalade bland annat, att en användning av våldsmetoden med säkerhet skulle leda till nederlag för partiet och att den parlamentariska vägen vore den enda framkomliga. "Och den taktik, som vi, som kallas de ledande, intagit i detta fall, ha vi alltid intagit. Vi ha aldrig uppmuntrat arbetarna att använda några som helst våldsmedel i sin sociala strid."

De stridigheter, som efterhand uppstodo mellan partiledningen och den nya socialdemokratiska ungdomsrörelsen, gällde i viss mån frågan om den reformistiska taktikens värde. Någon klar och djupgående motsättning, såsom tidigare mellan den socialdemokratiska majoriteten och den ungsocialistiska minoriteten inom partiet, förelåg visserligen icke. Ungdomsrörelsen fasthöll vid de parlamentariska metoderna och drev icke propaganda för våldsamma aktioner. I det föregående har betonats, att rörelsens ledande män med stor bestämdhet avvisade anarkistiska och syndikalistiska tankegångar. Snarast torde situationen böra karakteriseras på det sättet, att olika meningar uppstodo rörande den parlamentariska verksamhetens utformning, rörande den "lilla" taktiken, och att dessa stridigheter stundom finge en mera principiell prägel. Ungdomsrörelsens ledande män såsom Höglund och Ström krävde, att partiets riksdagsgrupp skulle framföra radikala reformkrav, de ställde sig kritiska eller i varje fall tveksamma inför samarbete med liberalismen, de ville överhuvud, att framtidslinjerna helt skulle överskugga de dagspolitiska beräkningarna. Schematiskt kan det sägas, att man — om också icke alldeles förbehållslöst — ville begagna parlamentariska medel för att nå makten men att man starkare än "partihögern" inriktade sig på detta maktövertagande. Ståndpunkten erinrade något om den, som Sterky och andra tjugo år tidigare hävdat. Liksom Sterky velat begagna det politiska arbetet som ett agitations- och uppfostringsmedel, sågo ungdomsrörelsens ledare i den parlamentariska verksamheten huvudsakligen ett medel att nå den makt, som krävdes för socialismens genomförande.

På ett mera principiellt plan kom motsättningen i början av 1910-talet fram dels i debatten om ministersocialismen — som skall be-

handlas i följande avsnitt — dels i den allmänna attityden till det parlamentariska arbetet. Ungdomsförbundets organ försvarade den parlamentariska verksamheten men varnade för en överskattning av dess värde, för en inriktning på vinnandet av framgångar i riksdagen. I en artikel om "Parlamentarismens värde" skrev exempelvis Höglund, att den ungsocialistiska kritiken av det parlamentariska arbetet hade innehållit "några sanningskrav" och att fara för en övervärdering av detsamma funnes.[127] Den sociala frågan, skrev Höglund något oklart, skall lösas "genom" riksdagen men icke "av" riksdagen "utan endast av de utplundrade folklasserna själva, som måste vara organiserade, socialistiskt skolade och målmedvetna för att kunna ha något egentligt gagn av den politiska makten". Det gällde att icke kompromissa för att vinna små framgångar och övertyga om partiets ofarlighet. "Ty dessa vinster köpas då på bekostnad av vad som är mycket mera värt: vår klara, oförsonliga motsatsställning till hela det borgerliga samhället ... Socialdemokratiens viktigaste parlamentariska uppgift för närvarande är ... socialistisk agitation i stor stil." Demokratien betecknades som ett medel att genomföra socialismen, icke som ett "mål i och för sig".[128] Under kampen för demokratien måste denna synpunkt bevaras levande. Stundom antydde Höglund, att kanske icke ens den fullständiga demokratien skulle vara tillräcklig för att genomföra socialismen, men denna demokrati vore dock den första förutsättningen härför.[129] Samma allmänna tendens, som icke var antiparlamentarisk men innebar en viss misstro till parlamentarismen, kom till uttryck bland annat i artiklar av Lindhagen, som redan vid denna tid slöt sig till vänsterflygeln inom partiet.[130] Även artiklar av mera extrem karaktär förekommo i "Stormklockan"; strax före 1911 års val skrev Hannes Sköld, att erövrandet av ett antal platser i riksdagen var av ringa betydelse, att riksdagsgruppen borde begagna riksdagstribunen blott som agitationsplats och att det framför allt gällde att erövra "inte riksparlamentet utan gatans parlament, massorna, arbetarklassen".[131] Vid 1912 års kongress avslogs ett förslag, enligt vilket ungdomsförbundet skulle uttala sig mot den av partikongressen 1891 formulerade satsen om "möjligheten av att det organiserade våldet kan bli det lidande proletariatets slutliga förlossare"; under debatten framhöllo representativa talare att man icke

borde helt avvisa tanken på användning av våldsmedel i vissa situationer.[132] I moderata partiorgan förekom att ungdomsförbundet anklagades för klart revolutionära tendenser — utan tvivel ett överdrivet påstående.[133]

Den skärpning av motsättningen mellan partiledningen och ungdomsförbundet, som ledde till partiets sprängning år 1917, berodde delvis på meningsskiljaktigheter av antydd art. Väsentligt var framför allt, att den av ungdomsförbundet år 1916 sammankallade kongressen beslöt att förbereda användningen av utomparlamentariska, eventuellt revolutionära metoder i händelse av krig (se sid. 197 f.). Partiledningens avståndstagande från detta beslut innebar ett avvisande av revolutionära tendenser.

Utsöndringen av den minoritet, som nu framträdde som ett självständigt vänstersocialistiskt parti, var ägnad att befästa den parlamentarisk-demokratiska principens välde inom socialdemokratien. Men på grund av skilda förhållanden trängde frågan om användandet av andra än parlamentariska medel under den närmast följande tiden starkt i förgrunden. Tanken på en revolution eller i varje fall på en utomparlamentarisk aktion av stora mått blev både på våren 1917 och på senhösten 1918 praktiskt aktuell på ett helt annat sätt än tidigare. Det mål man eftersträvade var emellertid vid båda dessa tillfällen en genomförd demokrati; om någon "social" revolution var icke fråga.

De revolutionära tendenserna på våren 1917 torde till väsentlig del ha betingats av dyrtiden och livsmedelssvårigheterna. Ett bittert missnöje uppstod, som på många håll tog sig uttryck i spontana s. k. hungerdemonstrationer, stundom följda av kravaller och sammanstötningar med polisen. På socialdemokratiskt och även på liberalt håll ansåg man, att den av regeringen Hammarskjöld förda politiken varit oskicklig, och man räknade sannolikt med att den vänsterregering, som måste bildas vid ett demokratiskt genombrott — d. v. s. om första kammaren demokratiserades och monarken godtog parlamentarismen — skulle kunna förbättra situationen. Men därjämte måste det för socialdemokratien ha framstått som nödvändigt att genom en radikal oppositionspolitik utnyttja det folkliga missnöjet

till partiets fördel — en synpunkt, som blev av särskild betydelse på grund av det vänstersocialistiska partiets konkurrens. Förbittringen över dyrtiden kunde på detta sätt omvandlas till krav på en snar demokratisk reform. Slutligen bidrog den ryska revolutionen här som på andra håll till att skapa ett revolutionärt stämningsläge.

I riksdagen gjorde partiets talesmän i olika sammanhang uttalanden, som innefattade ett lätt maskerat revolutionshot. Första gången skedde detta under debatten om avskaffande av den fyrtiogradiga skalan, d. v. s. demokratisering av första kammaren.[134] Hallén talade om "en revolterande folkstämning, som bryter fram under trycket ifrån det växande armodet i tusentals hem". Om icke överklassen offrar sina politiska privilegier, slutade han under massinstämmanden från socialdemokraterna, "kommer absolut den politiska kampen i vårt land, vare sig vi själva önska det eller icke, att föras med helt andra vapen, som enligt historiens erfarenhet och dessa dagars vittnesbörd kommer att till sist sopa undan de sista resterna av reaktionärt välde i vårt land". Branting framförde samma tankegång, om också i något mera moderat form. "Det är visst och sant, att vi skola och vilja här i landet i det allra längsta forma vår utveckling i den lojala fullt lagenliga riktning, som av gammalt är god svensk tradition — jag är viss om att jag har en enhällig anslutning inom det parti, vars ordförande jag har äran vara, bakom mig, när jag uttalar denna fullständiga lojalitet för de lagliga vägarna. Men det finns situationer, då motståndets envishet och förstockade blindhet tvingar även dem, som vilja gå dessa vägar, att överväga, hur man skall bryta detta motstånd." Några veckor senare klandrade socialdemokraterna upprättandet av ett slags skyddskår, avsedd att vid oroligheter — närmast tänkte man på förstamajdemonstrationen — stödja den reguljära polisen. Man försäkrade härvid, att socialdemokraterna skulle medverka till ordningens upprätthållande men antydde tillika, att den revolutionära stämningen kunde bli farlig, om den utmanades genom extraordinära åtgärder.[135] Vid samma tid riktade Branting en interpellation till statministern Swartz, vari regeringen uppmanades att verka för den fyrtiogradiga skalans avskaffande och införande av allmän rösträtt för män och kvinnor vid val till andra kammaren.[136] Härvid hänvisades till den ryska revolutionen och de demokratiska

rörelserna i Tyskland, Österrike och Ungern. Sveriges arbetare kunde icke, yttrade Branting, finna sig i att de demokratiska kravens realiserande uppskötes på obestämd tid. Hänsyn till "samhällsfriden och möjligheten till sammanhållning inom vårt folk" borde förmå regeringen och förstakammarmajoriteten att medverka till en författningsrevision. Interpellationen besvarades först den 5 juni; statsministern hänvisade till de förestående andrakammarvalen.[137] En stor demonstration utanför riksdagshuset, som ledde till ett mycket omstritt ingripande från polisens sida, underströk lägets allvar. Vid denna tid hade emellertid de vaga planer på utomparlamentariska aktioner, som dryftats inom det socialdemokratiska partiet, ställts i bakgrunden, och Branting betonade, att andrakammarvalen borde bli utslagsgivande för författningsfrågans lösning.

Framför allt kom den halvt revolutionära stämningen till uttryck utanför representationen.[138] Den vid förstamajdemonstrationerna antagna resolutionen innehöll hotande uttalanden: "Må de maktägande veta att arbetarklassen i tider som dessa icke skall ett ögonblick tveka att använda de vapen, som kunna visa sig behövliga för att bryta motståndet från ett hänsynslöst klassegoistiskt fåtal, därest detta med stöd av orättfärdiga penningstreck alltjämt söker rida spärr mot utvecklingen". Resolutionen ville, skrev "Arbetet", erinra de maktägande om, att folket "är fast beslutet att taga sin rätt med makt om den vägras".[139] Den 7 maj utsågs av partistyrelsens verkställande utskott, riksdagsgruppens förtroenderåd och landssekretariatet en s. k. arbetarkommitté på sju personer, med Branting som ordförande. Denna kommitté skulle samla folkrörelsen "och inrikta den på det för hela arbetarrörelsen mest varaktigt gagnande sättet"; närmast gällde det uppenbarligen att göra hungerdemonstrationerna till manifestationer för demokratisering. I sina cirkulär uppmanade kommittén arbetarna att undvika "meningslösa övergrepp" men antydde tillika, att man var beredd att tillgripa andra medel än de parlamentariska: "Det ligger oss fjärran att hota", heter det i cirkulär 1. "Men vi känna tillräckligt folkets stämning landet runt. Arbetarklassen har nyss 1 maj på det mest beundransvärda sätt visat sin förmåga av självdisciplin. Men när dessa massor nu kräva sin goda rätt — vem kan då tro att de skola låta avspisa sig med ett nej eller med undvikande

talesätt eller med ett litet finger, där hela handen måste givas." Efter statsministerns svar på interpellationen i författningsfrågan utgav kommittén en förklaring, enligt vilken valen till andra kammaren borde bli utslagsgivande för frågans lösning. Kommittén omtalade, att frågan om anordnande av "en politisk allmän strejkrörelse" diskuterats men att man icke ansett en sådan åtgärd lämplig eller genomförbar. Särskilt erinrades om att industrien arbetade under svåra förhållanden och att en storstrejk därför sannolikt skulle ha lett till att många företag stängts för att icke inom en nära framtid ånyo öppnas. Landssekretariatet hade på denna grund ställt sig bestämt avvisande till storstrejkstanken.

Att uppfattningarna starkt bröto sig inom partiets ledning framgår av de märkliga debatterna vid partistyrelsens sammanträde 20—23 maj 1917.[140] Vid dessa blev revolutionsfrågan öppet och ingående behandlad. Palmstierna var den förste talare, som krävde en undersökning av läget ur denna synpunkt: "Frågan gäller icke ... storstrejk. Vi stå i stället inför frågan om revolution. Ha vi undersökt möjligheten för denna? Visar det sig att möjligheter icke finnas, ha vi blott att konstatera detta. Tal. var skeptisk mot möjligheten, men en undersökning bör ske..." Mera positivt yttrade sig Rydén. Man skulle försitta ett historiskt ögonblick, om icke kampen fortsattes "med alla till buds stående medel". Om högerregeringen sutte kvar och vägrade att tillmötesgå de i Brantings interpellation framförda kraven borde kraftåtgärder tillgripas. "Den naturliga första åtgärden blir en allmän arbetsnedläggelse, som bör komma på paroll av den politiska ledningen; den fackliga ledningen kan och bör hållas utanför. Tal. var icke blind för att en sådan arbetsnedläggelse kunde utmynna i något annat. Då har frågats om militärens ställning. Officerskåren är emot oss och man har tagit ut pålitliga. Men massan av soldaterna och underofficerarna är på vår sida och vi kunna helt visst räkna på medverkan i en dylik kamp från massor av borgerliga element." Om man ryggade för offren kunde intet vinnas; man måste vara beredd att använda de medel, "som stora tider kunna nödvändiggöra". På i huvudsak samma linje stodo flera av de yngre ledarna, såsom P. A. Hansson, Möller och Sandler. Fackföreningsrörelsens ledande män, såsom Lindqvist,

Söderberg och Thorberg, avrådde bestämt från storstrejk och revoltförsök. Lindqvist uttalade, att "genom storstrejk eller revolution får icke folket mera bröd eller kortare arbetstid". Thorberg angrep de revolutionära förslagen såsom praktiskt orimliga: "Den stämning som skapats i landet kommer måhända att leda till att vanvettet måste ske, folket till straff och vissa agitatorer till varnagel. Men vi skola ha klart för oss, att vi icke äro rustade för en kamp med alla medel." Thorsson kunde icke instämma i "Rydéns uppfattning om att arbetet från början borde inriktas så att säga revolutionärt. En storstrejk med understöd är otänkbar, en annan storstrejk utmynnar i revolution". Den mera moderata linjen understöddes av bland andra C. E. Svensson och Åkerberg; den senare erinrade om att folkrörelsen framsprungit ur nöden och att genom planlösa plundringar under en revolution nöden skulle bli än större. Branting framförde en appell till enighet och gjorde i själva sakfrågan uttalanden, som voro ägnade att samla de tvistande grupperna. "Folkrörelsen bör finnas mullrande utanför. Den är ryggraden i våra påtryckningar. Är det så att hos de andra finnes en viss respekt för denna folkstämning, så må vi också förstå att utnyttja detta och vi må göra klart att i samma ögonblick högern ställer sig bryskt avvisande frånsäga vi oss vidare ansvar för utvecklingen." Resultatet av debatten blev en utan votering beslutad resolution, som innebar en seger för den moderata riktningen. Partistyrelsen uttalade "sin förvissning och sin förväntan att den stämning hos arbetarklassen, som nu tar sig så starka uttryck, kommer att alltjämt fortfara intill dess även i vårt land en genomgripande författningsreform betryggats, och därmed grunden lagts för en verklig demokratisk ordning, under vilken vårt folk kan obehindrat av orättfärdiga fåtalsprivilegier genomföra de ingripande sociala reformer, som tidsutvecklingen kräver". Därmed var det fastslaget, att den folkrörelse, som partiet under den föregående tiden sökt stärka och egga, icke skulle utnyttjas till en revolutionär aktion. Det väsentliga resultatet av folkrörelsen och av partiets medverkan i densamma var säkerligen, såsom partistyrelsen i sin årsberättelse antydde, en ökning av de socialdemokratiska utsikterna vid 1917 års andrakammarval.

Vid 1917 års val stod författningsfrågan i förgrunden. I sitt manifest före valen krävde det socialdemokratiska partiet med utomordentlig skärpa den fyrtiogradiga röstskalans avskaffande och förallmänligande av rösträtten till andra kammaren. "Bränner det ej som en skam för vårt land att då hela Europa står som aldrig förr i det demokratiska genombrottets och frigörelsens tecken, då skulle vårt svenska folk lika fullt stanna tålmodigt kvar under förmynderskap av bolagsmakt och godsägarvälde, av storkapitalism och byråkrati, allt sammansvetsat i första kammarens nuvarande majoritet." Om valen resulterade i vänsterseger borde ytterligare motstånd mot en reform vara uteslutet. "Att inlåta sig på försök till att ånyo avvisa folkkraven vore under sådana förhållanden en så hänsynslös utmaning, att den alldeles visst skulle kalla fram Sveriges hela arbetande folk till en ännu långt allvarligare rörelse än den, som i våras åstadkom erkännandet att valen nu skulle få gälla som utslagsgivande."

Efter valsegern och den liberalsocialistiska regeringens bildande försvann till en tid den revolutionära tonen ur socialdemokratiens agitation. Detta kan antas ha varit betingat av flera samverkande förhållanden: med regeringsskiftet minskades oron bland massorna, liberalerna ställde sig avvisande till utomparlamentariska medel, det ryska exemplet blev efter bolsjevikrevolutionen varnande i stället för efterföljansvärt, de demokratiska rörelserna i Tyskland och Österrike-Ungern vunno icke, såsom man väntat, några omedelbara framgångar. Inbördeskriget i Finland var också ägnat att stämma till försiktighet; det bör erinras, att under diskussionen kring detta socialdemokraterna starkt underströko, att en revolution i ett demokratiskt land under inga förhållanden vore berättigad. Under debatterna i författningsfrågan vid 1918 års lagtima riksdag förekommo revolutionärt färgade uttalanden blott från vänstersocialisternas sida. Då från högerhåll socialdemokraterna anklagades för revolutionära tendenser, förklarade en representant för partiet, Engberg, att "den svenska demokratien i sin kärna här i riksdagen icke kommer att tillgripa utomparlamentariska medel annat än om högern för en sådan politik, att sådana medel helt enkelt icke kunna undvikas".[141] Då vänstersocialisterna angrepo partiet för dess ovilja att tillgripa kraftiga medel —

närmast var det fråga om anslags- och skattevägran från andra kammarens sida — yttrade Branting, att dylika medel ej kunde användas utan liberalernas stöd; "jag misströstar för min del icke om att inför en fortsatt halsstarrighet från högerns sida i den här frågan det skall lyckas att övertyga tillräckligt många även inom det liberala samlingspartiet om att man icke kan stå och stampa på samma fläck".[142] Regeringsförslagen i författningsfrågorna avslogos emellertid utan att några särskilda åtgärder vidtogos för att framtvinga eftergifter från högerns sida. Det bör också betonas, att i det manifest, som partiet utgav inför landstingsvalen i mars 1918, man visserligen energiskt fordrade demokratisering, men icke med ett ord antydde, att utomparlamentariska medel kunde tänkas komma till användning.[143]

På hösten 1918 förändrades ånyo läget. Västmakternas framgångar och revolutionerna i Tyskland och Österrike-Ungern påverkade opinionen i samma riktning som den ryska revolutionen ett och ett halvt år tidigare. Intrycket på vänsterhåll var, såsom den socialdemokratiska partistyrelsen betonade i sin årsberättelse, att "de samhällsgrupper, som stått demokratiseringssträvandena emot i vårt land och som hade sin tyngdpunkt i första kammaren ... miste med den tyska reaktionens störtande allt fäste ute i världen och måste själva inse att varje försök att bibehålla Sverige som en slags reaktionär oas i Europa vore dömt att misslyckas".[144] Redan i mitten av september meddelade regeringen, att den ånyo skulle söka genomföra en författningsrevision och att frågan om en reform av den kommunala rösträtten skulle framläggas för den urtima riksdagen. Under den följande tiden antogs vid ett stort antal av socialdemokraterna anordnade möten en resolution, som i hot om revolutionär aktion gick längre än några förut publicerade uttalanden. Det sades här, att "det organiserade våldet i kapitalismens och autokratiens Europa ... fallit på eget svärd". Fåtalsväldet hölle överallt på att avskaffas och en ny tid randades för folken. "Ögonblicket är nu kommet för handling till förverkligande och betryggande av en demokratisk och socialistisk ordning, genomförd på laglighetens väg. Men om vi anvisa denna såsom ur alla synpunkter att föredraga, måste den svenska arbetarklassen räkna med, nu som alltid förut, att de privilegierade

klassernas hållning kan leda in utvecklingen på andra banor, som tvinga arbetare och annat småfolk att mobilisera all den kraft varöver förfogas i och för brytande av motståndet. Ansvaret för en sådan icke eftersträvansvärd utveckling faller då på de samhällsgrupper, som envist och utan blick för vad läget här och ute i världen kräver, motsätta sig den nya tidens krav och behov." Partistyrelsen och partiets riksdagsgrupp uppfordrades "att omedelbart organisera en aktion, som utan dröjsmål bryter de privilegierade klassernas motstånd och leder fram till full demokrati i svenskt samhällsliv". I resolutionen krävdes såsom minimifordringar dels demokratisering av representationen och folkomröstning med bindande verkan rörande införandet av republik, dels en rad andra reformer, såsom införande av åtta timmars arbetsdag och inställande av värnpliktsövningarna. Det märkliga i resolutionen ligger kanske framför allt däri, att hotet om utomparlamentarisk aktion icke enligt ordalagen gällde blott genomförandet av demokrati utan även andra reformer; det talades till och med om "handling till förverkligande och betryggande av en demokratisk och *socialistisk* ordning". Det torde likväl stå utom tvivel, att revolutionshotet i själva verket ansågs berättigat endast med hänsyn till att demokratien icke var genomförd. I slutet av manifestet fanns ett bestämt principuttalande för demokrati och man tog här avstånd från "bolsjevistiskt-antidemokratiska spekulationer efter mönster från öster". Möjligen ansågs det av taktiska skäl lämpligt att använda oklara och tvetydiga ordalag; särskilt med tanke på den hårda konkurrens, från vilken partiet var utsatt från vänstersocialisterna, kunde det synas värdefullt att helt sammanknyta demokratiseringskravet med andra populära reformkrav.

I ett den 15 november publicerat manifest, som tillkommit efter överläggningar mellan partistyrelsen och landsorganisationens representantskap, upprepades i huvudsak de nyss berörda, i mötesresolutioner utformade kraven. Här hänvisades särskilt till revolutionen i Tyskland. Det talades om möjligheten av särskilda "åtgärder för tillgodoseende av arbetarklassens berättigade krav" men tillika varnades mot "varje minoritetsdiktatur, den må utövas i namn av vilken samhällsklass det vara må". I slutet av manifestet betonades, att,

om motstånd restes mot de framförda kraven, måste detta leda till en utökning av desamma.

Den 23 november framlades regeringspropositionen i den kommunala rösträttsfrågan för riksdagen. I remissdebatten vid dess överlämnande till särskilt utskott förklarade Branting, att de krav, som nu förelågo, icke kunde frångås på någon väsentligt punkt.[145] Om försök att beskära programmet gjordes, vore den parlamentariska vägen ej längre framkomlig; "då förstår nog högern själv, om den vill se sig för, att det icke hos oss inom det socialdemokratiska partiet här i riksdagen finnes någon som helst möjlighet att i sådant fall hålla tillbaka den storm, som då måste spontant bryta fram över landet". Den socialdemokratiska pressen förde under författningsfrågans riksdagsbehandling ett hotande språk.[146] Det förklarades öppet, att en revolution skulle bli oundviklig, om ej högern gåve efter. Ofta betecknades regeringsprogrammet som ett minimiprogram, som i intet hänseende kunde bli föremål för prutning; även republikkravet betecknades som aktuellt. Riksdagsbehandlingen resulterade visserligen i en uppgörelse, som innebar en viss modifikation av vänsterns fordringar, men det principiella demokratiseringskravet hade dock vunnit en fullständig seger. Partiets ledare kunde därför energiskt stödja den inom det särskilda utskottet uppgjorda överenskommelsen, samtidigt som de betonade, att ytterligare författningspolitiska reformer i framtiden skulle visa sig erforderliga.[147] I ett av partistyrelsen, landsorganisationens representantskap och riksdagsgruppen undertecknat manifest beklagades, att vissa medgivanden måst göras åt högern. "Men det har för oss stått som en plikt att så handla, att den svenska arbetarklassen icke utan fullkomligt tvingande skäl måste taga på sig svåra och till sin storlek oöverskådliga offer, som här kunde ha kommit i fråga, därest in i det sista motsatserna stått oförsonliga mot varandra."

★

Efter den år 1918 faktiskt beslutade, genom författningsreformer de följande åren fullföljda demokratiseringen av representationen och sedan i samband härmed parlamentarismen helt trängt igenom har tanken på revolutionära eller överhuvud utomparlamentariska

aktioner icke upptagits inom socialdemokratien. Utan varje reservation har demokratien godtagits som arbetsform och möjligheten av en social revolution i betydelsen av ett maktövertagande med utomparlamentariska medel för att genomföra socialismen avvisats. I skilda sammanhang blev denna ståndpunkt klarlagd under debatterna 1918—1920. Den kommunistiska regimen i Ryssland och försöket att med våld införa kommunismen i Finland gåvo partiets talesmän anledning att precisera sin uppfattning. Strävandet att realisera socialismen med odemokratiska medel kritiserades dels som ett avsteg från den av Marx förtecknade vägen, dels ur mera principiell demokratisk synpunkt. Marx hade, hävdade man, utgått från att socialismen kunde genomföras först då den på grund av den ekonomiskt-sociala utvecklingen kommit att omfattas av ett flertal inom folket. Med proletariatets diktatur hade Marx menat ett socialistiskt majoritetsvälde i demokratiska former, icke en minoritetsdiktatur. Att söka göra samhället socialistiskt utan majoritetens stöd innebure ett försök att föregripa utvecklingen, att tvinga fram socialismen, innan samhället mognat för den. Med nödvändighet måste ett sådant försök bli övergående; den socialistiska segern skulle visa sig vara en illusion och en kapitalistisk regim skulle ånyo upprättas. "Socialismen kan icke tvingas fram som en konstlad drivhusplanta", skrev Karleby, som med stor klarhet uttryckte denna tankegång, "den måste växa fram i frihet, stark och rotfäst i det samhälleliga behovet. Ett diktatorsförsök, innan den ekonomiska verkligheten bjuder de reella betingelserna för arbetarklassens politiska välde, kan bestå till en tid, fast utsättande revolutionen själv för de oerhördaste faror".[143] I det manifest, som partistyrelsen publicerade i anledning av inbördeskriget i Finland 1918, kom samma uppfattning till uttryck: "En väpnad resning mot en på bredaste grund folkvald riksförsamling, i ett land där folkets demokratiska självbestämningsrätt synes vara så fast grundad, att den för framtiden ej kunde hotas annat än möjligen av våldsmakt utifrån, en sådan gärning står för oss som en förnekelse av demokratiens själva grunduppfattning, som ett proklamerande av en minoritets våldsmakt över folkets flertal, vilket kunde vändas mot oss av varje privilegierat fåtalsvälde eller kapitalistisk diktatur ... Ytterst bottnar hela denna åskådning i den anar-

kistiska illusionen om 'de målmedvetna minoriteternas' nyskapande makt, medan socialismen alltifrån Marx' dagar häremot satt sin lära, att det nya samhället måste vara ett verk icke av några förmyndare utan av den socialistiskt upplysta arbetarklassen själv".[149]

Ett auktoritativt uttryck för partiets demokratism är Brantings anförande om "demokrati eller diktatur" vid Stockholms arbetarekommuns möte 28 oktober 1919.[149 a] Före världskriget hade arbetarrörelsen i alla länder allt bestämdare verkat för demokrati och praktiska reformer inom demokratien. Kriget hade för vissa grupper inom rörelsen medfört ett återfall till primitiva, sedan länge diskuterade tankeriktningar. Främst gällde detta bolsjevismen, som med sin doktrin om egendomsexpropriation genom våld "faller tillbaka till tiden före de marxistiska teorierna". "Hela utvecklingstanken i socialismen faller bort i bolsjevismen." Det svenska partiet hade alltid sammanfört socialism och demokrati. "Men nu invänder man, att demokrati är bara humbug, formaldemokrati, borgarklassens diktatur. Ja, men det förhåller sig dock så, att vi socialdemokrater alltid pekat på, att det inte är nog med politisk frihet och politisk demokrati. Vårt mål är en annan produktionsordning, som avskaffar den klasskillnad, som kännetecknas av fattigdom å ena sidan och rikedom å den andra. Man vill nu, att vi skola kasta bort det som finns av demokratien. Borde man inte i stället söka fördjupa demokratien och åstadkomma en verklig likställighet?" Det vore farligt att försvaga känslan för demokrati bland arbetarna, ty detta kunde få till följd att de andra klasserna åter ryckte makten till sig. "Det råder intet tvivel om, att demokratien skall underlätta socialismens genomförande, samtidigt som den skall fostra och skola arbetarna för allmänna angelägenheter. Mognaden hos arbetarklassen kan avläsas i de utslag, som den allmänna rösträttens begagnande ger. Dessa utslag ange också tiden när arbetarklassen är mogen att övergå till en socialistisk ordning."

Själva begreppet "social revolution" kritiserades med skärpa i en artikel av Möller, i vilken riktlinjerna för partiets taktik framställdes.[150] Socialiseringen innebure en förändring av produktionsordningen, som bleve möjlig på ett visst utvecklingsstadium. Men denna förändring måste med hänsyn till produktionens ostörda gång ske successivt och omfatta ett långt tidsskede. I en demokrati vore förut-

sättningen för socialiseringsarbetets igångsättande, att en majoritet vunnits för socialismen. Att beteckna en sådan förändring som en revolution vore orimligt, ty med revolution menades just motsatsen till evolution, icke en långsam utveckling utan en viss metod för att snabbt åstadkomma en omvälvning. I själva verket innebure de revolutioner, som bolsjevikerna gjort eller sökt göra, revolutioner i vanlig mening, försök att omedelbart genomföra det socialistiska samhället. Revolutioner av dylik art kunde endast leda till att produktionen bragtes i oordning och att en reaktion inträdde. "Det vill säga den sociala revolutionen, tänkt som en genväg till det socialistiska samhället, skulle visa sig vara en typisk senväg. 'Den sociala revolutionen' är med andra ord ett nonsens." Möllers framställning blev visserligen på socialdemokratiskt håll kritiserad med utgångspunkt i Marx' begreppsschema, men hans grundtankar godtogos även av kritikerna.[151]

I andra, till Marx närmare anknytande formuleringar fastslog en annan ung teoretiker, Engberg, sin obetingade anslutning till demokratien.[152] Demokratien vore för socialismen icke ett självändamål men väl "en förnuftigare basis för klasskampen". Då socialismen krävde ett begynnande förstatligande av produktionsmedlen, befunne den sig i samklang med utvecklingens egen syftning. "Men just i detta stycke får demokratien en avgörande betydelse. Kampen om staten är politisk. Dess utgång är därför i utomordentlig grad betingad av de genom kapitalismens framfart proletariserade samhällsmedlemmarnas möjlighet att vid politiska avgöranden utöva sitt behöriga inflytande. Är då demokratien genomförd, betyder kapitalismens tillväxt en motsvarande uppmobilisering av röster *mot* det kapitalistiska systemet självt. I demokratien ligger därför ett automatiskt verkande instrument, som låter motståndet *mot* kapitalismen stegras i samma omfattning kapitalismen utvecklas." Engberg synes här alltså ha tänkt sig en fortsatt utveckling av kapitalismen, som skulle föra med sig proletarisering och en ökning av det socialistiska partiet. I en senare artikel uttalade han: "Vi våga nu emellertid satsen, att, därest full politisk demokrati råder i ett samhälle, d. v. s. därest de faktiskt förefintliga intressena ha möjlighet att få en trogen översättning till inflytande på statsstyrelsen, anpassning av den politiska formskruden efter produktionsförhållandena aldrig behöver ta revolutionens ge-

stalt ... Med andra ord: efter segern för den politiska demokratien bör arbetarklassen jaga föreställningen om den våldsamma omstörtningen på dörren".[153]

Till de mest reflekterade och nyanserade inläggen vid denna tid hör en uppsats av Wigforss från 1920, som avsåg att bilda grundval för en närmare diskussion; en sådan diskussion kom likväl icke till stånd.[154] Wigforss ställde sig i viss mån skeptisk mot den vanliga uppfattningen, att under demokrati majoritetsställningen i riksdagen vore ett säkert bevis för om folket vore moget för socialism eller icke. "Ett folk som är omoget för socialismen, därför att hälften plus en röstat *emot,* blir inte moget därför att hälften plus en i stället röstat *för.*" Det vore då rimligare att betrakta majoritetsprincipen som en spelregel, tillkommen för att möjliggöra samhällsfredens bevarande. Men om man utginge härifrån vore det också naturligt att uppställa fordran, att vid tävlan om rösterna ingen riktning skulle från början vara handikappad. Så långt ginge dock i regel icke kraven på demokrati, ty detta "skulle ju innebära ett *slopande på förhand* av *alla* de faktiska privilegier, som det just är vår avsikt att med den vunna majoritetens hjälp avskaffa". Vissa minimibetingelser vore dock nödvändiga för att de olika riktningarna icke skulle bli alltför olika ställda. En viss uppfostran för alla vore en förutsättning för att medborgarna skulle bli i stånd att bilda sig en mening om samhällsfrågorna. Härför krävdes emellertid större ekonomisk likhet. Detsamma gällde även på den industriella produktionens område. "Samhället vilar i så hög grad på ekonomiska grundvalar, att statsmakten i händerna på dem som ingenting äga, medan de ekonomiskt ledande vore politiskt maktlösa, måste betraktas som en anomali och endast kan tänkas som en övergångsform." Wigforss ansåg därför att ökad ekonomisk och industriell demokrati vore, jämte den allmänna rösträtten, det minimum, som krävdes för att säkerställa en fredlig utveckling. För att på detta sätt komplettera det redan vunna kunde ett visst utomparlamentariskt tryck bli nödvändigt även under den formella demokratien; det vore här dock ej fråga om en revolution. I det följande framhöll Wigforss mera generellt, att hänsyn till minoriteten, eller riktigare minoriteterna, överhuvud vore nödvändigt förbunden med en demokratisk ordning. En av ekonomiska intressen

sammansvetsad grupp krävde, likaväl som en nationalitet och ett religionssamfund, en viss respekt för sina intressen, även om den befunne sig i minoritet, och kunde icke väntas under alla förhållanden villigt böja sig för majoritetens beslut.

I de refererade framställningarna framträda, om än icke alldeles klart uttryckta, två skilda tankegångar. Enligt den ena innebär demokratien en möjlighet för socialismen att, då den når given styrka, överta makten inom staten och igångsätta socialiseringsarbetet. Socialismens seger tänkes som följden av en ekonomisk utveckling, som gör folkmajoriteten i ett kapitalistiskt samhälle socialistiskt. Enligt den andra linjen ses socialdemokratiens verksamhet som ett sakta fortskridande reformarbete inom den bestående regimens ram. Det förutsättes, att de olika sociala klasserna skola till en viss grad respektera varandras "rättigheter", att socialismen, även då den nått majoritet, skall söka samförstånd och utjämning i förhållande till andra grupper genom att tillerkänna dessa vissa garantier, en viss "autonomi", för att begagna ett något överdrivet uttryck. Om en "seger", ett "maktövertagande" i vanlig mening är här icke tal.

Dessa tankegångar anknyta till två konkurrerande linjer i den demokratiska ideologien: majoritetsprincipen och toleransprincipen. Demokratien tänkes i regel som en kombination av dessa principer: majoriteten skall bestämma men inom en viss gräns. Denna kombination, som för liberalismen var naturlig, blir för socialismen, med dess krav på omvälvande åtgärder, ett problem. Wigforss' jämförelse mellan samhällsklasser å ena sidan, nationaliteter och religionssamfund å den andra, är här upplysande. Att använda toleransprincipen i fråga om de senare grupperna möter rent tankemässigt inga större svårigheter, såvida viljan till fortsatt gemenskap föreligger. Att använda den i fråga om samhällsklasserna innebär däremot strängt taget bibehållandet av status quo. Då socialismen strävar efter att genom politiska aktioner ändra detta status quo — även om det ofta tanklöst säges, att politiken blott avspeglar de ekonomiska förhållandena — kan den icke godta toleransprincipen i dess liberala gestaltning. Den spänning, som här uppstår, kan från en viss synpunkt sägas vara kärnan i socialismens ställning till demokratiens problem.

Det är överflödigt att genom citat och referat uppvisa, att socialdemokratien under den följande tiden fasthållit och allt starkare betonat sin demokratiska inställning. Varje manifest, varje tal och skrift, vari dessa frågor beröras, är ett bevis härpå. "För socialdemokratien", yttrade partiledaren vid 1932 års partikongress, "är demokratien *princip, livsluften*, den enda ordning, varunder dess ideal kunna i anda och sanning förverkligas, det enda sättet för likaberättigade och fria människor att föra den samhälleliga samlevnaden."[155] Man skulle möjligen omkring år 1920 kunnat vara benägen att anta, att det starka framhävandet av demokratiens värde sammanhängde dels med att denna statsform i sin fullständiga gestaltning nyss införts, dels med att stora förhoppningar funnos att inom kort demokratien skulle leda till i mera egentlig mening socialistiska åtgärder. I själva verket har demokratiens förankring hos socialdemokratien snarast blivit fastare, sedan den visat sig icke inom en nära framtid resultera i socialism. Detta förhållande måste ses mot bakgrunden av att rörelsen förtunnat eller ställt på framtiden sina specifikt socialistiska fordringar. Med en viss överdrift kan sägas, att demokratien fyllt det ideologiska tomrum, som socialismen efterlämnat. Vid en undersökning av socialdemokratiska tidningar och broschyrer frapperas man av att för några årtionden sedan det värdebetonade ordet framför andra var socialism, medan under senare år ordet demokrati fått denna karaktär. Till icke ringa del förklaras detta förhållande av att socialdemokratien internationellt blivit en riktning på defensiven, att den känner sig hotad av nya, i vissa länder segerrika ideologiska riktningar. Det ligger ett stort avstånd mellan den socialdemokrati, som kände sig vara framtidens av historien korade härskare, och den socialdemokrati, som sett en rad mäktiga broderpartier i andra länder förintas och måste se ett huvudmål i avvärjandet av samtidens diktaturrörelser. Liksom förut bolsjevismen, ha senare fascismen och nationalsocialismen stegrat socialdemokratiens demokratiska medvetenhet. Men det bör också ihågkommas, att den demokratiska inriktningens stärkande inom socialdemokratien har sin motsvarighet i den svenska högerns godtagande av demokratien. En växelverkan mellan de båda partierna har befäst demokratiens ställning överhuvud. Den förhärskande

tendensen i svensk politik har varit en samling mittåt, icke en aktivisering av de extrema tendenserna.

Med godtagandet och användningen av de demokratiska formerna har följt utformandet av en speciellt demokratisk ideologi. Icke så, att den svenska socialdemokratien i något väsentligt avseende kompletterat den motivering för demokratien, som tidigare framförts av till skilda riktningar hörande tänkare. Men väl så att demokratien som sådan blivit föremål för teoretisk diskussion och teoretisk begrundning. För den tidiga socialdemokratien var det karakteristiskt, att demokratien betraktades som en bättre och säkrare väg att nå socialismen än den revolutionära omstörtningen. Under senare tid har man på hävdandet av demokratien nedlagt en energi, som förr ägnades blott åt den socialistiska doktrinen. Man får intrycket att demokratismens särpräglade ideologi först under de senaste årtiondena upptäckts — och stundom med en viss upptäckarglädje, förkunnats — av socialdemokratien.

Viktigast har varit förståelsen för att demokratien förutsätter samverkan, uppgörelse, ömsesidiga eftergifter. Det är betecknande, att en av partiets yngre teoretiker i anslutning till ett arbete av en av den engelska liberalismens klassiska gestalter, Morley, utarbetat en skrift, vari kompromissen systematiskt försvaras som demokratiens arbetsmetod.[156] Viktigare är att den socialdemokratiska partiledningen och de socialdemokratiska regeringarna konsekvent motiverat betydelsefulla förslag med det i en demokrati väsentliga behovet av att finna en samförståndslösning. (Därmed påstås naturligtvis ej att dessa förslag sakligt sett kunnat betraktas som samförståndslösningar.) Exempel härpå äro förslagen i försvarsfrågan 1925 och 1936 och uppgörelsen rörande krispolitiken 1933. Den andra socialdemokratiska regeringen betecknade sig själv som en "svensk folklig landsregering", den 1936 under socialdemokratisk ledning bildade koalitionsministärens programförklaring inleddes med orden: "i en tid av oro och omvälvningar i folkens och staternas liv, då demokratiska och parlamentariska styrelseformer trängts undan eller hotas av diktaturerna, har det synts mer än vanligt angeläget att i vårt eget land trygga den folkliga självstyrelsen genom att skapa bredast möjliga underlag för regeringens arbete". Det intressanta är här icke samför-

ståndsviljan i och för sig utan att denna uppfattats som ett nödvändigt moment i det demokratiska systemet. På samma sätt har, såsom i det följande skall visas, socialdemokratiens ståndpunkt till den parlamentariska regeringsbildningens principiella problem betingats av viljan att systemet skall funktionera; man har sett problemet icke blott under partiets utan även under demokratiens synvinkel.

Med särskild energi ha synpunkter av angiven art under senare år understrukits av P. A. Hansson. Brantings efterträdare som partiledare har fullföljt den linje, som Branting under rösträttsdebatterna framförde. Branting talade om avspänning och samverkan efter rösträttens vinnande, Hansson har utgått från att Brantings perspektiv numera bör bli praktisk politik. Under minoritetsparlamentarismens tid framhävde Hansson behovet av en samverkan mellan partierna, som kunde möjliggöra bildandet av en stabil majoritetsregering. Det vore, yttrade han i remissdebatten 1931, nödvändigt med "en fördjupad känsla för de demokratiska förpliktelserna, till vilka i första hand hör en redlig vilja till samarbete för allmänt väl".[157] I sina under titeln "Demokrati" utgivna tal återkommer han gång efter annan till tanken på viljan till samförstånd som det ur demokratisk synpunkt väsentliga.[158] Den nordiska demokratiens framgångar, yttrade han i ett tal i Köpenhamn år 1935, bero på, att "socialism och borgerlig demokrati . . . aldrig kommit i motsättning till varandra, de borgerliga demokraterna ha icke av socialistskräck låtit sig drivas från sina demokratiska ideal, socialdemokraterna ha icke av fruktan för besmittelse undflytt den borgerliga demokratien. I stället ha krafterna kunnat förenas kring lösning av demokratiska uppgifter, som äro gemensamma . . .". I ett annat tal förklarade han att ett ohämmat majoritetsvälde är en diktatur lika väl som ett minoritetsstyre. "Diktatur är och förblir diktatur, även om den, tillfälligt eller varaktigt, stödes av en majoritet."I en i anledning av partiets femtioårsjubileum skriven uppsats ställde Hansson demokrati i motsats till maktpolitik och betonade, att majoriteten i en demokratisk stat ständigt måste ta hänsyn till minoriteten.[159] Det klaraste konkreta uttrycket för denna uppfattning, som innebär toleransprincipens fullföljande till samförståndspolitik, är bildandet av koalitionsregeringen år 1936. Socialdemokratien sökte, då den för första gången nådde maktställning i andra kam-

maren, omedelbart organiserad samverkan med ett annat parti — en taktik, som några årtionden tidigare skulle ha tett sig orimlig även för de mest reformistiskt inställda inom partiet.

Det bestämda fasthållandet vid demokratien och därmed vid legaliteten har markerats även under tider, då motsättningen mellan socialdemokrater och borgerliga varit stark och tonen i debatten skärpts. Under det skede av sex år (1926—1932), då socialdemokratien stod utanför regeringsmakten, var visserligen kritiken av de borgerliga regeringarna i den socialdemokratiska pressen hetsig, men den slog icke över i kritik av själva systemet. Främst krävde man en starkare och stabilare regering, vare sig denna skulle stödjas av partiet ensamt eller i samverkan med de frisinnade eller av ett borgerligt block.[160] Under striden kring 1928 års lagstiftning om arbetsavtal organiserades visserligen i form av en demonstrationsstrejk på några timmar en utomparlamentarisk påtryckning — den enda under detta skede — men det klarlades att strejken endast hade karaktären av en åsiktsmanifestation.[161] Då frågan behandlades i riksdagen, underströko visserligen partiets talesmän risken för att lagen skulle medföra en skärpning av de sociala motsättningarna, men partiets ledare förklarade under instämmande av hela partiet, att socialdemokraterna skulle verka för att andan inom fackföreningsrörelsen icke förgiftades, även om lagen antoges.[162] I den häftiga debatten om Ådalsaffären uttalade sig partiets representanter mot all våldstaktik och vände sig särskilt mot våldspropagandan bland arbetarna.[163]

Det bör påpekas, att vissa moment i den utländska socialdemokratiska debatten kring demokratiens problem icke alls eller endast flyktigt berörts i den svenska diskussionen. Det har, särskilt i England och Frankrike under senare år, varit vanligt att påstå, att vid en viss grad av socialdemokratiskt reformarbete, särskilt vid försök att genomföra socialiseringsåtgärder, skulle de besittande klasserna organisera en motaktion med våldsamma medel. Socialdemokratien skulle alltså i den demokratiska staten endast i begränsad omfattning kunna fredligt förverkliga sina syften. Den mer eller mindre klart formulerade slutsatsen av resonemanget blir att socialdemokratien måste förbereda sig på begagnandet av utomparlamentariska eller i varje fall icke i vanlig mening demokratiska medel. Tankegången anknyter

uppenbarligen till marxistiska föreställningar om en klar och oförsonlig motsättning mellan kapitalism och socialism, men har också stimulerats av de fascistiska rörelserna i Europa, sådana dessa vanligen på socialistiskt håll tolkats. I Sverige ha dessa synpunkter endast vid enstaka tillfällen berörts i debatten, vilket kan antas sammanhänga med att några egentliga socialiseringsaktioner icke planlagts och att de fascistiska tendenser, som framträtt, varit utomordentligt svaga.[164] I anslutning till sin pessimistiska inställning i fråga om demokratiens möjligheter har socialdemokratien i andra länder också tänkt sig, att socialdemokratien, om den erhölle majoritet, skulle genomdriva en lagstiftning, som provisoriskt satte det ordinarie parlamentariska systemet ur funktion. Närmast har man ifrågasatt antagandet av en fullmaktslag, som skulle ge regeringen möjlighet att snabbt genomföra de grundläggande socialiseringsåtgärderna och att effektivt ingripa mot det motstånd, som härvid kunde uppstå. I förtunnad och beslöjad form återkommer här tanken på en proletariatets diktatur. Såvitt bekant har denna idé icke upptagits i någon svensk framställning. Förenklingar i de parlamentariska arbetsformerna ha socialdemokrater, likaväl som medlemmar av andra partier, ifrågasatt, men det har ej varit tal om att begagna en socialdemokratisk majoritetsställning till att genom en maktkoncentration hos regeringen begränsa minoritetspartiernas möjligheter. Detta förhållande bevisar hur reservationslöst demokratien godtagits.

Själva ordet demokrati användes icke sällan i utländsk socialistisk debatt på ett sätt, som kan tjäna som betäckning för antidemokratiska åsikter. Det uttryckssätt, som vi här avse, skymtar i Wigforss' nyss citerade uppsats. Det säges, att demokratien icke är fullständig, om den icke sträcker sig till det ekonomiska och sociala likaväl som till det politiska området. Ibland begagnas ordet formell demokrati halvt föraktligt om den rent politiska demokratien. På detta sätt kunna vittgående ekonomiska och sociala reformer, till och med socialisering, krävas som något med demokratien nödvändigt sammanhängande. Tendensen är av intresse redan som ett bevis på den starka värdebetoning ordet demokrati erhållit; man kräver socialism som en konsekvens av demokratien, medan man förr i demokratien såg ett medel till socialismen. Betydelsen av detta uttryckssätt ligger däri,

att det möjliggör för grupper, som icke vilja ovillkorligt respektera demokratien i den vanliga meningen av folkstyrelse, att uppträda som anhängare av den "sanna" demokratien — i meningen av t. ex. jämlikhet eller socialism; går man vidare på denna väg blir det möjligt att, såsom kommunismen, kalla diktaturen demokrati. I Sverige har denna form av beslöjad antidemokratism någon gång framträtt även i den socialdemokratiska debatten, men den har icke på något sätt präglat densamma.[165] I regel har man i stället talat om ekonomisk och social demokrati såsom framtidsmål, vilka dock endast få vinnas med den politiska demokratiens medel. Detta sätt att uttrycka sig, som knappast kan leda till missförstånd, exemplifieras av ett uttalande av partiledaren i ett tal år 1931: "Det sades ... något om, att först när demokratien blir socialistisk får den sin stora betydelse. Återigen ett försök att sudda ut känslorna för demokratien nu. Det är klart, att demokratien skall bli socialistisk ... Vi arbeta för att bygga ut den på det sociala och ekonomiska fältet, men förutsättningen för att kunna fullständiga den är att bevara vad vi redan vunnit. Man kan också säga, att det enda sättet att vinna en folkmajoritet för detta utbyggande är att visa trohet till den demokrati, som redan tillkämpats".[166]

Socialdemokratiens här skisserade utveckling till ett reservationslöst, principiellt godtagande av demokratien, har icke avsatt något spår i partiets program. Överhuvud har problemet stått i bakgrunden av det programmatiska meningsutbytet.

Vid partikongressen 1920 framlade partistyrelsen, i samband med den allmänna revisionen av partiprogrammet, ett förslag, enligt vilket tydligt skulle markeras, att en socialiseringsaktion icke vore avsedd utan majoritet inom folket.[167] I de allmänna grundsatserna skulle enligt programkommissionens förslag första satsen ha följande, från den tidigare formuleringen föga avvikande lydelse: "Socialdemokratien skiljer sig från andra politiska partier därigenom, att den vill helt omdana det borgerliga samhällets ekonomiska organisation och genomföra de utsugna klassernas sociala frigörelse, till betryggande och utveckling av den andliga och materiella kulturen." Partistyrelsen föreslog, att före orden "genomföra de utsugna klassernas sociala frigörelse" skulle införas "stödd på folkflertalets vilja". Parti-

styrelsens talesmän (Branting, Engberg, Karleby) ansågo, att då i satsen, sådan programkommissionen utformat den, skillnaden mellan socialdemokratien och de borgerliga partierna klarlades, det också vore nödvändigt att genom de föreslagna orden fastslå skillnaden mellan socialdemokrati och kommunism. Då demokratien i realiteten vore en väsentlig punkt i partiets program, borde den hävdas redan i de allmänna grundsatserna. Representanterna för programkommissionens majoritet (Sandler, Möller) ställde sig i fråga om den demokratiska principen på samma linje. De ansågo emellertid, att en deklaration för demokrati icke lämpligen kunde få plats i detta sammanhang. I de allmänna grundsatserna gällde det blott att precisera partiets grundsyn på den ekonomiska utvecklingen. Det vore inkonsekvent, yttrade Sandler, att på denna punkt tala om folkflertalets vilja, "ty socialdemokratiens vilja att genomföra socialismen är lika fast, även om vi stå i minoritet". I den knappa form, denna tankegång fått i kongressreferatet, är den uppenbarligen ologisk; viljan att genomföra socialismen antogs ju i själva verket vara bunden vid förutsättningen, att denna vilja delades av en majoritet bland valmännen. Emellertid beslöt kongressen utan votering att bifalla programkommissionens förslag i oförändrat skick. Det föreslagna tillägget blev sålunda icke infört.

Debatten i denna fråga visade likväl, att fullständig enighet förelåg i själva sakfrågan: socialisering utan folklig majoritet betraktades som otänkbar, d. v. s. man var ense om att partiet endast i demokratiska former ville genomföra sitt program. Vid kongressen antogos för övrigt programändringar, som inneburo ett framhävande av den demokratiska synpunkten. I programmets andra punkt infördes bland annat satsen "folklig självstyrelse". Några meningsskiljaktigheter i denna fråga yppades icke.

På partiets kongresser under senare år ha de författningspolitiska principfrågorna endast i förbigående berörts. Vid 1928 års kongress förelåg en motion om åtgärder mot parlamentarismens kris.[168] I sitt avstyrkande utlåtande yttrade partistyrelsen, att "socialdemokratiens politiska program är helt genomsyrat av demokratiens idé, men det innehåller ingen punkt, i vilken partiet formulerar det system för regeringsmaktens utövning, som enligt dess mening är det bästa".

Det parlamentariska regeringssystemet "i traditionell mening" tillhörde icke "utan vidare" partiets mål. Under bestående förhållanden vore dock detta system det lämpligaste. I det klasslösa samhälle, som partiet strävade att förverkliga, skulle möjligen ett annat på demokratiens grund byggt system för regeringsmaktens utövning vara att föredraga. Vad härmed egentligen menades blev icke under debatten klarlagt; partistyrelsens talesman, Möller, använde lika allmänna ordalag som de nu refererade. I en vid 1936 års kongress väckt motion om revision av partiprogrammet upptogs den tanke på en komplettering av de allmänna grundsatserna med en demokratisk principförklaring, som framförts av partistyrelsen år 1920.[169] Enligt förslaget skulle i första stycket av dessa grundsatser orden "utan att begagna våldsmedel" införas före de ord, som avse att precisera partiets syften. Förslaget blev i sin helhet avslaget. På den här berörda punkten hänvisade partistyrelsen till 1920 års beslut och tillade: "Vårt parti valde från början demokratiens väg och har under åren endast starkare betonat sin demokratiska ställning. Något behov av att genom programändring markera detta föreligger icke."

Framskjutna medlemmar av partiet och särskilt av ungdomsrörelsen ha emellertid hävdat, att en mera utformad och principiell förklaring om partiets ställning till demokratien borde få plats i programmet. "Det skulle vara välgörande", skriver Lindström, "att få fastslaget, att demokratien icke bara är en metod utan även en princip för svensk socialdemokrati."[170] Då den holländska socialdemokratien vid sin programrevision år 1937 antog ett uttalande om "den demokratiska socialismen" och dess innebörd, gjordes gällande, att det svenska partiet hade skäl att följa exemplet.[171]

Parlamentarismens erkännande

Frågan om socialdemokratiens accepterande av regeringsansvar — vare sig ensam eller i samverkan med andra partier — blir en knutpunkt i debatten kring partiets taktik. Då den demokratiska aktionslinjen erkänts, då ett betydande mått av demokrati vunnits och då partiet inom denna konstitutionella ram vunnit en viss styrka, uppkommer snart en situation, i vilken å ena sidan partiet enligt parlamentarismens oskrivna lag har rätt och skyldighet till ministeriell verksamhet och å andra sidan en sådan verksamhet medför möjlighet att förverkliga vissa krav eller åtminstone är ägnad att bidra till en radikalisering av regeringspolitiken. Men om ministersocialismen godtas, trots att partiet ej kan skrida till socialismens förverkligande, är klasskampsläran i dess strängare form definitivt uppgiven. Ty enligt denna lära måste en sådan ministersocialism bli en ren anomali: den klass, som skall störta den härskande klassen, deltar i administrationen av staten, de härskandes tvångsmedel framför andra.

Det är icke möjligt att klart skilja mellan den diskussion om socialdemokratisk regeringsbildning, som kretsar kring detta teoretiska dilemma eller i varje fall anknyter till detsamma, och den mera praktiska, på den aktuella situationen helt inriktade debatten. Såvitt möjligt skall emellertid en sådan skillnad upprätthållas; i detta sammanhang behandlas endast den mera principiella frågeställningen.

Frågan om ministersocialismen berördes knappast i den svenska debatten förrän vid 1911 års partikongress. Vid de internationella kongresserna i Paris 1900 och Amsterdam 1904 hade emellertid den svenska delegationen röstat för de mindre stränga resolutionsförslagen; i den slutliga omröstningen i Amsterdam, då ett generellt avståndstagande från ministersocialismen beslöts, nedlade svenskarna sina röster. Att Branting sympatiserade med den mera reformistiska riktningen framgår också av hans kongressreferat, även om dessa äro mycket opartiskt hållna.[172] Och i sina år 1902 publicerade kom-

mentarer till Engels' skrift "Socialismens utveckling från utopi till vetenskap" fällde han bestämda uttalanden i fråga om möjligheten av ministersocialism.[173] Sedan han betonat, att övergången till det socialistiska samhället icke behövde ha "formen av en katastrof, en ursinnig batalj mot den 'enda reaktionära massan'," uttalade han, att "den kan tvärtom leda över samregering på positivt reformprogram mellan det socialistiska arbetarpartiet och någorlunda närstående politiska fraktioner, sådan vi redan kunnat se tecken till på flera håll i Europa".

Vid bildandet av den Staaffska ministären år 1905 torde medverkan från socialdemokratisk sida icke på något håll ha satts i fråga. Efter partiets framgångar vid 1908 års val måste däremot frågan om en liberal-socialistisk samverkan vid eventuell regeringskris bli föremål för prövning. Detta spörsmål kom under diskussion i pressen på hösten 1908 och i december detta år behandlade partistyrelsen partiets ställning till den regering, som skulle komma till stånd sedan ministären Lindman tvungits att avgå.[174] Man var så gott som ense om att partiet borde stödja en liberal regering: endast i förbigående konstaterade Branting, att en medverkan vid själva regeringsbildningen vore otänkbar; "angående frågan om en socialdemokrats upptagande i regeringen så får sådant ej äga rum . . ." Något meningsbyte på denna punkt uppstod ej; det torde ha ansetts självklart, att partiet ej skulle engagera sig i regeringen. Då "Dagens Nyheter" vid samma tid gjorde gällande, att socialdemokraterna ej borde undandra sig regeringsansvar, skrev Branting, att tidningen "fullständigt förbisett skillnaden mellan att söka en maktställning som kontrollerande och pådrivande makt inom en folkrepresentation och att övertaga något slags delansvar för en politik, som i det väsentliga dock syftar till en konserverande utveckling av det bestående med dess privilegier för den besittande minoriteten".[175]

Inför 1911 års val, som med säkerhet kunde antas medföra en vänsterseger, aktualiserades frågan på ett helt annat sätt än tidigare. På den några månader före valen hållna partikongressen beslöts utan votering följande resolution: "I anslutning till de internationella kongressernas i Paris och Amsterdam beslut uttalar kongressen, att socialdemokraters inträde i en borgerlig ministär icke är att tillråda

utan endast kan vara en 'exceptionell nödfallsåtgärd i ett tvångsläge' och under alla omständigheter ej bör förekomma utan att socialdemokratiska riksdagsgruppen och partiets styrelse tillstyrkt ett sådant steg. Den partivän, som utan sådant mandat ändock inträder i en borgerlig regering, anses därmed ha utträtt ur partiet."[176] Vidare beslöts, att "två tredjedels majoritet skall finnas både inom riksdagsgruppen och partistyrelsen för godkännande av inträde i en borgerlig ministär". Förslaget om resolutionen framfördes under behandlingen av frågan om riksdagsgruppens verksamhet och blev knappast föremål för någon debatt. Endast en talare, Fabian Månsson, förklarade varje uttalande om ministersocialism onödigt. Branting tillstyrkte förslaget men betonade, att en inbjudan att deltaga i regeringsbildning måste tas under allvarligt övervägande.

Efter valen, som resulterat i en ökad vänstermajoritet, med liberalerna som största parti, upptogs frågan av partistyrelsens verkställande utskott, då man väntade, att Staaff skulle begära partiets medverkan.[177] Inom utskottet var man ense om att en sådan medverkan icke borde ifrågakomma; flera av utskottets medlemmar, såsom Branting, Lindqvist och Palmstierna, betonade emellertid, att deras ställningstagande betingades uteslutande av praktiska, ej av principiella skäl. Det beslöts, att partistyrelsens och riksdagsgruppens medlemmar skulle telegrafiskt tillfrågas; sextiotre av de inkomna svaren innefattade anslutning till utskottets ståndpunkt under det att sex gingo ut på att partiet borde ställa sig till förfogande. I denna riktning svarade bland andra Steffen, E. Kristensson, Linders och Nilsson i Tånga. Då Staaff framförde inbjudan att deltaga i regeringsbildningen, svarade Branting alltså nej. I fråga om den nya regeringens program och sammansättning igångsattes likväl underhandlingar, som ledde till vissa löften om stöd från socialdemokraternas sida.

Efter detta beslut vidtog en livlig diskussion i partipressen. En energisk opposition mot det negativa ställningstagandet till Staaffs erbjudande framträdde på vissa håll. I "Arbetet" skrev Aug. Nilsson, att Brantings överdrivna lojalitet "gör honom nu, då det gäller det allra viktigaste, till partigängare och icke till den statsman, som vårt partis högsta huvud borde vara".[178] Partikongressens resolution

om ministersocialism innebure, om den efterlevdes, att partiet helt sattes ur spelet. "Socialdemokratien har därmed degraderat sig själv till ett parti av andra klassen, hänvisat till ordets konster i eller utanför riksdagen, men utan den makt och utan det ansvar, vartill dess yttre storhet och det politiska läget berättiga detsamma." Inom partiet gjorde sig, skrev Nilsson, den egendomliga uppfattningen gällande, att partiell ministersocialism vore något mycket svårt, men att det skulle bli relativt lätt att på en gång övertaga hela makten. "Jag misstänker för min del, att svårigheterna skola visa sig skyhöga på den ödesdigra dag, då det socialdemokratiska partiet... utan föregående försök, tar hand om hela samhällsmaskineriet, inte för att helt enkelt låta det gå som det gått, utan med given förpliktelse att göra alltsammans sju och sjuttio gånger bättre. Jag tror helt enkelt inte på den dagen. Det är en romantik, som vi för länge sedan borde ha växt ifrån." N. S. Norling och H. Åkerberg i "Arbetarbladet" uttalade sig bestämt för ministersocialism.[179] Partiet behövde samla erfarenhet innan det en gång skulle överta statsmakten. Tron på parlamentarismens korrumperande inflytande visade svaghet. "Skam... åt det parti, som inte kan klara sig igenom även parlamentarismens helvete med blank och skinande vapensköld. Det vore inte värt den stora uppgiften att föra mänskligheten in i det förlovade landet."

En medlande ståndpunkt, som var föga principiellt betonad, intogs av flertalet av partiets främsta män och mest inflytelserika tidningar. Rydén uttalade i "Arbetet", att man visserligen för denna gång med hänsyn till praktiska omständigheter — bland annat partiets behov av ytterligare parlamentarisk utveckling — borde säga nej, men att något mera principiellt skäl härför ej funnes.[180] Ungefär samma uppfattning företrädde "Ny Tid" och flera andra tidningar.[181] Själva splittringen inom partiet i denna fråga förklarades stundom vara det väsentliga skälet mot ett engagemang i regeringen.[182] Branting hörde med all säkerhet till dem, som ansågo de rent praktiska skälen avgörande. Efter valen skrev han i "Tiden" en artikel, i vilken en socialdemokratisk medverkan vid regeringsbildning sades kunna komma i fråga i framtiden, då partiets styrka ytterligare växt.[183] I "Social-Demokraten" återgåvos partipressens meningar, men något

klart redaktionellt uttalande gjordes icke. I ett föredrag erinrade Branting särskilt om de svårigheter, som skulle kunna uppstå, därest en liberal-socialistisk regering ställdes inför en direkt konflikt mellan kapital och arbete. Det vore sannolikt, att liberalerna i en sådan situation skulle glida över på kapitalets sida.[184] Troligen hade erfarenheterna från 1909 års storstrejk skärpt Brantings och andra moderata socialdemokraters oro inför tanken på en samregering med de liberala.

En del av partiet förhöll sig mera bestämt och principiellt avvisande. Detta gällde främst ungdomsförbundet och dess ledare samt andra partiets radikaler, såsom Lindhagen och Carleson.[185] Den förstnämnde talade om maktens fördummande inflytande och de till synes maktlösa rörelserna såsom de i grunden mäktigaste. Inom ungdomsförbundet, där en halvt föraktfull attityd mot parlamentarismen vid denna tid var vanlig, hävdade man framför allt, att ministersocialismen innebure eller skulle medföra ett frångående av klasskampsprincipen. Partiet skulle definitivt glida över till en revisionism, som vore liktydig med ett förborgerligande. Vid 1912 års kongress antog förbundet en resolution, som underströk 1911 års partibeslut mot ministersocialismen och beklagade "det uppenbara förakt för partikongressernas beslut som på vissa håll kommit till synes i partipressen under debatten i denna fråga".[186] Stundom påstods ett liberalt skede vara nödvändigt som ett slags förberedelse till socialismens seger.[187] I allmänhet torde man ha utgått från att partiet icke skulle engagera sig i regeringen förrän det erövrat en majoritet i andra kammaren. Vi få ej glömma, skrev Carleson i en typisk artikel, "att där är en rågång uppskuren mellan oss och den borgerliga världen. Här är ej blott fråga om att mäta ut på programmets mått så och så många meter mer eller mindre radikalism — socialdemokratien är framför allt till sitt ursprung och sina syften art- och väsensskild från de borgerliga partierna i sin grunduppfattning av samhället, och denna skillnad kunna vi ej ostraffat grumla och bortskymma . . . Det maktens ögonblick, regeringsansvaret kan utkrävas av oss, kommer allra tidigast med vår majoritet i andra kammaren och helst i förening med åtminstone en rätt stark minoritet i första kammaren".[188]

Den på en gång mest moderata och mest utförliga motiveringen

för den mera principiellt antiministeriella linjen gavs av Sandler i en uppsats i "Tiden".[189] Det är orimligt, skriver Sandler, att tala om en samregering som konsekvens av den parlamentariska taktiken. Likaväl kunde påstås, att samregering av alla partier vore en konsekvens av parlamentarismen. Regeringen skiljer sig från riksdag, utskott och kommittéer därför att den "skall *styra,* och det måste ske i en riktning". Den liberala regeringen kunde blott styra liberalt, en socialistisk medverkan i densamma innebure alltså, att socialdemokratien skulle ta ansvaret för liberal politik. Visserligen funnes en del gemensamma programpunkter, men dessa vore ju liberalismen enligt sina utfästelser till väljarna skyldig att realisera alldeles oberoende av socialdemokraternas deltagande i regeringsbildningen. Ministersocialism vore påkallad, om liberalismen upptoge så många element ur den socialistiska åskådningen, att olikheten bleve en grad- och icke en artskillnad eller om ett nytt borgerligt parti med dylika socialistiska tendenser uppstode. "Först måste vår grundåskådning ha brutit igenom bland valmanskåren. Då inträder för socialdemokratien regeringsbildningens plikt, ensam eller i förening med ett parti som accepterar det *socialdemokratiska* regeringsprogrammet ... I vart fall: samregeringen är omöjlig, så länge liberalismen är liberal och socialdemokratien socialistisk".

Det ohållbara i detta resonemang, som efter några år vederlades av erfarenheten, ligger uppenbarligen däri, att liberalism och socialism ses som två åskådningar, mellan vilka varje jämkning är omöjlig. I själva verket funnos en rad aktuella frågor, i vilka kompromisser mellan partierna voro tänkbara, och ministersocialismens anhängare gjorde gällande, att partiet genom att delta i regeringen skulle kunna starkare påverka liberalerna i viss riktning än eljest vore fallet. Författarens försök att lägga upp problemet såsom möjligt att "lösa" genom vissa logiska deduktioner dementerades av honom själv, då han avsåg en samregering med ett icke socialistiskt parti kunna komma i fråga i framtiden. Denna motsägelse döljes i viss mån genom talet om att en sådan regering skulle utgå från "det socialdemokratiska regeringsprogrammet" — ett uttryck som, slarvigt läst, kunde fattas som liktydigt med "det socialdemokratiska programmet", ehuru detta icke rimligen kunde avses, ty då skulle

ju det parti, med vilket samverkan var tänkbar, vara socialdemokratiskt. — Med det sagda avse vi naturligtvis ej att ta ställning till frågan om en samregerings lämplighet år 1911, endast att konstatera att här förelåg — såvida överhuvud koalition med ett borgerligt parti ansågs tänkbar — ingen fråga, som kunde lösas genom tillämpning av ett par allmänna grundsatser, utan en ren opportunitetsfråga.

Redan på hösten 1914 inträdde en situation, som ansågs göra ett fortsatt avståndstagande från medverkan i regeringen omöjligt. Genom nyvalen i september detta år hade socialdemokratien blivit det starkaste partiet i andra kammaren; partiet hade 87 mandat mot liberalernas 57. Den konservativt färgade ministären Hammarskjöld kunde på sin höjd antas stanna till krigets slut — en tidpunkt, som allmänt antogs vara föga avlägsen. I början av oktober 1914 sammanträdde partistyrelsen jämte riksdagsgruppens förtroenderåd och partitidningarnas redaktörer till överläggning om läget.[190] Branting inledde debatten. Den sittande regeringen borde stanna kvar till fredsslutet. Det gällde emellertid att behandla den situation, som därefter skulle uppstå. Det naturliga syntes vara en vänsterregering med representanter för båda partierna. Socialdemokratien kunde icke frånsäga sig ansvaret, ty då skulle resultatet bli ett fortsatt högerstyre och väljarna skulle vid nästa val ha intrycket, att "röstning med socialdemokratien icke medförde något praktiskt resultat". En rad talare, såsom Lindqvist, Rydén, Thorsson och Bernhard Eriksson, instämde med Branting. Fabian Månsson var tveksam: kungamaktens spel "kommer inte att bli svagare eller mindre försåtligt under en blandningsministär. När en sådan suttit ett år, skulle vi få ett nytt bondetåg, beväpnat". På några håll — Ström, Vennerström, Sandler — ansåg en rent socialdemokratisk regering vara att föredraga; det antyddes, att en sådan borde framlägga ett relativt radikalt program och eventuellt falla på detta. Man beslöt att inleda förhandlingar med liberalerna. Vidare beslöt partistyrelsen på Brantings förslag, med 13 röster mot 5, att uttala "att därest enighet vinnes om det gemensamma aktionsprogrammet, vårt parti vore berett att medverka vid bildandet av en vänsterregering, antingen genom stödjande av en liberal regering eller också genom bildandet antingen av

en samregering eller en rent socialdemokratisk ministär". Minoriteten röstade för att frågan om regeringssamverkan skulle lämnas öppen tills efter förhandlingarna. Huvudpunkterna i partistyrelsens beslut — men ej uttalandena i regeringsfrågan — meddelades pressen.

Strax efter det förhandlingar med liberalerna inletts togs frågan upp på partiets kongress, som efter att ha ajournerats i början av augusti ånyo sammanträdde i slutet av november.[191] Debatten ägde rum inför slutna dörrar; protokollet över densamma har sedermera till större delen publicerats.[192] Branting redogjorde för det program, man tänkt sig som grundval för förhandlingar med liberalerna, och motiverade partistyrelsens ställningstagande i början av oktober. Han gjorde gällande, att ett fall som det föreliggande icke varit uppe på någon internationell kongress, "ty hittills har det bara varit tal om sådana fall, där socialdemokratisk gisslan skulle insättas i en liberal ministär, ett liknande fall, som 1911 avböjts av vårt svenska parti".[193] Nu skulle det åter bli "den socialistiska majoriteten inom vänsterblocket, som fick det avgörande ordet inom ministären". Om partiet ej gick med på samverkan med de liberala, skulle valet 1917 kunna medföra ett nederlag. "Ty man förstår lätt att stora grupper valmän ej längre vilja stödja ett parti, om vilket det med ett visst fog kan sägas, att det bär ansvaret för fortsatt högervälde." Huvudtalare för oppositionen var Höglund. Icke ens om partiet ägde majoritet i andra kammaren vore det utan vidare klart att det borde ta regeringsmakten. En samregering med liberalerna skulle utan tvivel stå i strid med de allmänt antirevisionistiska grundsatserna, som fastslagits av Internationalen. En sådan regering skulle bli tvungen att godta det nyss genomförda försvarsbeslutet. "Vi skulle ej blott få avstå från genomförandet av våra socialistiska krav utan också från ett genomförande av vårt demokratiska program. Hur skola vi ställa oss till konungamakten? Kan en socialdemokrat avlägga statsrådseden ... Kan man ej fullt förverkliga demokratien och avskaffa kungamakten, vart tar det då vägen med socialismen?" Det naturligaste vore att en liberal regering bildades. Men kunde så ej ske, borde högerregeringen få sitta kvar. "Det kan tänkas vara fördelaktigare med en högerregering, trängd av en stark vänsteropposition, än med en vänsterregering, trängd av en stark högeropposition." Un-

der alla förhållanden måste socialdemokratien säga nej, ty eljest bleve den "ett borgerligt reformparti".

I den omfattande debatten varierades i huvudsak de refererade synpunkterna. Slutstriden stod mellan två resolutionsförslag. Enligt båda förslagen godkändes förhandlingar med de liberala rörande samverkan. Enligt Rydéns förslag, som uttryckte partistyrelsens mening, skulle resolutionens sista sats lyda: "Därest enighet om gemensam vänsterplattform uppnås samt partistyrelsen och riksdagsgruppen finner situationen påkalla socialdemokratisk medverkan för regeringsbildande på grundval av denna plattform lämnar kongressen härtill sitt medgivande". Det av G. Björklund framställda förslaget slutade däremot med följande ord: "Däremot har inga sådana skäl blivit anförda som kongressen kan godkänna för att giva sitt bifall till partiets samverkan för bildande av en liberal-socialdemokratisk ministär, lika litet som kongressen kan förorda en socialdemokratisk regering under de parlamentariska och andra maktförhållanden, som arbetarklassen för närvarande har möjlighet att utveckla". Rydéns förslag bifölls med 90 röster mot 58 för Björklunds förslag. Till majoriteten hörde flertalet av partiets äldre ledare men även några av de mest framträdande unga partimedlemmarna, såsom P. A. Hansson, Sandler och Åkerberg. Mot förslaget röstade huvudsakligen partiets vänsterfalang.

Den debatt, som före, under och efter kongressen fördes i partiets press innehåller föga utöver kongressdiskussionen. Man tog energiskt avstånd från tanken på bildandet av en rent socialdemokratisk regering; denna utväg borde ej komma i fråga ens om det visade sig omöjligt med en samlingsregering eller en rent liberal regering.[194] Ministersocialismens anhängare betonade, att det främst gällde att avvärja reaktionära planer och att ur denna synpunkt socialistiska ministrar kunde vara av stor nytta. Om partiet, skrev Örne i "Social-Demokraten", vägrade att verka i denna riktning "för att tillmötesgå folk, vars hela styrka ligger i att deras positiva krav för närvarande skulle vara ogenomförbara t. o. m. om vi hade enkammarsystem och republik, så blir det en fruktansvärd missräkning för alla de valmän, som tro, att det är av större vikt att göra något slags direkt nytta än att demonstrera".[195] Ministersocialismens motståndare pe-

kade ofta på det betänkliga i att partiet skulle åta sig genomförandet av den av högern frampressade nya försvarsordningen.[196]

De förhandlingar, som upptagits med den liberala partiledningen, ledde icke till något regeringsskifte. De hade i själva verket påbörjats i tanke att den sittande ministären under alla förhållanden — sedan kriget slutat — snart skulle avgå. Partikongressens beslut rörande dessa förhandlingar kan likväl sägas beteckna slutet på det första skedet i diskussionen kring ministersocialismen. Den principellt negativa ståndpunkten hade uppgivits, även om partiet ännu icke förklarat sig ha samma rättigheter och skyldigheter som andra partier i fråga om regeringsbildningen. "Det är en ny epok i socialdemokratiens historia, som inledes genom detta beslut", skrev en tidning efter partistyrelsens sammanträde i oktober.[197] "Ett socialdemokratiskt parti förklarar sig oberoende av alla nödlägen och renodlade undantagssituationer redoboget att sända representanter in i statsstyrelsen och taga alla de konsekvenser i fråga om partiets aktion som därav följa." Det var, såsom här antyddes, första gången som ett socialdemokratiskt parti fattat ett dylikt beslut.

Först efter nyvalen 1917 kom den 1914 förutsedda samregeringen till stånd. Vid de mycket ingående meningsutbyten, som i partistyrelsen förekommo i samband med regeringsbildningen, restes ingen som helst opposition mot socialdemokratiens deltagande; principfrågan om ministersocialismen blev överhuvud icke berörd. Den fullständiga enigheten förklaras av att vänsterriktningen nu utträtt ur partiet. I partiets organ motiverades inträdet i den nya ministären med nödvändigheten av att skapa en fast parlamentarisk bas för regeringsarbetet och att härigenom säkra den demokratisering, som för både liberaler och socialdemokrater framstod som det närmaste och viktigaste målet. Partiet följde, skrev partistyrelsen, "den väg som omtanken om demokratiens framtid i landet föreskrev".[198] På enstaka håll betonades, att de socialdemokratiska ministrarna intogo en av partiets allmänna åskådning betingad särställning. "De måste", skrev en tidning, "vara beredda att lämna sina platser i regeringen och återtaga dem på klasskampsbarrikaden det första ögonblick som motsatsen mellan liberalism och socialism tränger sig fram".[199] Men i regel gjordes inga dylika reservationer. Såväl inom som utom partiet be-

rördes frågan huruvida liberaler eller socialdemokrater borde ta ledningen och bilda majoriteten inom regeringen. Någon gång antyddes i en partitidning, att Branting helst borde bli regeringschef.[200] Flertalet tidningar hävdade dock med stor bestämdhet, att liberalerna, som utgjorde tungan på vågen i riksdagen, måste ta det huvudsakliga ansvaret; en socialdemokratisk politik var ju uppenbart omöjlig. På ett tidigt stadium fastslogs detta av partiets huvudorgan: "Situationen kräver alltså efter vår mening en vänsterregering, bildad närmast för att förverkliga kravet på författningsrevision så långt som detta segrat vid valet, en blockregering av liberaler och socialdemokrater, under liberal ledning, men där vårt parti är tillbörligt starkt företrätt och kan taga hela sin del av ansvaret att demokratiens genombrott i vårt land omsider blir verklighet och en betryggad verklighet ... Lika så visst som en härs framryckning måste bestämmas efter takten hos de delar av densamma som gå mest sakta fram, blir det för en liberal-socialistisk samverkan icke det längst till vänster stående partiet som kan avgöra vad de båda gemensamt skola närmast verka för".[201]

Socialdemokratiens godtagande av ministersocialismen kritiserades med mycken skärpa av det nya partiet till vänster, ny- eller vänstersocialisterna. Bland de framställningar, i vilka partiets politik försvarades, äro Engbergs och Möllers av särskilt intresse. Engberg framförde i "Social-Demokraten" ett stort och originellt perspektiv, som med all säkerhet innebar en efterrationalisering av partiets handlande; då samregeringen bildades hade hans synpunkter överhuvud icke varit på tal.[202] Enligt Engberg måste man såsom marxist bli ministersocialist. Marx hade icke tänkt sig detta men efter hans tid hade förhållandena undergått en avgörande förändring. Tendensen hade gått ut på en koncentration av kapitalet under statens skydd och kontroll. Privatkapitalet hade i stor utsträckning omvandlats till ett av ett fåtal banker disponerat nationalkapital, privatkapitalismen hade blivit statskapitalism. Därför måste socialismen möta kapitalismen på ny front. "Stående inför statskapitalismen har proletariatets politik till uppgift icke att slå sönder staten, men att söka bemästra den i dess egenskap av kapitalets administrationsinstrument." Ministersocialismen utgjorde ett tecken på att socialdemokratien instinktivt

fattat detta förhållande. — Tankegången är egendomlig. Det behöver blott erinras om att socialdemokratien alltid inriktat sig på att erövra statsmakten; i detta låg sannerligen intet nytt. Men att från denna ytterst allmänna utgångspunkt sluta sig till nödvändigheten av en samregering i ett bestämt fall är icke möjligt. Inom kort synes Engberg ha övergivit denna uppfattning. I varje fall såg han under den följande tiden ministersocialismen ur mindre väldiga perspektiv.

Möllers i "Tiden" publicerade försvar för samregeringen innehöll däremot i huvudsak en sammanfattning och precisering av de skäl, som framförts i den tidigare diskussionen.[203] En rent liberal ministär hade måhända ur socialdemokratisk synpunkt varit den bästa lösningen, men en sådan kunde icke bildas helt enkelt på grund av att liberalerna vägrade att ensamma ta ansvaret. Om socialdemokraterna sagt nej, hade konungen givits fria händer och en högerregering hade sannolikt kommit till stånd; "vi hade ställt andra kammaren i skräpvrån och medgivit att regeringsbildningen måste vara en akt av kunglig nåd . . ." Socialdemokraternas medverkan vore därför nödvändig, dels för att hävda själva det parlamentariska systemet och visa riksdagens förmåga att bilda grundval för en regering, dels för att få till stånd ett regeringsarbete, inriktat på demokratiseringens genomförande. En rent socialdemokratisk regering vore otänkbar, eftersom partiet icke hade majoritet i någon av kamrarna och alltså finge sina förslag fällda i riksdagen. Möller förutsatte sålunda, att socialdemokratien icke kunde tänkas bilda en minoritetsregering utan att uppta ett utpräglat socialistiskt program.

I det följande gjorde Möller gällande, att "den yttersta orsaken till oundvikligheten i den svenska socialdemokratiens ministersocialism" låge i "landets politiska efterblivenhet". I andra länder hade demokratien genomförts av den borgerliga liberalismen. I Sverige "har borgarklassen till stor del varit antidemokratisk, och följden är att vi fått en stark och stor socialdemokrati, som måste upptaga det arbete borgarna i andra länder utfört". Uttalandet är av intresse, emedan det, liksom andra försvar för partiet, ger vid handen, att man såg dess medverkan i regeringen som en undantagsföreteelse, betingad av demokratiseringskravet. Socialdemokratien ansågs ännu ej ha samma parlamentariska skyldigheter som andra partier.

Den svenska socialdemokratien hade ej, enligt Möller, handlat i strid med Amsterdamresolutionen, ty denna förbjöd blott de socialistiska partierna att "eftersträva andel i regeringsmakten inom det borgerliga samhället". Partiet hade icke eftersträvat del i regeringsmakten utan "denna andel har av politiska förhållanden påtvingats partiet". Denna bevisning är, såsom av vår framställning av Amsterdamkongressen framgår, icke hållbar. I resolutionens franska text står helt allmänt, att socialdemokratien icke "skall mottaga" andel i regeringsmakten, och hela kongressdebatten visar, att den tyska textens "eftersträva" icke tillmättes någon betydelse. Enligt Möllers tolkning skulle resolutionen varit fullkomligt meningslös, då ju ett inträde i en regering alltid kan sägas vara framtvunget "av politiska förhållanden".

Sedan demokratiseringsprogrammet genomförts, uppstod på hösten 1919 debatt om samregeringens upplösning. Sedan ett nytt arbetsprogram uppgjorts, beslöt man emellertid att tillsvidare fortsätta samarbetet. Det i detta sammanhang väsentliga är att såväl i partistyrelsen som i pressen röster höjdes mot koalitionspolitikens fullföljande under betonande av att klarare linjer måste dras mellan liberal och socialdemokratisk politik.[204] Med särskild energi hävdades denna synpunkt av Engberg i "Arbetet". Man borde upplösa en förbindelse, som gjorde "det *liberala* programmet till den svenska socialdemokratiens officiella dagsprogram". Nu underströks, i olikhet med vad fallet varit två år tidigare, att regeringsmakten vore av sekundär betydelse. "Tyngdpunkten i arbetet för socialismen ligger nu en gång varken i parlament eller regering. Den ligger i den ekonomiska klasskampen själv, ligger i det växande tryck, som från de egendomslösas sida utövas mot muren mellan folket och egendomen". Ofta framträdde uppfattningen, att partiet borde bryta med de liberala, utforma ett klart socialistiskt program (en revision av programmet avsågs skola äga rum vid 1920 års kongress) och i oppositionsställning driva detta program vid 1920 års val; en socialdemokratisk majoritet i andra kammaren skulle därigenom bli sannolik eller åtminstone möjlig. "Släpp de borgerliga fram till styret, låt socialdemokratien fritt framträda och för landet påvisa de förhållanden, som framtvinga en socialistisk orientering — och de borgerliga veta, att stunden icke är av-

lägsen, då en majoritet finnes på socialismens sida", skrev "Skånska Socialdemokraten" i ett typiskt uttalande. På några håll tänkte man sig likväl möjligheten av att den sittande samregeringen skulle kunna efterträdas av en rent socialdemokratisk regering; ibland hävdades, att denna skulle framlägga ett klart socialistiskt program.[205]

Den i februari 1920 sammanträdande partikongressen behandlade ingående frågan om "socialdemokratien och regeringsmakten". I denna fråga fördes emellertid förhandlingarna inför slutna dörrar; protokoll trycktes ej och de otryckta protokoll, som med säkerhet funnits, äro förkomna eller ha i varje fall ej kunnat påträffats.[206] Vid denna tidpunkt hade en bestämd motsättning mellan ministärens liberala och socialdemokratiska ledamöter konstaterats i kommunalskattefrågan. Det förslag, som finansminister Thorsson ville framlägga, godtogs ej av de liberala ministrarna. Kongressen uttalade enhälligt sin anslutning till detta förslag och förklarade, att partiet vore "berett att taga alla konsekvenser, som kunna bli nödvändiga för framförandet av denna reform, och överlämnar åt partistyrelsen och den socialdemokratiska riksdagsgruppen att med hänsyn härtill besluta under de situationer, som kunna föreligga".[207] Några veckor senare tillträdde den första socialdemokratiska minoritetsregeringen. Denna avsåg, såsom i programförklaringen vid tillträdet uttryckligen fastslogs, icke att framlägga några speciellt socialistiska krav och hade alltså på intet sätt karaktären av kamp- eller demonstrationsregering. Regeringen är, uttalas i programförklaringen, "bildad enbart av socialdemokrater, men icke därför att vårt partis allmänna åskådning redan nått den anslutning inom nationen och folkrepresentationen, som skulle göra en sådan regering parlamentariskt självskriven. Detta faktum tvingar med nödvändighet till en mycket stark begränsning av regeringens program". Regeringen satt kvar även sedan dess förslag i kommunalskattefrågan fallit och avgick först efter nederlaget vid höstens val.

Det allmänna intrycket av pressdiskussionen kring den första rent socialdemokratiska regeringens bildande är, att man inom en stor del av partiet till en början var tveksam eller ovillig inför regeringsansvaret, men att den hemliga debatten vid 1920 års kongress medförde en tämligen allmän uppslutning kring den linje, som då stadfästes.[208]

Bland de skäl, som anfördes för denna, synas följande ha varit bestämmande. Kommunalskattefrågan tillmättes stor vikt och man räknade med att den skulle vinna en ur partiets synpunkt bättre lösning, om den socialdemokratiska linjen bleve grundval för propositionen i ämnet. Genom att ta regeringsansvaret ville man visa, att partiet ägde erforderliga kapaciteter för att sköta den politiska ledningen, en tanke, som stimulerades av att en del borgerliga tidningar ställde sig tvivlande inför partiets förmåga. Och framför allt: de liberala vägrade att bilda regering; den höger, som nyss besegrats och som kämpat mot parlamentarism och demokrati, kunde ej gärna komma i fråga; en expeditionsministär omedelbart efter parlamentarismens principiella genombrott måste te sig som ett misslyckande för demokratien; den lösning, som under dessa förhållanden framstod som någorlunda rimlig både ur parlamentariska och partipolitiska synpunkter, var en socialdemokratisk minoritetsministär.

Under årtiondet 1911—1920 undergick sålunda partiets ställning till den parlamentariska regeringsbildningen en betydelsefull utveckling. År 1911 tog man enhälligt på partikongressen principiellt avstånd från tanken på samregering med ett borgerligt parti. Den normala förutsättningen för socialdemokratisk regeringsbildande torde då ha ansetts vara majoritet i representationen eller i varje fall i den mera demokratiska kammaren. Redan vid regeringskrisen på hösten samma år restes emellertid från vissa håll krav på inträde i den av liberalerna bildade och ledda regeringen. År 1914 erkändes lämpligheten av en samregering mellan de båda vänsterpartierna efter den konservativa regeringens avgång. Tre år senare blev denna tanke realiserad utan att något motstånd restes inom partiet. Och på våren 1920 var man redo att bilda en rent socialdemokratisk minoritetsregering, som icke på sitt program upptog några speciellt socialistiska förslag.

Denna utveckling framstår som en konsekvens av det parlamentariska systemets godtagande. Ännu år 1911, då liberalerna voro det största vänsterpartiet, var det möjligt att kräva respekt för riksdagens vilja vid regeringsbildning utan att påta sig eget engagemang i densamma. 1914 och 1917 var denna ståndpunkt omöjlig. Liberalerna vägrade att regera ensamma, sedan socialdemokratien blivit det stör-

sta av de båda partierna, och socialdemokratien hade att välja mellan en konservativ eller i varje fall oparlamentarisk ministär och en regering av vänsterblocket. År 1920 hade situationen blivit den, att antingen måste kravet på en parlamentarisk regering uppgivas eller socialdemokratien ensam åta sig regeringsansvaret. Händelsernas egen logik drev partiet att 1920 handla på ett sätt, som några år tidigare syntes ligga utanför möjligheternas gräns.

Med 1920 års regeringsbildning syntes partiet ha erkänt sig äga samma skyldighet att medverka till det parlamentariska systemets funktion som andra partier. Visserligen avgick regeringen i oktober 1920, trots att partiet fortfarande var riksdagens starkaste, men detta kunde enligt minoritetsparlamentarismens oklara regler väl motiveras därmed, att en regering, som lidit nederlag vid ett val, borde demissionera. Några år senare yppade sig likväl ånyo tvekan om partiets parlamentariska plikter. Innan vi ingå härpå, skola vi ett ögonblick stanna vid ett egendomligt förslag till förtunning av det parlamentariska ansvaret, som i början av år 1921 framfördes av Engberg i "Arbetet".[209] Enligt Engberg vore det olämpligt att i parlamentariska ministärer alltid engagera partiledningarna. Om en vänsterblockministär skulle bildas, vore det lämpligt att i regeringen insätta partimän utanför den ledande kretsen. De samverkande partierna skulle härigenom få större rörelsefrihet. "Man ernådde *dels* att regeringen vore verkligt parlamentarisk, *dels* att den önskade allmänna politiska kursen garanterades, *dels* att partierna i sitt uppträdande i åtskilliga av regeringen framförda frågor icke behövde förfara som om de handskades med skört glas, *dels* slutligen — och kanske vore detta det icke minst betydelsefulla — att partiledningarna finge frihet att i vissa lägen ge uttryck åt partiets uppfattning utan att därför ställa regeringen i brydsam och skev belägenhet". Denna tanke synes icke ha vunnit någon anslutning och den har icke förverkligats vid någon regeringsbildning. Tvärtom ha alla partier utgått från att de borde insätta ledande män i regeringen. Tanken är av intresse som ett utslag av önskan att få parlamentariska regeringar utan parlamentariskt ansvar för partierna — ett slags skenparlamentarism. I Italien och Tyskland tillämpades under det parlamentariska skedet vid flera tillfällen denna metod. Partierna insatte krafter av andra rangen i

regeringen och ansågo sig ej helt vara engagerade i densamma. Icke utan skäl har denna praxis betecknats som ett av tecknen på parlamentarismens upplösning i de båda länderna före diktaturens införande.

★

Under de närmast följande åren förekom intet principiellt meningsutbyte av större intresse rörande socialdemokratien och regeringsfrågan. Ministersocialismen var definitivt godtagen och man gick vidare på den linje, som företecknats genom 1920 års beslut att övertaga regeringsmakten. Då de följande socialdemokratiska minoritetsministärerna bildades 1921 och 1924, rådde allmän enighet härom inom partiet. Man var också enig om att regeringarna skulle anpassa sig efter minoritetsställningen och föra samma moderata, mot kompromisser siktande politik som den första Brantingska regeringen. Om en kampregering, som skulle framlägga väsentliga speciellt socialdemokratiska krav, var icke tal. Ministärerna avgingo på grund av nederlag i arbetslöshetsfrågan, d. v. s. en fråga, där de olika sociala gruppernas uppfattningar skarpt bröto sig utan att i mera egentlig mening socialistiska synpunkter voro av betydelse. Intrycket av partiets parlamentariska verksamhet under denna tid är, att man utan närmare analys eller reflektion anpassade sig efter läget på samma sätt som andra, mindre ideologiskt särpräglade partier. En aktualisering av socialiseringskraven syntes efter 1920 års val icke opportun; 1924 års val gick i försvarsfrågans tecken. En allmän tillfredsställelse över de segrar, som vunnits — demokratiseringen och normalarbetsdagen i första rummet — mildrade reformviljan. Hos flera av de äldre ledarna torde en känsla av avspänning efter ett årtionde av hårda konflikter ha spelat in. Brantings intresse för och insatser i utrikespolitiken gav regeringen och partiet utåt och inåt ett slags prestige, som enligt mångas mening knappast motsvarades av styrkan och framgångarna i den inre politiken.

Under ministären Ekman 1926—1928 uppstod efterhand ånyo en debatt om regeringsproblemet. Förutsättningarna härför voro flera. Man blev alltmera medveten om att de tre socialdemokratiska regeringarna 1920—1926 icke kunnat och ej heller försökt att driva

socialdemokratisk politik eller ens att framföra speciellt socialdemokratiska krav. Frågan uppstod, vad man vunnit på dessa regeringsbildningar. Det blev också för socialdemokratien, liksom för andra partier, klart, att det svenska regeringssystemet tenderade att utveckla sig till en systematisk minoritetsparlamentarism, en möjlighet, som under kampen för demokratien knappast övervägts. Ministären Ekman, som kvarstannade vid makten genom att utnyttja skiftande majoriteter och vars anhängare började utforma en teori om tyngdpunktsparlamentarism, verkade genom sin relativa stabilitet irriterande på ett parti, som trots ojämförligt starkare parlamentariskt underlag måst frånträda regeringsmakten tre gånger under loppet av mindre än fem år. Både socialdemokraterna och högern kände en blandning av motvilja och maktlöshet inför denna regering, som man kritiserade och samtidigt turvis gav sitt stöd. Efter 1928 års lagstiftning om obligatorisk skiljedom i rättstvister var socialdemokratiens allmänna inställning till regeringen än mera negativ än tidigare.

De frågeställningar, som framfördes i den nya debatten, äro därmed antydda. Man diskuterade ej längre, om socialdemokratien kunde mottaga regeringsuppdraget i ett borgerligt samhälle eller om den överhuvud i regeringsställning kunde samverka med andra partier. Frågan var för det första, hur man borde handla för att skapa en mera stabil och samtidigt av en majoritet uppburen regeringsmakt. Och för det andra: lönade sig socialdemokratiska minoritetsregeringar, borde icke partiet ta regeringsmakten endast om det ensamt eller tillsammans med ett annat parti ägde majoritet? Dessa frågor stodo uppenbarligen ej i ett klart logiskt förhållande till varandra. Man undvek problemet, hur socialdemokratien skulle göra, om den ej ansåge sig böra bilda minoritetsregering, men en majoritetsregering, vare sig under socialdemokratisk medverkan eller ej, visade sig omöjlig att åstadkomma. Denna oklarhet färgar hela diskussionen i frågan.

En redogörelse för uttalandena i föredrag och tidningar skall här ej givas. Erinras bör blott, att mycket skiftande linjer framfördes. På vissa håll kritiserades i första rummet den Ekmanska hoppande parlamentarismen; huvudsaken vore att få till stånd en majoritetsregering, eventuellt genom borgerlig samling. På andra håll beto-

nades främst att socialdemokratien icke än en gång kunde motta regeringsuppdraget utan att äga stöd av en majoritet åtminstone i ena kammaren. Erfarenheterna från England, där MacDonalds minoritetsregering år 1924 ansetts misslyckad och ett nytt experiment i samma stil förklarades otänkbart, blevo icke sällan åberopade. Tanken att socialdemokraterna borde bilda en ny minoritetsregering, då tillfälle erbjöds, ägde även försvarare. De viktigaste linjerna i debatten framfördes och belystes på 1928 års partikongress; det ingående meningsutbyte, som vid denna tid ägde rum i regeringsfrågan, hör till de intressantaste i den svenska socialdemokratiens historia.[210]

Vid kongressen förelåg en motion från Sundsvalls arbetarkommun, som utan att framställa något förslag i själva saken påyrkade att regeringsfrågan skulle tas upp till debatt och direktiv för partiets ställningstagande utformas. I motionen förklarades, att den sittande liberal-frisinnade regeringen förde "ett vegeterande liv utan parlamentariskt underlag genom ett de hoppande majoriteternas system, vilket måste undergräva förtroendet och aktningen ej mindre för regeringsmakten än ock för parlamentarismen". Efter en redogörelse för de olika meningarna inom partiet uttalade motionärerna, att "arbetarpartiet bäst skulle främja det arbetande folkets intressen genom att intaga ställningen som oppositionsparti, för att framföra och bringa till politisk aktualitet sitt eget genomtänkta och praktiskt utformade program i alla de stora frågorna". Därigenom skulle en ansamling av partiets krafter åstadkommas och förutsättningar skapas för uppnåendet av en stabil majoritet. Tanken var alltså, ehuru detta icke alldeles klart utsades, att partiet icke skulle ta regeringsuppdraget utan majoritet i andra kammaren.

Partistyrelsens yttrande över motionen var oklart. Regeringsproblemet borde prövas "under beaktande av att ökad fasthet i svensk regeringskurs av allmänpolitiska grunder är att eftersträva och att den normala förutsättningen för regeringsansvar bör vara möjligheten att förverkliga ett positivt om också begränsat program". Huruvida en regeringsbildning vore ett tjänligt medel att främja partiets strävande kunde bedömas endast med utgångspunkt i ett aktuellt läge. Under hänvisning härtill borde kongressen uttala endast, "att partiets instanser ha att ... pröva frågan från fall till fall". Två reser-

vanter, Engberg och Vennerström, föreslogo samma kläm men en annan motivering. Det väsentliga i denna var satsen, att regeringsproblemet skulle bedömas "under beaktande av att regeringsbildningen bör ske på grundval av ett majoritetsunderlag i andra kammaren". Härmed avsågs, enligt debatten, att en regeringsbildning även med stöd från annat parti borde kunna komma i fråga.

Partistyrelsens inledare, Wigforss, underströk dels partiets skyldighet att liksom andra partier verka för det parlamentariska systemets funktionering, dels faran av att ta regeringsmakten utan möjlighet att genomföra något, som enligt partiets åsikt vore av verkligt värde. Den Ekmanska parlamentarismen utdömdes, då en regering normalt borde vara stödd på en majoritet. Ur Wigforss' utalanden kunna utläsas fyra fall, då socialdemokratierna borde ta regeringsansvar. 1) Om partiet finge majoritet i båda kamrarna. 2) Om partiet kunde bilda koalition med ett annat parti och därigenom bilda majoritetsregering. Detta fall ansågs emellertid, på grund av motsättningen till de frisinnade, vara ytterst osannolikt. 3) Om en socialdemokratisk regering, ehuru av minoritetskaraktär, hade utsikter att "förverkliga ett positivt om också begränsat program". För att klargöra innebörden av detta i partistyrelsens utlåtande använda uttryck betonade Wigforss å ena sidan, "att satsen skulle innebära ett hinder för att återigen göra ett försök med en socialdemokratisk regering på så lösa grunder som de man hade under riksdagen 1926", å andra sidan, att kravet på ett "positivt" program kunde begränsas till ett minimum, t. ex. till genomförandet av en arbetslöshetsförsäkring. 4) I undantagsfall kunde en socialdemokratisk regering vara försvarlig, trots att den icke hade förutsättningar "att vinna något positivt omedelbart resultat". Detta nämligen, om de övriga partierna vägrade att överta regeringen och förklarade det vara socialdemokratiens skyldighet att regera. Men i sådant fall skulle partiet i regeringsställning verkligen framlägga sina önskemål och alltså låta folket veta vad man önskade genomföra i en framtida majoritetsställning. Regeringen skulle på visst sätt bildas "för demonstrationsändamål", den skulle vara "en agitationsregering, en upplysningsregering". Man borde dock icke framföra allt, som låge inom ramen för socialistisk politik utan blott "sådant som man själv anser ligga inom det

objektivt möjligas gränser, d. v. s. det skall t. ex. vara överensstämmande med de ekonomiska förhållandena i landet". Denna tankegång torde ha varit influerad av norska erfarenheter; arbetarpartiet hade i Norge på våren 1928 bildat en minoritetsregering, som framlade ett radikalt program och därefter omedelbart störtades av de borgerliga partierna.[211] Det är att märka, att Wigforss tänkte sig, att detta alternativ skulle vara tillämpligt även i det fall, att socialdemokraterna skulle nå majoritet i andra, men icke i första kammaren. En agitationspolitik av antytt slag skulle då "vara den naturliga förberedelsen för den strid emot första kammaren eller emot den nuvarande majoriteten i första kammaren, som naturligtvis bleve konsekvensen av en sådan majoritetsställning i andra kammaren".

Wigforss' anförande vann allmän anslutning, även från minoriteten inom partistyrelsen. En talare (Elof Lindberg) förklarade sig emellertid känna "att det ligger i denna fråga en hund begraven" men att han "omöjligt kunnat upptäcka den". Vid ett studium av diskussionen i efterhand är det lätt att konstatera att Wigforss' uppläggning led av inre motsägelser.

För att åskådliggöra detta kan man till en början utgå från postulatet, att socialdemokratien skulle ha samma ansvar i regeringsfrågan som andra partier. Wigforss ansåg tydligen, att så enligt hans riktlinjer skulle bli fallet. Men denna mening är icke hållbar. Partiet skulle visserligen bilda regering, om det trots minoritetsställning kunde genomföra ett positivt program. Nu kunde naturligtvis dessa ord tolkas på ett sådant sätt, att de aldrig utgjorde hinder för en regeringsbildning. Men Wigforss förutsatte, att de skulle markera en verklig gräns; det synes sannolikt, om också ej säkert, att enligt hans mening de föregående socialdemokratiska ministärerna icke skulle ha kommit till stånd, därest denna gräns erkänts. Även om det angivna villkoret icke uppfylldes, skulle socialdemokraterna i undantagsfall kunna bilda regering, men denna skulle vara av demonstrationskaraktär och kunde alltså väntas bli omedelbart tvungen att avgå. Fall skulle sålunda kunna inträffa, då socialdemokratien, ehuru det starkaste partiet i riksdagen, skulle vägra att bilda regering annat än i agitations- eller demonstrationssyfte. Därmed skulle partiet försätta sig i en särställning och utgå från att andra partier skulle känna sig

skyldiga att ta regeringsansvaret trots lika små eller än mindre parlamentariska utsikter. Denna tanke var desto mera egendomlig, som en mellanregering av den Ekmanska typen betecknades som olämplig ur parlamentarisk synpunkt. Skulle då högern ta regeringsmakten; varför skulle den ej vägra eller inskränka sig till en kortvarig demonstrationsregering likaväl som socialdemokratien? I viss mån förklaras ståndpunkten av den icke utsagda tanken, att en socialdemokratisk kampregering skulle framtvinga en borgerlig samling. — Men alternativet med kampregering tänktes, väl att märka, kunna inträda, även om socialdemokraterna skulle ha majoritet i andra kammaren och alltså kunna avlösas blott av en borgerlig minoritetsregering. I själva verket skulle Wigforss' direktiv i praktiken kunnat leda till att socialdemokratien genom att icke erkänna samma ansvar, som ansågs åvila andra partier, gjorde ett parlamentariskt system omöjligt.

Tankegångens oklarhet kan belysas även på ett annat sätt. En socialdemokratisk regering utan majoritetsunderlag kunde bildas, om den hade möjlighet att genomföra även ett mycket begränsat program, men i undantagsfall också fastän detta villkor ej uppfylldes; i ett sådant läge skulle partiet framlägga hela sitt aktuella program för att demonstrera sina avsikter för väljarna. Partiet skulle alltså i ena fallet nöja sig med ett minimum, i andra fallet kräva ett maximum. En regering, som fann sig icke kunna vinna något, skulle plötsligt fordra allt. Hur skulle under sådana förhållanden förhandlingarna med andra partier föras, hur skulle regeringens eller den tilltänkta regeringens inre arbete gestalta sig? Här synes bristen på genomtänkta utgångspunkter vara så påtaglig, att frånvaron av kritik under kongressdebatten måste antas bero på motviljan att driva fram en konflikt i denna fråga.

De talare, som instämde i Wigforss' anförande, underströko skilda synpunkter i detsamma, och på detta sätt blev en fiktiv enighet möjlig. Partiets ledare betonade "att ett parti med den ställning, som det socialdemokratiska har fått, icke för sig kan göra anspråk på någon privilegierad ställning, när det gäller ansvaret för landets regering". Därefter försvarade Hansson ministärbildningarna 1920, 1921 och 1924. Socialdemokratien hade aldrig bildat regering "för nöjet att få regera"; man hade alltid räknat med att under med-

verkan från annat håll kunna genomföra väsentliga krav. Det vore icke lämpligt att fastställa "särskilda begränsningar för behandlingen av de olika situationer, som kunna uppkomma". Hansson hade dock intet emot, att man fastsloge vissa "allmänna principer", blott man icke förfore så, "att partiet ej har möjlighet att på bästa sätt för vårt folk utnyttja varje situation, som anmäler sig". Detta anförande innebar, ehuru detta icke direkt utsades, att partiledaren under instämmande i Wigforss' mera allmänna uttalanden undvek att ställa sig solidarisk med de speciella villkor, som av inledaren uppställts. Hansson gick alltså på den rent parlamentariska linjen, som helt likställde socialdemokratien med andra partier ur synpunkten av rätten och skyldigheten att ta regeringsuppdraget. Samma ståndpunkt framträder i Sandlers anförande; denne uttalade bland annat att "man skall aldrig tro, att man kan ersätta behovet i politiska ting av omdöme och handlag med kongressresolutioner, varigenom man bindes i situationer, dem kongressen icke kan förutse". Även andra talare anknöto till dessa båda representanter för tidigare socialdemokratiska regeringar (O. W. Lövgren, Olof Olsson).

Ur helt andra synpunkter instämde t. ex. Engberg och Vennerström i inledningsanförandet. Vennerström uttalade, att enligt Wigforss' framställning den normala förutsättningen för en regeringsbildning skulle vara ett majoritetsunderlag; en minoritetsregering skulle förekomma blott i rena undantagsfall och då enbart "som en upplysnings- eller agitationsregering" av Hornsruds typ. Alternativ nr 3 i Wigforss' anförande lämnades här helt åt sidan. På ungefär samma linje gingo flera andra talare, som riktade kritik mot den politik, som tidigare förts i regeringsfrågan, samt framhöllo, att socialdemokratiska regeringar måste föra en mera socialistisk politik och därför icke borde — utom i demonstrationssyfte — komma till stånd annat än med en majoritet bakom sig (Molander, T. Nielsen, A. Ström, O. Hagman). Hos vissa talare skymtade en linje, som spelat en stor roll i pressdiskussionen. Den innebar en förhoppning om att en borgerlig samling skulle komma till stånd. Därigenom skulle en stark majoritetsregering kunna bildas utan att socialdemokratien behövde engagera sig. Under tiden skulle partiet konsolideras, få full klarhet om sina egna syften och föra en relativt radikal pro-

paganda. Sedermera skulle partiet, eventuellt efter en väntetid av åtskilliga år, vinna majoritet i båda kamrarna — kanske efter en tids motsättning mellan en socialistisk majoritet i andra och en i första kammaren — och i en ny, mera stabil position genomföra väsentliga socialistiska krav. Denna tanke var en förtunnad form av den gamla marxistiska, särskilt inom den tyska socialdemokratien under kejsardömet omhuldade önskedrömmen: efter en tid av obunden opposition skulle man nå makten, hela makten och en stabil makt. En talare, M. Västberg, förklarade, "att vi socialdemokrater måste försöka pressa de borgerliga partierna tillsammans, så att de bli regeringsdugliga, inte därför att vi ha något intresse av att få en borgerlig samling mot oss, men för att vi skola få tillfälle att aktualisera våra egna livsfrågor, och därmed också så småningom kunna mobilisera en majoritet kring det socialdemokratiska aktionsprogrammet, och sålunda på denna väg få det fasta underlag vi behöva för en socialdemokratisk regering, som vill och kan uträtta någonting".

Socialdemokraterna ledo nederlag vid 1928 års val, och frågan om en regeringsbildning under partiets ledning blev alltså icke aktuell så snart som man på många håll föreställt sig. Den ringa betydelsen av de allmänna direktiv i regeringsfrågan, om vilka man enat sig vid 1928 års kongress, framträdde emellertid efter nyvalen 1932, då partiets ledare fick regeringsuppdraget. I den diskussion, som då utspann sig, spelade synpunkterna från 1928 en underordnad roll, även om de av vissa talare åberopades. Partiet åtog sig att bilda regering utan att vara försäkrad om majoritet för "ett positivt om också begränsat program" och utan att syfta blott till en politik av demonstrationskaraktär.[212] Det fall inträffade alltså, som man vänt sig mot vid kongressen. Sedermera erhöll regeringen genom samarbete med bondeförbundet erforderligt parlamentariskt stöd.

Debatterna i regeringsfrågan efter 1928 skola här icke ytterligare beröras. De ägde alla en föga principiell karaktär.

Det bör slutligen framhållas, att partiets ställningstagande till den parlamentariska regeringsbildningen utgör en parallell till dess förhållande till demokratien överhuvud. I den sistnämnda frågan var man tidigare benägen att resonera på linjen: segra vi med demokrati, är den bra, annars tillgripa vi andra medel. Då man förtvivlade om en

seger på demokratisk väg, motiverades den revolutionära linjen med marxistiska talesätt. Med partiets växt fick anslutingen till demokratien en mera principiell karaktär. I den senare uppkommande frågan om regeringsbildningen gick man till en början på samma linje: då det taktiskt var lämpligt, borde partiet engagera sig, eljest icke; det behövde icke följa de parlamentariska konventionerna. Även på denna punkt stöddes oviljan att taga ett taktiskt icke förmånligt ansvar med synpunkter av allmänt marxistisk typ. Även här har partiet successivt övergått till att erkänna sig äga samma rättigheter och skyldigheter som andra partier. Tanken på demokrati och parlamentarism som medel, vilka man använder, då det passar, och förnekar, då de icke te sig förmånliga, har i stort sett avförts ur debatten tillsammans med den marxistiska apparat, som medverkade till att göra den plausibel.

★

I viss mån samma synpunkter som i debatten om ministersocialismen gjordes tidigare gällande i frågan om socialdemokraters inträde i av Kungl. Maj:t tillsatta kommittéer. Även här förelåg ett slags utvidgning av den parlamentariska verksamheten, och det kunde göras gällande, att kommittéarbetet ledde till kompromisser och till ett ökat politiskt ansvar. Å andra sidan framstod en positiv insats på denna punkt — med tanke på kommittéernas utomordentliga betydelse i lagstiftningsarbetet — såsom nära nog en självfallen konsekvens av den eljest bedrivna politiken. Starkare principiella invändningar restes i själva verket aldrig mot denna sistnämnda uppfattning.

Frågan kom så vitt bekant före första gången i oktober 1907. Statsminister Lindman erbjöd H. Lindqvist och Nils Persson platser i den arbetsavtalskommitté, som då skulle tillsättas. Erbjudandet behandlades vid ett sammanträde av partistyrelsens verkställande utskott och landssekretariatet.[213] Från ett håll yrkades, att man skulle avstyrka inträde i kommittén, särskilt på grund av att en representant för det med landsorganisationen konkurrerande, politiskt neutrala svenska arbetarförbundet skulle bli medlem i densamma. Lindqvist motiverade en motsatt ståndpunkt på ett sätt som — trots protokollets otympliga formulering — är mycket belysande för den allmänt refor-

mistiska tankegången. "Skall vi vara med om att sitta bland besmittade eller icke? På alla håll möter vi dem, i riksdag, i stadsfullmäktige, i officiella styrelser och kommittéer, kort sagt överallt i det offentliga arbetet. Våra kongresser ha ju sagt, att vi skall deltaga i det politiska livet, att söka tränga oss in på alla möjliga områden, detta har nu fört oss hit var vi nu är, vill man nu ändra denna taktik, dessa beslut, ja då må vi gå till kongresserna och säga, nu är vi där ni förut önskat, men vi kunna icke gå vidare för vi stöta tillsammans med folk, som vi ej kunna arbeta samman med, vi vill dra oss tillbaka från allt, och tillgripa storstrejken om man mot oss skapar något som vi ej tycker om, ja nog vore detta ett lättvindigt sätt att komma ifrån arbete och ansvar, men tror någon att rörelsen vinner härpå då bedrar den sig storligen, trodde därför att man handlade klokare, om man deltager i den förberedande behandlingen så blir det något annorlunda, men skall våra motståndare själva få utarbeta förslaget så vet vi hurudant det blir och vi kan vara övertygade om att förslaget går utan vidare igenom i riksdagen." Därefter tillråddes Lindqvist och Persson med 6 röster mot 1 att åtaga sig uppdraget. Det förtjänar nämnas, att Lindqvist och Persson sedermera, efter att ha deltagit i kommitténs arbete i motsättning till kommittémajoriteten vid 1910 års riksdag såsom medlemmar i det särskilda utskottet för avtalsfrågor medverkade till att fälla de på kommitténs betänkande byggda propositionerna.[214]

År 1908 utsågs Thorsson till ledamot av civilkomissionen, vars uppgift var att under en period, som till en början beräknades till fem år, öva tillsyn över försvarsväsendet. Partistyrelsens verkställande utskotts medlemmar hade tillstyrkt.[215] Thorssons inträde i kommissionen framkallade starkt missnöje inom partiets vänstra flygel, främst ungdomsförbundet.[216] Partistyrelsen motiverade i sin årsberättelse Thorssons beslut särskilt därmed, att partiet stött kravet på en civil kontroll över försvaret. "Enkel politisk konsekvens måste då fordra att vi icke undandraga oss att vara med och kontrollera, när detta, ehuru med alltför snäv begränsning, sedan verkligen erbjöds".[217] Vid 1911 års kongress riktade dechargeutskottet anmärkning mot att Thorsson handlat utan att höra partistyrelsen, och i debatten anfördes, att en socialdemokrats inträde i civilkommissionen ej vore

förenligt med partiets antimilitaristiska ståndpunkt.[218] Kongressen beslöt emellertid med 58 röster mot 51 att godkänna Thorssons handlingssätt. Därefter antogs ett förslag till uttalande, enligt vilket en partimedlem, som erbjödes medlemskap i en kungl. kommitté eller liknande uppdrag, "vars mottagande kan antagas bli av politiskt förbindande innebörd för partiet", borde samråda med partistyrelsen, eller, om denna ej vore samlad, verkställande utskottet; riksdagsman skulle under pågående riksdag samråda med riksdagsgruppen.

I november 1911 meddelade Branting inför verkställande utskottet, att Staaff av honom och Lindqvist begärt upplysning om deras ställning till eventuella kommittéuppdrag.[219] Det vore närmast fråga om en nykterhetskommitté och en försvarsutredning. I fråga om nykterhetskommittén kunde, anförde Branting, ett avslag väl icke komma ifråga. Det vore svårt att säga nej beträffande försvarsutredningen, då det gällde "även indragningar och besparingar". En medlem av utskottet ansåg, att partiet icke borde engagera sig, i varje fall ej då det icke självt fick utse representanter. Med fyra röster mot en förordades inträde i kommittéerna. Samtidigt beslöt utskottet "att uttala lämpligheten av att kommitterade före principiella avgöranden överlade med utskottet". På den kritik, som från radikalt håll riktades mot medverkan i försvarsutredningen, svarades i pressen, att kommittéarbete vore en konsekvens av parlamentarismen.[220]

I maj 1914, alltså sedan ministären Hammarskjöld bildats och upplösningsval hållits, upptogs ånyo frågan om medlemskap i kommittéer, denna gång i själva partistyrelsen.[221] Med 11 röster mot 7 avslogs ett förslag, som krävde, att kommittéer skulle tillsättas av representationen. Likaledes avslogs ett yrkande på att socialdemokrater skulle samråda "med partimyndigheterna" före inträde i kommittéer. Huruvida detta beslut innebar ett frångående av direktiven från 1911 års kongress eller blott en vägran att skärpa dessa direktiv framgår ej av protokollets redogörelse. Emellertid togs frågan senare samma år upp på partikongressen.[222] I en motion påyrkades förbud mot socialdemokraters inträde i kungl. kommittéer, i en annan, att sådant förbud skulle gälla, om partierna ej själva finge utse ledamöter, i en tredje, att partimedlemmar ej finge ingå utan att partiet hördes genom omröstning. Partistyrelsen ansåg, "att det såsom given konse-

kvens av partiets parlamentariska verksamhet följer, att partiet genom sina representanter bör deltaga även i frågornas utredning inom de k. kommittéerna", och föreslog endast, att 1911 års beslut skulle upprätthållas. Några medlemmar av partistyrelsen — Sandler, Vennerström, Ström, Månsson och Neuman — uttalade i en reservation, att viktigare politiska kommittéer borde tillsättas av representationen. Partistyrelsens förslag bifölls.

Sedan dess har denna fråga icke varit föremål för någon mera principiell debatt.[223] Det har, av vederbörande protokoll att döma, endast i relativt få fall — och knappast någonsin under senare år — inträffat, att socialdemokrater före inträde i kommittéer begärt partistyrelsens eller dess verkställande utskotts råd.

Den demokratiska principens utformning

Den svenska socialdemokratien har aldrig utformat något detaljerat författningspolitiskt program. Det allmänna kravet på folkstyrelse — i första rummet innefattande medborgerlig frihet, allmän rösträtt och ett parlamentariskt system — har varit helt dominerande. Mera speciella författningsreformer ha icke spelat en väsentlig roll i partiets debatter.

Fordran på allmän rösträtt och ökad medborgerlig frihet återfinnes från rörelsens första framträdande i alla programmatiska aktstycken. I det Palmska programmet av år 1882 begärdes "oinskränkt föreningsrätt" och "upphävandet av alla lagar och förordningar, som lägga band på det tryckta fria ordet samt på församlings- och föreningsfrihet ...". Paragrafen om rösträtt löd: "Allmän, lika och direkt valrätt med slutna sedlar för envar medlem i staten såväl man som kvinna, som fyllt 21 år, till alla stats- och kommunala ämbeten. Valdag bör utsättas på sön- eller helgdag". Med orden om valrätt till "alla stats- och kommunala ämbeten" torde ej ha avsetts, att dylika ämbeten skulle besättas genom val. Palm torde här, som på flera

andra punkter, ha felaktigt återgivit det danska Gimleprogrammet, där det talas om val till "stats og kommune-institutioner". I följande under 1880-talet antagna svenska program finnas punkter av sakligt samma innebörd. Gotha-programmet talade om valrätt redan från tjugo års ålder och om obligatorisk röstning (röstplikt); dessa särskilda krav ha sedermera icke blivit upptagna i svenska program. I 1897 års program insattes rösträttskravet i första paragrafen: "Allmän, lika och direkt rösträtt vid politiska och kommunala val för alla till myndig ålder komna medborgare, utan någon av könsskillnaden betingad olikhet. Valdagen en söndag eller en allmän fridag". I programmets sista punkt (XI) infördes satsen: "Grundlagsenligt betryggande av fullständig förenings-, församlings-, tryck- och yttrandefrihet".

Bland övriga programmatiska fordringar i de tidigare programmen märkas främst de, som gälla enkammarsystem och folkomröstning. I det Palmska programmet talades om "avskaffandet av tvåkammarsystemet" och om "direkt lagstiftning genom folkets ombud". De sistnämnda orden avsågo tydligen att vara en översättning av Gimleprogrammets ord "direkte lovgivning igenom folket", ett av de många exempel på hur slarvigt Palm förfor i detta fall. I Socialdemokratiska föreningens program av år 1885 begärdes enkammarsystem och "direkt lagstiftning genom folket, d. v. s. rätt för folket att i sista hand antaga eller förkasta av riksdagen beslutade lagförändringar". Gothaprogrammet talade likaledes om "direkt lagstiftning genom folket" och därjämte om rätt för folket att avgöra om krig eller fred. Men icke om enkammarsystem; i Tyskland var ju representationen ej uppdelad på två kamrar. I 1897 års program fordrades "första kammarens avskaffande", men här var ej fråga om något allmänt folkomröstningsinstitut. Dock stadgades i punkten om försvaret bland annat: "riksdagen, och i yttersta hand folkomröstning, avgör om krig och fred". De berörda punkterna torde knappast ha spelat någon roll i den offentliga agitationen. I de ofta förekommande angreppen på första kammaren var väl ofta krav på enkammarsystemet förutsatt utan att särskilt betonas. Uttalanden om folkomröstning synas ej ha förekommit i pressen.

Några få andra punkter av författningspolitisk karaktär före-

kommo. I Socialdemokratiska föreningens program krävdes "upphävande av konungens rätt att förklara krig" — en sats, som, med tanke på att monarkens ställning i övrigt ej berördes, är egendomlig, men som möjligen kan förklaras av fruktan för krig mot Norge. I flera program talades om en demokratisering av rättsväsendet. Sålunda fordrade Gotha-programmet "rättskipning genom folket" och "kostnadsfri rättsvård". I 1897 års program hade punkt V följande lydelse: "Jurydomstol i brottmål. Av kommunen eller staten tillsatta försvarsadvokater. Kostnadsfri rättshjälp".

Frågan om statsskickets monarkiska eller republikanska karaktär berördes icke i de tidiga socialdemokratiska programmen; här som på andra punkter ha sannolikt de tyska och danska förebilderna varit avgörande. Möjligen kan ett indirekt krav på republikanskt statsskick utläsas ur vissa programmatiska uttalanden, såsom då det i Socialdemokratiska förbundets programpunkter av år 1886 talas om "demokrati". Republikfrågan upptogs ej till debatt på någon kongress före 1905. Självklart är emellertid, att partiet intog en principiellt republikansk ståndpunkt; frågan torde icke ha upptagits till diskussion, eftersom den var helt sekundär i förhållande till rösträttsfrågan och icke gärna kunde aktualiseras, förrän denna fråga blivit löst.

I de socialdemokratiska tidningarna och i den offentliga agitationen i övrigt blev partiets republikanism ständigt markerad. En sammanfattning av de synpunkter, som vid denna tid och alltsedan framförts för republikkravet, lämnades av Branting vid ett republikanskt möte den 25 januari 1889 i anledning av hyllningarna på kungens 60-årsdag.[224] Utom Branting uppträdde Palm, Sterky och Janhekt; mötet antog en resolution för monarkiens avskaffande. Branting betecknade monarkien som "ett slag i ansiktet på jämlikhetens tanke", som en medelpunkt för demoralisation, kryperi och korruption. Kungadömet i Europa hade från början haft ett folkligt ursprung, det hade uppstått vid feodalväsendets sönderfallande och stötts av folkets bredare lager, "som ej längre fördrog sina många småtyranner". Men sedan hade kungarna själva blivit förtryckare. Med bourgeoisiens uppstigande till härskande klass hade monarkien "blivit bourgeoisiens agent, dess förnämsta docka, som föres omkring och visas för folket vid högtidliga tillfällen". Men även om kungen blivit

"överklassens docka" vore han ej alldeles betydelselös. "Makt har han ännu — sällan eller aldrig att göra gott, därför skyddar honom uppfostran, hela hans omgivning och ställning — men göra ont kan han; han kan fördröja utvecklingens gång, lägga hämsko på friheten och föra demoralisation ut bland folket . . . Ur två synpunkter måste sålunda vi socialdemokrater vara svurna fiender till allt vad monarki heter; därför att den är föråldrad, svarar mot längesedan förgångna utvecklingsstadier, och därför att den i vår tid intet annat är än främsta representanten för det bourgeoisi-, det överklassvälde, som vårt mål är att för alltid göra slut på".

Den republikanska agitationen intog ingen förgrundsplats i partipressen, men tidningarna betonade icke sällan sin republikanska ståndpunkt och innehöllo än oftare personliga angrepp på monarken.[225] Tecken på folkligt intresse för kungens person framkallade irriterade uttalanden; typiskt är att då en arbetare påstods ha utbringat ett leve för Oscar II vid dennes besök i Göteborg i augusti 1904, "Ny Tid" förhånade tanken, "att en ordentlig arbetare tar sig tid att stå en timma och vänta vid hamnen och höja leverop för en badsocietetsleksak och ett Marstrandsinventarium".[226] Någon gång förklarade man att skillnaden mellan republik och monarki vore rätt obetydlig, även om republiken vore att föredra.[227] I en egendomlig ledare under sin "konservativa" period uttalade Danielson, att monarkien under vissa förhållanden kunde vara bättre än republiken, ehuru detta icke gällde den bernadotteska dynastien.[228] Vid några tillfällen berömdes konungen för sitt uppträdande, särskilt 1905 under den norska krisen.[229] Totalintrycket av pressen är att kritiken av kungahuset och angreppen på det monarkiska systemet småningom försvagas, åtminstone vad de stora socialdemokratiska tidningarna angår.

Den tid, under vilken frågan om statsskickets demokratisering var omedelbart aktuell (1905—1920) utmärkes av relativt livlig diskussion även av författningspolitiska specialfrågor. Man dryftade på kongresserna och i pressen frågan om gestaltningen av den demokrati, som inom kort skulle genomföras.

Vid 1905 års kongress blev programmets författningspolitiska punkter föremål för flera ändringar.[230] Några av dessa voro av huvud-

sakligen formell natur. Rösträttskravet gavs en förenklad formulering. Utan särskild motivering överflyttades fordran på medborgerliga friheter från punkt XI till punkt II och gavs lydelsen: "Fullständig yttrande-, tryck- och församlingsfrihet"; därmed bortföll principen om grundlagsfästande av dylika rättigheter. I ett särskilt moment (i punkt IX) krävdes "oinskränkt föreningsrätt" samt "avskaffande av alla klasslagar (Åkarpslagen, legostadgan m. fl.), som hindra arbetarnas rörelsefrihet". I samband med en allmän ändring av försvarspunkten strökos orden om riksdagsbeslut, respektive folkomröstning, rörande krig och fred. Viktigare var, att republikfrågan och förstakammarproblemet upptogos till debatt. Z. Höglund hade i motion föreslagit, att kravet på republikansk statsförfattning skulle införas i tredje momentet. Häremot uppträdde Branting, som förklarade, att alla i partiet vore "i själ och hjärta republikaner" men att frågan vore inaktuell. Något yrkande på bifall till motionen framställdes ej. Rydén ville ur programmet avföra kravet på en-kammarsystem; senatens uppträdande under Dreyfusaffären i Frankrike hade visat, att en demokratisk första kammare, som vore relativt oberoende av den tillfälliga folkmeningen, kunde vara av värde. Enligt hans förslag — som antogs med 71 röster mot 70 för enkammarsystem — fick tredje momentet följande lydelse: "Författningsrevision, som genomför ett fullt demokratiskt styrelsesätt".

Vid 1908 års kongress framfördes republikkravet under större tillslutning.[231] Z. Höglund, som vid denna kongress första gången framträdde som en av den radikala flygelns ledare, motiverade ett förslag om programändring på denna punkt genom att uppläsa en del av Brantings i det föregående refererade tal mot monarkien år 1889. Branting förklarade, att detta tal föranletts av de monarkistiska demonstrationerna på Oscar II:s sextioårsdag. Den republikanska ståndpunkten borde betonas vid lämpliga tillfällen, men en ändring av programmet vore obehövlig. En borgerlig konservativ republik vore knappast bättre än en borgerlig konservativ monarki. Brantings uppfattning delades av partistyrelsen. Rydén påyrkade ett särskilt uttalande om "att det svenska socialdemokratiska partiet liksom hela den internationella socialdemokratien självklart är ett republikanskt parti" men ville "ej vara med om att första bästa yngling får tumma på vårt

program". Först antogs Rydéns förslag till resolution. I fråga om programmets formulering begärdes omröstning medelst namnupprop, ett bevis på den betydelse man tillmätte frågan. Härvid antogs partistyrelsens förslag, enligt vilket programmet skulle antas oförändrat, med 164 röster mot 124, som tillföllo förslaget om uttalande för republik. Inom minoriteten märktes en rad ledande representanter för ungdomsrörelsen, såsom P. A. Hansson, G. Möller, R. Sandler och F. Ström.

Vid 1911 års kongress framlade Höglund en motion, enligt vilken tredje momentet i punkt I skulle lyda: "Enkammarsystem. Republik".[232] Partistyrelsens majoritet ville denna gång icke motsätta sig förslaget om krav på republik, men fann det oriktigt att man bunde sig för enkammarsystem, i all synnerhet som fordran härpå vid 1905 års kongress uteslutits ur programmet. Branting yrkade på den gamla programpunktens bibehållande i oförändrat skick; han ansåg "att ändringar i partiprogrammet blott böra vidtagas då antingen en ändrad saklig uppfattning inom partiet eller någon i programmet berörd frågas förändrade läge eller någon icke berörd frågas framträngande till aktualitet påkallar en programändring". I debatten betecknade han kraven på en programändring i denna fråga, däri i själva verket alla voro eniga om principen, som studentpolitik. Höglund yttrade, att kungen under storstrejken visat sig stå på arbetsgivarnas sida och att högern sökte utnyttja kungamakten "som en buffert mot den framträngande socialdemokratien"; genom den föreslagna programändringen restes ett krav på riksdagsfraktionen att ta upp frågan. Vid voteringen utslogs först Brantings förslag och därefter antogs partistyrelsens förslag med 75 röster mot 56 för Höglunds yrkande. Tredje momentet i punkt I hade därmed fått följande lydelse: "Författningsrevision, som genomför ett republikanskt och demokratiskt styrelsesätt". — Vid denna kongress borttogs också det ovillkorliga kravet på jury i brottmål och ifrågavarande sats gavs en mera allmän formulering.

Vid 1914 års kongress blevo författningsfrågorna ingående diskuterade.[233] I en rad motioner föreslogs, att riksdagsgruppen skulle åläggas att driva fram republikkravet; vidare yrkades på att enkammarsystem skulle krävas i programmet. Partistyrelsen tog avstånd

från förslagen. I republikfrågan gjordes gällande, att riksdagsgruppen icke vore skyldig att "ovillkorligen och ofördröjligen" väcka motioner i fråga om alla krav, som vore upptagna i partiprogrammet; den hade tvärtom att pröva då rätta ögonblicket för ett reformkravs framställande förelåge. "Tiden att i riksdagen väcka förslag som syfta till republik är inne då händelsernas egen logik givit det nödvändiga underlaget för att ett sådant yrkande skall på *alla* håll kännas så som det bör vara: en allvarlig politisk *aktion*. Ställningen bör följaktligen ha utvecklat sig dithän, att republikens införande framstår för en avsevärd del av nationen såsom icke blott teoretiskt riktigt, utan just av den givna situationen påkallat". Sannolikt komme kungadömets avskaffande icke att ske genom riksdagsmotioner utan "genom direkta meddelanden till vederbörande om folkets fasta beslut att verkställa författningsändringen". Med partiets tillväxt skulle frågan mogna till förverkligande och betydelsen av en författningsrevision i republikansk riktning borde framhållas i partiets upplysningsarbete. I fråga om tvåkammarproblemet uttalades liksom tidigare, att man främst borde inrikta sig på att demokratisera representationssystemet. Z. Höglund yrkade under kongressdebatten på en hemställan till riksdagsgruppen att i författningsmotioner framhålla kraven på enkammarsystem och republik; det betonades, att årets händelser visade kungamaktens reella betydelse. Vid omröstning genom namnupprop segrade partistyrelsen med 79 röster mot 53 för Höglunds förslag.

Partikongressen år 1917 avslog efter jämförelsevis korta debatter och utan votering förslag om att enkammarsystem skulle fordras i programmet och att detta krav jämte republikkravet skulle upptagas av riksdagsgruppen.[234] På två punkter beslöt emellertid kongressen programändringar av författningspolitiskt innehåll. En motion om att programmet skulle innehålla krav på folkomröstningsinstitutets införande tillstyrktes av partistyrelsen. Det representativa systemet gåve, även om det organiserades fullt demokratiskt, icke alltid säkerhet för att folkflertalets mening bleve avgörande. För att ernå denna säkerhet vore folkomröstningen av värde. "Enligt partistyrelsens mening är detta institut ett nödvändigt komplement till det representativa systemet hos ett folk, som vill leva under full självstyrelse. Det kommer i sin tillämpning att innebära en viktig hävstång

till höjande av folkets politiska upplysning samt är ett naturligt uttryck för den fostran till självansvar, vars betydelse framhålles i partiets allmänna grundsatser". Det betonades särskilt, att rätt att besluta folkomröstning borde tillkomma ej blott statsmakterna utan "även ett så stort antal politiskt röstberättigade att dessa kunna anses ge uttryck åt en allmännare önskan inom nationen" samt att referenduminstitutet borde kompletteras med folkinitiativ.[235] Utan opposition beslöts ett fjärde moment i punkt I av följande lydelse: "Den folkliga självstyrelsen utbyggdes genom införande av folkomröstning". Vidare antogs utan debatt ett tillägg till punkt VI med krav på "ämbetsmaktens demokratisering".

Programrevisionen år 1920 medförde en del ändringar, huvudsakligen av formell natur, i punkterna av författningspolitisk karaktär.[236] Första punkten ägnades enligt programkommissionens förslag åt "allmänna fri- och rättigheter"; här inskrevos grundsatserna om yttrande- och tryck-, religions-, förenings- och församlingsfrihet. De i mera egentlig mening konstitutionella kraven överfördes från punkt I till punkt II och gåvos en stramare formulering: "Folklig självstyrelse. Allmän, lika och direkt rösträtt för myndiga män och kvinnor. Republik. Demokratiskt representationsskick. Folkomröstning". Programkommissionen hade föreslagit ett uttalande för enkammarsystem; Sandler, som på kongressen motiverade detta förslag, uttalade bland annat, att om, som man krävde, båda kamrarna bleve fullt demokratiska och alltså lika, fyllde tvåkammarsystemet intet behov. En rad talare — såsom Branting, Engberg och Möller — höllo före, att ett tvåkammarsystem av klart demokratisk typ kunde fylla en funktion och ifrågasatte, huruvida icke första kammaren borde ombildas till en representation för de ekonomiska intressena. Denna av partistyrelsen understödda ståndpunkt segrade utan votering.

Vidare behandlade kongressen de demokratiska grundsatsernas tillämpning inom förvaltning och rättsskipning. Utan debatt beslöts en punkt III, som skulle ersätta det 1917 införda första momentet i den tidigare punkten VI. I stället för "ämbetsmaktens demokratisering" skulle punkten lyda: "sakkunniga förvaltningsorgan, rekryterade och kontrollerade efter demokratiska grunder". I motiveringen för detta förslag gjorde programkommissionen uttalanden av stor

principiell räckvidd: "Det byråkratiska karriärsystemet måste brytas för att ge fritt utrymme åt den personliga dugligheten. Det förutsätter en utvidgning av rekryteringsområdet och upphävande av det artificiella urval, som det nakna kravet på examensmeriter lätt föranleder. Det innebär, att befordringar ske allenast efter förtjänst och skicklighet med tjänsteåldersprincipens undanskjutande. Det innebär nedbrytande av gränsen mellan tjänstemän av lägre och högre grad och anstalter för att ge den verkligt kvalificerade dugligheten möjlighet att passera alla grader. Men det innebär därmed också, att ämbetsmännens oavsättlighet icke längre får förbli en helig princip. För att de mera dugliga skola kunna komma fram, måste den mindre dugliga träda åt sidan, allt i samhällets intresse". Dessa uttalanden, särskilt orden om oavsättlighetens princip, kunde tolkas som uttryck för en vilja att på väsentliga punkter bryta med svensk förvaltningstradition.

På programkommissionens förslag beslöts ytterligare, att reformkraven rörande rättsväsendet skulle sammanföras i en programpunkt, nr IV. Här upptogos åtskilliga krav, som förut hört till punkterna VI och IX. Sålunda fordrades "folkligt inflytande på rättsväsendet", "lekmannamedverkan i rättsskipningen", "kostnadsfri rättshjälp", human strafflagstiftning och dödsstraffets avskaffande. (sistnämnda krav realiserades redan följande år). Den förut i IX: 1 införda satsen om avskaffande av klasslagar, som hindra arbetarnas rörelsefrihet (Åkarpslagen m. m.), ersattes av den mera allmänna satsen: "Undantagslagar mot arbetarna upphävas". Likaledes ersattes sista momentet i punkt IX om arbetarskyddslagstiftningens genomförande — "där så ske kan" — utan skillnad till kön med ett principiellt krav på "rättslig likställighet mellan man och kvinna". Programkommissionen förklarade sig härigenom blott klart vilja fastslå en uppfattning, som redan tidigare varit partiets. Två helt nya moment, som dock anknöto till inom partiet sedan länge hävdade uppfattningar, infördes, nämligen om "offentligt processförfarande i alla instanser" och om avskaffande av den särskilda strafflagen för krigsmakten.

På de nu berörda punkterna uppstod knappast någon debatt på kongressen. Livlig diskussion väckte däremot programkommissionens enhälliga, blott med några ord motiverade förslag om ett moment av

lydelse: "Domare tillsättas genom val mellan för ämbetet kvalificerade". Detta förslag anknöt visserligen till den förut gällande satsen om "ökat folkligt inflytande ... vid tillsättande av domare" men var vida bestämdare formulerat. Partistyrelsen avstyrkte förslaget. Till förmån för detsamma anfördes i debatten huvudsakligen allmänt demokratiska synpunkter (P. A. Hansson, Linder, Möller). Mot förslaget uppträdde främst K. Schlyter, som dels hänvisade till de ofta betänkliga resultat, som principen om domarval lett till i Förenta staterna, dels framhävde olämpligheten av att de socialdemokratiska ledamöterna i den fungerande processkommissionen bundes genom ett beslut av partikongressen. Programkommissionens förslag avslogs med 141 röster mot 35.

Av de på partikongresserna framförda författningskraven blevo framför allt de, som gällde republik och enkammarsystem, diskuterade i riksdagen och i pressen. I de socialdemokratiska tidningarna betonades icke sällan det principiella kravet på republik och särskilt skedde detta vid tillfällen, då monarken begagnade sin konstitutionella befogenhet till åtgärder, som ansågos ägnade att hindra eller fördröja demokratiseringen. Då Staaff i maj 1906 begärde att kungen skulle upplösa andra kammaren för att starkare påtryckning skulle kunna övas på första kammaren i rösträttsfrågan, skrev "Social-Demokraten", att om detta vägrades, skulle Sverige få "ett *aktivt* republikanskt parti"; "en kungamakt, som ... väljer vår svenska första kammare till sitt politiska stöd mot ett rösträttslöst folk ... väljer själv att bliva icke en oskadlig dekoration, utan en farlig anakronism".[237] Under den konstitutionella konflikten 1914 gjordes liknande uttalanden och som en demonstration yrkades avslag å första huvudtiteln.[238] Särskilt inom socialdemokratiska ungdomsförbundet gjordes försök att aktualisera republikfrågan; vid 1909 års kongress beslöts att igångsätta "en kraftig agitation för en republikansk statsförfattning ..."[239] Till någon samlad republikansk aktion från partiets sida kom det dock aldrig. Då Lindhagen vid 1912 års riksdag frambar republikkravet i en motion, ogillades hans uppträdande av förtroenderådet och riksdagsgruppen[240] och kritiserades i en rad tidningar.[241] I riksdagen betonade socialdemokraterna sin republikanism, men togo avstånd från motionen såsom icke aktuell; det låg emellertid ett tyd-

ligt hot i den socialdemokratiska reservationen i konstitutionsutskottet, som förklarade, att republikkravet "hastigt nog" kunde bli aktuellt, "därest en monark skulle i halsstarrigt pockande på sin konungsliga makt resa ett envist motstånd mot en otvetydig och bestämd folkviljas fordringar".[242] Även efter den konstitutionella konflikten 1914 var likväl samma linje som 1912 förhärskande. Vid 1914 års senare riksdag avslog riksdagsgruppen med 43 röster mot 11 ett förslag om partimotion i republikfrågan, och då ändock en motion väcktes, avstyrkte socialdemokraterna i konstitutionsutskottet densamma med ungefär samma motivering som 1912; motionen samlade i andra kammaren blott 19 röster mot 129.[243] Under krisen på hösten 1918 syntes republikkravet ett ögonblick skola få verklig aktualitet. Ett stort antal möten uttalade sig för folkomröstning i frågan och flera tidningar anslöto sig till detta krav. I "Arbetet" pläderade Engberg utomordentligt skarpt för republikens snara genomförande: "Monarkien står som en mur mellan folket och staten ... Därför: må kravet på demokratiseringen få gestalt av kravet på den demokratiska republiken!"[244] Vid 1919 och 1920 års riksdagar — alltså åren närmast efter det principiella demokratiseringskravets seger — vann den republikanska riktningen också sina största framgångar. Socialdemokraterna i konstitutionsutskottet anslöto sig båda dessa år till ett från vänstersocialistiskt håll kommande förslag om folkomröstning i republikfrågan. År 1919 samlade detta förslag 56 röster mot 75, år 1920 47 röster mot 119.[245] Någon större energi utvecklade dock icke socialdemokraterna i denna fråga; man gjorde ej gällande, att republikkravet inom en nära framtid borde bringas till förverkligande.

Förslag om enkammarsystem framställdes i riksdagen vid ej mindre än sex tillfällen under tiden 1912—1920. De avstyrktes alla av konstitutionsutskottet och avslogos, ofta utan debatt och i regel utan votering.[246] Endast ett fåtal socialdemokrater anslöto sig till enkammarlinjen; vederbörande motion samlade vid intet tillfälle mer än ett tjugotal röster. Behandlingen i utskott och kamrar tyder på att den för enkammarsystem verkande minoriteten inom partiet blev allt mindre, särskilt sedan vänsterriktningen, som i denna fråga liksom i republikfrågan, var mest radikal, brutit sig ut ur partiet. En principiell motivering för tvåkammarsystemets bibehållande lämnades av Möller

i en uppmärksammad artikel i "Tiden" år 1915 ("Ett demokratiskt problem"). Enligt Möller berodde sympatierna för ett enkammarsystem väsentligen på missnöje med den odemokratiska första kammaren under det bestående systemet. I en socialistisk stat, som skulle ha större arbetsuppgifter än den nuvarande, vore två kamrar speciellt behövliga ur den sakliga behandlingens synpunkt. Första kammaren borde tillgodose behovet av expertis, vare sig den utsåges av olika korporationer (högskolor, läkarkåren, fackföreningarna o. s. v.) eller valdes av kommunala representationer inom vissa kategorier av på bestämda områden sakkunniga personer. Denna kammare borde dock endast ha suspensivt veto mot andra kammaren. Dessa synpunkter, som i viss mån anknöto dels till på högerhåll framförda förslag om korporations- eller intresseval, dels till de efter världskriget allmänt framförda planerna på särskilda ekonomiska rådsförsamlingar, dels till den ryska rådsidén, blevo icke oemotsagda, men de återkommo ej sällan i den socialdemokratiska debatten under de följande åren.[247] Någon gång talades till och med om att det "politiska" parlamentet delvis borde ersättas av en representation för den "ekonomiska och sociala demokratien".[248] Några reformplaner synas dock ej ha förelegat.

Den minst uppmärksammade av de viktigare författningsfrågorna var utan tvivel folkomröstningen. Allt tyder på att denna fråga upptagits på partiprogrammet utan att man på något håll närmare reflekterat över den. Emellertid beslöt riksdagen år 1920 — sedan ett par tidigare förslag fallit — under tillslutning icke blott av vänsterpartierna utan också av vissa högermän, att begära en utredning i frågan, och en kommitté tillsattes på sommaren 1920 av den första Brantingska regeringen för att verkställa denna utredning.[249]

Efter representationens demokratisering 1918—1921 ha författningsfrågorna stått i bakgrunden. Socialdemokratien har medverkat till åtskilliga reformer, som ansetts som konsekvenser av det demokratiska systemet eller i varje fall varit ägnade att komplettera detta: utvidgningen av riksdagens makt i avseende på utrikespolitiken (1921), införande av konsultativ folkomröstning (1922), införande av öppen omröstning i riksdagens kamrar (1925), borttagande av de ekonomiska valbarhetsvillkoren för första kammaren (1929), sänk-

ning av valrättsåldern vid vissa val (1937), avskaffande eller modifikation av vissa rösträttsstreck, smärre ändringar i fråga om reglerna för politiska och kommunala val. Ingen av dessa frågor eller någon annan författningspolitisk fråga har intagit en mera central plats i partiets verksamhet. Det återstår att erinra om partiets ställningstagande till de tidigare inom detsamma mest diskuterade författningsfrågorna och några andra under senare tid aktualiserade frågor.

Efter 1920 har partikongressen endast vid ett tillfälle behandlat konstitutionella frågor. Vid 1928 års kongress väcktes motioner om att krav på enkammarsystem och på decisiv folkomröstning skulle upptagas på programmet.[250] Partistyrelsen, som icke ville binda riksdagsgruppens rörelsefrihet, avstyrkte förslagen utan att angiva någon bestämd ståndpunkt. Efter debatt avslogos förslagen, det som gällde enkammarsystem dock först efter votering med 135 röster mot 108.

Motioner om införande av republik ha väckts i riksdagen vid fem tillfällen under tiden efter 1920, senast år 1933. Initiativet har aldrig kommit från socialdemokratiskt håll. Konstitutionsutskottet har alltid med några få ord yrkat avslag. Ehuru socialdemokraterna uppenbarligen saknat intresse för frågans framdrivande, ha de på skilda sätt markerat sin principiella ståndpunkt. År 1924 förklarade sig partiets representanter i konstitutionsutskottet önska frågans hänskjutande till konsultativ folkomröstning; de vore emellertid, då motionären ej yrkat detta, hindrade att ställa förslag härom.[251] I andra kammaren understödde dock ett stort antal socialdemokrater motionen och denna samlade 53 röster mot 94 för avslag.[252] 1925 förklarade sig de socialdemokratiska reservanterna i konstitutionsutskottet vara principiella anhängare av republik men funno icke frågan aktuell och avstyrkte därför motionen.[253] År 1928 och år 1932 påyrkades däremot av reservanterna en utredning om förhållandena i främmande länder och de författningsändringar som erfordrades för statschefens utseende genom val.[254] År 1933 ställdes i den socialdemokratiska reservationen intet yrkande, men i kamrarna framställdes samma utredningsförslag som förut.[255] Betecknande är att vid intet tillfälle sedan 1924 votering med rösträkning begärts. Debatterna i ämnet ha i regel varit korta. Socialdemokraterna ha med skärpa betonat, att deras krav är rent "principiellt", icke på något sätt aktuellt, och stundom ha de

antytt, att frågan icke tages alldeles på allvar.[256] En forskare, som endast toge hänsyn till konstitutionsutskottets betänkanden, skulle lätt kunna få intrycket, att republikkravet när som helst kunde tänkas realiserat; intet vore i själva verket felaktigare. Att socialdemokraterna så strängt fasthålla vid sin principiella linje i denna fråga torde dock icke sakna all betydelse. Vid ett försök från en monarks sida att gå utanför parlamentarismens ram kunde partiet omedelbart, under åberopande av tidigare deklarationer, ställa denna linje i förgrunden.

Vid ett studium av den socialdemokratiska pressen finner man otvetydiga bevis för att partiets uppfattning under denna tid undergått en viss förskjutning. Tidigare — särskilt under perioder, då socialdemokraterna voro obundna av regeringsansvaret — förekommo icke sällan artiklar, som underströko partiets republikanism med en viss skärpa. De traditionella argumenten återkomma: republiken är en fulländning av den formella demokratien, kring monarken uppstår en air av snobbism och servilitet, i kritiska situationer kan kungamakten vara en tillgång för reaktionära krafter. Samtidigt betonades republikkravets bristande aktualitet; någon gång ifrågasattes dock att partiet skulle uppta en aktiv republikansk propaganda.[257] Under de senaste åren ha de sparsamma uttalandena en annan färg. Den principiella republikanismen vidhålles i regel, men den är så "principiell", är kombinerad med ett så starkt betonande av att man ej vill verka för kravets aktualisering, att slutsatsen i själva verket blir en monarkism med reservationer. Artiklar i "Social-Demokraten" vid kungajubileerna 1928 och 1938 synas typiska för utvecklingen. Förstnämnda år skrev Engberg, att socialdemokratien måste bekämpa den ärftliga kungamakten. Denna "är dömd av utvecklingen själv. Fjäskar och fjantar kunna förgylla den. En högröstad kvasipatriotism kan hurra för den. Ett undersåtligt prästerskap kan bedja för den. På demokratiens väg till större mognad och ändamålsenlighet måste den en dag såsom otjänlig för den folkliga självstyrelsens uppgifter avlägsnas".[258] Tio år senare uttalade Z. Höglund att den svenska demokratien "i samarbete med en lojal kungamakt" sannolikt bättre utstått det gångna decenniets påfrestningar än en ung svensk republik skulle ha gjort. Den svenske konungen,

"som framträder utan övermänniskoanspråk, utan diktaturfasoner", vore att föredra framför de moderna diktatorerna. "Därmed ha vi icke påstått, att den konstitutionella monarkin skulle vara den författningspolitiska utvecklingens sista ord. Vi förbli trogna vårt republikanska ideal, men frågan har förlorat all aktualitet i ett läge, där monarken själv närmast fungerar som vore han en republikens president."[259] Skälen till att socialdemokratiens inställning till republikfrågan under senaste tid fått en annan nyansering äro sannolikt, dels att monarken under en lång tid avstått från varje försök till personlig maktutövning, dels att ett slags taktkänsla binder regeringspartiet i fråga om uttalanden, som åtminstone indirekt snudda vid statschefens person, dels slutligen att, såsom Höglund antyder, de moderna diktaturerna kommit monarkien att framstå som ett mycket oväsentligt avsteg från den fulländade demokratiska konstruktionen. I den samtida situationen har det tett sig än orimligare än tidigare att på denna punkt framkalla konflikter.

Förslag, syftande till införande av enkammarsystem, ha likaledes väckts vid flera tillfällen, senast år 1932. Även i denna fråga har initiativet ständigt tagits av representanter för grupper till vänster om socialdemokratien. Konstitutionsutskottet har med några ord avstyrkt de väckta motionerna; i regel ha samtliga socialdemokrater stött utskottets betänkande.[260] Av de korta debatterna i kamrarna framgår, att socialdemokraterna i stigande utsträckning godtagit tvåkammarsystemet. Endast vid ett tillfälle, år 1924, har votering med rösträkning föranstaltats i en kammare; andra kammaren beslöt då att med 113 röster mot 37 avslå den väckta motionen.[261] Det förtjänar nämnas, att då konstitutionsutskottet 1932 med större utförlighet än vanligt uttalade sig mot det föreliggande förslaget och härvid förklarade, att "vårt tvåkammarsystem... befunnits tjänligt för uppgiften att på sin nuvarande demokratiska grund trygga omsikt, kontinuitet och självkontroll vid ärendenas handläggning", denna motivering godtogs av det stora flertalet även av de socialdemokratiska representanterna.

Tvåkammarproblemet har i övrigt föga diskuterats. Då första kammarens votum på våren 1923 framkallade den andra socialdemokratiska ministärens avgång, gjordes gällande, att andra kammaren

borde ha ett övervägande inflytande på regeringsbildningen, och samma uppfattning framfördes sedermera i debatten kring dagordningsinstitutet;[262] med någon energi har dock denna linje icke drivits och under de senaste åren ha krav på en minskning av första kammarens kompetens överhuvud icke framställts. I den kommitté, som 1927—1928 utredde frågan om första kammarens sammansättning, yrkade den socialdemokratiske ledamoten (Leo) endast på borttagande av valbarhetscensus och anslöt sig alltså icke till av vissa andra ledamöter framförda förslag om införande av ett kooptationsinstitut, respektive av särskilda valbarhetskategorier.[263] Den av Möller och andra tidigare framförda tanken på en mera genomgripande reform av första kammarens sammansättning synes ha övergivits.

I den på sommaren 1920 tillsatta folkomröstningskommittén ingick en socialdemokratisk ledamot, Viktor Larsson. Kommittén utarbetade det förslag till grundlagsbestämmelse om konsultativ folkomröstning, som definitivt antogs 1922, men avstyrkte i sitt andra betänkande av år 1923 införande av avgörande eller decisiv folkomröstning; den socialdemokratiske representanten hörde i båda fallen till kommitténs majoritet.[264] Sedermera ha vid några tillfällen motioner om införande av decisiv folkomröstning väckts i riksdagen. Något socialdemokratiskt initiativ i frågan har icke tagits. Då konstitutionsutskottet avstyrkt de väckta förslagen ha — på något enda undantag när — de socialdemokratiska representanterna instämt i detta yrkande.[265] I kamrarna har ingen socialdemokrat uppträtt till förmån för de väckta förslagen.[266] Man kan därför utgå från att inom partiet icke finnes något intresse för folkomröstningsinstitutets utvidgning utöver den snäva ram som 1922 års grundlagsändring uppdrog.

Bland övriga under denna period diskuterade författningspolitiska problem märkes frågan om regeringsmaktens stärkande. Denna fråga aktualiserades genom den under 1920- och början av 1930-talet rådande minoritetsparlamentarismen; efter den fjärde socialdemokratiska ministärens bildande år 1932 har den försvunnit ur diskussionen och — vad partierna utanför regeringskoalitionen beträffar — efterträtts av en kritisk debatt om regeringsmaktens växande styrka. Särskilt under den sexårsperiod, då socialdemokraterna stodo utan-

för regeringen (1926—1932) framkastades inom partiet förslag syftande till en stärkning av regeringens makt, i första rummet genom bildande av stabila majoritetsregeringar. Främst ur denna synpunkt påyrkade flera av partiets ledande män — såsom Engberg, Möller och Åkerberg — återgång till majoritetsval. Genom dylika val skulle, menade man, väsentligt större utsikter erhållas för en fast majoritetsbildning i andra kammaren. Någon majoritet inom partiet torde dock icke ha funnits för denna tanke; framstående partimän, främst P. A. Hansson, togo avstånd från densamma.[267] Vid 1930 års riksdag framförde flera ledande socialdemokrater en motion om utredning rörande regeringsmaktens stärkande; bland annat förordades för detta syfte, att statsråden skulle få tillträde till utskotten, att ett dagordningsinstitut skulle införas i andra kammaren och att andra kammarens fyraårsperiod skulle räknas från nyval, även om nyval skedde i följd av kammarens upplösning.[268] I den förstnämnda av dessa frågor väckte sedermera den socialdemokratiska regeringen Hansson utan framgång förslag.[269] En av samma regering igångsatt utredning rörande de sistberörda frågorna ledde till negativt resultat.[270]

I detta sammanhang bör slutligen erinras om socialdemokratiens ställning till två med den politiska demokratien intimt sammanhängande frågor, kvinnofrågan och skolfrågan. Någon mera väsentlig roll i den ideologiska debatten ha dessa frågor icke spelat, och det socialdemokratiska partiets hållning till desamma företer knappast några särdrag av större betydelse; på dessa punkter, liksom på flera andra, har socialdemokratien anknutit till av liberalismen tidigare hävdade idéer.

Ett undantag utgör i viss mån ställningen till kvinnofrågan under socialdemokratiens första skede. Denna bestämdes av uppfattningen, att med socialismens seger fullständig likställighet mellan könen skulle inträda; kvinnofrågan betraktades såsom endast en detalj i den sociala frågan. Klarast uttrycktes denna ståndpunkt i Bebels till svenska översatta bok i ämnet (Die Frau und der Sozialismus). Sedermera upptog socialdemokratien emellertid skilda reformkrav, som avsågo

borttagandet av sådana bestämmelser, enligt vilka kvinnan intog en underlägsen ställning gentemot mannen. I första rummet stod införandet av kvinnlig rösträtt; denna fråga upptogs, såsom i det föregående nämnts, genomgående i de socialdemokratiska programmen. I praktiken fick under rösträttsstriderna i början på 1900-talet detta krav en relativt undanskjuten plats, då man ansåg det nödvändigt att koncentrera sig på arbetet för förallmänligande av den manliga rösträtten.[271] Såväl före som efter den allmänna rösträttens genomförande har socialdemokratien medverkat till reformer, som syftat till kvinnans likställighet med mannen i rättsligt och politiskt hänseende. Någon bestämmelse härom har likväl icke införts i programmet och frågan har aldrig behandlats av partikongressen.

I fråga om kvinnornas ställning i förvärvsarbetet har likaledes det principiella likställighetskravet ofta betonats. Inom fackföreningsrörelsen ha emellertid slitningar på denna punkt förekommit — ett förhållande, som faller utom ramen för vår undersökning. Vid flera riksdagar väckta motioner om utredning rörande inskränkning av gifta kvinnors anställning i statstjänst ha under socialdemokratisk medverkan avslagits. På 1932 års partikongress väcktes en motion, i vilken under hänvisning till den ekonomiska krisen påyrkades, att gifta kvinnor skulle utestängas från statliga och kommunala tjänster och att utredning skulle äga rum rörande inskränkning av gifta kvinnors förvärvsarbete inom industrien.[272] Partistyrelsen hävdade i sitt utlåtande rörande förslaget, att lösningen av arbetslöshetens problem måste sökas efter andra linjer, och kongressen avslog motionen, men debatten visade att meningarna i frågan voro starkt delade.

Frågan om partiets agitation bland kvinnorna har vid åtskilliga tillfällen särskilt behandlats.[273] Vid flera av de tidigare kongresserna antogos resolutioner, som anbefallde en sådan agitation. Särskilda kvinnoorganisationer kommo till stånd; år 1904 började kvinnornas fackförbund utgiva den främst för kvinnor avsedda tidningen "Morgonbris"; år 1920 bildades Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund. Det till en början mycket låga valdeltagandet bland arbetarklassens kvinnor har successivt stigit, även om skillnaden mellan männens och kvinnornas röstningsfrekvens fortfarande är relativt betydande inom denna socialgrupp. Under de senaste åren ha fram-

gångsrika aktioner gjorts för att öka kvinnornas representation inom politiska och kommunala institutioner.

I skolfrågan innehöll Gotha-programmet satserna: "Allmän och lika folkuppfostran genom staten. Allmän skolplikt. Kostnadsfri undervisning i alla bildningsanstalter." Liknande uttalanden gjordes i andra äldre socialdemokratiska program; Socialdemokratiska föreningen i Stockholm krävde exempelvis i sitt program av år 1885 "Obligatorisk, kostnadsfri och för alla utan hänsyn till stånd och kön gemensam folkskoleundervisning". Vid den konstituerande kongressen antogs en egendomlig resolution, vari bestående folkskolor förklarades olämpliga och partiföreningarna uppmanades att understödja upprättandet av rationalistiska skolor och själva organisera socialistiska skolor.[274] I 1897 års program infördes i punkt IV satserna: "Skolans skiljande från kyrkan. Folkskolans utveckling till en för alla gemensam och kulturfordringarna uppfyllande bottenskola." Här upptogs alltså det av Fridtjuv Berg populariserade ordet bottenskola som beteckning för den gemensamma primära skola, som partiet krävde. Något förslag i anslutning till programmet framlades icke under de närmast följande åren av socialdemokratiens representanter i riksdagen och 1908 års kongress beslöt anmoda riksdagsgruppen att väcka motion i saken samt uppdrog åt partistyrelsen "att utreda, vilka medel och påtryckningsåtgärder partiet kan vidtaga för att framtvinga reformering av folkskolan i den riktning, partiprogrammet och av partikongressen antagna resolutioner anvisa".[275] Med hänvisningen till "av partikongressen antagna resolutioner" avsågos kongressbeslut rörande konfessionslös undervisning. Under den följande tiden väcktes utan resultat i riksdagen vissa förslag i bottenskolefrågan (1909) och därmed sammanhängande spörsmål. Den liberal-socialistiska koalitionsregeringen Edén, i vilken Rydén (till i november 1919) var ecklesiastikminister, tog emellertid upp frågan; år 1919 tillsattes den s. k. skolkommissionen, som bland annat skulle utreda frågan om bottenskolesystemets införande.

Vid programrevisionen 1920 beslöts en utvidgning av punkten i skolfrågan.[276] Denna — som sedan 1905 bildade punkt V — fick följande lydelse:

"Kostnadsfri undervisning i offentliga skolor.
Gemensam folkskola som grundval för medborgarnas utbildning.
Fackskolor för hantverk, industri, handel, jordbruk och fria yrken.
Tryggat tillträde för kvalificerade till högre undervisningsanstalter. Ekonomiska hinder för deras utbildning undanröjas.
Konfessionslöst undervisningsväsen.
Främjande av det fria forsknings- och bildningsarbetet."

Ändringsförslaget hade framlagts av programkommissionen och antogs oförändrat och utan debatt. Då programkommissionens motivering kan betraktas som ett auktoritativt uttryck för partiets uppfattning, skall den här (utom vad angår den konfessionslösa undervisningen) fullständigt återgivas:

"Vad som främst skiljer förslaget från nuvarande punkt V är att kraven utvidgats att gälla ej blott folkskolan utan hela skolväsendet samt därtill även det fria forsknings- och bildningsarbetet.

Så utomordentligt viktig som skolväsendets organisation är för det nya samhällets danande måste hela undervisningsväsendet omspännas av programpunkten.

Först sättes då principen om kostnadsfri undervisning i de offentliga undervisningsanstalterna. De skola tjäna samhällets behov att få alla medborgare väl utbildade och vissa grupper specialbildade. De äro icke anstalter för enskildas kapitalplacering. Undervisningen bör därför vara kostnadsfri.

Kostnadsfrihetens princip bör för övrigt utvidgas, i den mån samhällets intresse det kräver och dess resurser därtill förslå.

Grunden för hela undervisningsväsendet skall vara den gemensamma folkskolan, vilken bör så utrustas, att den kan tjänstgöra som bottenskola. De nuvarande läroverkens lägre klasser skola följaktligen bortskäras. Folkskolan skall vara den allmänna skolan. Enskilda skolor understödjas endast i rena undantagsfall, t. ex. då en enskild skola förtjänstfullt experimenterar med nya undervisningsmetoder.

På folkskolan skall sedan hela den fortsatta utbildningen byggas.

Därovan vidtaga specialskolor för olika praktiska yrken samt den högre fackbildningen ända upp till universitet och andra högskolor.

Tillträdet till de högre undervisningsanstalterna spärras nu för många verkligt kvalificerade, dels genom olämpliga kompetensvillkor (den nuvarande studentexamen), dels och framför allt genom de ekonomiska svårigheterna för lägre inkomstklassers barn att fortsätta sin utbildning.

Då det är ett viktigt intresse för samhället att tillgodogöra sig speciella begåvningar för just de arbetsområden inom samhället, där deras begåvning gör största nyttan, måste sådana formella och reella hinder undanröjas. Härvid bör särskilt beaktas den ogynnsammare belägenhet vari landsbygdens befolkning är försatt jämfört med städernas. Att låta begåvningarnas tillvaratagande vara beroende helt på privatekonomiska förutsättningar, enskild företagsamhet och slumpens nycker är misshushållning med samhällets viktigaste naturtillgång: människans egna krafter och anlag. Kostnaderna för att tillgodogöra sig denna tillgång äro för samhället en god kapitalplacering.

Ett parti, som uppställer i sina grundsatser såsom syftemålet för sin verksamhet att betrygga ej blott den materiella utan även den andliga kulturen, kan emellertid icke begränsa sina kulturströvanden blott till det, som omedelbart framstår såsom "nyttigt". Hela det fria forskningsarbetet, som för framåt i vetande, hela det fria

bildningsarbetet, som vill breda ut forskningens resultat och fördjupa massornas kultur, måste vara en ögonsten för samhällsomdaningens parti. Därför bör skolprogrammet fyllas ut med en punkt, som uttrycker partiets vilja att främja det fria forsknings- och bildningsarbetet."

Skolreformen av år 1927 genomfördes under medverkan av socialdemokratien och tillgodosåg i flera hänseenden partiets önskningar. Emellertid framförde partiet vid skolpropositionens framläggande i en gruppmotion en rad krav, som icke — eller i varje fall icke i önskad utsträckning — blevo realiserade. Bland annat skulle realskolorna genomgående anknytas till folkskolans sjätte klass — enligt riksdagsbeslutet skulle de anknyta till fjärde eller sjätte klassen — terminsavgifterna skulle successivt avvecklas och ekonomisk hjälp under studietiden beredas fattiga skolbegåvade lärjungar, studentexamen skulle avskaffas. Vid 1928 års partikongress betonade partistyrelsen i ett utlåtande rörande en motion i skolfrågan, att reformarbetet skulle fullföljas.[277] "Att ännu mycket återstår, innan enhetsskoletanken förverkligats och en ändamålsenlig avvägning åvägabragts mellan skolundervisningens olika uppgifter är uppenbart. Det får emellertid betraktas som självklart att vårt parti i sin fortsatta skolpolitik fullföljer sina principiella linjer i berörda hänseenden." Något försök att få bottenskoleprincipen i mera egentlig mening genomförd har dock sedermera icke gjorts.[278] Bland de på socialdemokratiskt initiativ under senare år tillkomna skolreformerna märkes främst 1936 års beslut om ökning av skoltiden vid folkskolorna från sex till sju år.

Sammanfattning

Den svenska staten utmärktes, då den socialdemokratiska rörelsen framträdde, av en starkt beskuren rösträtt och en betydande grad av medborgerlig frihet. Den nya riktningens möjligheter till propaganda voro legalt nära nog obegränsade, men dess möjligheter att genom direkt politisk verksamhet vinna inflytande voro starkt

begränsade. Partiet kunde mera oförbehållsamt än i de flesta andra länder framlägga sin ideologi och sitt program, men det kunde icke inom den bestående författningspolitiska ramen tänka sig att realisera dem.

Under dessa förhållanden uppstod, i anslutning till utländska förebilder, debatt om partiets taktik. Man kan skilja mellan en revolutionär och en reformistisk riktning, men denna uppdelning innebär en stark schematisering. I själva verket kunna, i de ofta vaga och oklara uttalanden som gjordes, flera olika linjer spåras. Vissa räknade optimistiskt med att demokratien, varmed i första rummet menades allmän rösträtt, skulle vinnas med fredliga, demokratiska medel. Men de ställde sig icke avvisande till tanken att genom en revolution, en politisk, demokratisk revolution, erövra rösträtten för att sedan med dess hjälp utan våld förverkliga socialismen. Andra åter ansågo en revolution av denna art ofrånkomlig. En tredje riktning förutsåg och verkade för en social revolution, som skulle innebära socialismens seger; denna kunde tänkas antingen sammanfalla med eller komma senare än den demokratiska revolutionen. På detta håll såg man ofta det politiska arbetet väsentligen som en propagandaverksamhet, som skulle förbereda, men icke kunde leda till, socialismens realiserande. Att tolka de enskilda yttrandena är svårt redan med hänsyn till att man tidigt började använda ordet revolution icke blott för en våldsam omvälvning utan också för en långsam utveckling, en evolution. Slutligen fanns inom partiet en anarkiserande riktning, som ställde sig likgiltig eller avvisande till alla insatser vid valen och i representationen och propagerade för våldshandlingar eller andra former av direkt aktion. Denna riktning hade dock endast under kort tid avsevärt inflytande.

Det för den tidiga socialdemokratien väsentliga, för alla dess fraktioner gemensamma är emellertid dels att man såg socialismen som det allt överskuggande målet, revolution och legal verksamhet som taktiska medel, dels att man som riktpunkt för sitt handlande ställde ett maktövertagande, en stabil och total seger. Marx' stora perspektiv var här bestämmande. Antingen var ett samhälle kapitalistiskt eller socialistiskt, antingen härskade bourgeoisien eller proletariatet. Socialdemokratien kunde därför icke tänka sig att vinna en del av

makten eller en tid av makt; när den segrade, ägde den framtiden. I denna mening var rörelsen totalitär. Proletariatet skulle, enligt Marx' ord, från att vara intet bli allt.

Denna uppfattning kan, ehuru grundad på ett historiefilosofiskt, av metafysik bemängt resonemang, under givna förhållanden tänkas ha blivit på visst sätt omsatt i praktiken. Om industrialiseringen under ett par årtionden hade försiggått med exempellös snabbhet och om en odemokratisk, på inskränkt rösträtt byggd styrelse under denna tid hade bibehållits, kunde möjligen en sedan, vare sig med fredliga eller våldsamma medel genomförd författningspolitisk ändring utan övergång ha lett till en socialistisk majoritetsregim. Men utvecklingen i Sverige blev icke denna, lika litet som i något annat land.

Den socialdemokratiska debatten i vad man kallade taktikfrågan hade en prägel av overklighet redan därför att partiet var för obetydligt för att inom en nära framtid kunna räkna på avsevärda politiska framgångar, och att det proletariat, till vilket man i första rummet vände sig, utgjorde blott en liten del av det svenska folket. Då de anarkiserande tendenserna avvisades, kom partiets verksamhet med nödvändighet att inriktas på erövringen av den allmänna rösträtten. Under många år blev partiet väsentligen ett rösträttsparti vid sidan av den borgerliga liberalismen och i skuggan av denna. Arbetet för demokratien stärkte den demokratiska riktningen inom partiet. Man kunde icke begära rösträtt och samtidigt förkunna, att en revolution skulle göras, även om rösträtten beviljades. Branting, som från början representerat moderation och reformism, blev vid sekelskiftet av olika skäl den dominerande gestalten. Han stöddes främst av de arbetarmassor, som tillförts partiet genom fackföreningarna och som saknade revolutionär ideologi och i socialdemokratien sågo ett medel att förbättra sin ställning genom socialpolitiska åtgärder. Då den första stora författningsreformen kom till stånd 1907—1909, hade partiet godtagit demokratien som bas för sin verksamhet.

Det närmaste målet blev nu att med stöd av de ökade aktionsmöjligheter som vunnits fullfölja arbetet på en fullständig demokratisering av representationen. I huvudsak höll man fast vid lega-

liteten. Men under intrycket av de revolutionära rörelserna utomlands använde partiet hot om utomparlamentariska aktioner. Nu var dock icke längre tal om en social, endast om en demokratisk revolution. Med författningsreformen 1918—1921 vanns målet.

Efter reformen utrensades de sista resterna av revolutionär doktrin. Demokratien förklarades vara en huvudprincip för partiet. Efterhand blev partiet engagerat icke blott i demokratiens befästande utan även i den demokratiska ideologiens utbyggnade. Tanken på det totala maktövertagandet försvann som en dröm under den politik av samverkan och kompromiss, som demokratien fordrade. Svensk folkstyrelse kännetecknades av en samling mot centern och av de extrema gruppernas ringa inflytande; de goda ekonomiska konjunkturerna voro förutsättningen för det stadigt större och mera medvetna samförståndet. Arbetarrörelsens försvagande eller förintande i främmande länder och de nationella diktaturernas uppstigande gjorde den svenska demokratiens försvar till en huvuduppgift. År från år försköts perspektivet, till dess socialiseringstanken sjönk i bakgrunden och ordet demokrati fick den helgade plats, som en gång tillkommit socialismen.

Under socialdemokratiens kamp för den allmänna rösträtten hade frågan om regeringens sammansättning och befogenhet föga beaktats. Föreställningen om det totala maktövertagandet hindrade en realistisk analys av det läge, som kunde antas uppkomma efter demokratiseringen. Socialdemokratiens engagerande i regeringsarbete i samverkan med andra partier hade fördömts av internationella kongresser; för den radikala riktning, som utgick från Marx' stora perspektiv, var en socialdemokratisk regering eller andel i en regering en orimlighet i en kapitalistisk stat, ty regeringen vore det främsta organet i bourgeoisiens utsugningsapparat. Socialdemokratien ställdes emellertid inför samma dilemma i Sverige som i andra länder. Skulle den omöjliggöra tillkomsten av regeringar, som upptoge vissa av partiets krav, genom att själv ställa sig utanför? År 1917 godtogs ministersocialismen i praktiken genom inträdet i Edéns ministär; det ansågs då endast vara fråga om ett provisorium för att genomföra demokratien. Men händelsernas logik drev partiet vidare. Tre gånger under loppet av fyra år bildades en

rent socialdemokratisk regering. Under de följande åren, då partiet på grund av nederlag i riksdagen och vid valen stod utanför ledningen, återkom i försvagad form totalitetstanken i kravet på att partiet endast under särskilda, noga fixerade omständigheter skulle bilda regering och att det sålunda skulle tillerkännas mindre ansvar för statsstyrelsen än andra partier. Denna tanke förföll så snart partiet efter framgångarna vid valen 1932 ånyo erbjöds regeringsmakten. Då senare efter 1936 års val en av partiet ledd koalitionsregering trädde till, betecknade detta den demokratiska samförståndsideologiens och den reservationslösa ministersocialismens fullständiga seger.

Den närmare gestaltningen av den demokrati, i vilken man först såg ett taktiskt medel och senare en princip, har aldrig varit en fråga av första ordningen i socialdemokratisk debatt. Det för folkstyrelsen centrala, den allmänna rösträtten och den politiska friheten, har stått i förgrunden. Tidigare krävde likväl partiet reformer av sekundär betydelse, vilkas genomförande skulle fullända den demokratiska ordningen, i första hand republik, enkammarsystem och folkomröstning. Sedan monarken godtagit parlamentarismen och båda kamrarna ställts på den allmänna rösträttens grund, ha dessa krav i realiteten avskrivits eller i varje fall förlorat all aktualitet. Socialdemokratien har godtagit en författningspolitisk organisation, som vuxit fram genom den traditionella svenska ordningens anpassande efter folkstyrelsens princip.

NATIONEN OCH FÖRSVARET

Diskussionen under 1880- och 1890-talen och striden om 1901 års härordning

Den svenska socialdemokratien förklarade sig, liksom de partier i andra länder, till vilka den anknöt, vara en internationell och till internationalism syftande rörelse. Proletärerna i alla länder skulle, enligt Marx' maning och förutsägelse, förenas för att samfällt och enligt gemensamt uppgjorda planer förbereda den kapitalistiska ordningens störtande och det socialistiska samhällets införande. Socialismens seger skulle tillika betyda internationalismens genombrott; världen skulle bilda ett enda socialistiskt samhälle eller i varje fall ett antal i fred och samverkan arbetande socialistiska samhällen. Krigen voro betingade av den kapitalistiska ordningen, eller riktigare av den klassordning, vars sista form var det kapitalistiska samhället. Det enda effektiva fredsinstrumentet var därför socialismen själv. Militärorganisationen var på en gång ett medel i de kapitalistiska staternas maktstrid och ett överklassens vapen mot underklassen; med socialismens seger skulle all väpnad makt bli överflödig. Med denna åskådning kombinerades dock i regel uppfattningen, att den statliga enheten, i den mån den byggde på en nationell gemenskap, vore av värde, i varje fall under den ännu bestående sociala ordningen. Socialdemokratien förenade liberalismens känsla för nationernas självbestämningsrätt med dess tro på en värld, levande i fred, frihet och framsteg. Skillnaden var väsentligen den, att socialismen ansåg en väldig omvälvning nödvändig för målets uppnående.

Detta allmänna perspektiv har, när det skolat användas som utgångspunkt för det politiska handlandet, kunnat utläggas på skilda sätt. Man har, såsom Internationalen före världskriget, velat, att socialdemokraterna, i den mån detta var praktiskt möjligt, skulle vägra all medverkan till nationella rustningar och därigenom på detta

område verka för det kapitalistiska systemets fall. Men man har också kunnat göra gällande, att då krig och försvar äro förbundna med kapitalismen och då kapitalismen icke faller förrän produktivkrafter och produktionssätt nått en viss utveckling, måste socialdemokraterna i rustningarna se något nödvändigt och inta en försvarsvänlig ståndpunkt; denna resignerade linje motsvaras på det ekonomiska området av uppfattningen, att socialdemokratien skall verka för storindustri och kapitalkoncentration i väntan på kapitalismens sammanbrott. Särskilt då socialdemokratien uppnått en viss maktställning i ett land ha andra tankegångar blivit aktuella. En reformistisk riktning har framträtt även på detta område. Man har velat skydda den nationella enheten, vars värde redan Marx erkände. Å andra sidan har man velat redan inom den kapitalistiska staten verka för de humanitära och internationalistiska tankegångar, som äro grundläggande för socialismen; försök att säkra freden, att begränsa rustningarna och att demokratisera militärväsendet ha understötts trots att sådana försök — enligt den strängt marxistiska tankegången — icke kunna leda till varaktiga resultat annat än i och med det internationella proletariatets seger. På detta sätt har man här, som på andra områden, övergått från ideologisk extremism till en kortfristig, av konkreta och närliggande synpunkter bestämd praktisk politik.

För den unga svenska socialdemokratien spelade hithörande problem en underordnad roll. Nationalistiska aspirationer av betydelse funnos icke i Sverige, som ur skilda synpunkter hörde till Europas mest homogena statsbildningar. Den enda utrikesfråga, som i slutet av 1800-talet ledde till debatt och motsättningar, var frågan om den svensk-norska unionens gestaltning: här framträdde olika meningar även bland de socialdemokratiska ledarna, men man var ense i sina sympatier för de norska likställighetskraven och i sitt avvisande av tanken att genom krig upprätthålla unionen.[1] På denna punkt delades för övrigt den socialdemokratiska uppfattningen av den borgerliga radikalismen. Problem, som kunnat uppkomma i samband med en aktiv, på allianser och expansion inriktad politik, saknades.

Socialdemokratiens internationalism har framhävts i flera programmatiska uttalanden. I det av Palm efter det danska Gimleprogrammet utarbetade programmet av år 1882 uttalas: "Det socialde-

mokratiska partiet arbetar närmast i nationell anda, men övertygat om arbetarrörelsens internationella karaktär, är det redoboget att offra allt för att medverka till införandet av Frihet, Jämlikhet och Broderskap bland alla nationer". Det bör observeras att man av orden "i nationell anda" icke kan draga några slutsatser, då här med all säkerhet förelåg en felaktig översättning av det danska "i en national Stamme", ord som i sin tur uppenbarligen hämtats från Gothaprogrammet, där det står "im Rahmen des heutigen nationalen Staates". I det av Socialdemokratiska föreningen i Stockholm år 1885 framlagda programmet finnas satserna: "Arbetarfrågan är emellertid varken lokal eller nationell, utan internationell. På grund härav skall det svenska socialdemokratiska arbetarpartiet, ehuru det närmast har sin verksamhetskrets inom Sverige, i medvetande om arbetarrörelsens internationella karaktär, sträva att uppfylla alla de plikter, som åligga de svenska arbetarna mot deras bröder av andra nationer. Mänskligheten allmänna broderskap står även för oss såsom framtidsmål". I det följande innehöll programmet satser som visa att man tänkte sig möjligheten av införande av ett ordnat rättstillstånd nationerna emellan redan innan socialismens seger. Då Gotha-programmet 1889—1897 ansågs vara partiets program bör erinras om att detta innehöll i sak samma satser som Palms program av år 1882 med den skillnad som nyss angivits. I 1897 års program infördes de ännu kvarstående satserna: "Arbetarklassens intressen äro desamma i alla land med kapitalistiskt produktionssätt. Med utvecklingen av världshandeln och produktionen för världsmarknaden bliver arbetarnas ställning i varje land beroende av deras ställning i övriga land. Arbetarklassens frigörelse är därför ett verk, vari alla kulturfolk måste deltaga. Med erkännande härav förklarar sig Sveriges socialdemokratiska parti vara *ett* med socialdemokratien i andra länder".

Försvarsfrågan intog under denna tid en jämförelsevis undanskjuten plats i det socialdemokratiska partiets debatter.[2] De socialistiska principfrågorna och rösträttsfrågan stodo i förgrunden. Huru inom det kapitalistiska samhället försvaret skulle organiseras framstod icke för den obetydliga och utopiskt färgade rörelsen som ett problem av trängande beskaffenhet. Denna relativt passiva, om också av misstro och kritik präglade inställning till försvaret var naturlig

med tanke på att de moderna rustningskraven tämligen sent nådde Sverige. Försvarsfrågan intog visserligen en betydande plats i riksdagens arbete. Genom att försvaret av gammalt byggde på indelningsverket blev frågan en ständig stridsfråga i förhållandet mellan riksdagens båda huvudfaktorer: byråkratien och den till denna anknutna överklassen samt de besuttna bönderna. Men de personliga insatser, som genom de skilda försvarsreformerna stadgades, voro föga tyngande. År 1885 ökades värnpliktstiden från 30 till 42 dagar, 1892 utsträcktes den till 90 dagar; den på indelningsverket byggda stående armén bevarades. Mot båda dessa beslut protesterade man från socialdemokratiskt håll, men agitationen mot de nya försvarsbördorna spelade icke någon central roll i partiets propaganda.

Betecknande är, att försvarsfrågan icke alls berördes i flera av de programmatiska uttalanden, som under denna tid antogos (t. ex. första sydsvenska arbetarkongressens program av år 1888). De uttalanden som gjordes anknöto genomgående till utländska förebilder och innehöllo alltså socialdemokratiens vanliga fordran på den stående härens avskaffande och införande av ett milissystem. Visserligen hade milissystemet — särskilt tanken på att göra skytterörelsen till centralt moment i försvarsordningen — förespråkare på borgerligt radikalt håll i Sverige, men för socialdemokratien var med all säkerhet den internationella socialismens inflytande bestämmande. I det Palmska programmet av år 1882 fanns satsen: "Avskaffandet av den stående hären, införandet av allmän folkbeväpning." Här förelåg uppenbarligen en delvis dålig översättning av det danska Gimleprogrammet, där det talades om införande av "almindeligt folkeværn". I en rad uttalanden från 1880-talet användes ordet milissystem som beteckning för den militära organisation, som åsyftades. I Socialdemokratiska föreningens i Stockholm program av år 1885 infördes satserna: "Avskaffande av den stående hären och införande av allmän folkbeväpning (milisarmé), så länge fullständig avväpning anses olämplig. Krigslagarna suspenderas under fredstid". I de allmänna grundsatser, som inledde programmet, förklarades, att socialdemokratien måste verka för "ett ordnat rättstillstånd nationerna emellan" och, mera omedelbart, för "de skandinaviska ländernas neutralisering". Bland de programpunkter, som under tiden 1886—1907 upptogos i

"Social-Demokratens" vinjett var en, som fordrade "mellanfolkliga skiljedomstolar" och "den stående härens avskaffande". Den till parti organiserade rörelsens officiella program, Gotha-programmet, innehöll satserna: "Allmän värnplikt. Folkvärn i stället för stående här".

På partiets fyra kongresser före år 1900 blev försvarsfrågan icke alls, eller endast i någon periferisk punkt, diskuterad. Vid den första kongressen framställde en förening oklara frågor om hur den svenska soldaten borde handla i vissa fall: skulle han lyda, om han kommenderades "att mörda sina bröder och medmänniskor" eller borde han endast "försvara vårt fosterland mot yttre inträngande våld?"[3] Kongressen beslöt utan debatt att uppmana partiets medlemmar "att verka med alla lämpliga medel därhän att medborgarna i vapenrocken under inga förevändningar låta sig brukas till våld mot de andra medborgarnas frihet och rätt". 1891 års kongress beslöt att uppmana arbetarna att bilda skytteföreningar; detta uttalande förekom i en resolution i rösträttsfrågan och avsåg i själva verket närmast att med tanke på inre konflikter göra arbetarna stridsberedda (jfr sid. 41). På kongressen 1894 förelåg en motion, som begärde klarläggning av hur partiet ställde sig "till militarismen, eller i händelse av ett krigsutbrott".[4] Kongressen "ansåg sig icke böra upptaga sin tid med en dylik fråga, som för närvarande icke är av någon betydelse". I det nya program, som antogs på 1897 års kongress, infördes en paragraf (nr II) av följande lydelse: "Folkbeväpning i stället för stående här. Skiljedomstolar vid internationella tvister. Riksdagen, och i yttersta hand folkomröstning, avgör om krig eller fred." Några närmare uppgifter om tillkomsten av denna punkt finnas icke; den synes ej alls ha diskuterats på kongressen. Värt att betona är slutligen också, att försvarsfrågan endast vid ett tillfälle under denna tid togs upp på en skandinavisk arbetarkongress.[5] Detta skedde år 1897, då man enhälligt antog en resolution, som krävde reduktion av militärbudgeterna, skiljedomsförfarande vid internationella tvister, garantier för de nordiska ländernas neutralitet och folkomröstning i frågor angående krig eller fred.

Då försvarsfrågan icke blev livligare diskuterad, är det i regel icke möjligt att närmare fixera de ledande partimännens åsikter. Blott

i fråga om Brantings åsiktsutveckling föreligga mera ingående uppgifter.

Brantings ståndpunkt i försvarsfrågan undergick, av tillgängliga uttalanden att döma, under tiden 1885—1900 betydande förändringar. Från att vara motståndare till 1885 och 1892 års anspråkslösa utvidgningar av försvaret övergick Branting till att förorda ytterligare ökning av försvarsanstalterna, om ock på en annan väg än den av regeringen och riksdagsmajoriteten godtagna. Denna Brantings åsiktsändring, som vid en genomläsning av hans skrifter är påfallande, har egendomligt nog av författarna på området helt förnekats; man påstår utan vidare, att Branting livet igenom haft samma allmänna åskådning.[6]

Brantings första kända inlägg i frågan är från april 1885 och föranleddes av det vid årets riksdag framlagda förslaget om värnpliktens utsträckning. Detta förslag kritiserades på ett sätt, som visar, att Branting var starkt negativt inställd. "En fredlig utveckling till rättvisa och frihet, varigenom först det blir möjligt för massan av folket att verkligen älska vårt land och dess institutioner, skall skänka oss långt större trygghet än allt vårt onyttiga vapenskrammel hittills mäktat åstadkomma." Mera utförligt uttalade sig Branting först i en uppsats av år 1890, "En folkfara", publicerad i den av utilisten Lennstrand utgivna skriften "Ljus och frihet".[7] Lennstrand ansågs vara försvarsnihilist; om Branting vid denna tidpunkt var det, kan icke fastställas, men säkert är, att hans artikel icke på någon punkt antyder en positiv hållning till försvaret. Artikeln inleddes med ett motto ur en nyss utgiven antikyrklig och antimilitär diktsamling:

> "Mot öster ej och ej mot söder skåda!
> Ej mörka moln från grannarna bebåda
> För fosterlandet undergång och våda.
> Vi ha vår fiende i egen mitt."

Branting erinrade till en början om att frågorna om skyddslagstiftning och om militarismen enligt förslag skulle såsom huvudfråga upptagas på den internationella socialdemokratiska kongressen i Brüssel 1891. Detta vore naturligt på grund av dessa frågors cen-

trala betydelse för arbetarna. Mer än något annat statsändamål pressade det s. k. nationella försvaret arbetarna. En rad faktorer medverkade emellertid till att militarismen under senare tid stärkts i Europa: Bismarcks våldspolitik, bourgoisiens längtan efter skydd för sin egendom, begäret efter kolonier, överklassens önskan att få försörjningsplatser för sina söner. Det vore dock icke riktigt att se militarismen endast som en oundviklig följd av kapitalismen; satsen "militarismen är till *blott* som skyddsvakt för överklassens kassakista" innebure en alltför stark förenkling. En viss våldspolitik vore visserligen med nödvändighet förbunden med kapitalismen, men olika grader kunde tänkas även under det nuvarande systemet. "Här finns en bred marginal för återgång till sundare förhållanden, utan att klasstaten egentligen behöver trampas så hårt på liktorna." Detta visades bl. a. av Amerikas exempel. Särskilt i Skandinavien borde en annan politik vara möjlig. "Vad skulle vinsten bliva av att ett glest befolkat land med klent tillgodogjorda hjälpkällor, i strid mot all slags förutsättningar av geografisk, nationell, politisk eller historisk art, sökte draga på sig en miniatyrkopia av den kvävande rustning, som bärarna förbanna ute i Europa? Trots premiens vansinniga höjd och olämpligheten i sättet för dess utgående blev *risken* för eldsvåda densamma och ... under ogynnsamma allmänpolitiska förhållanden vore även det mest påkostade försvar otillräckligt." Enligt svensk tradition vore armén en samling yrkesmän och denna tradition hade icke rubbats av beväringsinstitutionen, "ty beväringen är blott milisen, det allmänna folkuppbådet, som i farans stund kommer yrkesarmén till hjälp . . .". I fråga om den agitation för stärkt försvar, som pågick i Sverige, skrev Branting, att den icke skulle ha några utsikter till framgång, om svenska folket vore en enhet och ägde självstyrelse. "Men nu råder klassplittringens förbannelse, och de härskandes fullföljande av egoistiska klassintressen *kan* spela oss även gentemot militarismens folkfara ett fult spratt." Tidigare hade bönderna varit "ett rätt pålitligt skyddsvärn mot militarismen", men 1885 års uppgörelse visade, att de ej längre vore att lita på. Frågan vore därför om arbetarklassen tillräckligt snart skulle nå den styrka, som krävdes för att effektivt hämma de militära planerna. Branting slutade sin artikel med några starkt agitatoriska uttalanden. "Huru förebygga den mitt

ibland oss lurande fiendens seger? Det finns blott en möjlighet: stärk *hastigt* maktställningen för militarismens oförsonlige fiende, vampyrens blivande besegrare, arbetarklassen! I, till vilka dessa rader tränga, som icke ansett er ha direkt intresse av arbetarrörelsens — den äkta, den *internationellas!* — snabba utveckling, här finns en föreningspunkt i strävanden: kommen oss till hjälp, och 'försvarsrörelsens' böljor skola icke förmå dränka vår kulturutveckling! Och I arbetare ... vilkas röda fana betyder broderskap, fred och folkförbrödring, fatten rätt Eder plikt att göra *allt* vad på Er ankommer för att hålla ner så långt som möjligt fienden för dagen — militarismen. Dess lättare faller, när tiden är inne, hela det kapitalistiska klassamhället, om det lyckas Er att hindra, att en av dess viktigaste stödjepelare i ostörd ro grundstärkes och järnbandas."

På centrala punkter skiljer sig den här framlagda åskådningen från den uppfattning, som Branting ett årtionde senare hävdade och som påståtts ständigt ha varit utmärkande för honom. I artikeln finnes icke ett ord av positivt intresse för försvaret. Det antydes icke, att en ny, på milisprincipen byggd ordning borde införas; tvärtom talar Branting med ett visst gillande om den svenska traditionen med en stående armé och en beväring till dennas komplettering — egendomligt nog betecknas till och med beväringen som milis, sannolikt med tanke på dess korta utbildningstid. Med ordet militarism kännetecknas starkt försvar överhuvud, icke blott vissa företeelser inom försvaret. Märkligast är dock, att Branting icke antyder, att rösträttens utvidgning skall göra arbetarna mera villiga att medverka till ökning av försvaret; tvärtom utgår han ifrån, att en sådan ökning skall hindras, om arbetarna snart få en betydande maktställning. I samband härmed står, att nationens splittring säges möjliggöra en ökning av försvaret — några år senare påstods denna splittring omöjliggöra anslutning till försvarskraven — och att utanför socialdemokratien stående uppmanades att stödja arbetarna just för att slå tillbaka militarismen — senare såg Branting i socialdemokratiens försvarsfientlighet en faktor, som hotade rörelsen med isolering.

Omkring två år senare, i oktober 1892, inledde Branting i Uppsala en diskussion om försvarsfrågan; den urtima riksdag, som be-

slöt "de nittio dagarna" och andra ändringar i härordningen, skulle inom några dagar sammanträda.[8] Branting kritiserade, delvis med samma argument som i 1890 års artikel, det av regeringen utarbetade försvarsförslaget; detta stämplades som "en överklassens sak", och det påstods, att rustningarna på vissa håll krävdes, icke med hänsyn till yttre fiender, utan för att trygga överklassens välde över arbetarna och alldeles särskilt med tanke på användningen av militär vid strejker. Men på flera punkter markerade Branting en annan uppfattning — eller betonade åtminstone andra synpunkter — än tidigare. Han tog uttryckligen avstånd från "den från mången folkmöte kända, enkla sats", enligt vilken "arbetaren har intet fosterland att försvara". Även om större delen av folket saknade sin tillbörliga andel i det samlade arbetets avkastning, ägde den dock "varken rätt eller skäl att försämra sina barns utsikter att bättre och fullständigare taga sin arvedel i besittning". De nationella grupperingarna vore åtminstone tillsvidare naturliga; det äkta internationella idealet vore "ett brödraförbund mellan fritt sig grupperande samhällen", icke "någon genom allmän omröstning framtvungen absolut likformighet". Den rena försvarsnihilismen vore därför vilseledande, även om den ägde "ett relativt berättigande gentemot överklassens pock på offer av folket, allt under det den själv intet vill offra". Mera anmärkningsvärt är, att Branting nu hävdade ett nära samband mellan rösträtts- och försvarsfrågorna. Det bästa sättet att öka försvarets effektivitet vore icke en ökning av försvarsbördorna utan beviljandet av full medborgarrätt. "Gören med detta steg vad på Eder ankommer, för att folket skall känna sig ha någon lott och del i detta fosterland, och varen förvissade om att... Sverige efter ett så bragt offer (står) oändligt mycket starkare, än det skulle bli genom den längsta militaristdressyr, som ni skulle kunna hoppas få pålagd en motsträvig, under bördorna dignande underklass." En rösträttsreform sattes icke, såsom senare, som villkor för arbetarnas medverkan till en ny försvarsordning utan ansågs i och för sig betyda en väldig ökning av försvarsmöjligheterna; det hette icke ännu "först rösträtt, sedan försvar" utan "rösträtt i stället för försvar". Jämväl sociala reformer anbefalldes ur denna synpunkt: "Lägg... all kraft på att göra fosterlandet sådant, att det *kan* bli kärt för

folket: det är icke blott den bästa inre politiken, det är därjämte den *enda* försvarspolitik som kan lova utsikt till fortsatt nationellt självbestånd". Dock framkastade Branting även, ehuru i vaga ordalag, att en direkt förbättring av försvaret kunde vinnas på andra vägar än de av regeringen anvisade. Med det i talet ofta förekommande ordet folkarmé menade han tydligen icke blott, att försvarsväsendet skulle bygga på en demokratisk politisk ordning utan också, att det skulle utformas efter nya principer. Branting talade med sympati om militärövningarna i skolorna och frivilliga skytteföreningar, under det att "paradexercisen" fördömdes. Här skymtade ett slags milissystem, ehuru själva ordet icke användes och någon närmare belysning av vad som åsyftades icke gavs.

Sedan 1892 års urtima riksdag antagit regeringsförslaget i försvarsfrågan — vissa grupper av bönder och stadsliberaler, som förut ställt sig avvisande, hade ändrat mening — publicerade Branting i "Social-Demokraten" en utomordentligt hård kritik av det fattade beslutet.[9] Detta sades ha tillkommit "genom en *korruption* utan motstycke sedan långa tider i svensk riksdagshistoria". "Folkets sak är förrådd, det är sålt, utlämnat bundet åt odjuret (d. v. s. militarismen), som skall utsuga det intill märgen... Sveriges kultur skall klämmas undan i en vrå för att kulturens vrångsida, råheten satt i system, skall i militarismens skepnad ensam vräka sig i högsätet."

I sitt jungfrutal i andra kammaren vid 1897 års remissdebatt gjorde Branting några uttalanden, som gå i alldeles samma riktning som hans tal i Uppsala år 1892.[10] Den stat skulle få ett stort försprång, som avskrev en stor del av de militära anslagen för att i stället höja landets materiella och andliga kultur. "Jag är viss... att detta kunde vara ett värn för självständighet och frihet, fullt så gott som och kanske betydligt överlägset åtskilliga regementen soldater och åtskilliga mordverktyg, som icke hinna anskaffas, så att de finnas fullständigt inne, förr än de äro föråldrade och behöva ersättas med nya dyrbarheter av samma slag." Även i ett inlägg vid 1898 års riksdag framförde Branting denna synpunkt.[11]

En ny etapp i Brantings utveckling markeras av hans föredrag om "militarism och kultur" i föreningen Verdandi i Uppsala i mars

1899.[12] Här uttalade han sig först med stor skärpa mot militarismen, varmed han synes ha avsett de stora samtida rustningarna överhuvud. Han gick till och med i sin kritik på en mera "marxistisk" linje än tidigare. Sålunda åberopas med gillande den socialdemokratiska kongressens i Brüssel (1891) resolution, enligt vilken militarismen vore en oundviklig följd av utsugningssystemet och klasskampen. I anslutning till resolutionen yttrade han också, att de stora arméerna i hög grad voro "riktade mot de samhälleliga rörelserna på djupet, med vilka man ej tilltror sig att kunna reda sig, om ej med gevär och bajonetter". Trots militarismens sammanhang med kapitalismen vore det likväl möjligt att redan under bestående samhällsförhållanden lätta dess tryck. I detta sammanhang anbefallde Branting med ojämförligt större bestämdhet än tidigare de stående härarnas avskaffande och övergång till milissystemet. Vad han därmed menade blev ej heller nu närmare klargjort. Han talade emellertid särskilt om en förkortning av tjänstetiden, om begränsning av det rena exercerandet och om utbildningens förläggande utanför kasernerna; liksom vid andra tillfällen betonade han särskilt kasernlivets förråande inflytande och dess tendens att skapa en militär kastanda. Om man närmade sig "idealet av en milisarmé, som håller folket fritt från militärtyranniet och ej gör armén till en avskild kast" skulle man "komma tillbaka, fast på ett högre utvecklingsplan, till den tid, då i Grekland de frie männen med glädje deltogo i försvaret av ett fosterland, som gav dem så mycket därför att det gjorde dem delaktiga av en hög kultur".

Under år 1900 aktualiserades försvarsfrågan ånyo. Det meddelades, att regeringen till 1901 års riksdag förberedde en ny försvarsordning, innefattande indelningsverkets fullständiga avskaffande och utsträckning av värnpliktstiden till omkring ett år. Dessa planer torde väsentligen ha betingats dels av Rysslands aggressiva politik i Finland — sedd i belysning av de norrländska malmfältens ökade betydelse — dels av det spända förhållandet till Norge och särskilt de militära förberedelserna i detta land. I denna situation publicerade Branting en märklig artikel i "Social-Demokratens" förstamajnummer om "rösträtt och värnplikt".[13] Läget i rösträttsfrågan hade, konstaterade han till en början, under de senaste åren

förändrats; arbetarklassen och dess krav på allmän rösträtt hade trätt i bakgrunden, medan den liberala rösträttsrörelsen, som var benägen för kompromisser, ensam hade utsikt till framgång. Hur skulle man under dessa förhållanden ställa sig till det bebådade förslaget om ny härordning? Branting utgick från att arbetarklassen i allmänhet ställde sig helt avvisande med motiveringen: "Militarismen är fienden! Bekämpa honom tum för tum, icke en dags längre övning, icke ett öres ökat anslag." Denna ståndpunkt kunde Branting dock icke dela. Den rena försvarsnihilismen godtogs i grunden icke ens av dem, som starkast angrepo militarismen, och den kunde icke passa en samhällsklass, som var på frammarsch. Socialdemokratien ville överföra Sveriges rikedomar från ett fåtal till hela folket. "Men därav följer också den självklara förpliktelsen att så slå vakt kring denna nationalrikedom, att den ej rövas bort av främlingar, medan vi inbördes tvista om vars och ens andel." Partiet måste "sträva till *ett folk i vapen,* en härordning oduglig till anfall, utåt liksom inåt, men desto starkare till försvar, en armé, buren upp av äkta medborgaranda, men också utrustad efter militärteknikens krav så långt våra tillgångar medgiva och med tillräcklig övning att varje man är väl förtrogen med sitt vapen". Därför borde man icke utan vidare förkasta tanken på övergång till ren värnpliktsarmé. En härordning, byggd på denna princip, kunde bli bättre och populärare än den nuvarande. Härför fordrades dock vissa reformer: paradexercisens slopande, de förberedande övningarnas förläggande till skolan och hemorten — "så att kasernen, råhetens och alla lasters plantskola, icke får tid att förgifta den ungdom, som där fullbordar och avslutar sin värnplikt". Branting nämnde icke ordet milis, men tydligen var det även i detta fall med milisprincipen förbundna föreställningar, från vilka han utgick.

Frågan blev då, fortsatte Branting, hur man skulle kombinera rösträtts- och försvarsfrågorna. I regel hade man på socialdemokratiskt håll krävt, att rösträtten skulle komma först. För att skapa den medborgaranda, som kunde uppbära försvaret, vore både demokratiska och sociala reformer nödvändiga. Därför måste ständigt fastslås, "att rösträttsfrågan är vår främsta försvarsfråga". Men härav följde icke, att arbetarna skulle "schackra" med sin medver-

kan till försvarsfrågans lösning. "Passar det en framtidens ledande klass med ideala mål att om sådana ting förklara: affär är affär!" Vore det icke högsintare att försmå "att i politisk finurlighet sammankoppla två, säga vad man vill olikartade frågor, en social och en nationell..." Den som ägde en säker tro på arbetarklassens frammarsch, borde "känna sig övertygad att rösträttsfrågan blir löst... utan att därmed behöver förknippas något som ens illviljan kan benämna försvarsvägran". Med några ord i denna anda avslutade Branting sin artikel, vars innehåll skulle kunna sammanfattas i orden "försvar först, rösträtt sedan".

Till Brantings uppträdande på 1900 års partikongress och i 1901 års försvarsdebatt skola vi i det följande återkomma. I detta sammanhang skall blott än en gång understrykas, att Brantings ståndpunkt undergått en revision mellan 1890 och 1900. I den sist berörda artikeln framträder han utan reservationer som förkämpe för en stärkning av försvaret, ehuru han tidigare gång efter annan kritiserat de redan förefintliga försvarsanstalterna såsom alltför omfattande och kostsamma. Han är till och med nu beredd att gå med på en ökning av försvaret utan föregående rösträttsreform. Ståndpunktsändringen kan icke undanskymmas, om också i viss mån förklaras av, att tanken på en reform av försvarsordningen i riktning mot milisprincipen under mellantiden vunnit fäste hos Branting.

Varpå berodde förskjutningen i Brantings åsikter? Endast mer eller mindre sannolika antaganden kunna här göras. Troligt är, att utvecklingen inom utländsk socialdemokrati påverkat Branting; särskilt bör erinras om de klart försvarsvänliga uttalanden, som vid vissa tillfällen fälldes av tyska socialdemokrater (inflytandet från Jaurès kom först långt senare). Brantings arbete i riksdagen kan ha övertygat honom om nödvändigheten av ett starkt försvar; erinras bör också om att han starkt reagerade mot förryskningspolitiken i Finland och att denna möjligen ingivit honom farhågor även för Sveriges del.[14] Uppenbart synes slutligen vara, att hans ställningstagande i artikeln "Rösträtt och värnplikt" i viss mån betingades av taktiska synpunkter. Det gällde, sedan folkriksdagsrörelsen förlorat sin kraft genom motsättningen mellan liberala och socialdemokrater, att undvika en fullständig isolering av arbetarpartiet.

På borgerligt håll hävdades ofta, att arbetarnas ovilja mot försvarsbördorna visade deras bristande mogenhet för rösträtt. Det var då naturligt att räkna med att dokumenterad försvarsvilja skulle minska motståndet mot den demokratiska reform, som för socialdemokratien vid denna tid framstod som det enda väsentliga målet.

Palm synes i sina föredrag icke ha ägnat större uppmärksamhet åt de internationella frågorna och försvarsfrågan. I sitt första föredrag framförde han den redan vid denna tid välkända tanken, att fosterlandskärlek och internationalism vore väl förenliga. Efter tyskt och danskt mönster talade han stundom om allmän folkbeväpning som den enda demokratiska formen av försvar; vad därmed avsågs, synes han ingenstädes ha klargjort. I sin år 1889 utgivna broschyr "Överklasspolitik och folkpolitik" kritiserade han på vanligt sätt militärutbildningen och yrkade på "avskaffande av den stående hären, som nu utsuger folket". Från 1890-talet föreligga, såvitt känt, inga uttalanden av Palm i försvarsfrågan.

Danielsson och Sterky synas båda, att döma av de knappa uppgifter som föreligga, till en början ha stått försvarsnihilismen nära för att sedan övergå till en positiv linje. Danielsson införde i slutet av 1880-talet i "Arbetet" framställningar av utpräglat antinationell karaktär. Han dömdes till fängelse för publicering av en dikt, vari det sades vara likgiltigt för folket "av vilket odjur det blir sönderslitet, av Sveriges lejon eller Rysslands örn". I en osignerad artikel i tidningen talades om fäderneslandet såsom endast ett pinorum för arbetarna.[15] I början av år 1891 genomdrev Danielsson på ett möte i Malmö en resolution, vari försvarsrörelsen förklarades avse "att stärka överklassens försvar gentemot underklassen"; ju mer Sverige rustade, desto svårare skulle det vara att bevara en neutral ställning vid krig; arbetarklassen ville i varje fall ej medverka till det nationella försvaret förrän den erhållit "medborgerliga rättigheter och mänskliga existensvillkor ... och armén ersättes av folkbeväpningen enligt principen: geväret på väggen och befälet ur valurnan".[16] Under sin allmänna utveckling mot höger ändrade Danielsson likväl sin ståndpunkt även i försvarsfrågan. Före 1892 års urtima riksdag höll han ett föredrag, i vilket han påyrkade, att partiet skulle ge sin anslutning till försvarsförslaget, om regeringen utlovade all-

män rösträtt.[17] Han hänvisade till den ryska faran som skäl för upprättande av en stark och samtidigt demokratisk armé. Ungefär samtidigt angrep han dock med stor skärpa regeringsförslaget i och för sig, för det fall att det icke kombinerades med löfte om rösträtt.[18] Under den följande tiden förekommo i "Arbetet" artiklar, som kunna betecknas som försvarsvänliga. Socialdemokratiens "program är icke avväpning utan folkbeväpning", heter det vid ett tillfälle.[19] "Det vore under nuvarande förhållanden dårhusmässigt av en nation att avsvärja sig sin försvarsrätt och förneka sin försvarsplikt." Endast av den internationella socialismen, icke av den blott på humanitära synpunkter byggande fredsrörelsen kunde man vänta ett effektivt arbete på en varaktig fred. Efter Brantings artikel "Rösträtt och värnplikt" uttalade sig "Arbetet" — nu icke längre redigerad av Danielsson — i huvudsak efter samma linjer, men gjorde gällande, att rösträttsfrågan borde skjutas än mer i förgrunden än Branting ansett nödigt.[20]

Under senare år företrädde Danielsson, såsom det redan anförda visar, en nationell linje. Liksom Branting förklarade han, att socialdemokratiens fosterländskhet uppbars av tanken på skapandet av ett folkligt, socialistiskt Sverige. I expressiva, sedermera ofta citerade satser uttryckte han denna på framtiden ställda patriotism: "Kan en socialdemokrat älska 'våra strömmars brus', så länge den elektriska kraften i vattenfallen är privategendom, älska 'bäckarnas språng', så länge endast ströndernas ägare få fiska kräftor och högt betalande engelsmän meta laxöring, älska 'den mörka skogens dystra sus', där baggbölarens yxa förjagat skogsnymfen och andra poesier, älska 'stjärnenatten', varunder en här av uthungrade proletärer hacka tänderna av köld, och 'sommarljuset', i vars sken de få arbeta sig svettiga dag och natt? Kan han älska allt detta? Ja, han kan och bör älska det som ynglingen älskar sina drömmars mö, vilken han först måste erövra, eller vandraren sitt mål, som han endast kan nå på lång och mödosam stig. På det sättet är jag patriot."[21]

Sterkys första kända uttalanden i försvarsfrågan äro från år 1887, då han höll ett föredrag med den karakteristiska titeln "Underklassens offrande till överklassens försvar". Hans inställning var här rent negativ; han yttrade bland annat, att "det stora flertalet män-

niskor ha ingen egendom att försvara, och det fosterland, i vilket de leva, är ingenting annat än deras förtryckares, överklassens, egendom". Här omskrevs blott, såsom Höglund påpekat, satserna i Kommunistiska manifestet: "Arbetarna ha intet fädernesland. Man kan icke frånta dem vad de icke ha." I "Ny Tid" kritiserade Sterky 1892 års försvarsförslag såsom tillkommet uteslutande i överklassens intresse.[22] Åtminstone vid ett senare tillfälle gav Sterky emellertid uttryck åt en mera försvarsvänlig uppfattning. Han förklarade i en artikel år 1897, i anledning av ett uttalande av Tolstoy, att arbetarna borde fullgöra sin värnplikt.[23] "Vi *äro* nu icke i ett socialistiskt samhälle. Och trots av att vi anse krig vara bland de avskyvärdaste, råaste, ja, brottsligaste utslagen av klassamhället, kan det icke förnekas, att under nuvarande förhållanden *finns* det omständigheter, under vilka man måste försvara sitt land. Om t. ex. det i kulturellt hänseende så efterblivna Ryssland skulle anfalla Sverige äro vi övertygade om att Sveriges arbetare, så föga skäl de ändå ha att 'älska sitt fädernesland', icke skola tveka att försvara det." Helst borde dock en mera folklig försvarsordning genomföras.

Bland de mera principiella framställningarna av försvarsfrågan ur socialistisk synpunkt under detta skede märkes en artikelserie i "Nya Samhället" år 1886 av den kristne socialisten A. F. Åkerberg, "Fredssaken och den sociala frågan".[24] Åkerberg sökte, utan att närmare ingå på försvarsfrågans läge i Sverige, visa, att avskaffandet av krigsrustningarna generellt skulle bidra till en lösning av den sociala frågan. Han anlade härvid en originell synpunkt. De besparingar, som försvarets slopande skulle medföra, kunde icke direkt komma det arbetande folket till godo. Detta hindrades av den naturlag, den järnhårda lönelagen, enligt vilken arbetslönen ständigt tenderade att sjunka till minsta möjliga belopp. Men effekten av en avrustning skulle bli, att storproduktionen genom att tillföras nytt kapital skulle ökas i oerhörd utsträckning. Missförhållandet mellan produktion och konsumtion skulle då "antaga sådana proportioner, att någonting måste göras för att utjämna och avhjälpa det", d. v. s. socialiseringsprocessen skulle börja. På ett egenartat sätt tillämpade alltså Åkerberg den marxistiska läran på försvarsfrågan. Enligt hans

teori utgjorde det slöseri, som försvaret innebar, ett slags säkerhetsventil för det kapitalistiska samhället; med försvarets avskaffande skulle därför den marxistiska katastrofteorien bli tillämplig.

I de små, extrema tidningarna "Folkets röst" och "Proletären" voro angreppen mot nationalism och försvarsrörelse präglade av särskild skärpa.[25] I den sistnämnda tidningen uttalades exempelvis, att under bestående förhållanden intet funnes, som kunde locka arbetarna att försvara fosterlandet. Om frihet vanns och socialisering genomfördes, skulle däremot arbetarklassen få anledning att skatta Sverige högre än andra länder och försvarsnihilismen skulle försvinna.

Den föregående redogörelsen omfattar huvudsakligen mera utformade, vid viktiga tillfällen framförda och därför, kan man anta, relativt genomtänkta uttalanden av ledande socialdemokrater. Den ger därför icke en riktig bild av den allmänna inställning till försvarsfrågan, som framträder i agitationsföredrag, mötesresolutioner, artiklar och notiser. Det kan utan tvekan påstås, att i stort sett den folkliga propagandan präglades av en fientlig stämning mot försvaret och allt vad därmed sammanhängde. Ord som "rå", "brutal" och "omänsklig" förekomma ständigt i redogörelserna för militära förhållanden; officerarna förutsattes vara snobbar och exercisfanatiker; rekrytutbildningen betecknades som en mordövning eller en förberedelse till människoslakt. Denna hätska ton är lika markerad i "Social-Demokraten" som i övriga partitidningar. I föredrag och resolutioner talades om försvaret som endast ett instrument för överklassen i dess kamp mot yttre och kanske främst inre fiender, om socialdemokratien som ett värn mot "överklassens slaktarmani". Även uttalanden, som måste uppfattas som rent antinationella, voro vanliga, om också icke dominerande. Marx' ord om att arbetarna icke ägde något fosterland utgjorde ofta en grundval för talarnas framställningar. Det förekom, att en av rörelsens mera bemärkta agitatorer, C. Lundberg, betecknade svenska flaggan som ett "slaktarförkläde" och det talades om fosterlandskärleken som ett av överklassens suggestionsmedel.

Både under 1890-talet och senare sökte Knut Wicksell, som icke

var socialist men på grund av sin allmänna radikalism stundom ansågs som sådan, visa, att Sverige bäst tjänade landets eget och världskulturens intressen genom att smälta samman med Ryssland; Sverige skulle härigenom vinna trygghet, och svenskarna skulle kunna verka för Rysslands kulturella utveckling.[26] Denna tankegång vann dock intet stöd inom socialdemokratien; det betonades i "Social-Demokraten", att Ryssland representerade reaktion och despotism och att den svenska arbetarklassen skulle förlora all frihet, om Sverige förvandlades till "en rysk satrapi".[27] Även senare av Bengt Lidforss gjorda uttalanden, enligt vilka ett uppgående i Tyskland skulle vara naturligt för Sverige, tillbakavisades i den socialdemokratiska pressen.[28]

Det är, såsom av vår framställning framgår, svårt att giva en allmän karakteristik av socialdemokratiens hållning i försvarsfrågan och därmed sammanhängande frågor under detta skede. Detta är naturligt redan på den grund, att i en rörelse med stora och jämförelsevis avlägsna framtidsmål brytningen mellan långfristiga och kortfristiga synpunkter måste bli särskilt stark — och leda till särskild oklarhet — just i denna fråga. På ett håll ser man försvaret under det stora socialistiska perspektivets synvinkel, på ett annat begränsar man sig till en diskussion av konkreta förslag i Sverige; en och samma person kan vid skilda tillfällen anlägga olika synpunkter. Men härtill kommer, att man hos flera av partiets ledande män kan konstatera en åsiktsförskjutning. Det torde stå utom tvivel, att inställningen i det hela var mera positivt försvarsvänlig i slutet av 1890-talet än 10—15 år tidigare.

Några allmänna reflexioner inställa sig emellertid med styrka. Framtidsmålet var socialismens internationella seger och därmed skulle kriget försvinna och försvaret bli obehövligt. Ett mera närliggande mål var politiska och sociala reformer, varigenom de svenska arbetarnas läge förbättrades. Då detta mål vunnits skulle socialdemokratien, torde man allmänt ha tänkt sig, vara beredd att energiskt försvara det fosterland, som genom dess ansträngningar blivit mera värt uppoffringar. Men den aktuella frågan var, hur partiet skulle verka i den föreliggande situationen. Och denna besvarades icke med samma entydighet.

Vid själva den nationella samhörigheten synas socialdemokraterna med få undantag ha velat fasthålla. Men var man under bestående förhållanden beredd att försvara densamma? I regel torde ett jakande svar kunna utläsas ur program och uttalanden. Men detta svar gavs icke med någon bestämdhet. Det inhöljdes i marxistiska formler om att arbetaren icke ägde något fädernesland, om att försvaret vore ett överklassens redskap, avsett att tjäna mot inre lika väl som mot yttre fiender. Och icke sällan framfördes tanken, att de verkliga motsättningarna funnos mellan klasserna, icke mellan nationerna, med sådan styrka, att intrycket blev en rent negativ ställning till försvarsfrågan. Även om icke många av partiets offentligt uppträdande medlemmar voro försvarsnihilister — motståndare till allt försvar — måste partiets agitation till stor del ha varit ägnad att skapa försvarsnihilism. Även Brantings här först refererade artiklar kunna icke gärna av läsare, som ej i detalj analyserade uttrycken, ha uppfattats annat än som allmänt försvarsfientliga.

Till oklarheten bidrog, att man ofta sammanblandade "försvar överhuvud" med det i Sverige existerande försvaret. Mot detta senare riktade partiets talesmän genomgående de skarpaste angrepp. Det ansågs dyrt, odemokratiskt och ineffektivt. Man kritiserade den stränga subordinationen, exercisen, officerarnas sociala position och uppträdande, militärens användning vid strejker: försvaret var helt enkelt, liksom monarkien och kyrkan, på en gång symbol och fäste för överklassens maktställning. I den isolerade utbildningen, i kasernlivet såg man en fara för ungdomens fysiska och moraliska hälsa, säkerligen också, ehuru detta icke så klart uttalades, för dess sociala och politiska fostran. I kasernerna, liksom i skolorna och kyrkorna, skulle arbetarungdomen dresseras till överklassens tjänst. Varje förlängning av övningstiden innebar ett stärkande av överklassens välde.

Var då den icke försvarsnihilistiska majoriteten inom partiet angelägen om att ersätta den redan förefintliga, som militaristisk karakteriserade försvarsordningen med en annan? Enligt Gotha-programmet och 1897 års program, liksom enligt en rad under 1880-talet antagna programmatiska uttalanden skulle så ha varit fallet; en folkbeväpning eller ett milissystem skulle ha varit den socialdemokratiska linjen. Men denna tanke spelade i själva verket ingen som

helst roll i partiets agitation förrän i slutet av den nu berörda perioden. Den negativa linjen var den helt dominerande; programmens uttalanden om milis framstå som från den utländska debatten lånade fraser, som tjänade blott som ett slags camouflage för den kritiskt inställda propagandan. Först genom inlägg i slutet av 1890-talet av Branting blev frågan om framläggande av ett positivt försvarsprogram aktualiserad. Men även i Brantings förslag förutsattes — enligt vad han framhöll vid 1901 års riksdag — att milisprincipen kunde användas blott i ett demokratiskt samhälle. Något försök att närmare fastställa vad som menades med milis eller folkbeväpning gjordes för övrigt icke, vilket bättre än något annat visar den passiva hållningen i frågan.

Då det talades om milis synes man väsentligen ha avsett utbildning utanför kasernerna, främst i frivilliga skytteföreningar; likaså betonades starkt, att soldaterna skulle få bevara sina gevär i hemmet. Dessa förslag voro emellertid dubbeltydiga. Då 1891 års kongress uttalade sig för bildande av skytteföreningar, var det nämligen utan tvivel i tanke på att dessa eventuellt skulle kunna användas i den inre kampen, och flera representativa partimän uttalade sig senare i denna riktning. All sannolikhet talar för att på vissa håll dylika tankegångar spelade en roll även då milissystemet förordades. Man torde ha tänkt sig att milisen i inre konflikter skulle kunna bli en underklassens armé, medan den stående hären och den kasernexercerade värnpliktsarmén betraktades som överklassens redskap.[29] Inom den ungsocialistiska rörelsen uttalades direkt, att milisen skulle användas mot "den inre fienden"; tanken på folkbeväpning vore "en lika god idé som storstrejken".[30] På borgerligt håll måste misstanken om detta motiv ha varit en bidragande orsak till avvisandet av milissystemet.

Den utveckling mot ökat försvarsintresse, som kan skönjas åtminstone i Brantings, Danielssons och Sterkys uttalanden, kom inför de nya, i 1900-talets början framförda försvarskraven till klarare uttryck än tidigare. En framgång, om också icke en seger i rösträttsfrågan syntes nu möjlig att vinna genom en skicklig och moderat politik. Det internationella läget var mera oroande än tidigare. Branting dominerade partiet mera fullständigt än vare sig förr

eller senare: Danielsson och Sterky voro döda, Palm var kompromitterad och den ungsocialistiska riktningen svag och passiv, den nya ungdomsoppositionen hade ännu icke framträtt. I detta läge ställde partiet — om ock till stor del av taktiska skäl — mot generalstabens, regeringens och riksdagsmajoritetens försvarsprogram ett positivt alternativ.

Den femte partikongressen sammanträdde i juli 1900.[31] I det tal om den politiska situationen, med vilket Branting inledde kongressens arbete, betonade han försvarsfrågans aktualitet och uttryckte övertygelsen, att arbetarna icke ville undandra sig sina plikter mot fosterlandet. Ett av partistyrelsen framställt förslag om att kongressen skulle göra ett uttalande i frågan hänvisades till ett utskott; detta utformade en resolution, som enhälligt antogs av kongressen i något ändrad lydelse. Beslutet hade, såsom av debatten framgår, utpräglad kompromisskaraktär. Till en början förklarades, att partiet vore "absolut motståndare till all militarism, men icke till ett folkligt och på demokratisk grund byggt försvarsväsen, t. ex. Schweiz', i den mån ett sådant kan av tidsförhållandena påkallas till värn för nationellt självbestånd, frihet och kultur". Därefter sammanknötos rösträtts- och värnpliktsfrågorna. Den första förutsättningen för ett verksamt försvar vore en stark medborgaranda, men medborgaranda vore otänkbar utan medborgarrätt, och kongressen ansåg därför "Sveriges överklass ansvarig för att genom sin självviska och kortsynta rösträttsvägran systematiskt vanvårda vårt lands allra främsta försvarsfråga och därmed äventyra vår nationella självständighet". Slutligen betecknades det "utan skymt av allvarlig motivering" framkastade förslaget om ett års värnplikt som "ett lysande exempel på, huru försvarsfrågor *icke* böra behandlas", och partistyrelsen ålades att, sedan det bebådade regeringsförslaget framlagts, på lämpligt sätt inhämta partiets mening. Resolutionen är märklig särskilt med tanke på att den är klart försvarsvänlig och att medverkan till försvarets stärkande icke ovillkorligen gjordes beroende av en lösning av rösträttsfrågan. Branting, som tydligen var förslagets främste inspiratör, inledde debatten med ett anförande, som starkt underströk, att

partiet icke kunde vara likgiltigt för de nationella värdena och att det borde fastslå sin vilja att värna fosterlandet. Hans tal gav vid handen, att det moment i resolutionen, enligt vilket partiets mening borde inhämtas efter härordningsförslagets framläggande, var avsett att vinna dem, som ställde sig tveksamma mot resolutionens starkt positiva uttalanden. Några talare synas helt ha instämt med Branting (Olof Persson, Kata Dalström). Men i övrigt framkommo, ehuru ingen yrkade avslag på förslaget, ytterst skiftande meningar. På flera håll önskade man, att varje medverkan till ökning av försvaret skulle göras beroende av att allmän rösträtt beviljades (Ehnrooth, Chr. Nilsson, Thorsson). En talare, Lindley, deklarerade en rent negativ ståndpunkt: någon fara förelåge ej, folkets rättigheter vore för övrigt mindre i Sverige än i något annat europeiskt land utom Ryssland — "vi ha således just ingenting att försvara". A. Björklund, som tidigare framträtt som den revolutionära riktningens skickligaste teoretiker, sade sig vara varm försvarsvän av helt andra motiv än övriga talare. Ett års värnplikt vore ej för mycket, ty det gällde i grunden arbetarnas egen försvarsrörelse. "Våra partivänner behöva öva sig för att försvara Sverige mot fienderna — och oss mot överklassen. Vi behöva gjuta in våra egna tankar i försvarshären, och ju längre tid våra partivänner där ha att verka på, dess mer hinna de uträtta i syfte att genomsyra den med vår åskådning." Björklund kastade alltså om det vanliga resonemanget; försvarsmakten betraktades — även om den ej finge karaktären av milis — som ett potentiellt vapen för arbetarklassen, icke som ett värn för kapitalismen. Av protokollet att döma blev hans mening icke föremål för kritik; intet tyder dock på att den vunnit någon anslutning. I sin helhet visar debatten, att de mest motsatta meningar kunde rymmas i resolutionen, och Branting framhöll också i ett andra anförande, att förslaget utformats med tanke på värdet av ett samlat ståndpunktstagande. Här, som på många andra punkter, sökte man genom oklarhet undvika splittring. Branting hävdade emellertid i sin tidning, att kongressresolutionen visade partiets emancipation från frasen.[32] Den vore "det vackraste intyg att den svenska arbetareklassen *mognar för inflytande* i det fosterland, som den ytterst håller uppe med kraftiga armar".

Sedan i november 1900 generalstabens förslag till ny härordning — innefattande bland annat krav på ett års värnplikt — blivit framlagt, uppstod en livlig diskussion inom partiet.[33] Då partistyrelsen sammanträdde i Stockholm i början av december kommo meningsbrytningarna klart till uttryck.[34] I sitt inledande anförande konstaterade Branting, att tre skilda meningar förelågo, "en rent försvarsnihilistisk som icke ville vara med om något vidare försvar, en som framhöll att rösträttsfrågan först borde lösas innan det kunde bli tal om vidare kostnader för försvaret, samt till sist den mening talaren själv hyllade, att bägge frågorna borde föras fram samtidigt, dock utan någon sorts sammankoppling av desamma". Branting motiverade sitt ställningstagande med både sakliga och taktiska synpunkter. Socialdemokraterna borde, såsom Bebel yttrat i tyska riksdagen, under vissa omständigheter "kämpa till sista blodsdroppen då det gäller försvar mot en lägre stående makt". Genom att inta en rent negativ ståndpunkt skulle man undanskjuta rösträttsfrågans lösning, ty motståndarna finge då ett nytt argument mot rösträttens utsträckning. Det riktiga vore därför att skarpt bekämpa generalstabens förslag, som kunde väntas bli regeringens, och att framlägga ett på demokratiska principer byggt motförslag. Då det under debatten påstods, att arbetarna i regel voro mot varje ökning av försvaret, svarade Branting, att "massornas mening" icke alltid vore "den enda riktiga". Lindley hävdade nu, liksom på partikongressen, en närmast försvarsnihilistisk uppfattning. Han ansåg, "att arbetarna som klass icke ha något att försvara, icke egendom, icke representationsrätt. T. o. m. Ryssland står i vissa frågor, t. ex. olycksfallsförsäkringsfrågan, framför oss". Flera talare ställde sig på samma linje eller kritiserade, utan att ge uttryck åt ren försvarsnihilism, tanken på utformande av ett positivt förslag (Tholin, Lindblad, Thorsson); partiledningen anklagades för tendenser "att punkt för punkt bortplottra vårt partiprogram". Emellertid beslöts att tillsätta en redaktionskommitté för utarbetande av ett förslag. Resultatet blev ett förslag till partimanifest, som enhälligt antogs. Manifestet hade uppenbarligen utarbetats av Branting och innebar en ny triumf för dennes förmåga att genom jämkningar åstadkomma enighet. Generalstabens härordningsförslag utdömdes som militaristiskt. I stället förordades

ett milissystem: vapenövningar i skolor och skytteföreningar, en kort rekrytskola, eventuellt följd av repetitionsövningar, som dock tänktes vara av mindre betydelse i jämförelse med fria skjutövningar och tävlingar i hemorten. Soldaterna skulle, liksom i Schweiz, erhålla sina gevär av staten för att kunna fritt fortsätta sin utbildning. En utvidgning av försvaret skulle under alla förhållanden åtföljas av vissa mot militarismen riktade reformer: slopande eller ombildning av krigsrätten, suspendering av krigslagarna under fredstid, säkrad klagorätt och tryckfrihet för de värnpliktiga. Kostnaderna för en sådan utvidgning finge icke "vräkas på de obemedlade klasserna", varför en progressiv försvarsskatt på de större förmögenheterna fordrades. Försvarsreformen ställdes icke i ovillkorligt sammanhang med ett förallmänligande av rösträtten. Men manifestet slutade med att betona sambandet mellan dessa båda frågor. För det fall att "de härskande skulle försöka, att utan hänsyn till arbetarnas fordran på full medborgarrätt driva igenom generalstabsförslaget eller något därmed väsentligen likartat" uppmanades arbetarna att, "särskilt genom demonstrationer under de avgörande dagarna", driva fram rösträttsfrågan. Just ur försvarssynpunkt måste rösträttsfrågan lösas: "därför att ingen mekanisk försvarsapparat kan rädda, om den rätta andan saknas hos försvararna, därför att en härordning, genomdriven av överklassen mot flertalets vilja och utan att folket haft rätt att därom något bestämma, aldrig kan fyllas av den offervillighet, som ensam kan möjliggöra ett framgångsrikt försvar, därför med ett ord att rösträttsfrågan är vår främsta försvarsfråga . . ." Manifestet antogs och publicerades av partistyrelsen utan att partimedlemmarnas mening inhämtades. Därmed synes man i realiteten ha gått förbi den punkt i partikongressens resolution, som krävde partiets hörande. Formellt stred icke beslutet mot resolutionen, ty denna talade om partiets hörande efter regeringsförslagets framläggande. Det synes uppenbart, att detta hörande måste bli av ringa betydelse sedan väl partistyrelsen tillkännagivit sin enhälliga mening.

Sedan regeringen framlagt sin i nära anslutning till generalstabsförslaget utarbetade proposition i försvarsfrågan koncentrerades partiets agitation till denna fråga. Tidningarna angrepo den föreslagna lösningen såsom odemokratisk och militaristisk och vände sig

särskilt mot att rösträttsfrågan icke samtidigt upptogs av regeringen.[35] Över etthundra möten uttalade sig mot regeringsförslaget och för uppskov.[36] Socialdemokraterna synas, delvis till följd av det liberala partiets splittring, ha spelat en mera framträdande roll i den till försvarsförslaget knutna kampanjen än vid något tidigare tillfälle. I riksdagen klarlade Branting — utan att genom motion framföra ett positivt förslag — i en rad anföranden sin uppfattning. Betecknande är att han varmt tillstyrkte ett före den stora härordningspropositionen behandlat förslag om militärövningar vid de allmänna läroverken; det vore här, yttrade han, fråga om en anordning, som vore ägnad att stärka försvarskraften utan att på något sätt stärka "den militarismens andra, som för vårt folk med rätta är så förhatlig . . ."[37] I huvuddebatten i försvarsfrågan höll Branting det längsta anförandet.[38] I stort sett följde han de linjer, som uppdragits i partistyrelsens manifest. Regeringspropositionen utginge från den militaristiska andan, med dess krav på lång värnplikt, kasernering av militären, en genom drill och dressyr vunnen kadaverdisciplin. Folkets majoritet vore mot förslaget; att man nu ville genomdriva det sammanhängde med oviljan att lösa rösträttsfrågan. "I fören fosterlandets fara på Eder tunga, men I tänken i själva verket på annat", tillropade Branting majoriteten. "I rusten Eder icke mot en yttre fiende, utan mot rösträtten." För att ett försvar verkligen skulle bli effektivt fordrades i första rummet, att det uppbars av folket. Härför krävdes, att man i härordningen bleve "mera schweizare än preussare". Branting berörde, hur det milissystem, som partiet rekommenderade, skulle vara beskaffat. Så mycket som möjligt av militär utbildning, särskilt skjutning, skulle undangöras i frivilliga föreningar före rekrytskolan och denna skulle därför kunna bli jämförelsevis kort (omkring fem månader). Någon stående armé av avsevärd storlek skulle tydligen enligt Brantings tanke icke finnas. På den närmare utformningen av milissystemet ingick Branting emellertid ej, och hans antydningar tyda på, att hans planer voro tämligen vaga; i vilka punkter milissystemet mer principiellt skulle skilja sig från det föreslagna värnpliktssystemet klarlades icke. Milissystemet kunde, yttrade Branting vidare, utvecklas blott "i frihetens luft". "Den fulla medborgarrätten står såsom en oeftergivlig förutsättning för att man skall kunna med

allvar tänka på ett sådant system för försvaret." Genom denna argumentation kom Branting sålunda fram till slutsatsen, att ett effektivt försvar förutsatte allmän rösträtt.

Den socialdemokratiska politiken i försvarsfrågan under åren 1900 och 1901 innebär en märklig nyorientering. Det allmänna uttalandet om folkbeväpning i programmet hade tidigare framstått som en oförbindlig deklaration; nu blev det utgångspunkten för ett positivt, om också icke närmare utarbetat förslag. Denna utveckling innebar en seger för Branting, som såväl på partikongressens i juli 1900 som vid partistyrelsens sammanträde i december samma år lyckades samla de stridiga meningarna till enhälliga beslut.

Detta förhållande får dock icke undanskymma det faktum, att kritiken av regeringens härordningsförslag intog den centrala platsen i partiets agitation. Partiet uppträdde icke i främsta rummet som anhängare av milis utan som motståndare till värnpliktens utsträckning och försvarsväsendets utbyggande överhuvud. Att en positiv linje framfördes berodde, såsom debatterna visa, till stor del på taktiska skäl. Denna linje hade uppenbarligen inga utsikter till framgång och man måste betvivla, att den skulle ha godtagits, om den ägt sådana utsikter. Den innebar, synes det, väsentligen ett stöd för angreppen mot militärens och regeringens planer; särskilt vid Brantings uppträdande i riksdagen måste det ha varit av stort värde att kunna hänvisa till ett positivt, om också realiter inaktuellt förslag. Hos de stora massorna inom och utom partiet måste den negativa linjen ha gjort det starkaste intrycket. I de resolutioner, som antogos vid partimötena på våren 1901, gjordes inga deklarationer för milissystem utan blott mot regeringsförslaget och för uppskov. Partiet befäste och utbyggde genom kampanjen sin ställning som landets främsta antimilitaristiska eller — enligt motståndarna — försvarsfientliga rörelse.

De tydliga oklarheter och inkonsekvenser, som observeras i Brantings inlägg under dessa år, kunna åtminstone delvis sammanhänga med taktiska hänsyn. Branting argumenterade på *ett* sätt, då han sökte förmå partiet till en försvarsvänlig deklaration, på *ett annat,* då han angrep regeringen och riksdagsmajoriteten. I förstamajartikeln 1900 hävdade han, att partiet borde medverka till försvarets stärkande,

även om rösträtt icke beviljades; i debatten 1901 åter sökte han visa, att det milissystem, för vilket partiet uttalat sig, icke kunde genomföras annat än i ett demokratiskt samhälle. Överhuvud står den medgörliga tonen i den berörda artikeln icke väl samman med den häftiga kritiken i debatten ett år senare. Intrycket är att Branting, då han icke genom sin försonliga taktik lyckades förmå den borgerliga majoriteten till eftergifter vare sig i försvars- eller rösträttsfrågan, föll tillbaka på en tidigare mera aggressiv och negativ ståndpunkt. Möjligt är, att hans skarpa uttalanden i riksdagen sammanhängde med den tvekan, som hans positiva förslag i försvarsfrågan väckt inom partiet. I brist på närmare uppgifter om hans överväganden under denna tid kan något bestämt omdöme icke fällas.

I slutet av sin redogörelse för diskussionen kring 1901 års härordning skriver Höglund: "Så 'löstes' försvarsfrågan medan rösträttsfrågan föll. De psykologiska verkningarna på den svenska arbetareklassen av denna blindhetens politik voro oöverskådliga. Från denna stund fick den principiella försvarsfientligheten vind i seglen." Denna karakteristik är utan tvivel riktig så till vida som försvarsfrågan under den följande tiden intar en långt större plats i partiets verksamhet än i slutet av 1800-talet och den försvarsfientliga propagandan starkt ökar i betydelse. Genom den till åtta månader eller ett år utsträckta värnpliktstiden blev militärtjänsten en långt mera kännbar börda än tidigare och förutsättningar skapades för en mera allmän och aktiv reaktion mot densamma. Men 1901 års beslut åstadkom icke någon omsvängning inom partiet från försvarsvilja till försvarsnihilism. Redan tidigare hade inställningen till försvaret varit övervägande negativ, ehuruväl hela frågan spelat en underordnad roll; de positiva besluten år 1900 inneburo snarast ett kort och problematiskt mellanspel. De ungdomsorganisationer, som i början av 1900-talet främst uppburo den antimilitaristiska propagandan, kunde med skäl anse sig äga stöd i partiets traditioner.

Striden mellan försvarstro och försvarsnihilism under 1900-talets första årtionden

Under åren efter antagandet av 1901 års härordning uppstod en på avrustning inriktad, enligt anhängarnas egen terminologi försvarsnihilistisk rörelse, som intill tiden omedelbart före världskriget stadigt vann starkare fäste inom partiet. Den försvarsnihilistiska agitationen fick efterhand en omfattning och styrka, som i den allmänna debatten ställde den i jämnbredd med propagandan för demokratien. Stora grupper inom socialdemokratien stodo emellertid fast vid den principiellt försvarsvänliga uppfattning, som segrat vid 1901 års kongress, och försvarsfrågan blev därför stridsfrågan framför alla andra i den inre diskussionen. Gång efter annan hotade konflikterna mellan försvarsvänner och försvarsnihilister partiets enhet och endast med svårighet lyckades man till en tid åstadkomma kompromisser, som fördröjde sprängningen. Strax före och under världskriget vann den försvarsvänliga fraktionen, väsentligen på grund av de internationella erfarenheterna, ökad styrka, samtidigt som dess motståndare gingo över till alltmera extrema positioner. Vid 1917 års partikongress drogos konsekvenserna av detta förhållande och genom de s. k. vänstersocialisternas utbrytning avvecklades för en tid motsättningen inom socialdemokratien. Den principiellt försvarsvänliga, om också i förhållande till de borgerliga partierna och särskilt högern rustningsfientliga riktningen hade segrat.

Mer än någon annan strid inom partiet innebar striden i försvarsfrågan en brytning mellan skilda generationer, mellan en äldre grupp, som innehade ledningen, och en yngre grupp, som eftersträvade den. En övervägande majoritet inom partistyrelsen och riksdagsgruppen stod ständigt fast vid den försvarsvänliga linjen, medan försvarsnihilismen dominerade ungsocialismen och, vad som efter denna riktnings uteslutande ur partiet var det väsentliga, det år 1903 bildade Socialdemokratiska ungdomsförbundet. Omkring år 1910 var denna

generationsmotsättning mest utpräglad. Sedan övergingo en rad ledande representanter för det tidiga ungdomsförbundet till en mera försvarsvänlig riktning och stärkte den av Branting ledda falangen. Under periodens sista år blev striden i försvarsfrågan till icke ringa del en koncentrationspunkt för maktstriden mellan partiledaren Branting och ungdomsförbundets ledare, Z. Höglund. Den försvarsvänliga riktningens seger innebar, att Branting än en gång, liksom år 1900, erhöll en dominerande ställning.

Varför uppstod den försvarsnihilistiska rörelsen i början av 1900-talet och varför vann den i första hand understöd inom ungdomsorganisationerna? En av orsakerna till rörelsens framträdande var säkerligen, såsom redan påpekats, att 1901 års härordning, som beslutats mot partiets energiska opposition, medförde personliga bördor av ett helt annat slag än tidigare försvarsorganisationer och därför var ägnad att bilda utgångspunkten för en folklig agitation mot försvaret. Den stundom förekommande användningen av militär för upprätthållande av ordningen vid arbetskonflikter kom försvarsmakten att för stora delar av arbetarklassen framstå som ett de härskandes vapen i klasskampen. Det enda tillfälle, då fara för en krigisk konflikt förelåg, var vid unionsbrottet 1905; arbetarnas starka reaktion mot det svenska krigshotet medförde säkerligen en kritisk inställning mot militärväsendet överhuvud. Ehuru den internationella socialdemokratien hade blicken öppen för den stegrade krigsfaran, räknade den på dess avvärjande, icke minst genom arbetarklassens sammanhållning. För Sveriges del syntes en omedelbar krigsrisk osannolik särskilt under åren närmast efter 1905, då unionen avvecklats och Ryssland efter kriget med Japan och de inre oroligheterna ansågs oförmöget att föra krig. Alla dessa synpunkter äro emellertid av underordnad vikt. Det väsentliga är att betona, att den svenska socialdemokratien genomgick ett utvecklingsskede, som har sin motsvarighet inom andra länders socialdemokratiska partier; innan socialdemokratien vunnit sådan styrka, att den känt sig mera reellt medansvarig för landets styrelse, har den överallt visat starka försvarsfientliga tendenser. Den svenska försvarsnihilismen påverkades dels från tyskt håll — K. Liebknecht's till svenska översatta "Militarism och antimilitarism" hörde till de främsta källskrifterna — dels av

norsk och dansk, särskilt dansk diskussion; till stor del var, såsom vi skola finna, propagandan i Sverige byggd på de för småstater lämpade synpunkter, som utformats av dansk radikalism och socialdemokrati.

Att ungdomsorganisationerna gingo i spetsen för den försvarsfientliga agitationen är också ett förhållande, till vilket man överallt finner motsvarigheter i utlandet. Här som i andra hänseenden ha ungdomsgrupper, som stått längst från makten, visat förkärlek för den extrema, på lång sikt utformade, av det aktuella läget föga intresserade ståndpunkten.

I det följande skola vi först giva en summarisk redogörelse för försvarsdebattens utveckling till och med 1917 års kongress för att sedan närmare ingå på de bakomliggande idéerna. Det bör emellertid dessförinnan ytterligare understrykas, att socialdemokratien utåt framträdde som ett på nedrustning och successiv avrustning inriktat parti. I partiets valmanifest och andra offentliga paroller intogo angreppen mot militarismen och rustningarna genomgående en central plats.

Den organiserade försvarsfientliga propagandan kan sägas börja med socialistiska ungdomsförbundets (ungsocialismens) kongress år 1901, hållen strax efter riksdagens beslut i försvarsfrågan.[39] Ungsocialismen hade tidigare verkat för milistanken och framhävt nödvändigheten av att försvara landet mot yttre fiender. Nu beslöts att organisationen skulle driva antimilitaristisk propaganda och denna fick, såsom av "Brand" och vissa broschyrer framgår, en klart försvarsnihilistisk karaktär.[40] Vid 1903 års kongress antogs en resolution, som preciserade rörelsens uppfattning och syften: "Enär kongressen anser, att proletariatet icke har något fädernesland eller något annat att försvara, samt anser att det blott är ett barbariskt arv detta, att ett lands medborgare på befallning skola gå ut och mörda ett annat lands, alltså uttalar kongressen, att Socialistiska ungdomsförbundet är försvarsnihilistiskt, och vill därför göra följande ändring i programmet: 'en av förbundets viktigaste uppgifter är, att med alla till buds stående medel bekämpa krigseländet i vilken form

som helst: militarism eller folkbeväpning'." Under de följande åren framstod den försvarsfientliga verksamheten som förbundets huvuduppgift. Särskilt sökte man driva propaganda bland militären. I en del fall vägrade förbundets medlemmar att fullgöra sin värnplikt. I åtskilliga fall blevo ungsocialister dömda till straff för otillåten agitation eller värnpliktsstrejk. På 1905 års kongress beslöt förbundet uppmana klubbarna att bedriva propaganda för värnpliktsstrejk icke blott "bland dem, som tvingats i knekttröjan utan även bland den proletärungdom, som är utsatt för de moderna mördarskolornas värvares operationer".[41] Förbundets ställningstagande vid senare kongresser har i detta sammanhang intet intresse, då ungsocialismen efter 1908 års uteslutningar icke kan betraktas som en riktning inom socialdemokratien.

Beslutet vid 1903 års kongress i militärfrågan var en av huvudorsakerna till att en del klubbar bröto sig ut ur förbundet och att en ny ungdomsorganisation, Socialdemokratiska ungdomsförbundet, bildades. Detta kom alltså till i reaktion mot ungsocialismens antipatriotism och principiella försvarsnihilism. Till en början ställde sig också det nya förbundet på samma linje som partiet. Vid en konferens år 1903 godkändes det socialdemokratiska programmet och förbundets organ, "Fram" innehöll en del artiklar, som, under kritik av den bestående militära organisationen, hävdade en försvarsvillig ståndpunkt. Man kan till och med inom förbundet spåra en tendens att uppta ungsocialismens tidigare linje, enligt vilken armén dels skulle vara ett vapen mot yttre angripare, dels ett värn eller till och med ett angreppsmedel för arbetarklassen. Medlemmar av förbundet, som senare blevo kända för sin rent negativa hållning till försvaret, utvecklade dylika tankegångar. Signaturen M—n (Fabian Månsson) uppmanade arbetarna att gå in i skyttefföreningarna för att vara väpnade mot såväl den yttre som den inre fienden.[42] "Ett är visst: uppge vår nationella ställning göra vi aldrig, aldrig, lika litet som våra organisationer, så länge en kula och en man finns kvar för att utföra en hämnares blodiga värv. Ett är säkert, att äran, den skola vi bärga, om vi än ej kunna bärga livet, om så kampen står mot yttre eller inre fiender." P. A. Hansson ansåg att arbetarna borde göra värnplikt i så stor utsträckning som möjligt och även ta värvning

för att armén skulle föras över på arbetarnas sida i striden för rösträtten.[43] Den försvarsnihilistiska linjen kom emellertid efterhand allt starkare till uttryck i "Fram", särskilt från början av år 1905, och ungdomsrörelsen blev överhuvud mer och mer inriktad på antimilitär agitation. Till förbundets kongress år 1905, då dess ställningstagande närmare preciserades, skola vi återkomma.

Den försvarsnihilistiska rörelsen växte fram vid sidan av partiet, såsom en ungdomsorganisationernas speciella angelägenhet. Då någon ordinarie partikongress icke ägde rum mellan 1900 och 1905, kunde rörelsen vinna betydande styrka, innan den blev föremål för ett auktoritativt bedömande. I riksdagen stod försvarsfrågan under en följd av år efter 1901 års beslut relativt i bakgrunden och de socialdemokratiska ledamöterna gjorde inga försök att hävda vare sig milisprincipen eller avrustningstanken. Vid 1903 års riksdag föreslog Branting såsom medlem av ett tillfälligt utskott, som behandlade en motion om utredning av försvarsfrågan, att man skulle undersöka möjligheterna till ett närmare samarbete mellan försvarsväsendets huvudgrenar och i samband härmed söka vinna garantier för att försvarsutgifterna ej bleve alltför stora. Varken i hans förslag eller i hans yttrande under debatten finnes någon mera generell kritik av militärväsendet.[44] Riksdagsgruppens och partistyrelsens uppmärksamhet var koncentrerad på rösträttsfrågan och vissa socialpolitiska frågor. Icke heller i den ledande socialdemokratiska pressen blevo försvarsfrågan och den försvarsfientliga rörelsen mera ingående diskuterade. En del artiklar i de främsta organen innehålla dock bestämda avståndstaganden från denna rörelse.[45] Särskilt kritiserades försvarsnihilismen i samband med allmänna angrepp på ungsocialismens verksamhet.

Den motsättning, som småningom växt upp inom partiet, kom vid partikongressen i februari 1905 äntligen till uttryck.[46] Vid kongressen förelågo en rad motioner, som gingo ut på en skarpare, d. v. s. mera antimilitaristisk formulering av försvarspunkten i partiets program. Partistyrelsen föreslog en ändring, som i viss mån gick dessa förslag till mötes. Paragrafen skulle nämligen lyda: "Ett folkligt försvarssystem. Kamp mot militarismen. Mellanfolklig skiljedom." Som en eftergift för den försvarsfientliga riktningen ersattes under

debatten ordet "militarismen" i andra satsen med "militärväsendet". Mot detta förslag uppställdes flera mera radikala; vid huvudvoteringen stod som kontraproposition ett förslag, som krävde "kamp mot militärväsendet i alla dess former". Branting försvarade partistyrelsens förslag som ett försök att samla skilda meningar inom partiet. Internationell avrustning vore målet, men som en övergångsform borde partiet liksom tidigare hålla på folkbeväpningen. Branting synes, av en senare under debatten mot honom riktad kritisk anmärkning att döma, ha antytt, att en milis skulle kunna utgöra ett värn även mot överklassen. Genom den andra satsen skulle klargöras, att partiet förkastade det bestående militärväsendet. I sin helhet avsåge likväl icke programpunkten, betonade Branting uttryckligen, att utestänga rena försvarsnihilister: "Vi må . . . sammanjämka oss så, att olika meningar få rum i partiet. Försvarsnihilister så väl som försvarsvänner böra få rum." Branting understöddes av flertalet äldre ledare inom partiet och fackföreningsrörelsen, såsom Lindqvist, Lindblad, Lindley, Thorsson och Victor Larsson. På den radikalare linjen gingo ungsocialisterna och några representanter för det socialdemokratiska ungdomsförbundet men även ett antal partimän utanför dessa rörelser, bland dem Palm. Framför allt hävdades, att Sverige under inga förhållanden ägde möjlighet att upprätta ett effektivt försvar och att en folkbeväpning eller milis skulle vara lika dålig som eller ännu sämre än den existerande organisationen (Christiernsson, Rydén, Hinke Bergegren). Flera talare betecknade sig utan reservation som försvarsnihilister. Vid voteringen segrade partistyrelsen med knapp majoritet, 93 röster mot 75. Det förtjänar antecknas, att vissa representanter, som kunde räknas till försvarsnihilisterna, röstade för partistyrelsens förslag, då de icke helt kunde godtaga oppositionens (Rydén, Z. Höglund).

Branting uttryckte sin glädje över kongressens beslut.[47] Det vore, ansåg han, ur taktisk synpunkt lämpligt, att en betydande minoritet inom partiet ginge på den försvarsnihilistiska linjen, ty möjligheterna att öva tryck på de borgerliga partierna bleve härigenom ökade. Denna ståndpunkt skulle Branting snart överge.

Socialdemokratiska ungdomsförbundets första kongress hölls i juni 1905, alltså några månader efter partikongressen. Endast ett summa-

riskt referat av förhandlingarna föreligger i "Fram".[48] Enligt detta väcktes vid kongressen dels rent försvarsnihilistiska motioner, dels motioner om antimilitaristisk propaganda. Man gjorde alltså en principiell skillnad mellan försvarsnihilism och antimilitarism, vilket icke alltid senare var fallet. Centralstyrelsen, vars talan fördes av P. A. Hansson, föreslog, att förbundet skulle ansluta sig till partiprogrammets stadgande i frågan under starkt framhållande av sin antimilitaristiska ståndpunkt och behovet av agitation bland militären. Genom sådan agitation skulle man göra armén "som den härskande klassens vapen mot arbetarna oanvändbar". Hansson yttrade, att de maktägande genom klasslagar och ekonomiskt förtryck givit "ordet fosterland en för oss hånfull klang" och att Sverige i varje fall icke kunde försvara sig mot stormakterna. Han ville dock ej förorda ett försvarsnihilistiskt uttalande, ty då skulle man också vara tvungen till värnpliktsvägran; "den renderar oss fängelse och tar bort en del krafter från vår agitation". En rad andra talare (Fabian Månsson, Hj. Gustafsson, Ström) krävde klar försvarsnihilism; därmed behövde icke följa värnpliktsvägran, som icke kunde bli annat än en meningslös demonstration. Det avgörande argumentet mot militärväsendet vore att Sverige icke kunde försvara sig. Ström påpekade, att det vore ologiskt att, såsom skedde i partiprogrammet, på en gång fordra "ett folkligt försvarssystem" och "kamp mot militärväsendet". Slutligen antogs enhälligt en av Månsson föreslagen resolution: "Förbundet skall bedriva en kraftig antimilitaristisk agitation, gående ut på att i landet skapa en stämning *mot* militärutgifterna, och *för* att dessa medel i stället må komma det mindre jordbruket, folkupplysningen och arbetarepensioneringen till godo."

Under den kris, som följde på unionsbrottet i juni 1905, verkade socialdemokratien energiskt för en fredlig lösning. Betecknande olikheter förelågo härvid mellan partiets och ungdomsförbundets manifestationer. Partistyrelsen publicerade ett upprop, som krävde en försonlig politik mot Norge, men som icke innehöll några hotelser om motstånd gentemot en militär aktion.[49] Inom styrelsen påyrkades visserligen, att man skulle undersöka möjligheterna för arbetsnedläggelse eller mobiliseringsvägran i fall av mobilisering, men detta förslag kritiserades av partiets ledande män (bl. a. Branting och

Thorsson) och blev icke antaget.[50] Ungdomsförbundet utsände däremot en proklamation "Ned med vapnen!", som manade arbetarna att, om så behövdes med våld, sätta sig till motvärn mot ett krig; Z. Höglund, som var juridiskt ansvarig för proklamationen, dömdes till fängelse.[51]

Under den följande tiden stegrades ytterligare den försvarsfientliga agitationen; det torde utan överdrift kunna påstås, att den var den väsentliga linjen både i ungsocialismens och det nya ungdomsförbundets verksamhet. En rad försvarsnihilistiska broschyrer utgåvos och vid massor av möten krävdes försvarets totala avskaffande; särskilt sökte man genom föredrag och flygskrifter påverka militären.[52] Ungdomsorganisationernas utomordentligt intensiva propaganda i denna fråga hade till följd, att socialdemokratien för många kom att framstå som ett i första rummet försvarsnihilistiskt parti. Vid 1906 års riksdag antogos nya bestämmelser åsyftande att begränsa den antimilitaristiska agitationen och detta beslut följdes sedermera av ytterligare skärpningar i lagstiftningen.

Vid ungdomsförbundets kongress år 1907 antogos en rad resolutioner i försvarsfrågan.[53] Först beslöts på styrelsens initiativ i anslutning till motsvarande resolution av år 1905, att förbundet skulle bedriva "en kraftig antimilitaristisk agitation med militärväsendets fullständiga avskaffande som mål" och att man därjämte skulle verka för mellanfolkliga skiljedomstolar och för internationell samverkan mellan arbetarorganisationerna. Beslutet var enhälligt efter en lång debatt. P. A. Hansson förklarade på styrelsens vägnar att resolutionen avsåg att framhålla de uppbyggande krafterna i den antimilitaristiska aktionen: skiljedomstolar och internationell samverkan. Han utgick nu från att förbundet var klart "försvarsnihilistiskt", men på ett annat sätt än ungsocialisterna; de senare ansåge, att arbetarna icke hade något fädernesland att försvara, förbundet åter utgick från landets oförmåga att försvara sig. Det folkliga försvarssystem, varom partiprogrammet talade, "är i själva verket ingenting annat än ett demokratiserat militärväsen och därtill som försvar sämre än det nuvarande". Bland andra Höglund, Möller och Sandler uppträdde på i huvudsak samma linje. Särskilt av Möller betonades, att det vore en ren smaksak, om man kallade sig försvarsnihilist

eller antimilitarist, då någon saklig skillnad mellan orden ej funnes. Det anfördes också, att försvarsnihilismen vore motiverad redan därför, att Sverige icke vore värt att försvara; i utlandet hade arbetarna högre kultur och medborgarrätt, varför läget där vore ett annat (Hj. Larsson). I den genom motion väckta frågan om värnpliktsstrejk beslöts ett uttalande, enligt vilket agitation för sådan strejk icke för närvarande borde bedrivas, då förbundet vore alltför svagt för att med framgång kunna ingripa på denna punkt. Den frivilliga skytterörelsen blev ingående debatterad. P. A. Hansson och andra talare ansågo, att denna rörelse borde motarbetas, då det icke funnes någon utsikt att av de svenska skytteföreningarna göra röda garden efter finskt mönster. Särskilt Möller gjorde häremot gällande, att våld möjligen måste brukas vid privatkapitalismens avskaffande och att skytteföreningarna måhända kunde göras användbara för detta ändamål. "Det är ju ... en mycket god idé att kunna använda den bestående statens medel till att hjälpa oss i störtandet av densamma." Följande av Höglund utformade resolution antogs enhälligt: "Utan att för närvarande göra något uttalande i frågan om en radikaliserad skytterörelses eventuella användbarhet som ett arbetarklassens röda garde, anser kongressen att den nuvarande frivilliga skytterörelsen bör av förbundet bekämpas." Vidare uttalade man sig för Sveriges neutralisering.

Till partikongressen 1908 väcktes ett antal förslag om ändring av programmet i antimilitaristisk riktning; ungdomsförbundet framträdde nu — sedan ungsocialismen upphört att vara en av partiet erkänd riktning — som samlingspunkt för försvarsnihilismen. Vid den förberedande behandlingen av motionerna i partistyrelsen yppade sig starka meningsbrytningar.[54] En talare, Nils Persson, förklarade sig vara antimilitarist och ifrågasatte "huruvida det i övrigt vore så farligt om Sverige erövrades av en annan kulturstat". Mot denna tanke opponerade sig flertalet deltagare i debatten, bland dem Lindley, som tidigare givit uttryck åt samma mening som Persson. Lindley framhöll, att "skulle ett annat land uppsluka Sverige vore det ett bakslag för socialismen här i landet. En dylik erövring måste därför bekämpas av just socialdemokratien". Branting, Thorsson och andra togo bestämt avstånd från försvarsnihilismen. Slutligen enade man

sig om ett kompromissförslag, som skulle föreläggas kongressen. Ett förslag utarbetades också rörande partiets ställning till den frivilliga skytterörelsen. Även i denna fråga funnos inom partistyrelsen klart skilda meningar representerade. Några sågo i denna rörelse ett användbart vapen i "försvaret mot den inre fienden", andra utdömde den som en militaristisk organisation, andra åter ansågo den som en värdefull del av det nationella försvaret. Det antagna förslaget var uppenbarligen avsett att utgöra ett slags medelväg mellan dessa uppfattningar.

Den av partistyrelsen förordade nya programpunkten i försvarsfrågan var av följande lydelse: "Kamp mot militarismen. Successiv minskning av militärbördorna fram mot avväpning. Bindande skiljedomsavtal, permanent skandinavisk neutralitet, kraftig internationell samverkan emellan arbetarorganisationerna mot kriget."[55] Det väsentliga i den nya formuleringen var uppenbarligen, att orden om ett folkligt försvarssystem strökos; däremot bortföll varje antydan om en positiv hållning till försvaret. Branting förklarade på partikongressen, att partistyrelsen velat förorda detta förslag under förutsättning att det samlade kongressens stora flertal. Både försvarsvänner och försvarsnihilister borde kunna godta det. P. A. Hansson uttalade, att ungdomsrörelsen kunde ansluta sig till förslaget; det kunde väl förenas med åsikten, att Sverige saknade försvarsmöjligheter mot en stormakt. En minoritet inom kongressen ville dock ha en ännu radikalare formulering; de båda första satserna skulle sammanslås till en sats om "kamp mot militärväsendet med avväpning som mål". Partistyrelsens förslag segrade med 162 röster mot 80. I annat sammanhang behandlades frågan om partiets ställning till den frivilliga skytterörelsen. Enligt partistyrelsens förslag till resolution skulle det överlåtas åt de enskilda partimedlemmarna att avgöra frågan om anslutning till denna rörelse; dock skulle de arbetare, som voro medlemmar av skytteföreningarna, uppmanas att motarbeta tendenser till militarism och chauvinism. Styrelsens utlåtande innehöll en sats, som vagt hänsyftade på möjligheten att skytterörelsen kunde få betydelse i den inre kampen: "Då ... folkens fred och frihet aldrig komma att vara fullt tryggade, så länge kapitalismen har makt att vädja till väpnat våld, så kan tillsvidare den

frivilliga skytterörelsen icke under alla förhållanden betraktas från partiets synpunkt som förkastlig." P. A. Hansson, som även i denna fråga uppträdde som ungdomsrörelsens målsman, talade med tydlig ironi om denna dubbeltydiga mening, som syntes visa partistyrelsens "revolutionära stämning". Han karakteriserade skytterörelsen som en form av militarism och föreslog ett uttalande, enligt vilket rörelsen skulle bekämpas och partiets riksdagsgrupp anmodas att motsätta sig beviljande av statsanslag åt densamma. Detta yrkande bifölls "med stor majoritet" mot bland andra Brantings bestämda invändningar.

Efter partikongressen 1908 sökte Branting i en artikel i "Social-Demokraten" tolka beslutet i försvarsfrågan på så sätt, att det icke kom i någon motsättning till hans egen ståndpunkt.[56] Kongressen hade velat "klarare betona att vår självständighets värn ligger *mera* i en hög kultur än i en liten stats alltid materiellt otillräckliga militära maktmedel" men tillika fastslagit, att "inom denna gemensamma åskådnings ram finns plats både för dem, som anse den militära försäkringspremien tills vidare oundviklig, och för dem som våga lita på att ett snabbare tempo i avväpning ej skall öka våra risker, då Europas arbetarklass med varje år får allt större makt att kasta i vågskålen mot varje krigsfara". Emot den borgerliga pressens kritik av beslutet hävdade han att kravet på minskning av militärbördorna fram mot avväpning måste ses i belysning av den sats i programpunkten, som talade om skiljedom och andra medel till avvärjande av krig; han antydde, att det icke vore fråga om att söka realisera det förstnämnda kravet förrän dessa medel kommit till effektiv användning. Hela artikeln visar, att Branting ansåg en negativ hållning i försvarsfrågan icke blott sakligt oriktig utan farlig ur partipolitisk synpunkt.

Kongressbeslutet syntes emellertid ägnat att medföra en avspänning inom partiet. Under det följande året stegrades likväl meningsbrytningarna och det visade sig att olika tolkningar kunde givas av programmets direktiv. Inom riksdagsgruppen, som genom framgången vid 1908 års val fått helt andra möjligheter än förut, framträdde en ståndpunkt, som inom ungdomsförbundet, vars ledare ännu stodo utanför representationen, ansågs avvika från den av partiet

fastställda. I några fall var denna uppfattning obestridligt riktig; sålunda verkade socialdemokratiska riksdagsmän vid 1909 års riksdag för anslag till den frivilliga skytterörelsen.[57] I andra fall var frågan diskutabel. Inom riksdagsgruppen ansåg man sig enligt partiprogrammet berättigad att arbeta för vissa militära utgifter, som ansågos nödvändiga, under det att oppositionen krävde systematisk aktion för avrustning. Bland de åtgärder, som väckte kritik, var Thorssons inträde i den på liberalt initiativ tillkomna civilkommissionen, som skulle utöva kontroll över militärväsendet och därigenom ansågs skickad att bidra till dess effektivisering och demokratisering. Medarbetarskapet i denna kommission ansågs engagera socialdemokratien i en ordning, som den principiellt borde kritisera.

Missnöjet inom ungdomsförbundet kom till uttryck vid dess kongress år 1909.[58] På denna framträdde visserligen en motsättning mellan en "höger", som önskade ett nära samarbete med partiledningen, och en "vänster", som generellt ställde sig kritisk mot denna ledning, men i försvarsfrågan förelågo icke några starkare meningsbrytningar. Efter en lång debatt, som "kongressen beslöt att hemlighålla", antogs i frågan om värnpliktsstrejk en resolution, som var något mera positivt formulerad än den år 1907 beslutade; ungdomen borde diskutera frågan och göra sig förtrogen med strejkvapnets användning i vissa situationer. Riksdagsgruppens taktik i militärfrågan blev utsatt för skarp kritik i en resolution, som bland annat krävde att partiets representanter skulle rösta mot alla anslag till militärväsendet samt framhäva partiets principiella ståndpunkt i stället för att ägna sig åt detaljkritik. Särskilt klandrades Thorssons inträde i civilkommissionen och vissa riksdagsmäns medverkan till anslag åt skytterörelsen och marinen. Höglund framträdde som ledare av oppositionen mot riksdagsgruppen.

Möjligen under inflytande av ungdomsförbundets kritik förde riksdagsgruppen vid 1910 års riksdag en radikalare politik. Man röstade mot anslag till skytterörelsen under motiveringen att denna vore ineffektiv och onödigt kostsam; denna ståndpunkt intog riksdagsgruppen sedermera ända fram till år 1937.[59] I övrigt verkade gruppen för nedsättning av skilda anslagskrav utan att helt avvisa dem. I debatten om anslag till de värnpliktigas avlöning höll Rydén ett

stort anförande, som närmast kan betecknas som försvarsnihilistiskt.[60] Försvaret vore i första rummet "ett överklassens kampmedel mot arbetarna"; talaren gav uttryck åt uppfattningen "att, när man försöker invagga oss svenskar, en liten nation på fem miljoner människor, i den föreställningen, att vi med vårt försvar skulle kunna hålla stånd mot en stormakt, som är tjugu à trettio gånger starkare än vi, detta är ett försök att förmå oss bygga på ett självbedrägeri, som jag för min del icke under några omständigheter kan omfatta". Branting och Thorsson gjorde inlägg av mindre radikal karaktär, men de togo icke avstånd från Rydéns uttalanden. Då sedermera Rydéns tal publicerades som broschyr, framhöll dock Branting i ett förord, att Rydéns mening icke vore allenarådande inom rörelsen.[61] Avrustningen vore, skrev Branting, en internationell angelägenhet och kunde knappast genomföras annat än efter arbetarklassens seger i de stora staterna. Ett folk, som helt och hållet slopade sina försvarsanstalter, skulle av övriga länder anses sätta ringa värde på sin självständighet och behandlas därefter.

Vid 1911 års riksdag väcktes från såväl liberalt som socialdemokratiskt håll motioner om utredning rörande minskning av militärutgifterna. I den socialdemokratiska motionen framlades en plan, enligt vilken försvarsbördorna skulle nedsättas från 80 till 60 miljoner och värnpliktstiden begränsas. Under debatten om motionerna, som icke ledde till någon framställning från riksdagens sida, betonade Branting och Thorsson partiets principiella försvarsvilja, och Rydén höll ett mindre extremt anförande än vid föregående riksdag.[62] Riksdagsgruppens försiktiga politik kritiserades av de avrustningsvänliga och kännetecknades av Höglund som 25 procent antimilitarism. Spänningen i försvarsfrågan ökades ytterligare genom de krav på nya anslag, särskilt till flottan, som framfördes av ministären Lindman.

Under dessa förhållanden utgick man allmänt från att 1911 års kongress, som sammanträdde mitt under riksdagstiden, skulle medföra en hård strid mellan de skilda riktningarna inom partiet. Inom Stockholms arbetarkommun var avrustningslinjen dominerande. Branting befarade att denna linje skulle segra på kongressen, och han torde ha övervägt att träda tillbaka från partiledningen, om

så skedde.[63] Redan i början av kongressen kom kritiken av riksdagsgruppen och partiledningen till uttryck under debatten kring riksdagsrapporterna.[64] I försvarsfrågan förelåg främst en motion, enligt vilken de två första satserna i programpunkten skulle ersättas av en enda: "Militärväsendets fullständiga avskaffande." Vidare föreslogs, att riksdagsgruppen skulle åläggas att framföra förslag om avväpning. Partistyrelsen avstyrkte motionerna. Den betonade, att försvarsfrågan ingående behandlats på de senaste kongresserna och att ungdomsförbundets representanter sagt sig vara nöjda med den 1908 beslutade programformuleringen. En skärpning av punkten "i rent försvarsnihilistisk riktning skulle förhindra de partivänner, vilka icke kunna under nuvarande allmänna utrikespolitiska läge förorda en omedelbar avväpning, att aktivt medverka i partiets arbete på detta viktiga område och skulle sålunda försvaga i stället för att stärka partiets insats i den kamp vi alla vilja föra mot en ruinerande militarism". Mot partistyrelsens utlåtande reserverade sig de tre av de tjugutre ledamöterna, som kunde betraktas som representanter för ungdomsförbundet, P. A. Hansson, Z. Höglund och F. Ström. Under debatten på kongressen framkommo i huvudsak samma synpunkter som tidigare. Båda riktningarna ansågo sig handla i full överensstämmelse med internationella socialistiska principer och åberopade uttalanden från Internationalens kongresser och skilda socialdemokratiska partiers program. Från ungdomsförbundets sida underströks särskilt, att de danska och norska partierna visat sig radikalare än det svenska; i anledning härav förklarade den danska socialdemokratiske ledaren Stauning, som var närvarande på kongressen, att även de danska socialisterna inriktat sig på successiv nedsättning av rustningsbördorna, sedan deras krav på avväpning visats icke äga utsikt till framgång. Ungdomsförbundets huvudtalare, Hansson, framhävde, att förbundets medlemmar icke stodo likgiltiga för landets frihet och oberoende. Men det gällde att ersätta det militära försvaret med ett kulturförsvar: "bindande skiljedomsavtal, orubbligt proklamerad neutralitet och ett energiskt befordrande av arbetarnas internationella resning mot kriget". Partiets riksdagsmän borde icke ha motionerat om rustningsbegränsning utan om avväpning; detta skulle ha väckt entusiasm bland folket. Vid voteringen om förslaget

till programändring segrade partistyrelsens majoritet med 84 röster mot 48. Till stor del gick klyftan mellan de äldre partimännen och ungdomsförbundets män. Flertalet representanter för den ledande kretsen inom parti och fackföreningsrörelse hörde till majoriteten: utom Branting bland andra Thorsson, Lindqvist, Lindblad, Viktor Larsson, Källman, Olof Olsson. Anmärkningsvärt är, att två av de män, som starkast gjort sig gällande inom ungdomsförbundet, Fabian Månsson och Möller, stödde partiledningen. Bland dem, som ställde sig på minoritetslinjen, voro Palm, Lindhagen och Kata Dalström. Efter voteringen antyddes från flera håll, att majoritet egentligen förelegat för den antimilitaristiska linjen, men att många röstat med majoriteten för att motsättningen inom partiet ej skulle bli alltför stark. Efter beslutet i denna fråga antogs emellertid med 72 röster mot 59 ett av Vennerström väckt resolutionsförslag, som i själva verket nära anslöt sig till ungdomsförbundets ståndpunkt. "Avväpningen är det principiellt väsentliga, som man med all kraft måste eftersträva, under det att den successiva minskningen av militärbördorna, på samma gång den innebär ett energiskt försök att lätta det på folket orimligt hårt vilande ekonomiska trycket, endast betecknar den väg till målets ernående, som för närvarande lämpligast kan beträdas, i samband med ett kraftigt framförande av de positiva fredsgarantierna." Det är sannolikt, att flera kongressmedlemmar stödde partistyrelsen i programfrågan blott under förutsättning att deras radikala uppfattning skulle komma till uttryck i denna resolution. Branting och nästan alla mera framstående äldre medlemmar av partistyrelsen röstade mot resolutionen; efter dess antagande och sedan det fastslagits, att den icke avsåg att utgöra ett misstroendevotum mot riksdagsgruppen och icke innebar ett slags upprivande av det förut fattade beslutet, anförde Branting dock i ett skriftligt yttrande, att han icke ville reservera sig mot densamma. Bland dem, som vid båda de nämnda voteringarna tillhörde majoriteten, voro Månsson och Möller. Slutligen antog kongressen samma resolution om den frivilliga skytterörelsen, som beslutats 1908. Branting reserverade sig. Han ansåg visserligen ej att skytterörelsen borde stödjas, då den utvecklats till ett led i militarismen, men fann det olämpligt "att med alldeles särskild styrka kasta sig mot just den

del av försvarsväsendet, som i alla fall kan få den mest folkliga läggningen . . .".

Under tiden mellan den åttonde och nionde kongressen — 1911—1914 — inträdde stora förändringar i försvarsfrågans läge och i partiets ställning till densamma. I stället för den nedrustning, som socialdemokraterna föreslagit, beslöt 1911 års riksdag nya försvarsanslag, varav det mest omtvistade gällde byggandet av en s. k. F-båt. Detta beslut kom till stånd under motstånd av liberaler och socialdemokrater, mot ett flertal i andra kammaren. Vid de samma år hållna andrakammarvalen agiterade socialdemokraterna energiskt för minskade rustningar och även liberalerna ställde en begränsning av försvarsbördorna i utsikt. Den efter valen bildade liberala ministären Staaff inställde F-båtsbygget; för att utreda försvarsfrågan i hela dess vidd tillsattes försvarsberedningar, i vilka fyra socialdemokrater — Branting, Thorsson, Rydén och Christiernsson — ingingo. Under de följande åren trädde försvarsfrågan helt i förgrunden. Den på privat initiativ igångsatta insamlingen till en F-båt vann stor anslutning och den hopbragta summan mottogs av den liberala regeringen under de uppställda villkoren. Från socialdemokratiskt håll kritiserades detta beslut, då man i F-båtsinsamlingen till stor del såg en politisk manöver; Rydén betecknade F-båten "som en symbol för fientlighet mot folkmakten, överklassfräckhet och fosterländskt hyckleri".[65] Vid 1912 års riksdag motionerade Branting utan framgång om en utredning i syfte att omöjliggöra användning av militär vid arbetskonflikter; han betonade, att en allmän anslutning till försvaret vore otänkbar, så länge detta kunde användas som ett vapen mot "den inre fienden".[66] Hela den med angrepp mot regeringen kombinerade propagandan för ökade rustningar, som högern och vissa andra grupper anordnade under åren 1911—1914, mötte ett förbittrat motstånd från socialdemokratien, som, liksom det liberala partiet, var benägen att i densamma se ett skickligt uttänkt försök att fälla regeringen och hindra parlamentarisering och demokratisering. På försvarsvänligt håll hänvisade man framför allt till den allt mera spända världspolitiska situationen och den härav orsakade krigsfaran. På hösten 1913 klarlades, att även regeringen vunnits för en förlängning av värnplikten och en utbyggnad av för-

svaret över huvud. Dess planer tillfredsställde icke högerns krav och ansågos å andra sidan även av de socialdemokrater, som intogo en positiv hållning i försvarsfrågan, alltför långtgående.[67] I remissdebatten vid 1914 års första riksdag kunde Branting likväl fastställa, att den socialdemokratiska riksdagsgruppen var enig om att ett försvar borde upprätthållas: "Alla äro vi ense om, att vårt land icke får, icke kan läggas värnlöst mot tänkbara inkräktare ... Jag har velat ... markera, att här icke är fråga om försvarsvägran från något håll, men att här gäller att ställa hela försvaret på den bog, som verkligen stämmer med den *svenska demokratiens* önskningar."[68]

Vid de i slutet av mars och början av april 1914 hållna nyval, som följde på konflikten mellan konungen och ministären Staaff och den nya regeringen Hammarskjölds bildande, framlade socialdemokratiska partistyrelsen ett manifest, som tog avstånd från kraven på ökade rustningar men samtidigt hävdade en klart positiv linje. Ström och Vennerström reserverade sig häremot.[69] Enligt manifestet strävade partiet till fred och broderskap mellan alla folk och vore därför en oförsonlig fiende till militarismen. "Men verkande i en tid, då ännu härskande klassers och klickars rovpolitik visar sig kunna göra den internationella sammanlevnaden osäker, måste även socialdemokratien å det arbetande folkets vägnar taga sin andel i de föranstaltningar, som kunna befinnas tillsvidare oundgängliga för att mot möjliga försök till övergrepp eller neutralitetskränkning värna vårt folks självständighet, dess frihet och framtid." De föreliggande totalkostnaderna borde enligt partistyrelsen kunna nedbringas från över 80 till omkring 70 miljoner. Det visade sig vid denna tid och senare under årets debatter, att en rad socialdemokrater, som tidigare varit för avväpning, övertygats om lämpligheten av att bibehålla ett militärt försvar. Detta gällde bland andra Rydén, Fabian Månsson, Möller och P. A. Hansson. En partimedlem, Christiernsson, uppträdde, utan att gå ut ur partiet, som agitator för ökade rustningar. Samtidigt intensifierades emellertid den försvarsnihilistiska propagandan, främst av ungdomsförbundet, som nu leddes av Z. Höglund.

Då 1914 års senare riksdag sammanträdde, förelågo tre särskilda förslag. Schematiskt kan sägas, att högern begärde 100 miljoner

och ett års värnplikt, liberalerna 90 miljoner och 280 dagars värnplikt, socialdemokraterna 70 miljoner och 6 månaders värnplikt. I det sistnämnda förslaget krävdes jämväl en del organisatoriska ändringar samt att tyngdpunkten inom sjöförsvaret skulle läggas på u-båtsvapnet. Efter världskrigets utbrott lyckades högern och liberalerna uppnå enighet, väsentligen på grundval av liberala eftergifter. Socialdemokraterna höllo fast vid sitt förslag. Branting intog en egenartad ståndpunkt, i det att han verkade för partiets linje men likväl uttalade sig för en uppgörelse de borgerliga partierna emellan; det synes därför sannolikt, att han ur saklig synpunkt önskade ett starkare försvar än det i partimotionen föreslagna.[70] Under debatten före avgörandet den 12 september uppträdde Rydén som partiets talesman: "Partiet är redo att votera för ett positivt försvarsprogram... Sverige skall försvaras. I detta avseende stå vi eniga med övriga partier. Men försvarsbördorna böra ej göras så tyngande, att de förkväva hela det arbete för uppbyggande av nationens inre växt, som är nödvändigt icke minst med hänsyn till skapandet av en verklig förmåga och vilja att i farans stund värna trygghet och oberoende."[71] Inför de strax före detta avgörande hållna ordinarie andrakammarvalen hade partistyrelsens verkställande utskott utgivit ett manifest, som med mycken skärpa angrep de borgerliga partiernas uppgörelse, men även talade om "Sveriges folk, som är berett att till det yttersta värna landets frihet och oberoende...".[72]

Till den av Internationalen livligt diskuterade frågan om arbetarklassens möjlighet att genom strejk förekomma krig hade det svenska partiet året före krigsutbrottet tagit ställning. På begäran av Internationalens byrå avgav partistyrelsen år 1913 ett betänkande, vari anfördes, att för Sverige endast ett försvarskrig rimligen kunde komma i fråga och att förslaget om storstrejk mot krig därför här icke gärna kunde ha någon betydelse. Internationalen uppmanades att icke söka genom några regler binda arbetarna i olika länder på denna punkt.[73]

Vid ungdomsförbundets kongresser 1912 och 1914 stod frågan om förhållandet mellan förbundet och partiet i förgrunden och programfrågorna blevo icke mera ingående diskuterade. Förbundet markerade emellertid klart sin radikalism i försvarsfrågan. Vid 1912

års kongress protesterade man mot tanken på att anordna en försöksmobilisering och medlemmarna uppmanades att var och en pröva, om de borde strejka vid en sådan mobilisering.[74] Vid 1914 års kongress gick man än längre.[75] I en resolution beslöts, att agitationen för avrustning skulle skärpas. Vidare betonades "vikten av en utomparlamentarisk aktion mot militarismen, en aktion, som tager direkt sikte på att göra militarismen oduglig som de härskande klassernas redskap mot proletariatet och dess befrielsekamp". Ungdomsklubbarna borde diskutera de medel — såsom militärstrejk och generalstrejk — som kunde tänkas komma till användning vid en utomparlamentarisk aktion.

Den nionde partikongressen sammanträdde i början av augusti 1914 men ajournerades efter två dagar för att ånyo samlas i slutet av november. Först vid detta senare sammanträde kom försvarsfrågan före.[76] Betänkanden och debatter tyda på, att kongressmajoriteten var mera positivt inställd till försvaret än tidigare. Fortfarande var dock stämningen på kongressen långt mera negativ än inom riksdagsgruppen och partistyrelsen; ungdomsförbundets försvarsnihilistiska linje stöddes uppenbarligen ännu av en stark minoritet. Frågan kom först före vid granskningen av partistyrelsens verksamhet för den gångna perioden. Förslag framställdes om anmärkning mot det av styrelsen före höstvalen utsända manifestet såsom alltför positivt i försvarsfrågan. Detta förslag avslogs med knapp majoritet, 70 röster mot 61. Rörande partiprogrammet i militärfrågan förelågo en rad motioner, av vilka några krävde en mera positiv, andra en mera negativ formulering. Partistyrelsens majoritet ansåg, att punkten borde bibehållas oförändrad men betonade, att "bättre överensstämmelse mellan partiets program och politik" vore önskvärd, varför det skulle uppdras åt den tilltänkta programkommissionen att till nästa kongress vidtaga en omarbetning. De tidigare antagna resolutionerna dels mot skytterörelsen, dels om tolkning av programpunkten (Vennerströmska resolutionen 1911) borde upphävas. Fyra ledamöter av styrelsen (Branting, Thorsson, Lindblad och Palmstierna) yrkade på att andra satsen i punkten skulle

få en mindre kategorisk formulering: "Med växande fredsgarantier succecssiv minskning av militärbördorna fram mot avväpning." En ledamot, Ström, reserverade sig mot tanken på revision av punkten; mot förslaget om upphävande av tidigare beslutade resolutioner reserverade sig respektive Sandler, Ström och Vennerström (1911 års resolution) och Hansson (resolutionen om skytterörelsen).

De långa debatterna synas icke ha erbjudit något väsentligt nytt. Voteringarna visade den radikala riktningens styrka. Med 75 röster mot 65 beslöts, att programpunkten skulle bevaras oförändrad utan att hänskjutas till revision. Här segrade alltså Ströms mening mot hela den övriga partistyrelsens. Av Branting anfördes efteråt, att vänsteroppositionen dock denna gång stod på defensiven; det var ej såsom 1911 fråga om att skärpa punkten i försvarsfientlig riktning.[77] Märkligt är dock framför allt att partistyrelsens nästan enhälliga mening underkändes och att det av Branting och andra väckta förslaget icke vann avsevärd anslutning. Den Vennerströmska resolutionen stadfästes med 87 röster mot 56. Slutligen led partistyrelsen ett klart nederlag även i fråga om skytterörelsen, i det att den gamla resolutionen bibehölls. Till en del kan möjligen resultatet i denna fråga ha berott på, att Ström och Vennerström påyrkade resolutionens avskaffande med en motivering, som antydde, att skytterörelsen kunde bli av värde för arbetarklassen i inre konflikter; de hänvisade till "att arbetarklassen kan av borgerliga partiers eller gruppers möjliga aggressiva uppträdande tvingas att på andra vägar än de rent parlamentariska kämpa för sin frigörelse". Detta påstås ha förefallit en del kongressmedlemmar, som av andra skäl voro för den frivilliga skytterörelsen, så betänkligt, att de röstade för resolutionen.[78] Branting och Thorsson reserverade sig mot beslutet "under förklaring, att detsamma fullständigt strider mot vår hela åskådning i försvarsfrågan".

Vid 1914 års kongress fattades också, såsom i annat sammanhang nämnts (sid. 99 f.) beslut om eventuell samverkan med liberalerna i regeringsställning. Det förutsattes, att härvid intet försök skulle göras att, så länge världskriget varade, rubba 1914 års härordning. Majoriteten av det socialdemokratiska partiet höll under hela kriget fast vid denna ståndpunkt.

Emellertid fortsatte striden inom partiet. Själva frågan om ungdomsförbundets ställning till partiet stod i förgrunden men härtill anknöto sig de sakliga motsättningarna, främst i försvarsfrågan. Genom att majoriteten provisoriskt höll på den bestående försvarsorganisationen kom den med nödvändighet att företräda en mera positiv allmän uppfattning, medan ungdomsförbundet under Höglunds ledning alltmer närmade sig en principiell försvarsnihilism. På detta sätt blev klyftan mellan de båda riktningarna allt djupare och man började öppet förbereda och i vissa fall plädera för en brytning. Inom ungdomsförbundet beskyllde man Branting och andra ledare för förräderi mot socialismen.

Vid 1915 års riksdag inträffade för läget belysande konflikter. Höglund och åtskilliga andra representanter för den radikala linjen hade nu vunnit säte i andra kammaren. Riksdagsgruppen beslöt, att motioner om upphävande eller undanskjutande av 1914 års försvarsbeslut icke skulle väckas.[79] Trots detta uppträdde Höglund — under anslutning av åtskilliga partimedlemmar — som opponent vid behandlingen av försvarsanslagen.[80] Höglund uttalade, att genomförandet av 1914 års härordning borde uppskjutas. Militarismen framstode alltmera för massan av folket som "huvudsakligen ett politiskt och ekonomiskt klassintresse för de härskande klasserna". Det socialdemokratiska partiet vidhölle sitt krav "på en successiv nedsättning av militärutgifterna fram mot avväpning, en programpunkt, där det också har understrukits att kravet på avväpning måste vara det väsentliga, som med all kraft måste eftersträvas". Samtidigt betonade Höglund, att han icke trodde på möjligheten att genast, eller omedelbart efter världskrigets slut, avveckla militärförsvaret. Branting gjorde gällande att Höglund vantolkat partiets ståndpunkt. Partiet begärde icke ögonblicklig avväpning och vore ej försvarsnihilistiskt. "Vi ha tvärtom med klarhet framhållit, att för oss är, liksom för andra partier, det svenska fosterlandet kärt och dyrbart, och att det ingalunda är vår avsikt att lägga det försvarslöst . . ." Vid 1914 års valstrider hade partiet framgått med positiva program och denna hållning hade godkänts av partikongressen. Kongressen hade också utgått från att något upprivande av 1914 års härordningsbeslut icke för den närmaste tiden kunde komma i fråga. Höglund förklarade i

anledning av Brantings yttrande, att det vore ett obestridligt faktum, att inom partiet funnes "två väsentligt olika riktningar, som dock med samma skäl kunna göra anspråk på att stå helt och fullt inom partiets ram". Slutligen yttrade Branting, att "när han (Höglund) vill ge sken av att här finnas två lika berättigade riktningar i partiet, som stå i fullständig motsats till varandra beträffande frågan om ett positivt försvar, så är det ju fullkomligt notoriskt, att det finnes inom partiet representanter för den riktning, som företrädes av och har sin fana i herr Höglund, men det är lika notoriskt att det icke lyckats den riktningen att förvärva ledningen av partiet och majoriteten på våra kongresser".

Replikskiftet är betecknande för den polemik, som vid denna tid fördes inom partiet. Båda de stridande riktningarna gjorde anspråk på att representera den härskande meningen; genom ömsesidiga beskyllningar och förvanskningar stegrades irritationen; den vilja till samförstånd, som i stort sett förelegat på partikongresserna, där det gällt att skapa en plattform för gemensamt handlande, trädde i bakgrunden under debatten i riksdagen, på möten och i pressen. I det här berörda fallet är den uppenbart, att Branting så till vida intog en ohållbar position som hans karakteristik av partiets ståndpunkt icke överensstämde med kongressbeslutens vittnesbörd. Som ett bevis på att hans egen uppfattning var den tongivande inom partiet framhöll han förhållandet, att den radikala riktningen icke vunnit majoritet vid någon kongress. Notoriskt var dock att denna riktning vid flera kongresser varit den starkaste men att den förmåtts att icke utnyttja sina möjligheter genom av Branting och partistyrelsen utformade kompromissförslag; Branting hade själv i kongressdebatter förklarat, att den radikala riktningen i försvarsfrågan lika väl som mera försvarsvänliga kunde stödja sig på partiets program. Hans uppträdande i riksdagen var uppenbarligen dikterat av oro för att försvarsnihilismen inom partiet skulle försvåra samverkan med liberalerna och eventuellt förmå dessa att i stället söka anslutning till höger. Han betonade också i sin tidning, att den Höglundska taktiken var ägnad att leda till ett fortsatt högerstyre och därmed att motverka partiets väsentliga syften.[81] Då senare vid samma riksdag Branting, Palmstierna och

Steffen röstade för anslag till skytterörelsen framfördes en ursinnig kritik inom ungdomsförbundet.

Även i andra frågor kom motsättningen inom partiet till uttryck i riksdagen på ett vida tydligare sätt än tidigare. En av Lindhagen väckt motion om utredning rörande nordisk avrustning blev exempelvis varmt tillstyrkt av Höglund och andra, under det att majoriteten av partiets andrakammarledamöter röstade mot densamma; det betonades, att initiativet saknade praktiskt värde.[82] Striderna hade till följd att riksdagsgruppen antog en s. k. disciplinstadga, som gav möjlighet att i vissa fall inskrida mot medlemmar, som mot majoritetens beslut förfäktade särmeningar i riksdagen.

Till motsättningen i försvarsfrågan knöto sig närliggande motsättningar angående hållningen vid ett eventuellt krig. Socialdemokratien var, med undantag av ett fåtal medlemmar, energiskt inriktad på neutralitetens bevarande; gång efter annan under kriget proklamerades partiets fredsvilja och dess avståndstagande från den aktivism, som krävde Sveriges uppslutning på Tysklands sida. I praktiken önskade, av tidningarna att döma, det stora flertalet inom partiet med Branting i spetsen en seger för ententen. I Tyskland såg man ett fäste för de autokratiska tendenser, som nyss gjort sig gällande i Sverige, medan England och Frankrike betraktades som frihetens och demokratiens fäste. Endast ett fåtal sympatiserade med Tyskland, såsom den utvecklade socialpolitikens och den starka socialdemokratiens land framför andra; för dessa framstod Ryssland i samma avskräckande dager som Tyskland för flertalet. Denna meningsbrytning var dock av ringa betydelse. Då några personer — Järte, Yngve Larsson och Steffen — som ansågos ha drivit aktivistisk propaganda, på hösten 1915 uteslötos ur partiet, ledde detta icke till häftigare meningsskiljaktigheter. Viktigare var, att Höglund och gruppen kring honom anslöt sig till den s. k. Zimmerwaldlinjen. De sågo, under inflytande av Lenin och rysk bolsjevism överhuvud, i kriget en uppgörelse mellan kapitalistiska stater, som det för socialismen gällde att profitera av; på det kapitalistiska kriget skulle följa den proletära revolutionen. Och de gjorde tillika gällande, att socialdemokratien i Sverige med alla medel skulle motsätta sig landets indragande i kriget. De voro benägna att i det fredliga Sverige använda

risken för krig för den revolutionära propaganda, som ytterlighetsgrupper i andra länder byggde på själva kriget. Det kan sägas, att för de ledande inom kretsen kring ungdomsförbundet världskriget och bekantskapen med den av detta stimulerade ryska bolsjevismen medförde en utveckling och precisering av redan förut befintliga åsiktstendenser. Samtidigt torde man i en aggressiv, för att icke säga revolutionär fredspolitik ha sett en möjlighet att besegra den för neutralitet ivrande, men på legal verksamhet klart inriktade partiledningen. Man använde samma taktik som bolsjevikerna i Ryssland ett och ett halvt år senare: man överbjöd reformisterna i sina uttryck för fredsvilja.

En avgörande sammanstötning kom till stånd, då ungdomsförbundet i oktober 1915 föreslog inkallandet av "en allmän svensk arbetarkongress, eventuellt utvidgad till en folkriksdag, i syfte att organisera den kraftigast möjliga påtryckning för freden . . .".[83] Vid ett följande sammanträde, i vilket såväl partistyrelsens som ungdomsförbundets verkställande utskott deltogo, talade Höglund om generalstrejk och mobiliseringsstrejk som medel mot krig.[84] Inom partistyrelsen ville man göra upp planer om åtgärder för neutralitetens bevarande men ställde sig kritisk mot tanken på ett beslut om utomparlamentariska åtgärder. Ungdomsförbundets förslag ansågs som ett medel att diskreditera partiet. Senare, den 1 februari 1916, avslogs formligen detta förslag. Redan dessförinnan hade ungdomsförbundet i hemlighet inbjudit skilda arbetarorganisationer till en kongress. Då detta blev partistyrelsens verkställande utskott bekant utfärdade detta en varning mot medverkan vid kongressen. Sedermera sammanträdde partistyrelsen och landsorganisationens representantskap för att behandla frågan; med stor majoritet (18 röster mot 3 i partistyrelsen, 33 röster mot 1 i representantskapet) beslöts ett uttalande, som tog avstånd från den tilltänkta kongressen.[85] Det betonades, att den svenska regeringen under den sistförflutna tiden fört en klar neutralitetspolitik och att krigsrisken syntes minskad. En storstrejk vid krig skulle övergå till dels mobiliseringsstrejk, dels väpnat uppror. För en sådan situation vore det omöjligt att uppställa några regler, "enär allt beror på, vilken stämning själva händelsernas utveckling skapat bland massorna". Man avvisade alltså icke bestämt tanken på storstrejk vid

krig, men väl beslut om storstrejk. Partiledningen skulle vaksamt följa händelserna och energiskt arbeta för neutralitetens bevarande. Det stora flertalet socialdemokratiska tidningar stödde partistyrelsen och kritiserade ungdomsförbundets handlingssätt.

Ett betydande antal arbetarorganisationer — dock motsvarande endast en minoritet av partiet — skickade emellertid representanter till den av ungdomsförbundet inkallade kongressen, som sammanträdde 18—19 mars 1916. Kongressen beslöt ett manifest till Sveriges arbetare, som fick rubriken "Fred till varje pris". I detsamma behandlades närmast möjligheten av ett frivilligt svenskt ingripande i kriget, men man använde sådana formuleringar, att i själva verket även ett försvarskrig kunde antas vara åsyftat. Enligt manifestet vore det nödvändigt att förbereda "en utomparlamentarisk massaktion till mötande av alla krigsplaner". Ett första medel vore en storstrejk, omfattande främst de vid ett krig centrala företagen (t. ex. ammunitionsfabriker och kommunikationer). Härvid skulle även "obstruktion" (varmed man torde ha menat sabotage) kunna komma i fråga. Storstrejk vore likväl, betonade kongressen, ej ensamt tillfyllest och det vore möjligt att man dreves över "i en kamp av långt mera tillspetsad karaktär"; om regeringen kastade folket i krig "komma självklart alla förpliktelser mot en sådan styrelse att upphöra". Manifestet slutade med orden: "Vår lösen är *fred till varje pris.*" Dessa ord kunde tolkas på så sätt att de anbefallda aktionerna borde komma i fråga även vid ett försvarskrig. Efter kongressen dömdes några av dess främsta medlemmar (Höglund, Hedén och Oljelund) till fängelse eller straffarbete för landsförräderi (domarna mildrades eller upphävdes sedermera i högre instans).

Den strid, som uppstod kring kongressen och dess beslut, ledde redan på våren 1916 till ett läge, som kan betecknas som en reell partisprängning. De med ungdomsförbundet sympatiserande medlemmarna av partistyrelsen utträdde ur denna, inom riksdagsgruppen bildades en särskild vänsterfraktion med "Politiken" som organ. Till 1917 års kongress förberedde båda riktningarna icke en kompromiss utan en kraftmätning. Försvarsfrågan stod härvid i första linjen.

Vid denna kongress, som hölls i februari 1917, förelågo ett stort antal motioner, enligt vilka första meningen i programpunkten om

försvaret skulle utbytas mot ordet "avväpning".[86] Den särskilda programkommitté, som beredde frågorna till kongressen, avstyrkte förslaget och ställde sig på en klart försvarsvänlig ståndpunkt; det var uppenbart att man nu icke längre ville vika undan för ungdomsförbundet. Det vore, yttrade kommissionen, självklart, att socialdemokratien syftade till avväpning såsom slutmål. I det internationella rättssamhälle, som partiet verkade för, skulle militärsystemet ersättas med en staternas gemensamma ordningsmakt. Men det vore omöjligt att veta med vilken snabbhet detta mål skulle kunna realiseras. Intill läget klarnade borde i varje fall den bestående punkten i programmet bevaras. "Socialdemokratien, som hävdar nationernas självbestämningsrätt, kan icke frånsäga sig skyldigheten att försvara denna rätt, därest densamma anfalles. En principiellt försvarsnihilistisk ståndpunkt måste därför bestämt avvisas." I olikhet med vad fallet varit några år tidigare gick partiledningen — partistyrelsen instämde helt med programkommissionen — alltså fram på linjen, att försvarsnihilism av principiell art icke hörde hemma inom partiet. I tredje stycket av punkten III föreslog däremot kommissionen en ändring; först i stycket skulle inskjutas orden "upprättandet av en internationell rättsordning". Två ledamöter av kommissionen, Lindhagen och Vennerström, instämde i motionernas krav vad första stycket av punkten beträffade. Som motiv härför anfördes icke rent försvarsnihilistiska synpunkter; det uttalades bland annat, att om ordet "avväpning" ensamt infördes, skulle därunder även falla den mening, enligt vilken Sverige skulle avrusta först efter internationell överenskommelse. Kravet på ändring av stycket motiverades med att ett förtydligande vore önskvärt just på grund av att majoriteten icke längre ville erkänna "antimilitarismen" inom partiet.

Frågans behandling på kongressens plenum visar med all tydlighet, att den positiva inställningen under krigsåren vunnit terräng inom partiet. Flera talare anförde, att de tidigare varit motståndare till försvaret på grund av uppfattningen, att Sverige i varje fall icke kunde försvara sig men att de sedermera ändrat mening på denna punkt (Sandler, Möller, Rydén). Därjämte hävdades, att ungdomsförbundets angrepp mot försvaret under de senaste åren fått en prägel av principiell försvarsnihilism, som under inga förhållanden kunde

godtagas.[87] Branting och Thorsson uppträdde med stor energi för den ståndpunkt, som riksdagsgruppens majoritet intagit. Bland dem, som ville ändra programpunkten i den av motionärerna föreslagna riktningen, funnos både absoluta pacifister (Spak), principiella motståndare till försvar under bestående politiska och sociala förhållanden (Grimlund) och anhängare av åsikten, att ett försvar just för Sveriges del vore onyttigt (Vennerström). Kongressen beslöt med 134 röster mot 41 att bifalla programkommissionens utlåtande i fråga om såväl motivering som yrkande. Därmed hade partiet för första gången sedan försvarsfrågan kommit under mera ingående diskussion uttryckligt tagit avstånd från försvarsnihilismen.

Efter 1917 års kongress utträdde den kring ungdomsförbundet samlade falangen ur socialdemokratien och bildade det vänstersocialistiska partiet. Under en följd av år upphörde därmed försvarsfrågan att spela en väsentlig roll i den inre socialdemokratiska debatten.

★

I den givna redogörelsen ha de argument refererats, som av de skilda riktningarna särskilt framfördes i den inre debatten. Det återstår att lämna en mera samlad framställning av de motiv, de idéer, som framstå som utslagsgivande. Först skola de utpräglat antimilitaristiska — eller, om man så vill försvarsfientliga — ideologierna behandlas.

Det har ofta gjorts gällande, att en bestämd skillnad förelåg mellan ungsocialisternas och socialdemokratiska ungdomsförbundets ståndpunkter i försvarsfrågan. Det ligger utan tvivel en sanning i detta påstående, särskilt om man utgår från den period, under vilken de båda rörelserna starkast konkurrerade (omkring 1905—1910). Skillnaden mellan de praktiska slutsatser, som drogos, var dock ringa: försvarsväsendets fullständiga avskaffande krävdes av båda riktningarna, ehuru endast ungsocialisterna verkade för värnpliktsstrejk. Vidare bör beaktas, att en del av de synpunkter, som ungsocialisterna framförde, återkommo även hos ungdomsförbundet och att detta under senare år — sedan Höglund efterträtt Hansson som ledare och "Stormklockan" ersatt "Fram" — i själva verket i viss utsträckning återgick till ungsocialistiska argumentationslinjer. Man kan hos

båda de stridande riktningarna spåra en naturlig tendens att överbetona skiljaktigheter och bortse från likheter.[88]

Den ungsocialistiska uppfattningen i försvarsfrågan — som här beaktas blott för den tid före 1908 års kongress, då rörelsen kunde sägas utgöra en riktning inom socialdemokratien — kan studeras dels i "Brand" och "Nya Folkviljan", dels i ett fåtal flygblad och broschyrer; framför allt bedrevs propagandan på mindre möten och sammankomster, om vilka närmare uppgifter icke stå att erhålla.[89] Den ungsocialistiska rörelsen kan kännetecknas som antinationell och principiellt försvarsnihilistisk. De fosterländska idéerna betraktades som suggestionsmedel i överklassens tjänst och försvaret, hur det än var beskaffat, ansågs följaktligen som ett led i den kapitalistiska utsugningens organisation; ofta påstods, att försvaret främst var avsett att användas mot den "inre" fienden. Militarismen är, skrev "Brand", "den största förbannelse, som vidlåder våra nutida samhällen . . . fäderneslandet är liktydigt med överklassens liv och egendom . . . militarismen är sig lik överallt, vare sig den består av värnplikts- eller milisarmé, vare sig den är tillfinnandes i en s. k. fri republik eller i en despotiskt styrd stat".[90] Rörelsen ansåg sig representera den sanna marxismen och Marx' ord om att arbetarna sakna fosterland citerades ständigt. Fosterlandskärleken, heter det i en broschyr, är "en fras, en fördom . . . den dummaste av alla fördomar", i en annan betecknas den som "denna råa och förlegade känsla . . . som iklädd en nattrock, hoplappad av historiska notiser, skriker på torgen, skramlar i kasernerna, pöser i fåtöljerna och lyckligtvis dör av dumhet".[91] I regel synes man ha utgått från att krigen skulle försvinna med socialismens seger men tänkt sig möjligheten av att de redan dessförinnan skulle kunna göras omöjliga genom det internationella proletariatets aktion, närmast i generalstrejkens form. Stundom hävdades en i mera egentlig mening pacifistisk ståndpunkt. Det vore bättre för ett folk att underkuvas än att strida. Resignationen inför utländskt förtryck kunde till och med verka utvecklande. "I det undertryckta Finland har framstått en konst och en poesi, har framvuxit en känsla, en längtan och ett vemod, som aldrig skulle kunnat ersättas av de egenskaper, folkkaraktären skulle haft, ifall finnarna på gammaldags sätt hade försvarat sig med vapen."[92] Militarismen — varmed i regel

avsågs försvar överhuvud — angreps också som förråande och kulturförstörande. Den primitivt marxistiska tankegången ter sig som den dominerande men vid dess sida spela allmänt humanitära och pacifistiska tankegångar en stor roll.

Att skiljelinjerna mellan ungsocialismen och ungdomsförbundets uppfattning i försvarsfrågan icke alltid fasthöllos, framgår bland annat av att klubbar, representerande båda riktningarna, under över två år (januari 1905—april 1907) bildade en gemensam militäragitationskommitté, som anordnade möten och utgav broschyrer.[93] År 1906 publicerade kommittén en broschyr, "Socialism och militarism", som innehöll de vanliga ungsocialistiska synpunkterna. Här uppställdes frågan vad de fattiga hade för nytta av det land och den kultur, de uppmanades att försvara. "Vi äga ej en fotsbredd av vårt s. k. fädernesland och vad vår andel i kulturen beträffar så är den ringa eller ingen, ty kulturvärdena äro endast till för dem, som ha pengar." Försvaret sades vara till för att tjäna de härskandes ekonomiska intressen i den internationella konkurrensen och för att hålla det egna folket nere. I vissa broschyrer i försvarsfrågan, som ungdomsförbundet utsände — t. ex. Höglunds skrift "Ned med vapnen" 1905 — återfinnas ungefär samma tankegångar som ungsocialismen ständigt framförde. Förbundet spred också översättningar av utländska skrifter — t. ex. av Tolstoy och Maupassant — som ägde allmänt militärfientlig och pacifistisk men ingen specifikt marxistisk karaktär.

Efterhand utformades emellertid inom socialdemokratiska ungdomsförbundet en i viss mån särpräglad ideologi i försvarsfrågan, och den ungsocialistiska argumentationen avvisades såsom anarkistisk och icke-marxistisk. Framför allt kommer denna ståndpunkt till uttryck i "Fram", men den propagerades också i ett antal broschyrer av de ledande "ungdemokraterna". Den innebar i motsats till ungsocialismen ett erkännande av den nationella samhällsbildningens och fosterlandskänslans värde. Gång efter annan återkommer "Fram" till denna tanke och till kritik av den ungsocialistiska antipatriotismen. Fosterlandskänslan, skriver P. A. Hansson vid ett tillfälle, låter väl förena sig med internationalism.[94] "Den internationalism, som bäres upp av socialdemokratien vill endast sammanbinda nationerna och

förhindra dem att bekriga varandra." I en annan artikel polemiserade han mot en av en ungsocialist, A. Jensen, given tolkning av Marx' ord om arbetarens saknad av ett fädernesland.[95] Marx hade rätt, skrev Hansson, men hans uttalanden avsåge blott det faktum, att arbetarens klasställning icke influerades av nationella säregenheter, eftersom denna ställning i alla länder grundades på en internationell kapitalism. Marx' ord kunde alltså icke tagas till intäkt för en "flack antinationalism". Den verkliga marxismen vore icke likgiltig för "nationernas rätt till självständighet, lika litet som den tolererar en klass' eller en individs undertryckande". I andra artiklar av Sandler och Ström talades om att proletariatets nationalkänsla, som varit svag på grund av dess klassläge, växte med socialismens framträngande — socialismen betydde "nationalkänslans renässans" — och att en stämning av patriotism redan kunde spåras hos den socialdemokratiska ungdomen.[96]

Med denna ståndpunkt var en principiell försvarsnihilism, enligt vilken under inga förhållanden ett socialdemokratiskt parti borde inta en positiv ståndpunkt till försvaret, icke gärna förenlig. Kraven på avrustning motiverades främst därmed, att Sverige icke kunde försvara sig. På denna punkt anknöt ungdomsförbundet och den rent socialdemokratiska försvarsnihilismen överhuvud till den av radikaler och socialdemokrater uppburna riktning i Danmark, vars ståndpunkt sammanfattats i Hörups ord "hvad kan det nytte". Mest energiskt framfördes denna tanke i Fabian Månssons broschyr "Kan Sverige försvara sig"? (1907).[97] Månsson sökte visa, att Sverige, för att bli i stånd att försvara sig mot en stormakt, måste ge ut miljarder i engångsutgifter till örlogsstationer, flotta och fästningar och därefter uppbära en militärbudget om 800 miljoner årligen. Han kom därför — under ett nästan våldsamt betonande av sin principiella försvarsvänlighet — till slutsatsen, att det vore meningslöst "att förstöra landets ekonomi på att låtsas leka försvar", allra helst som försvaret kunde av överklassen användas för att säkra arbetarnas undertryckande. I "Fram" var denna tankegång ledmotivet i angreppen på försvaret.[98] Detta vore ineffektivt, innebure genom själva sin förefintlighet en krigsfara och kunde i kritiska situationer bli ett fåtalets värn mot flertalet. Med denna motivering hävdades på en gång en

viss patriotism, som inneslöt ett starkt avståndstagande från tanken på Sveriges uppgivelse inför en främmande makt, och en praktisk försvarsnihilism. Folkbeväpningssystemet ansågs ur den avgörande synpunkten lika odugligt som det bestående, i mera egentlig mening "militaristiska" systemet.

En teoretiskt nödvändig komplettering av denna form av försvarsnihilism var kravet på ett försvar av annan art än det militära. Dels följde man Brantings exempel och fordrade kulturella, politiska och sociala reformer, då dessa i och för sig skulle göra landet mera motståndskraftigt, dels krävdes kulturförsvarets utbyggande med åtgärder, som kunde hålla Sverige — och helst även andra länder — utanför krig: internationella skiljedomsavtal, neutralisering av Sverige och de skandinaviska länderna överhuvud, samverkan mellan arbetarna i alla länder till förhindrande av krig. Någon gång antyddes, att en neutralisering av Sverige skulle nödvändiggöra upprätthållandet av ett s. k. neutralitetsförsvar, d. v. s. en militär styrka, som vid krigiska konflikter skulle utföra vakttjänst samt om möjligt beivra neutralitetskränkningar och i varje fall konstatera, att sådana ägt rum för att möjliggöra deras beivrande på diplomatisk väg. Neutralitetsförsvaret, som enligt Hansson skulle bestå av "förstärkt polisvakt och inspektionsskepp", skulle draga endast obetydliga kostnader.[99]

Den refererade uppfattningen sammanfattades i andra upplagan av P. A. Hanssons skrift om ungdomsrörelsens syften, utgiven 1909, på följande sätt: "vi veta, att landets resurser icke räcka till för att skaffa det ett dugligt försvar. Vi fråga då: varför kasta bort de genom folkets svett och möda skapade resurserna till ett odugligt försvar? och vi kräva ett slut på vanvettet och att medlen användas till landets kulturella höjande. Men vi älska det fosterland vi gå att erövra och vi tåla icke att det göres ofritt. Därför söka vi samarbete med våra bröder, arbetarna i andra länder, som även de kämpa mot militarismen, för att arbetarna skola gemensamt, i kraft av sin organiserade styrka, genom mobiliseringsvägran, storstrejk och blockad, hindra krigen och tvinga staterna att lösa sina mellanhavanden på fredlig väg, genom mellanfolkliga skiljedomstolar o. dyl."[100] Denna motivering var emellertid icke den enda som användes. Den utför-

mades småningom under debatter inom ungdomsförbundet och strider med såväl ungsocialismen som den socialdemokratiska partiledningen. Det är betecknande, att Hansson i första upplagan av den citerade skriften, utkommen 1905, icke formulerade sin åsikt med samma precision. Och i den allmänna agitationen användes en rad skiftande argument mot militärförsvar. Hansson anförde själv i en artikel sju särskilda skäl mot militarismen: den ökade risken för krig, den ruinerade nationen, den hindrade framåtskridandet genom att omöjliggöra tillräckliga anslag till kulturella ändamål, den förstörde släktet, den pinade ungdomen, den vore ur försvarssynpunkt utan värde, den kunde bli ett vapen mot arbetarklassen.[101] Det förekom till och med, såsom vår redogörelse för kongressdebatterna visar, att en försvarsnihilistisk ståndpunkt motiverades med att Sverige icke erbjöde mera avsevärda fördelar framför andra länder.

Den för ungdomsförbundet typiska varianten av försvarsnihilism kan karakteriseras som praktisk, icke principiell. Något speciellt marxistiskt drag fanns tydligen icke i själva den grundläggande tankegången. Man erkände, åtminstone indirekt, att det för vissa länder vore rimligt att ha ett försvar. Sveriges ringa folkmängd och ogynnsamma militära läge ansågs ju vara det avgörande skälet mot ett svenskt försvar. Då ungdomsförbundets representanter åberopade sig på Marx var det dock icke blott därför att de ansågo sig följa Marx föredöme i fråga om lidelsefritt och realistiskt, "marxistiskt" tänkande. De betonade också, att de räknade med kollektiva, icke individuella aktioner, såsom väsentliga, och att de i socialismens seger sågo förutsättningar för en allmän fred. Den personliga värnpliktsvägran och den humanitära pacifism, som ungsocialisterna propagerade, sades ofta visa, att deras förkunnelse icke ägde den sant marxistiska inriktningen.

Med "Frams" nedläggande år 1912 blev "Stormklockan" i än högre grad än tidigare det socialdemokratiska ungdomsförbundets ledande organ. I tidningen intar, särskilt under åren kring 1914, den antimilitaristiska propagandan en utomordentligt bred plats. Klarast framlades dock den radikala linjen i försvarsfrågan i broschyrer av Höglund och andra. Den av Höglund, Ström och H. Sköld på hösten 1913 publicerade broschyren "Det befästa fattighuset" är överhuvud

den klaraste motivering för den försvarsnihilistiska ståndpunkten, som framlagts i vårt land. I det följande giva vi ett kort referat av denna framställning under betonande av att den är representativ för ett stort antal inlägg i broschyrer och tidningar.[102]

I "Det befästa fattighuset" lägges huvudvikten på de principiella synpunkterna. Av denna grund gå författarna, såsom i förordet betonas, icke in på frågan "om Sverige i dess egenskap av småstat verkligen kan försvara sig". Svaret på denna fråga anses icke avgörande för ståndpunktstagandet. Grundtanken i framställningen är att den svenska arbetarklassen icke ägde anledning att medverka till försvaret i ett kapitalistiskt Sverige. Denna tanke utvecklade Höglund både före och efter krigsutbrottet även i andra sammanhang i slagordsformade uttalanden.[103] "I den kapitalistiska staten", heter det i en broschyr från 1913, "befinner sig arbetaren som i fiendeland. Staten — det är de övre tiotusen, det är de besittande klasserna. Alla dess maktmedel gå ut på att kuva honom, hålla honom nere, hjälpa kapitalet att utplundra honom. Så är det överallt: i Sverige lika väl som i Ryssland eller Amerika." Och på sommaren 1915 skrev Höglund, att det föga inverkade på arbetarens läge under vilket kapitalistiskt system han befann sig och att hans ställning, vare sig ett försvar av Sverige lyckades eller ej, måste bli sämre än förut. Slutsatsen måste bliva: "intet krig för detta lands skull".

Denna förenklat marxistiska tankegång blir i broschyren i detalj motiverad. Den samtida militarismen är "innerst inne ingenting annat än ett kapitalistiskt affärs- och maktintresse". Det gäller för kapitalismen i ett land att få avsättning för det egna landets produktionsöverskott, att i kolonier kunna placera kapital mot god avkastning, att hävda sig i konkurrensen med andra länders kapitalister. Men framför allt tjänar militären politiska och sociala funktioner. "Försvaret avser i främsta rummet att utgöra kapitalistklassens försvar mot den *inre* fienden, kapitalherrarnas väpnade livgarde mot de utplundrade folkmassorna som börjat vakna till medvetande om sitt läge och nu under socialismens fana kräva sin rätt." Med socialismens seger skall krigets orsaker — klassmotsättningen — och därmed kriget självt försvinna. Häremot hade, framhålla författarna, anförts, att statsdrift av industrien kunde leda till ökad friktion sta-

terna emellan. Denna invändning saknade dock varje betydelse, ty med socialismens seger skulle själva staten avskaffas.

I ett särskilt avsnitt behandlas "klassamhällets Sverige". Här belysas den ojämna egendomsfördelningen, bristen på politisk demokrati och första kammarens motstånd mot sociala reformer, bristerna i den kulturella organisationen, militärutgifternas stora andel i budgeten och försvarets inverkan på samhällsekonomien över huvud. Sverige befinnes vara ett klassamhälle, en organisation inriktad på arbetarklassens undertryckande och utsugande. Det påstås till och med att Sverige hör till världens mest efterblivna länder, "jämte Preussen, Spanien, Ungern och Ryssland . . . reaktionens främsta fäste i Europa . . . ett eldorado för kapitalistiska utplundrare, skövlare, spekulanter, militarister och politiska bakåtsträvare och kompromissarier". Författarna återkomma därmed till sin principiella ståndpunkt, som får sin speciella tillämpning på Sverige. Socialdemokratiens mål kan nås endast genom "ett bekämpande och besegrande av den nu härskande samhällsklassen, bourgeoisien och dess samhälle, den nuvarande klasstaten. Men bourgeoisiens yttersta maktmedel och klasstatens sista värn . . . är i Sverige som annorstädes uteslutande militärmakten resp. den på militärmakten stödda statskuppen . . . Militärmakten är sålunda bourgeoisiens sista resurs och socialdemokratiens farligaste fiende . . . Socialdemokratiens hela militärpolitik måste gå ut på att undergräva och avskaffa klasstatens främsta maktmedel. Dess princip måste vara att till ett militärväsen i klasstaten får icke en man, icke ett öre beviljas. Här kan det ej bli fråga om att utbygga, ej heller att tolerera, ej heller att reformera, utan allenast detta enda: rasera."

Slutligen försvarades den antimilitaristiska politiken som den i sann mening fosterländska. Ty socialdemokratiens "kamp mot kapitalismen och militarismen, dess strid för vårt folks frigörelse från ekonomiskt och andligt slaveri är . . . den största fosterländska gärningen". De rika, som utplundrade folkets massa för att själva få leva i lyx, saknade däremot fosterlandskärlek. Deras valspråk vore: "Profit framför allt."

Tankegången i "Det befästa fattighuset" anknyter visserligen till synpunkter, som ofta förut framkommit i socialistisk agitation. Men

själva uppläggningen av problemet avviker i sin teoretiska extremism i viss mån från de varianter av försvarsnihilismen, som tidigare berörts. I huvudsak följes visserligen den linje, som dominerade den ungsocialistiska agitationen. Skriftens tendens kan sammanfattas i Marx' ord om att arbetaren icke äger något fädernesland. Men i olikhet med ungsocialisterna förklara sig författarna vara fosterlandsvänner, t. o. m. i motsats till försvarsivrarna verkliga fosterlandsvänner. Detta blir möjligt genom att socialismens mål skjutes i förgrunden: det gäller att skapa bättre förhållanden för det svenska folket; häri ligger den sanna patriotismen. På denna punkt resonerar man på samma sätt som "Fram" och den socialdemokratiska ungdomsrörelsen under tidigare år. Däremot användes — fullt konsekvent — icke argumentet om att Sverige icke kan försvara sig; det skulle i själva verket ha varit meningslöst att sammanställa det med argumentationen i övrigt. Om försvar ur arbetarnas synpunkt vore orimligt, tjänade det ju ingenting till att undersöka dess praktiska möjlighet. Den försvarsnihilistiska linjen blir alltså mera principiell än i t. ex. "Fram". I varje icke socialistiskt land måste samma argumentation som här fördes vara tillämplig. Frågan, om ej den svenska kapitalismen erbjöde så stora fördelar för arbetarna framför den ryska eller tyska, att ur denna synpunkt försvar kunde vara motiverat, berördes alls icke i broschyren, men det måste antagas, att denna fråga besvarades negativt — eljest hängde hela resonemanget i luften. Det utomordentligt starka betonandet av att militären egentligen vore att betrakta som ett försvar för överklassen mot underklassen — en tanke, som särskilt framhävdes i diskussionen av svenska förhållanden — var uppenbarligen en förutsättning för att frågan om försvarets värde för arbetarna under *bestående* förhållanden helt kunde lämnas å sido. — Det bör dock nämnas att Höglund och honom närstående partimän vid samma tid använde även helt andra argumentationslinjer; i den förut åberopade broschyren av 1913 hävdade exempelvis Höglund å ena sidan, att ett försvar för Sverige vore hopplöst, å andra sidan att ingen kunde antas vilja anfalla oss.

Mest representativ för den till försvaret mera positivt inställda riktningen inom partiet även under detta skede är utan tvivel Bran-

ting, som i regel framträdde som partiets talesman i riksdagsdebatterna och som på kongresserna var majoritetens ledare. I stort sett gav Branting uttryck åt samma principiella mening som i inläggen omkring år 1900.[104] Han utgick från att arbetarna även under bestående förhållanden hade intresse av att Sveriges självständighet bevarades och att ett militärt försvar för detta ändamål under vissa förhållanden kunde vara av avgörande betydelse, kanske främst för att avskräcka en eventuell angripare. Å andra sidan gjorde han gällande, att de socialt härskande klasserna voro benägna att av egoistiska skäl stärka militärväsendet utöver det nödvändigas mått och att de härvid förbisågo värdet för den nationella samhörigheten och därmed indirekt för försvaret av politiska och sociala reformer. "När ett folk känner, att det är herre i eget land, att det tas itu med de missförhållanden, under vilka det lider, att det styres med sin vilja och icke emot, ja, då växer också försvarsviljan", yttrade Branting i ett föredrag i Uppsala år 1913. Med utomordentlig skärpa vände sig Branting mot användningen av militär vid arbetskonflikter. "Vad som förgiftar militärfrågan," yttrade han i ett tal i riksdagen år 1906, "är, att vi icke få tänka oss vår armé använd endast mot de yttre fienderna, utan att det beklagligtvis emellanåt förekommit, att densamma eller delar av densamma kommenderats ut till tjänstgöring där det alltför mycket sett ut, som om den blivit använd till förmån för de härskande klassernas speciella intressen, till förmån för kapitalistiska intressen, till ett vapen i våra partistrider, icke blott till ett värn för det gemensamma fosterlandet."[105]

Stundom påpekade Branting under debatterna risken för att en ökning av försvarsbördorna också skulle medföra en ökning av en redan utbredd motvilja mot försvaret; i andra sammanhang, då det gällde att besvara anklagelserna emot socialdemokratien för bristande försvarsvilja, framställde han den försvarsfientliga tendensen inom partiet såsom obetydlig. Överhuvud visar en genomgång av Brantings inlägg i försvarsfrågan, att de taktiska synpunkterna starkt präglade desamma och att de alltså uppvisa tämligen olika nyansering vid skilda tillfällen; då någon ståndpunktsändring icke kan spåras, är det likväl utan intresse att närmare gå in härpå. Till sin

gamla tanke på övergång till ett folkförsvar, en milis, återkom Branting vid 1914 års riksdag, sannolikt under inflytande av Jaurès' år 1911 publicerade arbete i ämnet. Överhuvud anknöt Branting i försvarsfrågan ofta till Jaurès, vars idéer nära överensstämde med av Branting redan tidigare uttalade tankar.

Av betydelse för förståendet av Brantings principiella åsikter i försvarsfrågan äro särskilt en del uttalanden, som direkt eller indirekt kritisera den försvarsfientliga propagandan inom partiet. I en artikel i "Fram" år 1907 med titeln "Vart syftar antimilitarismen?" diskuterade Branting behandlingen av militärfrågan vid den samma år hållna internationella kongressen i Stuttgart och gav i sammanhang härmed en varning åt ungdomsförbundet för dess inriktning på antimilitaristisk propaganda.[106] Det av Hervé framförda förslaget om generalstrejk vid krigsutbrott kritiserade Branting såsom utopiskt och i sina konsekvenser ledande till anarkism. Även Jaurès' medlande ståndpunkt avvisades. I det hela ställer sig Branting helt solidarisk med den tyska ståndpunkten. Man finge icke räkna med att arbetarklassen, vare sig genom generalstrejk eller på annat sätt, skulle kunna hindra ett krigsutbrott. Att de svenska arbetarna lyckats göra en insats 1905 visade ingenting på denna punkt; ett tillfälle att hindra ett svenskt anfallskrig kunde icke väntas återkomma. Ett försök att förhindra försvar av det egna landets självständighet inginge överhuvud icke i Internationalens antimilitarism. Icke heller innebure denna ett anbefallande av en agitation som kunde nedsätta folkets eller arméns kraft gentemot ett eventuellt fientligt anfall. Tyskarna hade bestämt motsatt sig detta, ty de hölle på grundsatsen "att fria män och fria folk värna i yttersta fall med vapen i hand sin rätt och sin självständighet". Tillvaron av en sådan folkstämning är, fortsatte Branting, "ett värn mot våldets övergrepp och ett andligt sundhetstecken; försvinner den, må det kunna se ut som om fredsidén gjort en landvinning, men i verkligheten stå vi endast inför ett symtom av dekadans och upplösning". Då Internationalen i en resolution i Stuttgart talat om arbetarungdomens fostran i folkförbrödringens anda vore det fråga om "att inom värnpliktshären stärka den civila, humana och framstegsvänliga andans motståndskraft mot de ogynnsamma inflytelserna från drillens och den blinda

lydnadens militaristiska traditioner", icke om att demoralisera det egna landets försvar. Branting förutsatte, att det socialdemokratiska ungdomsförbundet förde en dylik "förnuftig" antimilitaristisk propaganda — sannolikt ville han härigenom påverka förbundet i avsedd riktning.

I slutet av sin artikel betonade Branting, att socialismens agitation icke finge koncentreras kring vissa specialfrågor. Tidigare hade man varit benägen att endast tänka på de ekonomiska centralproblemen och betrakta allt annat som bisaker. Nu funnes en tendens till överdrift i motsatt riktning; religionsfrågan, nykterhetsfrågan och militärfrågan sattes av vissa riktningar i paritet med huvudfrågan: socialismens kamp mot kapitalismen. Det gällde att i stället inrikta sig på helheten av socialdemokratiens fordringar och att bedöma medlen ur denna synpunkt. "Anlägges den måttstocken så synes mig klart att kampen mot militarismen är mera utsiktsfull och löftesrik ju bestämdare den markerar sin vilja att i sitt rensnings- och uppsiktsarbete vara oblidkelig mot militära missförhållanden, men icke på något sätt kompromet terar landets eventuella försvarskraft för neutralitet eller existens."

I sitt förut nämnda föredrag i Uppsala år 1913, "Fosterländsk politik", vände sig Branting både mot rustningsivrarna, som han anklagade för att glömma de sociala reformernas försvarspolitiska betydelse, och mot dem, som krävde försvarets slopande. Tanken på "ett vapenlöst kulturförsvar", d. v. s. den av socialdemokratiska ungdomsförbundet sedan länge hävdade linjen, betecknades som utopisk och sades ha "sitt huvudsakliga stöd på de marker, där syndikalismens och anarkismens fraser härska". Ett parti, som vill tas på allvar, måste, yttrade Branting, "uppställa sådana mål, som det *vill* genomföra, om det har makt". Han utgick alltså från att ungdomsförbundets program icke kunde tänkas avsett att läggas till grund för praktisk politik. Satsen "arbetaren har intet fosterland" stode i strid mot andan i hela internationalen och hade i själva verket övergivits av Marx själv, då han talade om den fara, som Ryssland utgjorde för Europas fred och frihet.

"Det befästa fattighuset" kritiserades av Branting med utomordent-

lig skärpa.[107] Ordet militarism brukades i skriften, framhöll Branting, "både som beteckning på den kastanda och brutalitet, som så starkt kännetecknar en här, vilken hålles skild från det övriga folket som en stat i staten, men även som liktydigt med allt militärväsen överhuvud". På detta sätt blev det möjligt att insmuggla försvarsnihilism i angreppen på militärväsendets brister. Internationalens teser hade fullkomligt vantolkats, bland annat genom att kravet på avväpning tolkades som syftande på isolerad avrustning, då det i själva verket vore fråga om gemensam successiv avrustning. Den svenska socialdemokratien vore icke solidarisk med den i broschyren framförda uppfattningen. Detta måste, framhöll Branting, med kraft uttalas, ty broschyren vore ägnad att utgöra en guldgruva för rustningsivrarna i kampen mot partiet. Om svenska folket inbillades att socialismens verkliga kärna vore "att med starrblind fanatism ropa på ögonblicklig *rasering* av varje militärt skyddsvärn för nationens existens, då har man sannerligen gjort ojämförligt mycket mera för att förlama och fördröja vår framryckning än alla våra konservativa och liberala motståndare med sina varningsrop mäktat åstadkomma".

Stundom framfördes, särskilt i början av det behandlade skedet, tanken, att en på den allmänna värnplikten byggd armé kunde vara värdefull just ur socialistisk synpunkt som ett värn mot en överklass, som ville slå ned socialismen, eventuellt till och med som ett medel för en socialistisk aktion. Här kastades alltså den vanliga tankegången om; militären betraktades som en tillgång för arbetarklassen, icke för kapitalismen. På ett pregnant sätt gav Lidforss, som överhuvud ställde sig på en klart försvarsvänlig ståndpunkt, uttryck åt denna uppfattning i ett förstamajtal år 1905: "skulle den antimilitaristiska andan mot förmodan leda till praktiska resultat i vårt land, så skulle detta till sist leda därhän, att de reaktionära i avgörandets stund förfogade över ett efter alla konstens regler utbildat och absolut pålitligt soldatmateriel, medan socialdemokraterna stodo i det närmaste värnlösa. Att något sådant skulle vara önskvärt, kan jag ej föreställa mig. Jag tror därför, att den socialdemokratiska ungdomen gör klokt i att mottaga den gratis undervisning i vapnens bruk, som staten är nog vänlig att beskära dem, ty den dag *kan* komma, då de få användning för dem mot det Ryssland, som dväljes inom Sveriges grän-

ser".[108] Lidforss betonade dock, att han avsåg endast självförsvar från arbetarklassen. Såsom av vår framställning framgår, fick detta motiv för försvar aldrig större betydelse; under senare år skymtar det blott någon gång i debatten om skytterörelsen.

Till de mera principiellt utformade motiveringarna för en positiv inställning till försvaret hör en artikel av Gustaf Steffen, "Militarismen och socialismen", publicerad i "Tiden" år 1911.[109] Liksom Branting i den nyss refererade artikeln ingick Steffen på oklarheten i begreppen militarism och antimilitarism. Han själv sade sig vara antimilitarist i den meningen, att han ville bekämpa allt i militärväsendet, som strede mot demokratismens och socialismens anda, men bestämd motståndare till den antimilitarism, som ville avskaffa landets försvar. Den senare utgjorde icke alls, såsom dess anhängare påstodo, ett medel till krigets bekämpande, den vore icke ens, mera generellt sett, ett medel mot militarismen, vare sig ordet togs i den ena eller den andra betydelsen. Tvärtom: en svensk avrustning skulle icke leda till militarismens slut i Sverige utan till "det svenska folkets inorganisering genom militärt tvång uti en främmande stats militärväsen . . . två års värnplikt och militärslaveri under utländska officerare . . ." Ingen människa kunde avsäga sig våldsutövning oberoende av grannens vilja. "Vill denne slåss, så måste jag slåss med honom — eller bli hans slav. Och är jag hans slav, så hör det till slaveriet, att han kan tvinga mig att slåss i hans tjänst." Men ett försvar vore också ur en mera speciell synpunkt nödvändigt i ett land på utveckling mot demokrati och socialism liksom i ett ungt socialdemokratiskt samhälle. I en sådan stat vore en kontrarevolution med utländsk hjälp en aktuell fara, den vore "under århundraden ett lätt byte för socialreaktionärt sinnade inre och yttre fiender". Även om världsfreden bleve internationellt organiserad skulle länge en militärmakt vara nödvändig, ty freden komme att ha mäktiga fiender "icke minst därför att det är en på socialismen baserad samhällsordning som ytterst betingar freden". Till den vapenmakt, som krävdes för fredens betryggande, måste varje medlem av fredsförbundet bidra. Steffen slutade med att begära ett rationellt och realistiskt tänkande i denna fråga. De extrema "antimilitaristernas" förslag förklarades vara lika meningslösa som medel till fred "som katoliker-

nas processioner och böner, använda såsom botemedel mot kolera eller jordbävning".

Två unga medlemmar av partiet sökte i 1915 års årgång av samma tidskrift uppvisa försvarsnihilismens ohållbarhet från rent marxistiska utgångspunkter.[110] Möller tog till granskning upp det från Marx hämtade slagordet "arbetarna ha intet fädernesland". Han konstaterade, att Marx omedelbart efter denna sats i "Kommunistiska manifestet" skrivit, att "då proletariatet närmast måste erövra den politiska makten, upphöja sig till den nationella klassen samt konstituera sig självt som nation, så är det ännu nationellt, om också ingalunda i samma mening som bourgeoisien". Marx skulle sålunda, ytligt sett, kunna åberopas både av försvarsnihilister och nationalister inom socialismen. Men Marx hade i själva verket blott menat, att arbetarna som klass icke hade något fädernesland, lika litet som borgarna i egenskap av internationellt existerande klass. Detta hindrade icke, att de enskilda arbetarna hade ett fädernesland och att varje lands arbetarklass inriktade sig på verksamhet inom sitt eget land för att där bli härskande klass, d. v. s. identifiera sig med nationen. Enligt denna tolkning hade Marx' uttalanden intet att göra med försvarsfrågan. Denna måste däremot bedömas på grundval av den av socialismen allmänt erkända principen om nationernas självbestämningsrätt. Enligt denna hade varje nation rätt att försvara sin okränkbarhet och socialismen måste sålunda rent principiellt vara försvarsvänlig. Tidigare hade Socialdemokratiska ungdomsförbundet erkänt detta och dess praktiska försvarsnihilism hade baserats endast på uppfattningen att Sverige icke kunde försvara sig. Med en förändrad åsikt om Sveriges försvarsmöjligheter hade många äldre medlemmar av ungdomsförbundet (bland dem Möller själv) uppgivit sin försvarsnihilistiska hållning.

Från stora teoretiska perspektiv utgick Engberg i sin analys av marxismens ställning till försvarsfrågan. Han grundade sina slutsatser på en uppfattning om den materialistiska historieuppfattningens innebörd. Enligt denna måste ett internationellt rättsförhållande troget korrespondera mot ett internationellt ekonomiskt förhållande. Den bestående internationella situationen hörde samman med den

kapitalistiska ordningen. "Vägen ut ur ett rättsförhållande, vari staterna lura på varandra som vilddjur under en av inga skrankor hämmad brutalitet i kampen för tillvaron, sammanfaller alltså enligt marxismens åskådning med vägen ut ur det privatkapitalistiska produktionssystemet." Enligt vad Engberg kallade den modifierade marxismen — vilken i motsats till den outrerade marxismen sades erkänna den medvetna mänskliga verksamhetens möjlighet att inverka på produktionssättet — kunde en mellanfolklig fred successivt förberedas genom målmedveten ekonomisk politik: "den fredspolitiska linjen sammanfaller med den socialpolitiska". Men det vore meningslöst att söka åstadkomma fred utan ändring i produktionssättet. Därför vore försvarsnihilismen oförenlig med marxismen; den vore "en kråkvinkelsförkunnelse om att det skulle vara möjligt att upphäva den internationella anarkien utan att först avlägsna det produktionssystem, varur den med obeveklig nödvändighet framgår". Marxismens ställning till fredsproblemet vore diametralt motsatt försvarsnihilismens. "Enligt marxismen åvägabringas avväpningen tack vare upphävandet av den internationella våldsanarkien; enligt försvarsnihilismen åvägabringas upphävandet av den internationella våldsanarkien tack vare avväpningen." Det väpnade försvaret måste betraktas som en hård nödvändighet så länge kapitalismens välde fortbestode. Först med kapitalismens undanträngande kunde en avveckling av försvaret tänkas. Som ett uttryck för denna uppfattning och därmed som ett stycke "tillämpad vetenskap" föreslog Engberg följande formulering av programpunkten i försvarsfrågan: "En till slutlig allmän avväpning syftande successiv minskning i försvarsbördorna i samma mån som genom det privatkapitalistiska produktionssystemets omgestaltning i socialistisk riktning den internationella våldsanarkien övervinnes och därmed ökade fredsgarantier erhållas."

Engbergs uppsats är ett intressant uttryck för en vanlig variant av marxistisk tankegång. På ett tämligen komplicerat sätt fastslås här, att försvaret bör stå i relation till krigsrisken. Utgångspunkten är att de internationella förhållandena, liksom allt annat, äro beroende av, eller riktigare, äro ett uttryck för det härskande produktionssättet. För närvarande antas detta betinga krig och ett starkt försvar; i framtiden väntas så icke vara fallet. Socialdemokratien skall arbeta i

utvecklingens riktning, d. v. s. för minskning av försvarsbördorna allteftersom kapitalismen omgestaltas. Med alldeles samma motivering borde tydligen socialismen ha verkat för ett ökat försvar under ett tidigare skede, då kapitalismen höll på att växa sig stark i stället för att avtyna; den borde likaledes i länder och under tider, då kapitalismen blomstrade, verka för kapitalkoncentration, utarmning av proletariatet o. s. v. Tankegången blev tydligen möjlig att använda endast på grund av att den kombinerades med föreställningen om kapitalismens förestående avveckling.[111]

En liknande uppfattning framfördes något senare av en annan socialistisk teoretiker, Karleby.[112] Försvarsnihilismen förklarades "med alla sina radikala later" vara "en typiskt borgerlig företeelse". Den fattade nämligen icke "militärväsendets karaktär av nödvändigt uttryck för klassamhällets och klassväldets behov, vilket kan försvinna först med klassamhället självt". Enligt sant marxistisk uppfattning kunde avväpning genomföras först med klassamhällets störtande. "Men under den övergångsperiod mellan det moderna kapitalistiska och det fullt utbildade socialistiska samhället, vilken nämnes proletariatets diktatur, måste militärmakten liksom den offentliga makten överhuvud bliva ett vapen i de socialistiska gruppernas händer, ett värn mot en obstruerande, statskuppslysten borgarklass . . ."

Den positiva linjens seger över den med ny motivering framförda avrustningstanken

Det ovillkorliga erkännandet av den nationella enhetens värde har i allt högre grad blivit en medveten och ständigt betonad förutsättning för den svenska socialdemokratiens verksamhet. Ännu i början av 1900-talet funnos inom partiet grupper och riktningar, som icke gjorde detta erkännande eller tvekade inför det. Ungdomsförbundets försvarsnihilistiska propaganda uppbars visserligen icke av en antipatriotisk tankegång men det starka särskiljande, som stundom skedde

mellan det bestående Sverige, som sades vara ett kapitalismens och utsugningens förlovade land, och det framtida socialistiska Sverige, innebar ett slags villkorlighet i fosterlandskänslan. Efter partisprängningen 1917 och den kort därefter genomförda demokratiseringen av det svenska statsskicket möter knappast någonsin i debatten en reservationsfylld eller tveksam fosterländskhet. Under den följande tiden, kännetecknad av socialdemokratiska framgångar och höjning av arbetarklassens ställning, blir patriotismen allt oftare och allt klarare markerad. Redan under 1920-talet förekom på vissa håll, att den svenska fanan fördes samman med Internationalens röda fana i demonstrationstågen, och på 1930-talet blev detta regel.[113] Partiets ledande män ha i sina nationella tal skilt sig från de borgerliga partiernas representanter främst därigenom, att de starkare framhävt, att samhörighetskänslan måste komma till uttryck i arbete för sociala reformer och kulturella framsteg, som förbättra de fattiga folkgruppernas läge och minska de ekonomiska olikheterna. I sitt tal på Svenska flaggans dag år 1922 betonade Branting denna enhet av nationell och social känsla.[114] Samma tanke återkommer i det tal vid motsvarande tillfälle, som P. A. Hansson höll år 1934: "Fosterlandskärleken är och kan icke vara villkorlig. Den finns i oss, den leder och driver oss, den är mäktigare än någon annan makt. Just därför böra dess flöden förenas till en samlad svenskmannagärning, för att göra det svenska fosterlandet till ett tryggt hem för alla svenskar, på samhörighetens fasta grund."[115] Ofta har uttalats, att demokratien och den sociala välfärdspolitiken givit arbetarklassen skäl att känna fosterländskt på ett annat sätt än tidigare.

Den internationalistiska ideologien har kunnat bestå vid sidan av den patriotiska. Uttrycket, att litet internationalism för bort från fosterlandet, medan mycket internationalism för tillbaka till det, har otaliga gånger citerats i socialdemokratiska uttalanden. Vad som egentligen menas härmed, och med den ständigt betonade internationalismen överhuvud, låter sig knappast entydigt fixera. Hos många har säkerligen den marxistiska tankegången om en internationell klasskamp, förd av proletariatet mot bourgeoisien, varit levande, ehuru man icke dragit extrema konsekvenser härav; det har ej erbjudit någon svårighet att kombinera denna synpunkt med tanken på nationell sam-

hörighet, eftersom konkreta problem, krävande en precisering av åsikterna, på detta område icke uppstått. Det allmänna intrycket av den socialdemokratiska debatten är likväl, att internationalismen i denna mening blivit av ständigt mindre betydelse som ideologisk faktor, vilket sammanhänger med att de stora marxistiska perspektiven överhuvud trängts i bakgrunden och att de förhoppningar, som tidigare fästes vid en internationell arbetaraktion, försvagats genom den nationella sammanhållningens triumf under världskriget. Samarbetet mellan de socialdemokratiska partierna i olika länder har fortsatt, men Internationalens resolutioner ha undergått en påtaglig värdeminskning som direktiv för de skilda partierna.

Ofta lär med internationalismen blott ha avsetts vilja till och tro på ett mellanfolkligt fredstillstånd av tryggad och varaktig art. Den samtida resignerade socialdemokratien har varit benägen att se den världsfred, marxismen tänkte sig först efter arbetarklassens triumf, som möjlig redan under bestående förhållanden, före socialismens seger. Såsom norm för handlandet har internationalismen då betytt ett avståndstagande från all nationalism och chauvinism, d. v. s. från försök till nationell självhävdelse, som icke ansetts förenliga med för den mellanfolkliga samvaron godtagna principer, och önskan att i utrikespolitiken tillämpa dessa principer.[116]

Då i Sverige intet parti av betydelse företrätt en aggressiv nationalism, har socialdemokratien därför icke intagit en mera särpräglad hållning. I den enda fråga om svensk territoriell expansion, som förelegat — Ålandsfrågan — var det naturligt för partiet att med stöd av principen om folkens självbestämningsrätt ansluta sig till en aktiv politik; Branting blev såsom statsminister den svenske politiker, vars namn starkast knöts samman med kravet på Ålands förening med Sverige. Att söka genomdriva detta av Finland och Nationernas förbund avvisade krav med vapenmakt tedde sig lika orimligt för de borgerliga partierna som för socialdemokratien. Den absoluta neutralitetspolitiken under det finska frihetskriget 1918 upprätthölls av den liberalsocialistiska regeringen under angrepp från högern. Delvis bestämdes partiets politik i detta fall av osäkerhet inför det röda upproret, som på vissa håll ansågs vara en klasskamp i Marx' mening,

på andra betraktades som främst ett ryskt-kommunistiskt försök att nedslå det fria Finland. Beslutet om inträde i Nationernas förbund genomdrevs av de båda vänsterpartierna, men sedermera verkade även de andra större partierna för landets kvarstannande i förbundet. Socialdemokratiens hållning i denna fråga har huvudsakligen kännetecknats av en relativt stark tro på förbundets möjligheter. Man hoppades länge, att förbundet skulle genomföra en nedrustning eller en allmän avrustning och att under förbundets ledning en revision av de på världskriget följande frederna skulle genomföras. Mot dessa freder riktades på socialdemokratiskt håll kritik, även om angreppen icke fingo samma skärpa som på de håll, där en tysk seger ansetts önskvärd. Det kan med fog påstås, att socialdemokratien i fråga om Nationernas förbunds förmåga att bevara freden länge hyst lika överdrivna föreställningar, som tidigare knutits till värdet av internationella aktioner från arbetarklassens sida. Till icke ringa del ersatte förbundet Internationalen som stöd för en optimistisk ideologi i utrikesfrågor. Detta förhållande sammanhänger uppenbarligen med socialdemokratiens allt bestämdare inriktning på demokratiens befästande och på en reformpolitik utan socialiseringsåtgärder eller snabba och genomgripande förändringar överhuvud. Men det står också i samband med att arbetarpartierna efter kriget i en rad stater fingo en annan maktställning än förut och alltså kunde väntas medverka i förbundets ledning.

I försvarsfrågan försvinner med 1917 års partisprängning en linje definitivt ur partiets debatter: den principiella försvarsnihilismens. Avrustningstanken kom efter några år att ånyo samla en betydande riktning, men den motiverades då icke med de allmänna marxistiska synpunkter, som i ungdomsförbundets propaganda efter hand blivit starkt framträdande. Själva ordet försvarsnihilism kom under den följande tiden att användas blott i förklenande mening; de, som i slutet av 1920-talet verkade för isolerad nationell avrustning, avvisade beteckningen. Den hätska och brutala fraseologi, som ofta brukats av de negativt inställda i försvarsdebatterna, möter blott i sällsynta fall under detta skede. Uttryckssättet modererades i än högre grad än de sakliga åsikterna.

Under tiden 1917—1925 framträdde icke starkare motsättningar

i försvarsfrågan inom partiet. Så länge kriget varade, var man ense om upprätthållandet av 1914 års härordning; samarbetet mellan liberaler och socialdemokrater i regeringen efter 1917 års val förutsatte enighet i denna punkt. Efter världskrigets slut stå två tankegångar i förgrunden. Då den internationella fredsorganisationen, som förberetts under kriget, fick formen av ett Nationernas förbund, ställde man sig hoppfullt avvaktande till detta förbunds inflytande på försvarspolitiken.[117] Förbundet skulle organisera freden, eventuellt genom att ställa de huvudsakliga militära maktmedeln i sin tjänst. En minskning av försvaret borde med tanke på förbundets betydelse omedelbart kunna ske; småningom kunde en mera fullständig nedrustning genomföras under förbundets ledning. Men en ögonblicklig avrustning kunde ej komma i fråga, dels på grund av att förbundets arbete ännu ej kunde bedömas, dels emedan förbundet kunde ha behov av enskilda staters militära maktmedel. Enligt en kompletterande tankegång var det internationella läget, oberoende av Nationernas förbunds tillkomst, sådant, att ett krig — i varje fall ett krig, som hotade Sverige — under en lång tid framåt vore osannolikt. De stora militärmonarkierna voro besegrade och själva den militaristiska principen hade därigenom diskrediterats. Frederna hade, även om de på många punkter voro hårda, utplånat en del krigsanledningar, särskilt genom att principen om folkets självbestämningsrätt i stor utsträckning tillämpats. De demokratiska och socialistiska rörelserna hade vunnit ökade möjligheter att göra sig gällande och på många håll fått större anslutning: detta ansågs vara en seger för fredsviljan. Den nya ryska regimen troddes ha övergivit alla planer på världsrevolution och vara inriktad på fredligt arbete. Och kanske allra väsentligast: efter världskriget måste komma en tid av återhämtning. I ett anförande i en försvarsdebatt år 1920 sammanfattade Branting skälen för en optimistisk syn på fredsutsikterna: "Det kan . . . icke förnekas, att den krigströtthet, som går över världen, och som inom alla nationer, segrande och besegrade, är mycket, mycket stark, måste göra sig gällande . . . Nu har avspänning ägt rum . . . Och vi ha därjämte fått skapad en föranstaltning, detta nationernas förbund, som må nu lida av brister och ofullkomligheter i början, men dock medför nya möjligheter till att genast från deras begynnelse kunna taga hand

om uppkommande konflikter och avveckla dem på sådant sätt att det kan bli ett biläggande, som folkets stora flertal å ömse sidor önskar . . ."[118]

Utifrån dessa riktlinjer fördes den socialdemokratiska försvarspolitiken. Vänstersocialistiska riksdagsmotioner om utredning rörande avrustning avvisades vid upprepade tillfällen under socialdemokraternas medverkan; under debatterna uttalade partiets representanter, att nationalitetsprincipen måste värnas, att en isolerad avrustning vore en orimlighet och att endast vid upprättandet av en överstatlig rättsordning avskaffandet av de enskilda staternas försvar vore tänkbart.[119] Efter krigets slut voro alla partier ense om att rustningarna kunde nedskäras; socialdemokraterna gingo längre än de borgerliga partierna, med undantag för vissa grupper inom det liberala partiet. Redan vid 1919 års riksdag begränsades värnpliktstiden provisoriskt och nedskärningar i försvarsbudgeten företogos. Inför nyvalen till första kammaren på hösten 1919 uttalade partiet sina förhoppningar om det bestående militärväsendets avskaffande i samband med upprättandet av ett nationernas förbund.[120] "Det är knappast tänkbart, att de civiliserade europeiska folken som överallt infört en demokratisk ordning och tagit sina öden i egna händer, någonsin skola återfalla i en politik, som med obeveklig logik måste framkalla nya, än värre katastrofer av samma art som den världen nu upplevat." En betydande minskning av försvarsbördan borde omedelbart genomföras. I november samma år tillsatte den liberalsocialistiska regeringen en försvarsrevision, som förutsattes skola föreslå en i förhållande till 1918 års härordning begränsad försvarsorganisation; kommitténs arbete tog över tre år i anspråk. Vid de följande riksdagarna fattades nya beslut om provisoriska inskränkningar av 1914 års härordning. I riksdagsdebatterna anförde de socialdemokratiska talarna synpunkter av den art, som nyss berörts; inga yrkanden om en isolerad svensk avrustning framställdes.[121] I fråga om den frivilliga skytterörelsen vidhöll partiet sin principiellt avvisande hållning med motiveringen, att rörelsen vore onödigt kostsam och av ringa värde ur militär synpunkt.[122]

Den programkommission, som till 1920 års kongress framlade förslag om revision av partiprogrammet, utgick från att den förändrade internationella situationen påkallade nya riktlinjer i försvarsfrågan.[123] Programpunkten rörande utrikespolitik och försvar, som borde sättas som sista punkt, nr XVII, efter de inrikespolitiska frågorna, skulle enligt kommissionens förslag först innehålla ett uttalande mot den hemliga diplomatien och om folklig kontroll över utrikespolitiken. Kommissionen ansåg, att "den hemliga diplomatien ... står obarmhärtigt avslöjad som en av de största farorna för mellanfolkligt samförstånd och fredlig ordning". Därefter skulle fordran på ett demokratiskt folkets förbund införas. Det folkförbund, som vid tiden för förslagets avgivande höll på att organiseras, kunde visserligen icke helt anses motsvara detta krav, men det innebure dock ett framsteg och borde därför stödjas av socialdemokratien som ett första försök i rätt riktning. De gällande kraven på en internationell rättsordning, skiljedomsavtal och neutralisering av de skandinaviska länderna bleve genom folkförbundet meningslösa eller överflödiga. Icke heller borde det nya programmet uppta tanken på internationell samverkan av arbetarorganisationerna mot kriget, ty denna fråga sammanhängde ej med det svenska partiets politiska program utan med dess arbete inom Internationalen. Slutligen borde programmet innehålla orden: "Internationell ordningsmakt. Avväpning." En under folkförbundets ledning stående militär organisation vore tillsvidare nödvändig. En principiell försvarsnihilism kunde sålunda icke komma i fråga. Men den internationella ordningsmakten skulle garantera nationernas självbestämningsrätt och därmed bortfölle skälen för att upprätthålla ett nationellt militärväsen. "Programpunktens logiska slutkrav" måste därför bli "avväpning". Enligt denna tankegång skulle alltså en svensk militärorganisation, som inginge i en internationell ordningsmakt, icke räknas som försvar i egentlig mening. I det följande yttrade kommissionen, att avväpningen blivit ett aktuellt krav och att partiet borde verka för dess realiserande nationellt likaväl som internationellt. Socialdemokratien måste "i de skilda länderna arbeta på initiativ från parlament och regeringar till överenskommelser om avväpning och sam-

tidigt kräva kraftiga reduktioner av det nationella militärväsendet såsom förberedelse till den allmänna och fullständiga avväpningen".

Endast de sist berörda momenten i kommissionens förslag blevo på partikongressen föremål för starkare meningsskiljaktigheter. I anslutning till ett yrkande inom kommissionen av Engberg föreslog partistyrelsen, att det i punkten skulle talas ej om avväpning utan om avskaffande av allt militärväsen, som icke behövdes för den internationella ordningsmakten; Hansson, Möller och Sandler, som utformat kommissionens betänkande, reserverade sig. Engberg yttrade i debatten, att man omöjligen kunde bredvid kravet på internationell ordningsmakt sätta ordet "avväpning". Han godtog alltså icke kommissionens mening, att avväpning icke hade med den internationella militärorganisationen att skaffa. I sitt svar till Engberg gick Hansson på en linje, som icke kan utläsas ur programkommissionens utlåtande. Han anförde nämligen, att avväpning innebure även avskaffande, då så bleve möjligt, av den internationella ordningsmakten. Frågan remitterades till redaktionsutskottet, enligt vars enhälligt antagna förslag punkt XVII i programmet fick följande lydelse:

"Folklig kontroll över utrikespolitiken. Den hemliga diplomatien avskaffas.

Ett demokratiskt organiserat folkens förbund.

Internationell ordningsmakt och avrustning."

Efter beslutets fattande avgav en medlem av redaktionsutskottet, Karleby, en förklaring om att han önskat införande av "ett uttryck för en positiv försvarspolitik" i programmet, men avstått från ett yrkande, då utskottet — till vars medlemmar hörde Branting och Hansson — varit enigt om att en sådan politik icke vore oförenlig med den föreslagna och redan antagna formuleringen. Förklaringen visar, att olika meningar kunde uppstå om programpunktens tolkning. Det är i själva verket möjligt att inom den fortfarande kvarstående formuleringen inrymma i hög grad skiftande uppfattningar. Avrustningen kan betraktas som ett slutmål, som blott står att vinna genom internationellt samarbete, och då står en positiv försvarspolitik, till och med ett stärkande av försvaret, i överensstämmelse med programmet. Ordet "avrustning" kan också läsas som "isolerad avrustning" och då kan arbetet för en omedelbar svensk av-

väpning anses programenligt. Det är vidare oklart, om avrustning måste innefatta även avskaffande av den internationella ordningsmakt, som tänkes organiserad, eller om tvärtom avrustningen skall äga rum i samband med upprättandet av denna ordningsmakt. Då formuleringen är "internationell ordningsmakt och avrustning" synes det dock ligga närmast till hands att godta det sistnämnda alternativet, d. v. s. att i likhet med programkommissionen se ett nationellt bidrag till den internationella ordningsmakten som något som faller utanför militärförsvaret i egentlig mening.

I mars 1923 avgav försvarsrevisionen sitt betänkande.[124] Enligt den av mellanpartierna bestående majoritetens förslag skulle försvarskostnaderna bli omkring 123 miljoner; motsvarande siffror voro för högerns förslag 136 och för socialdemokraternas icke fullt 100 miljoner. 1914 års härordning skulle, beräknades det, vid denna tid ha kostat över 180 miljoner. Socialdemokraterna föreslogo i regel lägre värnpliktstider än övriga riktningar inom revisionen; så t. ex. skulle enligt deras förslag den ordinarie värnpliktstiden vid infanteriet vara 180 dagar under det att revisionen i övrigt föreslog 255 dagar.

I den socialdemokratiska reservationen — undertecknad av Johan Nilsson, Wigforss, Victor Larsson och Engberg — blev frågan om möjligheten av en fullständig avrustning icke närmare diskuterad. Det framhölls endast i korthet, att de förhoppningar om varaktig fred och folkförsoning, som starkt framträtt under åren efter världskrigets slut, icke gått i uppfyllelse; en isolerad nationell avrustning synes av detta skäl ha för reservanterna framstått som otänkbar. I sin kritik av kommittémajoritetens ståndpunktstagande och i sin motivering för det egna förslaget anförde reservanterna framför allt, att Sveriges försvarspolitiska läge likväl vore långt bättre än före världskriget och att därför en avsevärd nedskärning av försvarsordningen vore rimlig. Därjämte åberopades på olika punkter mera speciella, delvis militärtekniska skäl. Beträffande framtida möjligheter av ökade krigsrisker uttalade reservanterna, att dessa vore ytterligt svåra att bedöma och att därför försvaret borde göras så elastiskt som möjligt, d. v. s. det borde givas en sådan karaktär, att en utvidgning icke stötte på alltför stora svårigheter och medförde

alltför stor tidsutdräkt. I närvarande läge behövde man icke räkna med direkt anfall från någon makt.

Vid 1924 års riksdag framlade ministären Trygger förslag till försvarsväsendets ordnande. Förslaget var, såsom starkt betonades, avsett att tjäna till grund för en samförståndslösning. Kostnaderna hade beräknats icke skola överstiga de under det gällande provisoriet utgående, d. v. s. 138 miljoner kronor. I olika hänseenden sökte man tillmötesgå de skilda meningar, som framförts; så t. ex. föreslogs värnpliktstiden vid infanteriet till 195 dagar (mot försvarsrevisionens 255) och vid artilleriet till 240 dagar, d. v. s. samma tid, som socialdemokraterna i revisionen föreslagit (mot majoritetens 350 dagar). Det visade sig emellertid redan vid remissdebatten om regeringsförslaget, att anslutning icke kunde uppnås kring detsamma. En socialdemokratisk motion, som nära anknöt till reservationen inom revisionen, lades till grund för arbetet inom det särskilda utskott, som tillsattes för att bereda försvarsfrågan. Vid avgörandet i slutet av maj följde första kammaren en högerreservation, som byggde på regeringsförslaget, under det andra kammaren antog utskottets förslag, som i huvudsak följde den socialdemokratiska motionen. Då någon sammanjämkning icke ansågs möjlig, förföll frågan.

Debatterna vid 1924 års riksdag äro ur ideologisk synpunkt av ringa intresse och skola därför endast i största korthet beröras.[125] Ledmotivet i de socialdemokratiska inläggen var tanken, att läget förbättrats i så hög grad, att en betydande nedrustning utan fara kunde genomföras. I anslutning härtill uttalades, att försvaret borde vara ett neutralitetsförsvar, d. v. s. avsett blott att beivra neutralitetskränkningar; häremot invändes, att en skillnad icke rimligen kunde göras mellan neutralitets- och självständighetsförsvar, ty en neutralitetskränkning, som icke kunde tillbakavisas, bleve automatiskt ett hot mot självständigheten. Vad som framför allt bör understrykas är att det stora flertalet socialdemokratiska talare — såsom Olof Olsson, Wigforss, Möller i första kammaren, Branting, P. A. Hansson, Engberg och Thorsson i den andra — icke diskuterade frågan om en total avrustning och efter allt att döma icke tänkte sig möjligheten av en sådan. De utgingo tvärtom från att ett försvar var behövligt och att den socialdemokratiska linjen i föreliggande läge vore

tillräckligt betryggande ur militär synpunkt. Efter regeringens mönster betecknade man sitt eget förslag som en samförståndslösning och uppmanade övriga partier att medverka till dess genomförande. Uttalanden för isolerad avrustning gjordes endast av några partimedlemmar, som nyligen återinträtt i partiet efter att ha tillhört den vänstersocialistiska riktningen — Elof Lindberg, Lindhagen och Fabian Månsson. Lindberg, som klarast anförde motiven för sin ståndpunkt, hävdade främst, att militärförsvaret icke kunde utgöra något skydd för freden och att det borde ersättas av andra garantier. Denna uppfattning blev under den följande tiden vida fylligare motiverad. Vid denna tid framstod den ännu som en särmening utan större betydelse.

På partikongressen 1924, som sammanträdde efter försvarsfrågans behandling i riksdagen, kom denna fråga icke upp i annan form än en debatt rörande ett av partistyrelsen framlagt förslag till manifest vid de förestående andrakammarvalen.[126] I förslaget, som i princip godkändes av kongressen och sedermera utan väsentliga ändringar publicerades, motiverades den vid riksdagen påyrkade nedsättningen av försvaret med förut använda argument. De direkta krigsriskerna förklarades vara "så avlägsna att ingen vågar peka på dem". Den ryska faran vore icke möjlig att använda som agitationsmedel sedan det självständiga Finland skapats. De militaristiska och reaktionära elementen trängdes internationellt tillbaka; senast hade, påpekade man, de engelska och franska valen ökat möjligheterna till en fredlig lösning av de internationella problemen. Om socialdemokratien kunde genomföra sitt förslag till nedrustning "markerar Sverige ånyo sin ledande ställning bland de stater, vilka i handling bevisa sin orubbliga fredskärlek och sin energiska fredsvilja". Det betonades, att det socialdemokratiska förslaget innebure en stor besparing men också vore rationellt utformat med tanke på den rådande militära situationen. På kongressen blev förslaget till manifest kritiserat av en rad talare, som önskade, att avrustningsmålet skulle understrykas och att en starkare omedelbar nedrustning skulle ställas i utsikt (E. Lindberg, Hellberg, Bärg, Fast). Flertalet representanter anslöto sig dock i huvudsak till partistyrelsens förslag.[127]

Den först av Branting, sedan av Sandler ledda socialdemokratiska

regering, som framgick ur valen 1924, utarbetade ett nytt härordningsförslag, som förelades riksdagen i februari 1925.[128] Förslaget hade icke utformats i samverkan med de frisinnade, men det innebar i själva verket närmast en kompromiss mellan de socialdemokratiska och de frisinnade ståndpunkterna år 1924. I propositionen betonades, att avsikten var att vinna en bred och fast folkmening för den nya ordningen. Den principiella motiveringen för regeringsförslaget var kort. Det framhölls, att Sverige knappast riskerade ett direkt anfall från annan stats sida och att faran för krig därför väsentligen låge i möjligheten att landet skulle indragas i en konflikt mellan andra stater. "Det ligger emellertid i sakens natur, att de militära maktmedel, som vi behöva närmast för att skydda oss mot att indragas i konflikter mellan andra, samtidigt utgöra och måste kunna användas såsom värn för vår självständighet, i fall vi icke skulle lyckas hålla oss utanför en konflikt." Förslaget tillstyrktes med obetydliga ändringar av det för frågans beredning tillsatta särskilda utskottet; bakom dess betänkande stodo socialdemokrater och frisinnade. Riksdagen godkände den sålunda utformade kompromissen, varvid en del liberaler anslöto sig till utskottet; högern bekämpade den nya ordningen med en energi, som erinrar om försvarsstriden år 1914.

Den nya försvarsordningen beräknades under den närmaste tioårsperioden komma att kosta omkring 107 miljoner kronor årligen. Härtill kommo en del övergångskostnader och andra av organisationen icke direkt betingade utgifter. De indragningar, som gjordes, voro, särskilt i fråga om armén, mycket betydande; sålunda indrogos sjutton truppförband, däribland sju infanteri- och fyra kavalleriregementen. Den ordinarie värnpliktstiden skulle vara 140 dagar för infanteriet och 200 dagar för flertalet andra vapenslag.

Under 1925 års debatter anfördes från socialdemokratiskt håll i huvudsak samma argument som vid 1924 års riksdag.[129] Betydelsen av att den nya försvarsordningen uppbures av folkmajoriteten och sålunda vore demokratiskt legitimerad blev starkt understruken. "Då försvarsväsendet ordnas i det demokratiska samhället till att bli i anda och sanning dess tjänare, vinner samtidigt också försvarstanken ett allt större rum i demokratiens hjärta", yttrade Sandler. "Den känner sig på helt annat sätt än förr bära ansvaret för hela

nationens öde och trygghet . . .” Liknande synpunkter framfördes av Engberg: ”Viljan hos oss att leva som en fri och självständig nation är, enligt min tro, nu djupare och fastare grundad, än vad den kanske under långliga tider varit . . . Vi diskutera icke längre inom det socialdemokratiska partiet, som vi gjorde förr i världen, försvar eller icke försvar . . . I och med den politiska inmonteringen av arbetarklassen i det demokratiska samhället finnes det en levande känsla av att vi alla stå solidariskt ansvariga för landets öden såväl i nutid som framtid.”

Tanken på isolerad avrustning stod även denna gång helt i bakgrunden och framfördes icke av någon av partiets ledande talare. Måhända markerades dock denna tanke något starkare än år 1924, bland annat i anföranden av Lindberg, Hallén och Luterkort. Hallén gjorde sig till tolk för en pacifistisk linje av kristligt idealistisk färg. En ädel politik vore det bästa skyddet mot fiender. ”Finns det, jämte våra nordiska frändefolk, något land i världen, som kan hava varit mer samvetsgrant rättrådigt i sin internationella politik, som har en renare och fläckfriare sköld än vår att visa upp? . . . Världen förgriper sig icke på en sådan kultur, det vore ett självmördande hån mot en förnuftig tillvaro.” Andra talare, såsom Lindberg och Västberg, betonade särskilt den ringa risken för krig och de förödande verkningar, som ett krig med moderna stridsmedel måste få.

I den socialdemokratiska pressens behandling av försvarsfrågan under våren 1925 och särskilt i dess kommentarer till det fattade beslutet kunna två riktningar urskiljas. Flertalet tidningar anslöto sig helt till den linje, som regeringen och majoriteten i riksdagen följt. Rustningarnas begränsning betecknades som en seger för demokratien och fredsarbetet, men man hävdade tillika, att försvaret finge stor effektivitet genom att det vunne en fast folklig förankring. ”Sin största betydelse torde riksdagens beslut dock kunna tillskrivas på grund av den omständigheten att vårt lands arbetare för första gången engagerat sig för en positiv försvarslinje”, skrev Vougt i ”Arbetet”. ”Det borde kunna förväntas, att även de partier, som förut skrutit med sin försvarsvänlighet, insåge detta och däri såge en starkare garanti för landets självständighet än i ett antal landet påtvungna regementen och flottenheter. Reformens förankring i

folkviljan betecknar ett genombrott i vår historia."[130] Enligt Engberg i "Social-Demokraten" hade genom beslutet en försoning åvägabragts mellan demokrati och försvar och man hade därigenom lagt en fast grund för en varaktig försvarsordning.[131] Avgörandet i försvarsfrågan vore tillika ett avgörande mellan den gamla trångsynta högerpatriotismen och arbetarnas nya mot en internationell rättsordning siktande patriotism.[132] I vissa tidningar såg man däremot i den nya försvarsordningen väsentligen ett första, alltför kort steg mot avrustningen. Det talades om att arbetet för förberedande av ytterligare nedrustning och slutlig total avrustning måste fullföljas med energi.[133] Den nya försvarsordningens värde just ur försvarssynpunkt förnekades eller förbigicks av denna riktning inom partiet.

Efter 1925 års nedrustning blir försvarsfrågan småningom ännu en gång den stora tvistefrågan inom partiet. Den avrustningsvänliga, d. v. s. för en isolerad svensk avrustning ivrande riktning, som i debatterna tidigare haft blott enstaka förespråkare, växer i styrka för att omkring år 1930 efter all sannolikhet bilda majoritet inom partiet. De motiv, som för denna rörelse voro bestämmande, framfördes i riksdagen och på partikongresserna 1928—1932 och skola i sitt sammanhang refereras. De allmänna orsaker, som ledde till en förändring av åsikterna och stämningarna inom partiet, äro svårare att fastställa. En av dessa orsaker var uppenbarligen utvecklingen av det internationella läget. På vissa håll hade man godtagit den positiva linjen i försvarsfrågan som ett provisorium, i väntan på att Nationernas förbund skulle etablera en fast rättsordning, som skulle överta skyddet av de till förbundet anslutna staterna och i samband därmed åvägabringa avrustning inom dessa — möjligen med undantag för bidrag till förbundets egen militära organisation. Då dessa förhoppningar icke infriades, trädde för dem, som icke räknade med ett krig, i vilket Sverige skulle inblandas, eller icke trodde på landets förmåga att hävda sig i ett sådant krig, tanken på en isolerad avrustning åter i förgrunden. Detta sammanhängde också med, att det internationella läget, frånsett Nationernas förbunds relativa misslyckande, under en kort period förbättrades. Ryssland syntes benäget

att avstå från aggressiv utrikespolitik, i Tyskland gingo de nationalistiska riktningarna tillbaka och en uppblomstring ägde rum under konsolidering av demokratien, förhållandet mellan de förut stridande makterna förbättrades genom ekonomiska uppgörelser, genom Locarno-avtalet år 1927 och överenskommelserna om de ockuperade tyska provinsernas utrymning, i England och Frankrike begränsades rustningarna. Den enda större europeiska stat, där en nationalistisk riktning satt i ledningen, Italien, var på grund av inre svaghet och brist på allianser oförmögen att i handling visa sina avsikter annat än genom isolerade aktioner, som icke kunde hota världsfreden (Korfu-affären). De försök till överenskommelser om allmän nedrustning eller rustningsbegränsning, som gång efter annan gjordes, hade ännu icke visat sig fruktlösa. Det bör tilläggas, att i Sverige de optimistiska föreställningarna om världsläget på grund av avskildheten och den allmänna trygghetskänsla, som följde härav, kunde fortleva längre än i de stater, vilka lågo närmare världspolitikens centra och i vilka redan i slutet av 1920-talet det korta lugnet började vika för oro och spänning.

Samtidigt som det internationella läget ingav förhoppningar, ansågs krigsteknikens och särskilt anfallsvapnens utveckling göra det svårt eller omöjligt för ett litet land att försvara sig. Avrustningsviljan inom socialdemokratien stimulerades av de skildringar av ett framtida krigs sannolika gestaltning, som gåvos av militära skriftställare. Särskilt dåvarande majoren K. A. Bratts uppsatser och böcker övade, såsom debatterna visa, inflytande på opinionen.[134] Luft- och gasvapnen antogos vara av värde företrädesvis för den anfallande och deras insatser väntades skola bli avgörande. Liksom i början av 1900-talet åberopades framställningar, som syftade till att klarlägga det svenska försvarets svårigheter, på vissa håll såsom skäl för avrustning, under det att de på andra håll ansågos motivera ett stärkande av försvaret.

Andra med inre svensk politik sammanhängande förhållanden bidrogo till avrustningsrörelsens växt vid denna tid. I skilda etapper inträdde ett antal politiker, som efter 1917 tillhört det vänstersocialistiska och, vad flertalet beträffar, även det kommunistiska partiet, åter i det socialdemokratiska partiet. De förutvarande försvars-

nihilisterna hade modererat sin åskådning, men de företrädde fortfarande, och särskilt i försvarsfrågan, i regel en extrem uppfattning. Inom kort vunno de ånyo inflytelserika poster i partiet. Till denna grupp, som bildade kärnan i avrustningsrörelsen, hörde bland andra Z. Höglund, E. Lindberg, Vennerström och F. Ström. Anslutning vanns också bland framskjutna partimän, som under splittringstiden stannat inom socialdemokratien, men nu visade en tendens till radikal opposition mot den officiella partiledningen, främst Engberg, sedan 1924 redaktör för partiets huvudorgan. Det bör också ihågkommas, att P. A. Hansson, som blev partiledare efter Brantings död, först efter många år förvärvade en auktoritet, som kunde jämföras med den Branting under sina sista år ägde, ett förhållande, som torde ha varit av betydelse särskilt i de inre striderna kring försvarsfrågan. Slutligen: överhuvud radikaliserades partiet under den relativt långa period (1926—1932) då det stod utanför regeringsansvaret; i oppositionsställningen fingo radikala och långsiktiga krav ökade propagandistiska möjligheter.

Det finnes icke anledning att närmare ingå på den tidningsdebatt, som fördes under åren mellan 1925 års försvarsbeslut och 1928 års partikongress; de argument, som framfördes, återkomma i senare riksdags- och kongressdiskussioner mera utformade och preciserade. Endast ett par erinringar skola här göras. Den socialdemokratiska pressen i Norrland var med få undantag för avrustning; bland de tidningar, som mest energiskt verkade i denna riktning, voro "Nya Samhället" (M. Västberg) och "Västerbottens Folkblad" (Lindberg). Vid avrustning skulle blott en neutralitetsvakt, som hade att konstatera neutralitetskränkningar, bibehållas. En i viss mån medlande ställning intogs till en tid av Engberg och andra, som icke ville gå med på fullständig avrustning men förordade ett neutralitetsförsvar till skillnad från vad man kallade ett självständighetsförsvar. Med neutralitetsförsvar menade man en försvarsmakt, som var avsedd att konstatera och beivra neutralitetskränkningar. Man utgick från att ett verkligt angrepp icke vore att befara och att det i varje fall icke vore möjligt att avvisa. P. A. Hansson och andra hävdade att ett försvar medförde ökade utsikter till trygghet och att partiet icke rimligen kunde söka uppriva en försvarsorganisation, som nyss till-

kommit under dess medverkan. Mot uppdelningen i neutralitets- och självständighetsförsvar anfördes, att det vore orimligt att tänka sig ett försvar för neutraliteten, som icke, om den angripande fortsatte över en viss gräns, bleve ett försvar för självständigheten.[135]

I konkret gestalt framträdde meningsskiljaktigheterna inom partiet vid 1927 års riksdag i frågan om ersättningsbyggnader vid flottan. Denna fråga hade icke lösts vid den nya härordningens antagande utan hänsköts på hösten 1925 till en kommitté för utredning. Kommitténs betänkande, som avgavs i december 1926, förordade byggande av vissa nya krigsfartyg, däribland en hangarkryssare.[136] I detta förslag instämde de socialdemokratiska kommittéledamöterna, P. A. Hansson och Eriksson i Grängesberg. I en stor del av den socialdemokratiska pressen kritiserades emellertid förslaget, Stockholms arbetarkommun beslöt den 27 januari 1927 att protestera mot detsamma och en rad arbetarkommuner och fackföreningar följde exemplet. Den av regeringen Ekman i anslutning till förslaget framlagda propositionen tillstyrktes av statsutskottet under reservation, vad hangarkryssaren beträffar, av alla socialdemokratiska ledamöter.[137] I kammaren uppträdde åtskilliga socialdemokratiska talare för reservationen, i vissa fall under åberopande av allmänna avrustningssynpunkter, och det stora flertalet av partiets medlemmar torde ha följt denna linje; endast Sandler och Nothin, jämte flottkommitténs ledamöter Hansson och Eriksson, talade för det högre anslaget.

Vid 1928 års partikongress framlades ett stort antal motioner i försvarsfrågan, av vilka flertalet krävde en radikalisering av programmet eller uttalanden om en mera energisk avrustningspolitik.[138] Programkommissionen avstyrkte samtliga förslag. De ifrågasatta programändringarna — enligt vilka punkt XVII skulle innefatta satsen "fullständig och omedelbar nationell avrustning" eller något liknande — avstyrktes såsom brytande mot den 1920 godtagna principen, att programmet skulle angiva målet, icke taktiken. Utförligast uppehöll sig kommissionen vid förslag, enligt vilka partiets representanter i riksdagen, eller eventuellt i regeringen, skulle anmodas att väcka förslag om omedelbar avrustning eller militärsystemets ersättande med en neutralitetsvakt, som skulle ha till uppgift att bevaka gränserna och konstatera eventuella neutralitetskränkningar. Denna tanke förklara-

des innebära ett underkännande av partiets dittills förda politik, enligt vilken landet skulle söka hålla sina militära resurser vid den styrka, att neutralitetskränkningar kunde avvisas, icke blott "konstateras". "Denna politik står i bästa överensstämmelse med socialdemokratiens hela syn på nationernas rätt till oberoende och plikten att hävda denna. Den har samtidigt på ett framgångsrikt sätt tjänat socialdemokratiens strävan till de militära rustningarnas minskning." Alla socialdemokrater önskade visserligen att om möjligt gå vidare på vägen mot avrustning, men kongressen kunde på denna punkt icke rimligen giva närmare direktiv. En medlem av kommissionen, Engberg, ansåg, att om man inrättade sig med tanke på de neutralitetsuppgifter, som kunde antagas vara möjliga att lösa, skulle en ny kraftig beskärning av försvaret vara naturlig. Ett allmänt uttalande borde därför göras om fullföljandet av nedrustningspolitiken; 1925 års försvarsordning borde ej betraktas "som något annat än ett första, för övrigt som kompromiss uppnådda resultat av en strävan, vars fullföljande icke får ställas på framtiden". Partistyrelsen instämde med programkommissionen men framlade därjämte ett förslag till uttalande, som uppenbarligen avsågs att utgöra en kompromissformel. Den fullständiga avrustningen betecknades som målet. Det vore icke nödvändigt att fastställa under vilka förhållanden denna avrustning borde ske. Många inom partiet ansågo den möjlig först vid skapandet av en internationell ordningsmakt, andra voro talesmän "för en omedelbar avväpning liksom för en reduktion av de militära anstalterna till en neutralitetsvakt utan egentliga försvarsuppgifter". Med dessa ord angavs, att även anhängare av en isolerad avrustning kunde anses verka i överensstämmelse med partiets program. I det följande anförde partistyrelsen, att ett avgörande mellan dessa båda ståndpunkter under vissa omständigheter kunde bli ofrånkomligt men att så för närvarande icke vore fallet. Ty man vore ense om de praktiska mål som för den närmaste framtiden kunde vinnas. "Utan meningsskiljaktighet kan det socialdemokratiska partiet under de närmaste åren inrikta sina ansträngningar på att vinna en övervägande folkmajoritet för sin uppfattning, att de militära bördorna kunna ytterligare och väsentligt nedbringas. Men frågorna om tidpunkten för ett sådant nytt steg och om formen för detsamma äro icke i detta

ögonblick mogna för avgörande. Kongressen anser sig icke böra i detta hänseende lämna närmare direktiv. Partistyrelse och riksdagsgrupp ha att gemensamt tillse, att inga möjligheter till minskning av de militära bördorna lämnas obeaktade och att partiets hittills förda politik på detta område utan tvekan fullföljes."

Den omfattande debatten inleddes av P. A. Hansson som talesman för partistyrelsen. I huvudsak utvecklade han ytterligare de av programkommissionen och partistyrelsen framförda motiven för avslag å motionerna. Den egentliga risk, som förelåge för Sverige, vore neutralitetskränkning under strid mellan andra stater och det gällde att kunna beivra en sådan kränkning. Ur denna synpunkt vore flottan av särskild betydelse. En speciell inriktning på stärkande av luftvärn och luftförsvar ville Hansson icke förorda, då ett direkt anfall på Sverige vore osannolikt. Partitaktiska överväganden intogo i övrigt en bred plats i Hanssons resonemang. Folkmeningen vore ännu icke mogen för en avrustning och partiet måste pröva avrustningsfrågan mera "ur synpunkten av vad man kan uppnå än ur synpunkten av hur långt man skulle kunna gå, därest man hade möjlighet att genomföra vad man ville". Partiets ställning förbjöde en ren demonstrationspolitik. Om regeringsmakten skulle övertas, vore det nödvändigt att ta hänsyn till "hur långt folkmajoriteten hunnit ifråga om mognaden för nedrustning". Om alltför radikala förslag framfördes i riksdagen, vore det att befara, att de grupper, man ville samverka med, i stället gjorde "sina kompromisser åt det andra hållet", åt höger. Det vore oklokt att i agitationen hävda, att Sverige icke kunde försvara sig; då kunde man väcka rustningsviljan. Bättre vore att betona att några egentliga risker för landets självständighet icke kunde antas föreligga. Hela Hanssons anförande synes ha gått ut på att vinna de mera radikala representanterna genom att uppvisa, att en jämförelsevis positiv ståndpunkt i det förhandenvarande läget vore på en gång den taktiskt lämpliga och den enda, som kunde möjliggöra en ytterligare nedrustning. Vissa av hans uttalanden kunde tydas som ett erkännande av det rena avrustningskravets sakligt principiella hållbarhet. Samma tankegång återfinnes hos andra talare. Sålunda yttrade A. Törnkvist, att "hela vår militärpolitik är en fråga om hur mycket vi kunna skruva ned och hur mycket vi kunna min-

ska. Därest vi icke sloge in på den vägen, hade vi icke det ringaste inflytande ... på utfixerandet av det antal kronor för militärändamål, som skall tagas ut av svenska folkets tillgångar". Men det anfördes också av flera talare, att ett försvar vore av verkligt värde, även om det med hänsyn till de obetydliga riskerna ytterligare kunde beskäras (Wigforss, Sandler).

Den klaraste motiveringen för den negativa linjen gavs av E. Lindberg. Det socialdemokratiska partiet, yttrade han, stode i själva verket principiellt på samma ståndpunkt som de borgerliga partierna. Skillnaden låge blott däri, att man hade olika uppfattningar om det militärpolitiska läget och därför krävde försvarsanordningar av skilda storleksgrader. Lindberg sade sig företräda en annan principståndpunkt. "Vi säga: det är inte sant, att tillvaron av ett militärt försvar ... medför en mindre grad av trygghet än frånvaron av ett sådant. Men vi säga vidare, att militärförsvaret, alldeles oberoende av vad inverkan det kan ha på trygghetskänslan, därest vårt land blir angripet icke kan fylla sin försvarsuppgift." Lindberg kom alltså fram till en praktisk försvarsnihilism, delvis med samma motivering, som tjugo år tidigare brukade anföras inom ungdomsförbundet. Liksom representanterna för detta förbund åberopade han sig på den militära sakkunskapen. Särskilt hävdade han, att flygteknikens utveckling omöjliggjorde ett försvar; det funnes inga medel att hindra förödande flygangrepp. Taktiska hänsyn borde icke avhålla partiet från att propagera avväpningstanken: vid avgörandena i riksdagen finge man naturligtvis av två försvarsförslag välja det minst omfattande. "Men i partiets accepterande av avväpningslinjen ligger det en förklaring, att vi, när vi få makten, genomföra avväpningen. För närvarande är ståndpunkten den, att vi, även om vi hade makten, icke skulle genomföra avväpningen." De talare, som i huvudsak stodo på samma linje som Lindberg, gjorde liksom han gällande, att försvarsmöjligheterna i hög grad minskats genom krigsteknikens utveckling och det påstods till och med att en avsevärd ökning av rustningarna skulle krävas, om man verkligen ville göra försvaret effektivt (jfr t. ex. Höjer, Hallén, Wagnsson). Avrustning eller ytterligare nedrustning motiverades med behovet av att använda statsinkomsterna till sociala ändamål. En klar avrustningspropaganda ansågs ägnad att

stärka partiets ställning bland valmännen och att påverka det frisinnade partiet i radikal riktning (Västberg). Det anfördes också, att om partiet icke kunde bilda regering på ett avrustningsprogram, borde det uppskjuta regeringsbildningen till dess det kunde realisera sina verkliga syften (Lindhagen). En principiellt försvarsfientlig uppfattning synes icke ha framträtt i något anförande.

De stridande riktningarna lyckades emellertid nå en uppgörelse. Motionerna om ändring av programmet avslogos utan votering. Med 158 röster mot 125 uppdrogs åt redaktionsutskottet att utarbeta ett förslag till uttalande; minoriteten, till vilken de mera försvarsvänliga talarna i regel synas ha hört, röstade för omedelbart avgörande av frågan, vilket i praktiken torde ha avsett godkännande av partistyrelsens resolutionsförslag. Redaktionsutskottet utformade en resolution, som i huvudsak var av samma innehåll som partistyrelsens förslag, men tillika innehöll följande sats (insatt mellan de båda förut citerade sista satserna i partistyrelsens förslag): "Kongressen finner emellertid, att den moderna militärtekniska utvecklingen i luft- och gaskrigets tecken skapar nya problem, om vilkas fruktansvärda perspektiv hela världen måste göras medveten och som böra föranleda en snar förnyad omprövning av hela vårt militärväsendes ändamålsenlighet." Genom detta tillägg tillfredsställdes den negativt inställda riktningen, och förslaget antogs enhälligt. Den nya satsen innebar nämligen, enligt redaktionsutskottets av Engberg tolkade mening, att man skulle upptaga "såväl en prövning av militäranstalterna i ljuset av den nya fruktansvärda tekniken, som också en prövning av frågan, huruvida det överhuvudtaget tjänar någonting till att ha ett militärt försvar".

1928 års kongress företer en stark negativism i försvarsfrågan. Måhända gåvo dock de uttalanden, som här gjordes, icke en alldeles riktig bild av ställningen inom partiet. Det är tydligt, att de mera försvarsvänliga — liksom Branting och partistyrelsen på kongresserna 1905, 1908 och 1911 — ivrigt markerade sin principiella avrustningsvilja för att vinna enighet inom partiet. Då Hansson och andra ställde de taktiska synpunkterna i förgrunden, d. v. s. kritiserade tanken på kravet om omedelbar avrustning huvudsakligen med hänvisning till det partipolitiska läget, kan detta till en del ha berott

på taktiska skäl, på att argument av denna typ voro mest ägnade att göra intryck på de oppositionella grupperna.

Partikongressen hade också att behandla en av Rickard Lindström väckt motion om upphävande av den år 1908 beslutade, 1911 och 1914 bekräftade resolutionen om partiets ställning till den frivilliga skytterörelsen. Motionens motivering gick ut på att skytterörelsen vore av värde för försvaret och att den även, om den stöddes av arbetarna, kunde bli ett värn för demokratien mot inre motståndare. Lindström anknöt alltså till en många gånger tidigare i socialistiska debatter framförd tankegång. I anledning av detta förslag väcktes en annan motion, vari påyrkades att kongressen skulle understryka de föregående besluten i frågan. I motiveringen uttalades, att skytterörelsen vore en "överklassrörelse", att ingenting förekommit, som gav skäl att beväpna arbetarklassen och att det vore utsiktslöst att söka genomsyra skytterörelsen med socialistiska idéer. Partistyrelsen föreslog, att Lindströms motion (motion nr 1) skulle avslås och att den andra motionen (motion nr 2) icke skulle föranleda särskild åtgärd. Styrelsen anförde, att en del socialdemokrater faktiskt tillhörde skytteföreningar och att någon åtgärd mot dessa icke vidtagits; det kunde därför synas befogat att upphäva direktiven för riksdagsgruppen i denna fråga. Ett sådant upphävande skulle emellertid kunna framkalla uppfattningen, att partiet ändrat sin principiella ståndpunkt. Några vägande skäl för en ändring av denna funnes likväl icke. Skytterörelsen stode fortfarande under stark militaristisk påverkan och kunde ej antas vara tillgänglig för demokratiska och socialistiska tänkesätt. "Det kan heller icke anses påkallat att uppmana arbetarna att för tryggandet av den lugna samhällsutvecklingen särskilt intressera sig för utbildning i bruket av vapen." Endast en medlem av partistyrelsen reserverade sig mot detta utlåtande utan att dock yrka bifall till Lindströms motion.

Kongressens debatt och beslut visade en utomordentligt stark stämning mot skytterörelsen. I ett flertal inlägg betecknades denna rörelse som reaktionär och halvt fascistisk; enligt Fabian Månsson vore dess innersta avsikter "att i yttersta fall färga gatorna med arbetarnas blod". Mera moderata talare, såsom P. A. Hansson och Engberg, avstyrkte Lindströms motion med motiveringen, att man måste söka

undvika en kapprustning i den sociala kampen och att väpnade privata sammanslutningar överhuvud vore farliga för demokratien. Lindström försvarade sitt förslag huvudsakligen under hänvisning till att skytterörelsen ur inrikespolitisk synpunkt kunde bli ett försvarsvapen mot antidemokratiska rörelser. Då kongressen gick till beslut utslogs utan votering Lindströms motion. Mot partistyrelsens förslag ställdes däremot motion nr 2 och denna antogs med 163 röster mot 134. Kongressen hade alltså ytterligare markerat partiets avvisande hållning till skytterörelsen.

I enlighet med partikongressens beslut motionerade den socialdemokratiska riksdagsgruppen vid 1929 års riksdag om skrivelse med begäran om ny utredning av försvarsfrågan, varvid även möjligheten av en isolerad avrustning skulle tagas under övervägande. Förslaget avvisades av de borgerliga partierna. Vid 1930 års riksdag frambar partiet ånyo motioner i samma syfte och denna gång vanns — i anslutning till det allmänna närmandet mellan frisinnade och socialdemokrater — understöd av ett flertal inom det frisinnade partiet. Riksdagen beslöt att begära en allsidig utredning av försvarsfrågan. Enligt de av statsutskottets majoritet utformade direktiven skulle utredningen "pröva de skäl, som åberopas dels för starka militära försvarsanstalter, dels för avrustning av förefintligt försvar på grundval av internationella överenskommelser och dels för isolerad nationell avrustning".[139] Som motiv för utredningen anfördes de tekniska och militärpolitiska förändringarna efter 1925 års försvarsbeslut samt behovet av att pröva alla möjligheter till frågans lösning. Att utredningen närmast avsåg att nedbringa försvarskostnaderna var tydligt. Det betonades uttryckligen, att den gällande försvarsordningens kostnadsram icke finge överskridas. De föreslagna direktiven voro orsaken till att riktningar inom riksdagen, som i och för sig önskade en ny utredning, främst högern, gingo mot statsutskottets förslag. I sitt manifest inför 1930 års landstingsmannaval förklarade sig socialdemokraterna kräva, "att den av riksdagen begärda utredningen i militärfrågan skyndsamt bedrives, därvid även spörsmålet om Sveriges avrustning skall upptagas till prövning, och att i varje fall en ytterligare, stark begränsning av de militära utgifterna åstadkommes".[140] I den kommitté, som efter dessa val tillsattes av mini-

stären Ekman, ingingo fyra socialdemokrater, som kunde anses representera de skilda riktningarna inom partiet: P. A. Hansson, Törnkvist, Vennerström och Lindberg.

Riksdagsdebatterna i försvarsfrågan 1929 och 1930 visa, lika väl som diskussionen vid 1928 års kongress, att de mest olika meningar voro representerade inom partiet.[141] Kravet på en ny utredning framstod obestridligt som i viss mån ett försök att dölja bristen på en samlad ståndpunkt och att ställa den avgörande striden inom partiet på framtiden. I den följande översikten av de huvudsakliga argumentationslinjerna tages hänsyn dels till riksdagsdebatterna, dels till en del inlägg, som gjordes i socialdemokratisk press, särskilt i "Tiden".[142]

Förespråkarna för en isolerad avrustning eller en mycket stark nedrustning — såsom Lindberg, Engberg, Vennerström, Höglund, Wigforss och Hallén — utgingo helt allmänt från att krigsriskerna överhuvud voro obetydliga. I huvudsak anfördes samma synpunkter som motiverat nedrustningen 1925: Nationernas förbund, Tysklands avrustning, Rysslands avståndstagande från imperialistiska syften, de fredligt inställda västmakternas starka ställning, den allmänna avspänningen efter kriget. Mot tanken, att diktaturstaterna skulle kunna bli en fara för freden, invändes, att dessa stater icke kunde riskera ett krig. Det är ett historiskt sakförhållande, yttrade Höglund i andra kammaren 1930, "att icke heller diktaturer må särdeles gott av övergrepp på främmande folk... Jag tror för min del, att inbördeskriget kommer just i diktaturstaterna mycket säkrare — som en oundviklig följd av diktaturen — än vad fallet är i de demokratiska länderna". Den från kommunistiskt håll framförda uppfattningen, att kapitalismen betydde krig, stämplades av Engberg som föråldrad. "En närmare eftertanke har sagt mig, att kapitalismen i sin rationaliseringssträvan måste betrakta ett krig, som med nödvändighet blir ett världskrig, såsom ett hinder, en spärr i sin egen väg... Det är fullkomligt oriktigt att tro att kapitalismen har behov av kriget. Det har funnits skeden, då den behövt det. Nu åter stå vi inför ett skede, där kapitalismen själv bäst förstår, att kriget icke är en god affär, och att det lönar sig att söka övervinna den krigiska anarkien." I den mån en krigsfara förelåge,

sades den till stor del bero på rustningarna. Även de svenska rustningarna vore härutinnan av betydelse och Sverige kunde alltså genom en nedrustning minska oron i världen. "Vi kunna icke heller förneka", yttrade Wigforss i andra kammaren 1929, "att om vi visa det modet att själva minska på rustningarna ... trots det att vi veta, att det hotar risker för en avrustad eller mindre rustad stat, då tror jag för min del, att vi lägga vår tyngd i vågskålen på den rätta sidan, när det gäller att främja freden i världen." Överhuvud ansåg man att de små staterna genom att avrusta kunde påverka stormakternas politik i samma riktning.

Till detta resonemang om den allmänna krigsfarans obetydlighet och Sveriges förmåga att ytterligare reducera densamma knöt sig hos några av den isolerade avrustningens anhängare en bestämd kritik av tanken på ett "solidaritetsförsvar", på deltagande i något slags samfälld militär aktion mot en fredsbrytare (t. ex. Lindberg i "Tiden"). I regel diskuterade man dock icke denna fråga; sannolikt utgick man från att så länge icke något internationellt militärt sanktionsförfarande var utformat, anledning saknades att i den svenska försvarspolitiken ta hänsyn till denna möjlighet. Det betonades, att folkförbundsakten i varje fall icke ålade staterna att upprätthålla ett försvar.

Krigsfaran ansågs överhuvud liten men den ansågs alldeles särskilt liten för Sveriges vidkommande. Att en eller flera stater skulle rikta ett direkt angrepp på Sverige betraktades som nära nog otänkbart; det saknades varje anledning till expansion på svensk bekostnad. Risk för krig funnes knappast annat än i sammanhang med ett större krig, då Sveriges neutralitet av de krigförande bleve hotad eller kränkt eller då försök eljest gjordes att draga in vårt land i någon av de stridande maktgrupperna. Men även om denna möjlighet ställdes i förgrunden vore avrustning att anbefalla. Ty därigenom minskades ur olika synpunkter krigsfaran. "Att ett krig kan bryta ut så länge ett militärväsen består är för den pacifistiska opinionsbildningen det betydelsefulla. Pacifisterna tro att ett land som har avväpningens mod icke löper risk att bli överfallet" (Lindberg). Det vore tänkbart, yttrade Höglund i nyss berörda anförande, att man i en framtid skulle söka dra in Sverige i ett världskrig.

Men detta bevisade i själva verket, att rustningar icke utgjorde ett värn för neutraliteten. "Skulle vi då i en dylik situation försvara vår neutralitet med militära maktmedel, så vore detta liktydigt med landets ödeläggelse. Skulle vi åter uppge neutraliteten och kanske kasta oss in i kriget på den ena eller andra sidan, därför att vi icke eljest ha någon utsikt att värna om vår neutralitet, så vore vi i alla fall i precis samma fördömelse."

Vidare: om mot all förmodan ett avrustat Sverige bleve föremål för överfall eller neutralitetskränkning, vore faran på lång sikt tämligen ringa. Med säkerhet kunde man då, framhöll Höglund, räkna på folkförbundets hjälp. "Folkförbundet säger självt uti sina grundsatser, att det eftersträvar avrustning, och det är väl då fullkomligt ofattbart, att det skulle kunna utlämna en självständig nation, som tager förbundets egna statuter på allvar, till en stormakts övergrepp, när denna nation skrider till förverkligande av folkförbundets eget program. Detta är så mycket mera otänkbart, som folkförbundet självt ... uppställt den satsen, att en stat, vars existens är hotad, bör avstå från militära åtgärder och i stället vädja till folkförbundet." Någon gång anfördes också, att en neutralitetskränkning under ett krig mellan andra stater i varje fall icke kunde gå längre än att en del av Sverige tillfälligt bleve ockuperat. "Om vi inte hade någon krigsmakt skulle det värsta som kunde hända bli en kamp på vårt territorium ... och ett tillfälligt besittningstagande av en eller annan punkt, lämplig som krigsbas" (N. Andersson i "Tiden").

Slutligen: ett försvar av Sverige under de förhållanden, som kunde tänkas inträffa vore så gott som utsiktslöst och skulle i varje fall, på grund av det moderna krigets natur, leda till landets ödeläggelse. I all synnerhet för en liten stat vore de moraliska faktorerna av långt större betydelse än de militära, då det gällde att värna självständigheten. Till denna för avrustningsvännerna väsentliga synpunkt knötos på vissa håll föreställningar om att, i den händelse Sverige bleve överfallet, ett civilt, passivt motstånd kunde visa sig effektivt. "En befolkning så upplyst och frihetsälskande som den svenska", skrev N. Andersson i "Tiden", "skulle segra och segra oblodigt med ett väldisciplinerat passivt motstånd." I samma tidskrift påyrkade G. Branting, att Sverige skulle avrusta men samtidigt förklara sig

vilja "prestera ett mycket starkt improviserat försvar byggt på den spontana folkviljan och alla de resurser som alltid stå till buds". Även i detta inlägg torde närmast ett "passivt" försvar ha åsyftats, även om vissa uttryck tyda på att författaren velat kombinera avrustning och guerillakrig. Någon gång skymtade tanken, att i ett avrustat land generalstrejk borde organiseras vid fientligt överfall för att egga arbetarna i den anfallande staten till en liknande aktion (K. Nilsson i "Tiden"; jfr Flodh i samma tidskrift).[143]

Vid sidan om de allmänna resonemang, som nu berörts, ligga två av avrustningsivrarna starkt framhävda synpunkter. Man hänvisade till den nordiska gemenskapen och såg i de danska och norska avrustningsplanerna ett särskilt skäl för Sverige att avrusta. De i övrigt anförda motiven förstärktes genom att på detta sätt införas i ett större sammanhang. Den moraliska betydelsen av en nordisk avrustning antogs skola vara betydande. "Det vore egendomligt", skrev Lindberg, "om icke en skandinavisk avrustning, ett utan yttre tvång lämnat exempel på att säkerhet och trygghet icke göras beroende av vare sig nationella militärorganisationer, försvarsallianser eller en internationell vapenmakt, skulle medverka till att bryta den hypnos i vilken de militära stormakternas folk nu befinna sig". Vidare ansågs avrustningslinjen taktiskt värdefull; gång efter annan anfördes att den, såsom 1924 års val ansågs ha visat, vore ägnad att tillföra partiet nya väljare. Icke blott arbetarklassen, utan även vissa andra folkgrupper, särskilt de av de frikyrkliga och nykterhetsvänliga rörelserna påverkade, påstodos stå att vinna genom en fortsatt nedrustningspolitik.

Bland de ledande partimän, som ställde sig skeptiska eller avvisande till avrustningstanken, voro Sandler, Undén, Åkerberg och Lindström. Partiordföranden och Möller betonade visserligen i riksdagsdebatten energiskt, att de icke fastlåst sig vid en bestämd ståndpunkt, men även i deras uttalanden spåras starka tvivel på avrustningens lämplighet och man får snarast intrycket, att de av taktiska skäl överbetonade sin tveksamhet. Denna relativt försvarsvänliga grupp inom partiet motiverade utredningskravet främst därmed, att nya förhållanden, såsom krigsteknikens utveckling, gjorde en förnyad prövning av försvarsfrågan i hela dess vidd påkallad. På vissa

håll ansågs en ytterligare begränsning av rustningarna tänkbar, men i flera debattinlägg (t. ex. av Sandler) framträder skepsis icke blott mot avrustnings- utan också mot nedrustningsplanerna.

Inom detta läger var uppfattningen om de allmänna krigsriskerna icke så optimistisk som bland avrustningens anhängare. Man erinrade om att strävandena till en internationell nedrustning misslyckats och att tecken funnos på ökad politisk spänning. Diktaturerna i Ryssland och Italien betecknades som en potentiell fara för freden. Det vore icke sannolikt, att en svensk eller en skandinavisk avrustning skull leda till efterföljd inom andra och större stater, i varje fall icke inom de stater, från vilka en expansionspolitik vore att befara. "Det intryck en svensk avrustning gör på Mussolinis Italien eller Stalins Ryssland tror jag vi ha en ganska enig uppfattning om", yttrade Sandler i förstakammardebatten 1929. "Det skulle väl vara i demokratiens värld, som man skulle vänta gensvar, men om så skedde, vad skulle det betyda? Det skulle betyda, att demokratien i Europa stode avrustad och att alla Europas militära maktmedel hopades i diktaturernas händer. Någon kan ju säga, att detta skulle i alla fall kunna betecknas som ett fredstillstånd. Det må så vara — krig förutsätter ju alltid, att två parter slåss — men vad skulle den europeiska frihetens öde bliva under en sådan pax romana?" Genom att de små, ostridigt fredsvänliga staterna avrustade, skulle i själva verket fredsfronten i Europa försvagas och krigsriskerna ökas. Tillsvidare måste fredsviljan söka auktoritet i ett visst mått av militära maktmedel. En isolerad avrustning vore därför ur internationell synpunkt meningslös eller farlig. "Det är möjligt, att ett avrustat Skandinavien skulle inom Nationernas förbund kunna bedriva en moralisk påtryckning i avrustningens tjänst. Men mycket talar för att ett Skandinavien, som behållit en större eller mindre del av sin militära rustning, men som inom förbundet framträtt som den ständige predikaren under påvisande av sin egen villighet att sida vid sida med världens övriga stater taga steget över till fredens rike, skulle bli en avrustningsfaktor av långt större betydelse" (Åkerberg i "Tiden").

Ett rustat Sverige skulle alltså i sin mån vara ett värde för fredens bevarande och för det internationella nedrustningsarbetet. Till

denna uppfattning sluter sig tanken, att Sverige under vissa förhållanden skulle kunna tänkas delta i aktioner mot fredsstörare. Försvaret kunde ur denna synpunkt betecknas som ett solidaritetsförsvar. Den internationella avrustningen vore målet men för att succcessivt vinna detta mål krävdes sammanhållning, eventuellt även militär sammanhållning, mellan de stater, som arbetade för freden. I regel utgick man från att Nationernas förbund skulle bilda formen för denna sammanhållning; stundom talades om en organiserad samverkan av de demokratiska staterna. Det vore orimligt och med hänsyn till småstaternas ställning farligt att vilja överlåta den vakthållning, som här komme i fråga, åt vissa stormakter. Man kan, uttalade P. A. Hansson i andra kammaren 1930, göra gällande, att små länder icke behöva medverka till upprätthållandet av en internationell ordningsmakt. "Men det är helt i linje med vår socialdemokratiska syn, att även ett land som Sverige har förpliktelser, när det gäller att trygga freden, och att vi alltså ha en viss skyldighet att fördomsfritt undersöka, hur vi bäst skola fullgöra dessa förpliktelser. Jag menar, att man också bör undersöka, huruvida en liten nation som Sverige kan bidraga till att upprätthålla den internationella väpnade makt, som även den mest långt gående pacifist fortfarande anser nödvändig för att trygga världen mot fredsstörare." Än bestämdare yttrade sig Sandler i sitt nyss citerade anförande. De demokratiska länderna måste finna vägen till samförstånd och solidaritet. De borde avlägsna krigsfarerisker sinsemellan och förbereda en nedrustning "utan att ställa sig värnlösa mot diktaturer, som ha våldet till sitt fundament och som till äventyrs skulle kunna uppträda som fredsstörare i världen". De små länderna vore skyldiga att härvid medverka. "De böra bära sin skäliga andel av ansträngningarna för att säkerställa fredstillståndet, de böra vara beredda att själva satsa något för egen frihet och för god mellanfolklig ordning. De böra själva vara beredda att gå med ut till krig emot kriget med krigarens frejdiga mod."

Avrustningstanken kritiserades jämväl ur isolerad svensk synpunkt. Ett försvarslöst Sverige och än mer ett försvarslöst Skandinavien kunde, även om detta för tillfället syntes osannolikt, verka lockande på expansionslystna stater. Ensamt kunde Sverige visser-

ligen icke med utsikt till framgång upptaga striden mot en stormakt. Men vissheten om att ett angrepp icke kunde genomföras utan större förluster borde verka avskräckande på en potentiell angripare. Man skulle i ett stormaktskrig rygga tillbaka för att kränka Sveriges neutralitet, om en sådan kränkning kunde väntas bli kraftigt beivrad. Själva tillvaron av ett försvar innebure alltså en om också osäker fredsgaranti. Men härtill komme, att hjälp från annat håll, eventuellt under Nationernas förbunds medverkan, med större sannolikhet kunde väntas av ett land, som försvarade sig, än av ett land, som uteslutande byggde på hoppet om bistånd utifrån.

Utredningsbeslutet år 1930 hade icke, som man på många håll räknat på, till följd att den fortsatta försvarsdebatten inom partiet uppsköts till dess utredningen slutförts. Till 1932 års partikongress förberedde avrustningsvännerna en ny framstöt. Särskild uppmärksamhet väckte den kampanj för avrustning, som Engberg förde i "Social-Demokraten"; här framfördes dels synpunkten, att den moderna krigstekniken omöjliggjorde ett effektivt försvar mot anfall, dels pacifistiska tankegångar.[144] En stark motsättning spårades mellan Engberg och partiets ordförande, som i "Ny Tid" tog avstånd från den isolerade avrustningens linje.[145] Den ekonomiska krisen blev ett stöd för den avrustningsivrande propagandan.

Under dessa förhållanden väntade många, att kongressen, som hölls i mars 1932, skulle leda till en skarp konflikt inom partiet, eventuellt till och med till dess sprängning. Det visade sig emellertid även denna gång möjligt att genom att undvika ett bestämt ståndpunktstagande nå en uppgörelse, som samlade en majoritet och icke innebar ett förkastande av minoritetens ståndpunkt.

Icke mindre än femton motioner till kongressen berörde försvarsfrågan; i förgrunden stodo förslag, enligt vilka riksdagsgruppen skulle åläggas att verka för isolerad nationell avrustning.[146] Partistyrelsen avstyrkte samtliga motioner. Den hänvisade till 1928 års kongressbeslut och den år 1930 igångsatta försvarsutredningen. "Denna utredning måste självklart söka klargöra alla i samband med såväl en internationell som en nationell avrustning stående spörsmål.

Genom denna utredning bör alltså erhållas ett klarläggande av de olika linjerna, deras förutsättningar och tekniska utgestaltning. Partiet bör lämpligen uppskjuta sitt ställningstagande till dess detta klarläggande skett. Självklart kommer partiet att oavbrutet fortsätta sitt arbete för de svenska rustningarnas nedbringande och avrustningstankens utbredning, lämnande som hittills full frihet åt sina medlemmar att därvid lägga tyngdpunkten vid den nationella eller internationella avrustningen."

Detta utlåtande tillkom genom en kompromiss mellan motståndarna till en isolerad avrustning och en del anhängare av denna linje. Bakom utlåtandet stodo icke blott Hansson, Möller och andra relativt försvarsvänliga partistyrelsemedlemmar utan också Engberg och Höglund, som framträtt som opponenter mot partiledaren. Av kongressdebatten göres sannolikt, att uppgörelsen inom partistyrelsen åtminstone delvis berott på att man tämligen allmänt ville undvika en maktkamp, som kunde leda till partiledarens avgång och en svår schism. Endast två av partistyrelsens medlemmar, Nils Andersson och Lindberg, reserverade sig. Den sistnämnde framlade på kongressen ett förslag, som ställdes mot partistyrelsens. Enligt detsamma skulle de nyss citerade meningarna i styrelsens utlåtande ersättas av följande satser: "De skäl, som åberopas för nationell avrustning som ett led i strävandena att påskynda den internationella avrustningen, ha av socialdemokraterna i Norge, Danmark, Holland och Schweiz befunnits så vägande, att de accepterat den nationella avrustningslinjen. Dessa skäl äga otvivelaktigt samma giltighet för Sverige. Ett avgörande under vilka former och i vilket tempo en nationell avrustning bör genomföras, förutsätter emellertid att ett flertal viktiga spörsmål klarläggas, exempelvis vårt lands förpliktelser på grund av medlemskapet av Nationernas förbund och enligt de s. k. Haagkonventionerna, huru den vid militärväsendet och krigsindustrin anställda personalen skall sysselsättas om avrustningen genomföres, samt huruvida i militärväsendets ställe bör träda en ordningsmakt av något slag. Genom den pågående försvarsutredningen bör erhållas de klarläggan-den, partiet i dessa avseenden anser önskvärda." Här proklamerades alltså den isolerade avrustningen såsom partiets mål.

I överensstämmelse med detta utgångsläge kommo tre huvudlinjer

fram i den utomordentligt ingående debatten. Den mest positiva riktningen representerades av de talare, främst Hansson och Möller, som sade sig icke ha någon bestämd uppfattning i fråga om den isolerade avrustningen eller i varje fall icke uttalade en sådan uppfattning. Ledmotivet i argumentationen var här att försvarsutredningens resultat borde avvaktas, innan partiet bunde sig för en viss ståndpunkt. Denna riktning understöddes, vad yrkandet om bifall till partistyrelsens förslag beträffar, av Engberg, Höglund och andra, som likväl deklarerade sig som anhängare av den isolerade avrustningen. Den tredje riktningen bestod av dem, som förordade det Lindbergska förslaget. Flertalet av de i debatten uppträdande uttalade sig i princip för den isolerade avrustningens linje, under det att knappast någon bestämt tog avstånd därifrån.

Partiledaren hänvisade i första rummet till den pågående utredningen. Det vore orimligt att först begära en utredning och sedan fastslå sin ståndpunkt innan utredningen slutförts. "Jag lägger själv ett sådant allvar vid den pågående utredningen, att jag öppet förklarar, att min slutliga ståndpunkt kommer att bli beroende av de resultat, till vilka denna utredning leder." Att omedelbart genomföra en isolerad avrustning vore otänkbart med hänsyn till folkstämningen och det politiska läget. I sitt andra anförande uttalade Hansson, att han icke kunde sitta kvar i försvarsutredningen om Lindbergs förslag antoges, och han antydde till och med att han i sådant fall icke skulle stå kvar som partiledare. Ehuru Hansson förklarade sig icke kunna bilda sig en säker uppfattning förrän försvarsutredningens arbete slutförts, framgår det av vissa uttalanden, att han i själva verket icke kunde väntas bli övertygad om lämpligheten av en isolerad avrustning. Vi ha, yttrade han, byggt vårt arbete i försvarsfrågan på synpunkten, "att vad vi behöva icke är ett försvar för landets självständighet men sådana resurser, att vi kunna hindra, att vi under krig mellan andra stater invecklas i stridigheterna. Varför icke hålla fast vid denna argumentation? Varför låta driva sig bort till argumentationer, som svära mot hela vårt folks uppfattning om frihetens värde?" Han betonade också, att det vore Sveriges plikt att bidraga till en internationell ordningsmakt, om det skulle visa sig möjligt att organisera en sådan. Möller erinrade om möjligheten, att nationalsocialismen skulle segra

i Tyskland och att hela västra och södra Europa skulle komma att stå under bolsjevikiskt eller fascistiskt välde. Det vore farligt, om Europa bleve uppdelat i avväpnade demokratier och rustade diktaturer. Därigenom bleve kulturvärdena utlämnade åt barbariet. I samband härmed stode, att en isolerad avrustning i Sverige säkert skulle framkalla frivilliga försvarsorganisationer, rekryterade inom överklassen och bland bönderna. På detta sätt skulle faror kunna uppstå för demokratien. Det anfördes också av flera talare, att partiet icke finge skjuta försvarsfrågan före andra lika väsentliga frågor, och att ett krav på isolerad avrustning skulle göra partiet omöjligt ur regeringssynpunkt (Vougt).

De talare, som voro för isolerad avrustning, men ändå stödde partistyrelsens förslag, bestämdes uppenbarligen av taktiska och personliga synpunkter. Engberg förklarade, att han icke ville driva sin principiella uppfattning utan hänsyn till andra meningar inom partiet. "Min mening är klar, och detsamma gäller för många andra, men mångas uppfattning är oklar, och då har jag frågat mig, om partiet, innan vi nått fram till en större klarhet, skall ge sitt definitiva svar på den ställda frågan." Han slog fast, att propaganda för isolerad avrustning alldeles klart rymdes inom det av partistyrelsen föreslagna uttalandet. Höglund erkände än mera öppet, att han påverkades av andra motiv än sakliga synpunkter i försvarsfrågan, då han anslöt sig till partistyrelsen. "Om det inte vore så, att det spelade in en mängd andra hänsyn än till saken själv, skulle denna kongress säkerligen uppvisa en förkrossande majoritet för att redan nu ställa på partiets program, och kanske också i dess aktuella politik, kravet på den svenska avrustningen . . . I förhoppning att det nästa gång skall bli en stark, fast och överväldigande majoritet för den isolerade avrustningens uppförande på partiets aktuella handlingsprogram, ber jag dock att i sakens nuvarande läge få yrka bifall till partistyrelsens förslag."

Den mest genomförda motiveringen för en isolerad avrustning gavs även denna gång av E. Lindberg. Den historiska erfarenheten visade, ansåg han, att militärsystemet icke utgjorde ett betryggande försvar. De stater, som haft de största rustningarna, hade nämligen också haft de flesta krigen; enligt Lindberg berodde alltså krigen på

rustningarna, icke tvärtom. Sverige vore icke hotat av något angrepp. "Den nya ryska faran, den s. k. militära sovjetimperialismen, är en myt ... Sovjetunionen ... är inte till för att genomföra revolution i andra länder; det tillkommer varje lands arbetare att genomföra revolutionen i sitt land enligt den kommunistiska teorien och taktiken." Krigsteknikens utveckling hade radikalt förändrat det militärpolitiska läget. Försvarsmedlen hade icke effektiviserats lika hastigt som anfallsmedlen. Mot flyg- och gasangrepp vore stora delar av befolkningen under alla förhållanden oskyddade. Ett försvar mot en stat med större resurser vore utsiktslöst, ett försvar mot en stat med mindre resurser kunde möjligen lyckas men skulle innebära oerhörda lidanden för landet. Lindberg vände sig även mot tanken på svenskt bidrag till en internationell ordningsmakt. "Jag tillåter mig hysa den uppfattningen, att när det en dag kommer till ett verkligt avgörande i fråga om de militära sanktionerna, skola Sveriges arbetare och bönder tacka nej till inbjudan att sända sina söner som legoknektar till främmande länder." Lindberg ansåg, att den bestående försvarsorganisationen borde ersättas med en ordningsmakt, som skulle dels förhindra, att väpnade, för demokratien farliga kårer uppstode inom nationen, dels ha tillsyn över kuster och gränser. En sådan ordningsmakt borde icke kosta mer än 25 miljoner, varför man skulle spara 100 miljoner i budgeten.

Anhängarna av det Lindbergska förslaget ansågo det helt naturligt, att partiet deklarerade sin ståndpunkt, innan försvarsutredningen slutförts. Att försvarskommittén, som huvudsakligen bestod av borgerliga ledamöter, skulle avvisa tanken på isolerad avrustning, kunde man med säkerhet utgå från; några nya skäl, som kunde inverka på socialdemokratiens ställningstagande, vore icke att vänta från kommittén. Det framhölls också, att i själva verket den isolerade avrustningens linje ägde majoritet på kongressen, och de medlemmar, som stodo på denna linje men ändå tillstyrkte partistyrelsens förslag, blevo skarpt kritiserade. "Läget är mycket egendomligt", yttrade Ström. "Om nu partiordföranden segrar, så segrar han med hjälp av två kryckor. Den ena kryckan heter Arthur Engberg, den andra kryckan heter Z. Höglund ... Dessa äro bägge två principiella anhängare av den isolerade avrustningen, men deras överväldigande

lojalitetskänsla medför, att förslaget om isolerad avväpning här på kongressen kommer i minoritet."

I den avgörande voteringen segrade partistyrelsens förslag med 243 röster mot 165. Omröstningen företogs med namnupprop och det är sålunda möjligt att undersöka sammansättningen av de stridande fraktionerna. Att större delen av den ledande gruppen inom partiet hörde till majoriteten är självklart. Partistyrelsen slöt med undantag av reservanterna upp kring partiordföranden; alla de i omröstningen deltagande, som ett halvt år senare blevo medlemmar av den socialdemokratiska regeringen, stodo på denna linje. Ur regional synpunkt finner man, att norrlänningarna övervägande röstade med minoriteten, under det att denna vann ringa stöd i Sydsverige, särskilt i Skåne. Stockholms och Göteborgs arbetarkommuner hade uttalat sig för isolerad avrustning; av Stockholms representanter hörde 22 till majoriteten, 30 till minoriteten, av ombuden från det radikala Göteborg hörde blott 7 till majoriteten och 37 till minoriteten. För Malmö voro däremot motsvarande siffror 15 och 5. Kvinnorna hade under debatten påståtts vara särskilt entusiastiska för avrustningstanken och av de kvinnliga kongressledamöterna röstade blott tre av elva för partistyrelsens förslag. Det kända förhållandet, att det nya ungdomsförbundet — till skillnad från det äldre ungdomsförbundet tjugo år tidigare — icke stod i motsättning till partiledningen bekräftades vid omröstningen; flera av förbundets ledande män återfinnas inom majoriteten.

Trots att partistyrelsens kompromissförslag segrade, kan 1932 års kongress betecknas som kulmen av socialdemokratiens försvarspolitiska negativism under detta skede eller kanske till och med under partiets verksamhet överhuvud. Den principiella försvarsnihilism, som spelat så stor roll före världskriget, ägde visserligen nu icke en enda förespråkare. Den nationella självständighetens värde betonades på alla håll och ingen hävdade, att ett försvar av densamma i och för sig vore meningslöst. Men lika litet framfördes en positiv linje i försvarsfrågan. De talare, som principiellt voro för partistyrelsens förslag, ställde sig avvaktande inför försvarsutredningen och gjorde icke gällande, att de under alla förhållanden skulle verka för försvarets upprätthållande. De sade sig vara tveksamma eller antydde till och med,

att de hade stora sympatier för den rena avrustningslinjen. All anledning finnes att anta, att denna linje uppbars av en majoritet på kongressen, och att endast de taktiska synpunkter, som i renodlad form framburos av Engberg och Höglund, möjliggjorde vad man kan kalla en teknisk seger för partistyrelsens och partiordförandens krav på uppskov med ett bestämt ställningstagande. Åsikten, att ett försvar i mera egentlig mening vore värdelöst, synes ha behärskat de breda lagren inom partiet. De skäl för denna åsikt, som väsentligen framfördes, voro av olika art: krigsrisken ansågs obetydlig, ett effektivt försvar betraktades på grund av krigsteknikens utveckling som nära nog utsiktslöst, följderna av ett krig sades under alla förhållanden vara långt mera fruktansvärda än tidigare. Kanske kan argumentationen sammanfattas i satsen: ett anfall är osannolikt, men om det kommer, blir det mera förstörande och svårare att motstå än förr.

Sannolikt ger dock debatten på kongressen — liksom motsvarande debatt år 1928 — ett i viss mån överdrivet intryck av partiets negativism.[147] Man kan anta, att de talare, som företrädde den Hanssonska linjen, överbetonade det tveksamma och avvaktande i sin ståndpunkt för att vinna den mellangrupp, som var villig att lämna frågan öppen, men principiellt godtog den isolerade avrustningen. Det gällde att för ytterligare en kongressperiod säkra samlingen inom partiet, och nu, som ofta tidigare, var det främst de ledande, som voro benägna att kompromissa och uttrycka sig försiktigt för att vinna detta mål. Men även om man kan utgå från att partiordföranden och de talare som mera direkt anslöto sig till honom, representerade en mera principiellt försvarsvänlig linje än deras uttalanden ge vid handen, kvarstår det faktum, att fyrtio procent av kongressmedlemmarna voro beredda att omedelbart begära isolerad avrustning och att med all sannolikhet en majoritet i princip gav denna linje sin anslutning.

Efter 1932 års kongress förklarade man i de tidningar, som verkade för den isolerade avrustningens upptagande på partiets handlingsprogram, att en seger för denna linje vore säker vid nästa kongress.[148] Det påstods till och med "att partiets gamla principiella avrustningsståndpunkt accentuerats därhän, att ett fördröjande av den

internationella samfällda avrustningen medför ett påskyndande av den svenska isolerade avrustningen, såsom ett steg mot den internationella."[149]

Utvecklingen kom att gå i motsatt riktning. Slag i slag följde händelser, som förintade väsentliga förutsättningar för avrustningspropagandan. Det är tillräckligt att erinra om att den nationalsocialistiska rörelsen kom till makten i Tyskland, att Japan fullföljde sin expansionspolitik i Kina utan att Nationernas förbund effektivt ingrep och att Italien öppet började förbereda sin aktion mot Abessinien. Under åren 1932—1935 förlorade större delen av den svenska, liksom av den internationella opinionen, sina förhoppningar på Nationernas förbund som fredsfaktor av betydelse. De nationalistiska rörelsernas framträngande förmådde även de principiellt internationalistiska riktningarna att "provisoriskt" verka för ett starkare försvar för den nationella enheten. På nationalsocialismens seger i Tyskland följde snart uttalanden i den svenska socialdemokratiska pressen, som betonade nödvändigheten av en skärpt krigsberedskap till värn för Sverige, dess demokrati och dess sociala organisation.[150]

Under intrycket av det förändrade världspolitiska läget utarbetade försvarskommissionen sitt betänkande, som framlades i november 1935.[151] Med ett undantag voro kommissionens medlemmar ense om att ett stärkande eller åtminstone ett vidmakthållande av försvaret vore nödvändigt. Högerrepresentanternas förslag slutade på en summa av över 160 miljoner kronor om året, majoriteten, bestående av bondeförbundet och folkpartiet, föreslog omkring 148 miljoner (samtliga siffror gälla de genomsnittliga utgifterna under en följd av år). Tre av de socialdemokratiska ledamöterna, Törnkvist, Åkerberg och Vougt, av vilka de båda sistnämnda ersatt Hansson och Vennerström, föreslogo en försvarsbudget på omkring 114 miljoner kronor. Lindberg framlade två alternativ: ett om nedrustning till 98 miljoner om året, ett om avrustning, d. v. s. om försvarets ersättande med en ordnings- och neutralitetsvakt, som skulle kosta 25 miljoner om året.

I den av Vougt och Åkerberg undertecknade reservationen till kommissionens förslag diskuterades tämligen utförligt det utrikespolitiska läget och tanken på en isolerad svensk avrustning. Det betonades, att

läget i olika hänseenden försämrats samtidigt som en viss kritik gavs av den starkt pessimistiska uppfattning, åt vilken andra partiers representanter givit uttryck i kommissionen. En isolerad avrustning vore otänkbar, både ur internationalistisk och strängt nationell synpunkt. De demokratiska staterna måste samverka för freden och demokratien. "Det skulle icke vara till fördel för vare sig demokratien eller avrustningen, om de stater, som närmast företräda dessa idéer, gjorde sig vapenlösa, medan mot desamma fientligt inställda makter voro rustade till tänderna." Ett försvarslöst Norden skulle lätt mista sin utrikespolitiska självständighet. "I en värld, där rovlystnaden står på vakt, och där man räknar med vapnen som en utslagsgivande faktor, kan svagheten lätt bli en frestelse för våldet." "Den föreställning, som delvis bar upp 1925 års svenska nedrustning, nämligen att Sverige skulle kunna genom ett djärvt och gott exempel giva nedrustningstanken en stöt framåt, har tyvärr visat sig icke hållbar." Det vore överflödigt att ingå på den gamla diskussionsfrågan, om Sverige kunde försvara sig. "Det enda svar, som behöver givas på en sådan fråga är, att Sverige kommer att försvara sig, om det angripes, och att det ej bör sakna medel till sitt försvar, om risk finnes för att det kommer att angripas." I Lindbergs reservation upprepades argument, som tidigare vid skilda tillfällen framförts av den isolerade avrustningens anhängare.

I den socialdemokratiska pressen godtogs i regel den vändning i partiets politik, som reservationen betecknade. Partiets mål vore avrustning och en internationell fredsorganisation, men detta måste nu ställas på framtiden. "Den nuvarande världssituationen, främst kännetecknad av de fascistiska stormakternas hot mot freden och friheten", har, skrev Pauli i "Social-Demokraten", "ställt anhängarna av dessa idéer i ett tvångsläge, där en vidare framryckning på nedrustningsvägen ej låter sig förenas med en klarsynt strävan till bättre och förnuftigare förhållanden."[152] Även en del tidigare avrustningsvänliga tidningar anslöto sig under betonande av att det nu gällde att försvara demokratien.[153] På vissa håll stod man kvar på den gamla ståndpunkten och talade om försvarskommissionens betänkande som en "generalstabens triumf".[154]

Redan innan försvarskommissionen avgav sitt betänkande hade

statsministern-partiordföranden förklarat det önskvärt, att en samförståndslösning kom till stånd i försvarsfrågan. Detta innebar en antydan om att regeringen var beredd att höja det bud, som gavs av partiets representanter i försvarskommissionen. Händelser, som inträffade mellan utformandet och publicerandet av kommissionsbetänkandet — framför allt Italiens angrepp på Abessinien och den härav föranledda skärpningen i det allmänna läget — stärkte också de motiv, som kunde anföras för en upprustning, och detta underströks i den socialdemokratiska pressen. Vid ett sammanträde i partistyrelsen i oktober uppnåddes nära nog allmän enighet om att regeringen borde framlägga ett försvarsförslag vid 1936 års riksdag och man utgick från att den härvid skulle söka uppnå en kompromiss med mellanpartierna.[155] Den sedermera framlagda regeringspropositionen innebar också en avsevärd utvidgning av de socialdemokratiska reservanternas förslag; försvarsbudgeten beräknades till omkring 130 miljoner.[156] Särskilt anmärkningsvärt var, att regeringen i fråga om anslag till flottan anknöt till högerreservanterna i försvarskommissionen. I propositionen underströks värdet av att försvaret omfattades med förtroende i alla befolkningsläger. Denna synpunkt måste leda till en viss försiktighet i upprustningen. "Skulle stegrade försvarsutgifter nödvändiggöra eftersättande av sociala och kulturella uppgifter och en påtaglig konkurrens framträda mellan försvaret och andra behov, kunna lätt stämningar uppstå, som äventyra varaktigheten av en beslutad försvarsordning." Förhandlingar fördes med representanter för bondeförbundet och folkpartiet; det visade sig emellertid icke möjligt att komma till enighet. Inom socialdemokratien dryftades frågan, huruvida regeringen skulle medverka till en väsentlig höjning av det i försvarspropositionen föreslagna anslagen under förutsättning att mellanpartierna visade sin vilja att fortsätta den sociala reformpolitiken genom att anta en regeringsproposition om höjda folkpensioner, ett förslag, som var av i huvudsak samma innehåll som ett föregående år av de borgerliga partierna förkastat förslag.

Vid 1936 års kongress, som sammanträdde efter försvarspropositionens avlämnande, men innan försvarsutskottet slutfört sitt arbete, blev försvarsfrågan icke föremål för separat behandling.[157] Endast en motion av mera generell syftning förelåg; enligt denna skulle kon-

gressen uttala sig för "isolerad svensk avrustning" och riksdagsrepresentanterna skulle få i uppdrag att icke rösta för högre anslag till militära ändamål än Lindberg föreslagit, d. v. s. 98 miljoner. Partistyrelsen avstyrkte motionen. I utlåtandet anfördes att partiprogrammet och partikongressen "ställt in frågan om avrustning i ett internationellt sammanhang" och att anledning saknades att frångå denna ståndpunkt. Denna formulering var egendomlig med tanke på att de föregående partikongresserna icke tagit avstånd från tanken på en isolerad avrustning utan tvärtom godtagit denna linje såsom likvärdig med kravet på avrustning endast i internationellt sammanhang; det var sålunda ohållbart att avvisa motionen såsom stridande mot kongressernas utalanden. Vidare anfördes, att vid lösningen av försvarsfrågan partiet skulle söka åstadkomma "en sådan avvägning, att möjligheterna för en fortgående förbättring av förhållandena inom landet icke försvåras". Även andra synpunkter måste beaktas vid frågans avgörande. Det vore därför omöjligt att fixera en viss maximisumma för militärutgifterna. Genom denna motivering klarlades, att försvarsfrågan på ett alldeles särskilt sätt måste ses i belysning av den aktuella politiska situationen. Man beslöt också att behandla motionen i en allmän debatt, som i kongressens protokoll säges gälla "den politiska situationen och försvarsfrågan". Debatten kom främst att gälla det parlamentariska läget. Skulle regeringen söka genom en kompromiss med mellanpartierna i försvarsfrågan möjliggöra sitt kvarstannande? Eller skulle den stå fast vid sin proposition (i huvudsak) och avgå, om denna fälldes? Eller skulle den på något sätt koppla ihop försvarsfrågan med socialpolitiken och göra sitt ställningstagande i den förra frågan beroende av de borgerliga partiernas vilja till sociala reformer, närmast deras benägenhet att godta det framlagda förslaget om höjda folkpensioner? I stort sett voro de, som önskade regeringens kvarstannande, villiga att ytterligare höja partiets bud i försvarsfrågan för att en majoritet skulle kunna vinnas under partiets medverkan.

I detta sammanhang intressera blott de moment i debatten, som mera direkt beröra försvarsfrågan. Den väldiga förändringen i partiets ställningstagande sedan 1932 års kongress kom klart till uttryck. Ingen talare tänkte sig möjligheten av att aktualisera den isolerade

avrustningen. Frågan var blott hur långt man ur sakliga och taktiska synpunkter skulle gå i fråga om medverkan till militära utgifter. Statsministern uttalade, att en effektivisering av försvaret blivit partiets principiella ståndpunkt, och uppehöll sig i övrigt huvudsakligen vid taktiska överväganden. Han betonade, att både inom partiet och inom folket i dess helhet en stark stämning för stärkt försvar, en "försvarsvind", framträtt och ansåg tydligen stora eftergifter gentemot mellanpartiernas krav lämpliga för att frågan skulle lösas under partiets ledning; regeringen och partiet skulle därigenom vinna i prestige. Jordbruksminister Sköld uppträdde i viss mån som opponent och yrkade i ett förslag, som han senare tog tillbaka, på att regeringen skulle avgå, om riksdagen icke vid lösningen av försvarsfrågan visade "ett påtagligt tillmötesgående" mot regeringsförslaget. Finansminister Wigforss betonade de svårigheter, som mötte vid en betydande stärkning av försvaret i förening med starkt ökade sociala utgifter. De allmänna skäl, som drivit partiet över till en klart positiv hållning i frågan, utvecklades av flera talare (Möller, Höglund, Lindström, Åkerberg, Sandler). Då diktaturerna rustade, kunde icke demokratierna ställa sig försvarslösa. Ett starkt försvar skulle avskräcka stormakter från att kränka Sveriges neutralitet, även om det icke kunde göras betryggande för alla förhållanden. Avrustningstanken finge tas upp på nytt under lugnare tider. "Vi skola komma ihåg, att överallt i Europa, där det finnes ett militärt tomrum, fylles det genast av nazistiska trupper. Om det inte är tysk-nazistiska trupper, blir det privattrupper inom det egna landet med nazistisk anda . . . Om ett socialdemokratiskt parti under världshändelsernas oerhörda tryck och även på grund av inre politiska förhållanden för ett ögonblick måste slå in på en reträttlinje i militärfrågan, har det därför icke uppgivit sin principiella ståndpunkt. Vi äro nog alla ense om att så snart som det yttre läget det medger skall den antimilitära kampen och nedrustningskampen med all kraft på nytt sättas in" (Höglund).

Åtskilliga kongressmedlemmar deklarerade dock sin anslutning till den isolerade avrustningens princip (Lindberg, Nils Larsson, L. Svedberg m. fl.). Lindberg ansåg, att stämningen för ett starkt försvar stärkts inom partiet huvudsakligen därför att partiledningen och de

ledande partitidningarna icke energiskt motarbetat de borgerliga partiernas försvarspropaganda. Han upprepade i övrigt sina förut framförda argument. Faran för ett krig ansågs icke ha vuxit. "Läget är alltså inte så farligt . . . Varför är det inte så farligt? Jo, därför att stormakterna i Europa veta, att de väl ha angreppsmedel, men de kunna icke försvara sig. De kunna inte försvara sin civilbefolkning, och därför våga de inte ta risken av ett krig." Varken Lindberg eller någon annan begärde likväl, att riksdagsgruppen i det föreliggande läget skulle arbeta på isolerad avrustning.

I slutet av debatten framlade partiordföranden ett förslag till resolution, som beträffande försvarsfrågan innehöll följande satser: "Med oförminskat intresse deltager den svenska socialdemokratien i arbetet för en betryggande internationell rättsordning och en allmän minskning av rustningarna. Den betraktar såsom sin naturliga uppgift att söka förhindra vårt lands indragande i kapprustningsvirveln. Att regeringen i det nuvarande läget och för att möjliggöra en samförståndslösning i försvarsfrågan framlagt förslag till förstärkning av de militära anstalterna har kongressens fulla gillande. Kongressen vill emellertid understryka, att en förutsättning för partiets medverkan i en samförståndslösning är ett påtagligt tillmötesgående från andra partiers sida gentemot vårt parti. Garantier måste finnas för att utgifterna för det yttre försvaret icke bli till förfång för det inre försvarets upprätthållande och utveckling. Vid finansieringen av de ökade allmänna utgifterna bör tillses, att en större andel lägges på de bärkraftigaste inkomsterna." Detta förslag antogs "med överväldigande majoritet". Ett av Lindberg framlagt ändringsförslag avslogs. Enligt detta skulle bland annat orden om gillande av regeringsförslaget bortfalla och kravet på verksamhet för avrustning i framtiden ges en bestämdare formulering. Partistyrelsens utlåtande angående den föreliggande motionen bifölls.

Vid kongressen förelåg också en motion, av G. Branting, om ett uttalande för krigsmaktens demokratisering "såsom partiets krav vid antagandet av en ny försvarsorganisation".[158] Manskap och befäl borde i princip erhålla samma förenings-, församlings- och yttrandefrihet som övriga medborgare, åtgärder borde vidtagas för en demokratisk rekrytering av befäl och fast anställd personal, underbefäl

skulle i större utsträckning erhålla tillfälle att avancera till officersgrad. Förslaget överlämnades av kongressen till riksdagsgruppen och regeringen "med godkännande av motionens krav på krigsmaktens demokratisering".

Efter kongressen kunde regeringen i sina försök att uppnå en uppgörelse anses utrustad med en vidsträckt fullmakt av partiet. Nya förhandlingar med de borgerliga partiernas ledningar igångsattes, varvid på en gång försvaret, folkpensioneringen och frågan om finansieringen av de nya utgifterna diskuterades.[159] Positivt resultat kunde dock icke uppnås. Det särskilda utskott, som behandlade försvarsfrågan, lade mellanpartiernas linje till grund för sitt arbete och framlade en lösning i nära anknytning till denna. Regeringen förklarade sig beredd att godtaga denna lösning, om dess förslag i folkpensioneringsfrågan bifölls. Detta skulle, framhöll man, visa, att riksdagens borgerliga partier icke ville eftersätta den sociala omvårdnaden. På borgerligt håll ansågs att dessa frågor borde lösas var för sig och man var enig om att icke giva efter i pensionsfrågan. Flertalet socialdemokrater i särskilda utskottet yrkade då bifall till regeringsförslaget. Lindberg gick på en särlinje, i det han hemställde om avslag å alla förslag till försvarsväsendets ordnande och om ny utredning enligt angivna direktiv.

Försvarsfrågan behandlades i kammaren 10—11 juni.[160] Debatten rörde sig till mycket stor del om förhandlingarna mellan partierna; på ömse sidor anklagade man varandra för bristande vilja till samförstånd. Regeringen yrkade bifall till propositionen, men det klargjordes, att den icke avsåg att uppriva ett försvarsbeslut, som dikterades av mellanpartierna. Ur den för oss väsentliga synpunkten ligger det intressanta främst i den stora socialdemokratiska anslutningen till en positiv lösning av försvarsfrågan. I första kammaren kom det Lindbergska förslaget icke under omröstning, i andra kammaren samlade det vid votering om kontraproposition 31 röster. I debatten dominerade likaledes den försvarsvänliga riktningen inom partiet. Flera talare, som tidigare verkat för avrustning, framlade skälen till sin åsiktsändring. En inom denna grupp spridd uppfattning tolkades av Höglund med orden: "Det är våldsdiktaturernas hot mot de små staterna, som tvingat socialdemokraterna att temporärt frångå avrust-

ningslinjen, för att icke en nazistisk armé skulle utfylla det militära tomrummet." Utskottsförslaget segrade i båda kamrarna. Regeringen avgick emellertid först några dagar senare, sedan riksdagen avslagit den föreslagna regleringen av folkpensionerna.

I valkampanjen 1936 vände sig socialdemokraterna icke mot den beslutade försvarsreformen. Valmanifestet berörde icke partiets framtida försvarspolitik.[161] Då den av Hansson ledda koalitionsregeringen tillträdde, betonades i regeringsförklaringen, att försvarsbeslutet skulle genomföras.

Vid 1937 års riksdag markerade socialdemokratien en ändrad uppfattning även i fråga om den frivilliga skytterörelsen. Ännu år 1936 hade regeringen, i anslutning till partikongressens vid upprepade tillfällen uttalade mening, icke föreslagit något anslag till denna rörelse. Som vanligt hade likväl anslag beviljats av riksdagen; några socialdemokrater hade härvid slutit sig till majoriteten. År 1937 upptog regeringen däremot ett anslag till skytterörelsen i statsverkspropositionen.[162] I motiveringen anfördes främst, att med hänsyn till riksdagsbehandlingen av frågan föregående år understöd borde givas åt skytteväsendet. I statsutskottet tillstyrkte nu även socialdemokraterna förslaget och i kamrarna uppträdde endast några få socialdemokrater mot detsamma.[163] I andra kammaren röstade visserligen 42 ledamöter mot anslaget, men flera av dem tillhörde andra partier (folkpartiet och socialisterna). Orsakerna till socialdemokratiens ståndpunktsändring klarlades främst i ett anförande av statsministern. "Vad som här skett är", yttrade han, "att i den allmänna samling, som har uppstått kring våra försvarsspörsmål under de allra senaste, jag kan knappast säga åren utan måste närmast säga månaderna, har man velat undanröja även det irritationsmoment, som låg i striderna om skytterörelsen. Detta innebär för min del . . . en annan syn på skytterörelsen . . . Men jag står här icke för att göra avbön, jag står här för att konstatera, att vi kommit i ett läge, där det blivit naturligt för oss att även på den punkten sluta upp med strider, som icke fylla något ändamål." Det betonades, att trots partiets avståndstagande många socialdemokratiska arbetare ingått i skytterörelsen och att denna icke blivit en partirörelse. Emot kommunisterna, som nu framförde socialdemokraternas gamla synpunkt om skytterörelsen som ett

värn för arbetarklassen, anförde statsministern, att rörelsen icke borde bli "något speciellt väpnat organ för en demokratisk ordning". Detta skydd borde ankomma på polisen. "Skytterörelsen skall vara, såsom den varit, en rörelse, som bereder dem, som i skyttesporten finna intresse, möjlighet att utöva denna sport. Skulle den behöva sättas in i försvarets tjänst, så skall den aldrig vara någonting annat än ett medel i den lagliga ordningens hand för att skydda det allmännas intressen mot vem som än vill hota dessa intressen." Hansson påpekade det märkliga däri, "att just när det kanske för första gången kunde tvingas upp en majoritet i den svenska riksdagen emot skytteanslaget, så ge vi detta anslag med större enhällighet än tidigare".

Den socialdemokratiska ungdomsrörelsen stod under den nu behandlade perioden, i motsats till vad fallet varit under tiden före världskriget, i huvudsak solidarisk med partiets försvarspolitik. Visserligen voro de radikala, till isolerad avrustning syftande tendenserna under en tid starkare inom ungdomsförbundet än inom partiet, men förbundet antog aldrig något beslut, som markerade avsteg från partiprogrammet, och i det väsentliga följde dess utveckling samma linjer som partiet i sin helhet.

På ungdomsförbundets första kongresser blev försvarsfrågan icke mera ingående behandlad. En vid 1922 års kongress väckt motion om att förbundet skulle verka för fullständig avrustning avslogs, varemot ett förslag antogs om socialistisk agitation bland de värnpliktiga.[164] Rickard Lindström, som vid denna kongress valdes till förbundets ordförande och sedermera kvarstod som sådan till 1928, uppträdde vid detta liksom vid en rad senare tillfällen som talesman för den försvarsvänliga riktningen och hävdade betydelsen av att ingjuta en demokratisk och socialistisk anda inom försvaret. Vid 1925 års kongress bröto sig i skilda debatter meningarna mellan anhängare och motståndare av den isolerade avrustningen utan att något beslut fattades; uppgifterna om instämmanden i under debatten hållna anföranden tyda på att den rena avrustningslinjen ägde majoritet.[165] Kongressen behandlade också frågan om den frivilliga skytterörelsen och beslöt härvid att uttala önskvärdheten av att förbundsmedlemmar

icke tillhörde denna rörelse. Flera talare betecknade skytterörelsen som reaktionär, som en överklassens organisation. Minoritetens talan fördes av Lindström, som bland annat erinrade om att skytterörelsen från socialistiskt håll stundom betraktas som en potentiell kamporganisation och framhöll att denna rörelse i och för sig icke hade en odemokratisk eller antisocialistisk karaktär.

Vid de båda följande kongresserna blev försvarsfrågan synnerligen ingående behandlad och heta debatter ägde rum mellan försvarsvänner och förkämpar för en isolerad avrustning. År 1928 väcktes motioner om att förbundet skulle föra en pacifistisk, till avrustning syftande propaganda; man hänvisade till uppfattningen på den kort förut hållna partikongressen.[166] Kongressen antog enhälligt en av förbundsstyrelsen utarbetad allmänt hållen resolution om agitation mot nationalism och chauvinism och för fred och folkförsörjning. De flesta talarna i debatten uttalade sig för isolerad avrustning. Vidare skärptes 1925 års beslut om den frivilliga skytterörelsen så tillvida som beslutet förklarades innebära "ett klart avståndstagande" från denna rörelse, och ungdomsklubbarna ålades att meddela sina medlemmar, att de icke borde ingå i skytteföreningar. Förslag om absolut förbud för förbundsmedlemmarna att tillhöra skytterörelsen blevo emellertid avslagna. Vid 1931 års kongress nådde den avrustningsvänliga stämningen inom förbundet sin kulmen.[167] I en rad motioner krävdes ett uttalande för isolerad nationell avrustning. Förbundsstyrelsen, vars främste man nu var Wallentheim — liksom Lindström försvarsvän — framlade ett resolutionsförslag, vilket uppenbarligen hade karaktären av en kompromiss. Förbundet uttalade sin glädje över den nya försvarsrevisionen och förklarade det vara förbundets plikt att "med all kraft i tal och skrift medverka till freds- och avrustningsidéernas spridning" och att "med skärpa bekämpa all militaristisk och chauvinistisk propaganda". Förslaget medgav skilda tolkningar och kunde därför enhälligt antagas. Men debatten visade skarpa motsättningar. En stor majoritet av deltagarna var, efter allt att döma, anhängare av isolerad avrustning. För att åstadkomma samling kring förbundsstyrelsens förslag framhöllo Wallentheim, Lindström och andra försvarsvänner framför allt taktiska synpunkter: genom att uttala sig för isolerad avrustning riskerade man att

komma i motsättning till partiet och att, liksom det gamla ungdomsförbundet år 1917, åstadkomma en konflikt, ägnad att försvaga arbetarrörelsen i dess helhet.

Vid de båda senaste kongresserna har icke försvarsfrågan i hela dess vidd upptagits. Men de debatter rörande mera speciella frågor, som förelegat, visa att stämningen inom ungdomsförbundet ändrats.[168] Krav på uttalande för isolerad avrustning ha överhuvud icke framförts och i en mängd inlägg har den ökade försvarsvänligheten inom förbundet understrukits. Det kanske klaraste beviset på den förändrade inställningen är emellertid, att 1937 års kongress med stor majoritet beslöt att upphäva 1925 och 1928 års uttalanden mot förbundsmedlemmarnas anslutning till den frivilliga skytterörelsen. Det förklarades uttryckligen, "att medlemskap och aktivt deltagande i den frivilliga skytterörelsen är förenligt med medlemskap i Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbund". Under debatten anförde flera talare, bland dem förbundsordföranden — sedan 1934 Torsten Nilsson — att de föregående årens utveckling försvagat de försvarsfientliga tendenserna och att man allt allmännare kommit till insikt om att försvar och skytterörelse vore ett nödvändigt skydd för demokratien.

Sammanfattning

Liksom den liberala upplysningsfilosofi, från vilken den utgick, eftersträvade socialismen fred och förbrödring mellan folken som ett villkor för den enskildes välstånd och fria utveckling. I likhet med samtida och föregångare inom liberalismen räknade man också med att målet låg inom räckhåll; några årtionden av sociala och ekonomiska förändringar och av en mot dessa svarande ideologisk nydaning skulle föra till det nya samhället. I Marx' stora perspektiv fick denna tankegång ett särpräglat uttryck. Klasskampen och proletariatets seger var medlet, den från den statliga tvångsordningen befriade internationella gemenskapen målet. Nationell självhävdelse och nationellt

försvar måste från denna utgångspunkt ses som hinder på vägen, eller, i den mån det förestående historiska betraktelsesättet övervägde, som element i en till undergång dömd samhällsform. Med denna åskådning förmälde sig hos de socialistiska rörelserna i olika länder mera enkla och konkreta synpunkter. Man angrep den bestående politiska regimen, de ekonomiskt och socialt härskande grupperna; den stat, i vilken man levde, identifierades med denna regim och dessa grupper. Skulle socialismen hjälpa till att mot yttre fiender försvara sina inre motståndare, skulle de utsugna låta uppfostra sig till skyddsvakt åt utsugarna?

En på en kortare sikt byggd tankelinje hos Marx och andra socialistiska teoretiker ledde till andra slutsatser. Frihetens princip gällde för folken lika väl som för individerna. Så länge statliga organisationer funnes, borde de omsluta sammanhörande individer, nationer. Hos undertryckta folk, såsom tjecker och polacker, kunde därför inom vissa partier nationalitetskänsla och socialism sammansmälta: först nationell enhet, sedan ett socialistiskt samhälle. Hos folk, som icke ledo under främmande välde, blev motsvarande tanke icke lika omedelbart väsentlig för de socialistiska rörelserna men den blev efterhand aktualiserad och medveten. Även socialismen måste, så att säga provisoriskt, så länge indelningen i stater fortbestod, skydda den nationella staten. Och ju starkare socialismen blev i en stat, desto större skäl fanns för rörelsen att bevara denna stat. Ty hotet mot staten blev då också ett hot mot socialismen. Skulle socialismen genom att ställa sig utanför nationen låta andra, just ur socialistisk synpunkt reaktionära stater, undertrycka den?

Här som på andra punkter blir alltså den paradoxala slutsatsen att Marx' stora, på en totalvy över historien byggda perspektiv var ideologiskt användbart, endast om de förutsägelser han gjorde inom kort tid uppfylldes. En socialistisk rörelse, som under lång tid verkade med framgång i en stat, måste bli nationell, om icke av känsla för nationen så för att värna socialismen.

Den svenska socialdemokratiens idéutveckling i frågan om det nationella försvaret kan indelas i tämligen klart avgränsade skeden,

vartdera omfattande omkring tjugo år. Det första skedet kännetecknas kanske främst av att själva försvarsfrågan intog en undanskjuten plats i partiets debatter. Försvarsbördan var föga tryckande; den allmänna värnplikten kunde på grund av den korta utbildningstiden knappast bli grundvalen för en agitation, som appellerade till den personliga olusten. Partiet hade icke vuxit till sådan styrka, att ett ståndpunkttagande i dagsfrågorna var oundgängligen påkallat. Bland de aktuella kraven dominerade den allmänna rösträtten; under många år framstod erövringen av denna som förutsättningen för varje framgångsrik aktion på andra fält. Detta förklarar, att försvarsfrågan i regel icke togs upp på partikongresserna och att av partiets ledare Branting var den ende, som vid upprepade tillfällen ingående sysselsatte sig med denna fråga.

I de uttalanden, vari frågan beröres, mötes emellertid övervägande en negativ inställning. Kapitalismen betecknas som orsak till krigen och vägen till fred är en internationell socialistisk omdaning. I försvaret ser man ofta ett värn för överklassen, avsett att begagnas icke minst mot inre fiender. Uttrycken för en antinationell uppfattning äro dock sällsynta; i den mån de förekomma, knytas de samman med uttryck för en potentiell patriotism — då landet blivit socialistiskt, skall socialismen bli nationell. Till de främst förhatliga begreppen hör militarism, varmed än avses försvarsordningen överhuvud, än åter vissa förhållanden inom militärväsendet: drill, överdriven subordination, officersarrogans och officerssnobberi. I programmen talas efter utländskt mönster om införande av ett milissystem, som i motsats till det bestående systemet skulle ha en klart demokratisk karaktär. Detta krav framfördes dock aldrig, även om det aktualiserades under debatten före 1901 års härordning, med större energi; det synes närmast ha utformats med tanke på framtidens demokratiska och socialistiska stat. Någon gång framkastas tanken, att den allmänna värnpliktens armé, respektive den frivilliga skytterörelsen, skall kunna göras till kampmedel för socialistiska strävanden, men denna uppfattning — vars seger skulle ha inneburit en omkastning av partiets militärpolitik — är och förblir en särlinje utan större inflytande.

Brantings inlägg i försvarsfrågan under denna tid äro icke uttryck

för en fast och enhetlig ståndpunkt; tvärtom äro åsiktsändringarna många och betydande. På centrala punkter kom likväl Branting fram till en åskådning, som han sedermera stadigt hävdade och som blivit ett viktigt inslag i socialdemokratisk försvarsdebatt överhuvud. Han betonade den nationella enhetens värde och erkände nödvändigheten av ett försvar under bestående förhållanden. Men förutsättningen för ett effektivt försvar sades vara demokratiska och socialpolitiska reformer; endast härigenom kunde den stora massan vinnas för militära anordningar och endast härigenom kunde den samhörighet och den nationella känsla uppstå, som vore av större värde ur försvarssynpunkt än kvantitet och teknik. Genom att uppställa denna princip företecknade Branting den framtida utvecklingen i försvarsfrågan. Men han skapade också härigenom en taktik, som vid en rad tillfällen, senast vid 1936 års försvarsreform, skulle komma till användning: mot de från militärt och borgerligt håll kommande kraven på ökade rustningar satte socialdemokratien kravet på inre reformer. Före 1914 års världskrig var en kompromiss på denna linje icke möjlig, men tjugofem år senare kunde icke blott en kompromiss, utan ett samförstånd i mera egentlig mening uppnås.

Egendomligt nog vände sig Branting i sin bekanta artikel 1 maj 1900 mot den taktik, som här antytts. Han förklarade, att partiet icke borde köpslå med sin försvarsvilja utan gå med på ett stärkande av försvaret utan villkor. Avsteget var dock mera skenbart än verkligt. Branting räknade uppenbarligen med att partiet genom att inta en positiv hållning i försvarsfrågan skulle göra de härskande grupperna benägna för eftergifter i andra frågor, främst rösträttsfrågan. Cyniskt uttryckt kan det sägas, att han ville höja partiets inflytande genom att göra det försvarsvänligt — samtidigt som han själv utan tvivel utgick från att ett stärkt försvar var nödvändigt. Han lyckades så till vida som partiet anslöt sig till den nya ståndpunkten. Men försvarsreformens resultat blev en härordning, som med utomordentlig energi angreps av Branting och partiet överhuvud och som i själva verket bidrog till att göra den rent negativa opinionen inom partiet starkare än tidigare.

Från början av 1900-talet till den vänstersocialistiska gruppens utbrytning år 1917 är försvarsfrågan den kanske mest och hetsigast debatterade frågan inom partiet. Flertalet av de ledande — majoriteten inom partistyrelsen och den snabbt växande riksdagsgruppen — står fast vid den linje, som kan kallas den Brantingska; man håller på försvarets nödvändighet samtidigt som man angriper militarismen, krav på politiska och sociala reformer kombineras med försvarsfrågan, förslag om ökade rustningar mottas med skepsis eller kritik men göras likväl till föremål för saklig prövning. Mot denna grupp står en opposition, som har sitt fäste inom ungdomsorganisationerna, efter ungsocialismens avvisande inom Socialdemokratiska ungdomsförbundet. Oppositionen krävde, att avrustningsprincipen ovillkorligt skulle inskrivas i programmet och att riksdagsgruppen generellt skulle vägra anslag till militära ändamål. Vid 1905, 1908 och 1911 års kongresser växte oppositionen i styrka och vann stora framgångar. Den försvarsvänliga riktningen inom partiet måste gång efter annan göra eftergifter och sannolikt skulle den rena avrustningslinjen ha blivit partiets officiella ståndpunkt, om ej Brantings auktoritet avhållit partivänstern från att fullt utnyttja sin styrka. Under tiden närmast före världskrigets utbrott nådde den försvarsfientliga tendensen sin kulmen. Med världskriget inträdde en förändring, som kom till uttryck redan vid 1914 års kongress. Den positivt inställda gruppen inom partiet växte i styrka och målmedvetenhet samtidigt som ungdomsförbundet under Höglunds ledning ytterligare underströk sin försvarsnihilism. Brytningen vid 1917 års kongress, som avlägsnade vänsterriktningen, var till stor del en konsekvens av motsättningarna i försvarsfrågan.

Försvarsvännerna inom partiet bestämdes väsentligen av motiv, som voro gemensamma för alla politiska riktningar av betydelse. Den internationella spänningen skärptes; detta klarlades vid Internationalens kongresser likaväl som i den svenska högerns försvarspropaganda. De ännu kring sekelskiftet starka förhoppningarna om att svensk politik skulle kunna föras utan hänsyn till vad man kallade den moderna imperialismen försvagades. Hotet från Ryssland, som

dominerade i den svenska försvarsdebatten, måste göra intryck även på socialdemokratien, som sedan gammalt såg den europeiska reaktionens fäste i tsardömet. Även om socialdemokratien ännu helt var ett kampens och missnöjets parti, kunde den konstatera, att mycket redan vunnits i politisk och något i social demokrati. Under intryck av sådana överväganden kunde Branting, Steffen och andra mot slutet av detta skede allt starkare hävda, att socialismen även i det bestående svenska samhället måste verka för försvaret, ja, att det nationella försvaret måste betraktas som nödvändigt just ur socialistisk synpunkt, som ett försvar för redan vunna framgångar. Unga marxister inom partiet kompletterade den teoretiska motiveringen: å ena sidan hade Marx hållit på nationernas självbestämningsrätt, å andra sidan stode det nationella försvaret enligt den materialistiska historieuppfattningen i ofrånkomligt sammanhang med ett visst stadium av produktionssättets och samhällets utveckling.

För försvarsfientligheten inom partiet är karakteristiskt, att den ofta uppträdde under den brutalt uppriktiga beteckningen försvarsnihilism; den sökte icke skydd bakom det tvetydiga, i sig själv värdebetonade namnet antimilitarism. Försvarsnihilismen uppträdde emellertid i flera varianter. Ungsocialismen representerade i stort sett förnekandet av själva den nationella enhetens värde. Med stöd av Marx' stora perspektiv talade man om nation och försvar som den ideella och materiella sidan av överklassens välde; för den sociala revolutionens anhängare måste alla väpnade organisationer, som icke stodo i den revolutionära tankens tjänst, vara motståndare. Ibland kombinerades denna tankegång med motiv, hämtade från Tolstoy och andra av kristendomen påverkade pacifistiska författare. Det vore bättre att i ädel resignation böja sig inför våldet än att förstöra sin själ genom att bruka våld. Då det gällde undertryckning från en främmande stats sida ville man alltså tillämpa den teori om det tåligt burna lidandets värde, som i den inre politiken förhånades som värn för klassväldet.

Även inom det socialdemokratiska ungdomsförbundet framträdde, särskilt i det tillspetsade läget strax före och under världskriget, en principiell försvarsnihilism. Den nationella enheten sades vara värde-

full, men den bestående, av kapitalismens politiska och sociala välde kännetecknade staten förklarades icke vara värd att försvara. Med en extrem tillämpning av tanken på sambandet mellan reformer och försvar förkastade man varje försvar till dess de socialistiska kraven uppfylldes. Denna linje var dock icke förhärskande under ungdomsförbundets uppväxt- och genombrottstid. Den dåvarande ledningen inom ungdomsförbundet — ur vilken partiets nuvarande ledare till stor del rekryterats — var varken antinationell eller principiellt försvarsnihilistisk. Dess rent negativa inställning till försvaret stöddes av ett speciellt, för småstater tillskuret motiv. "Vad tjänar det till", var den ledande tanken i agitationen. Ett litet land som Sverige kunde under inga förhållanden försvara sig mot en sådan makt, från vilken angrepp möjligen vore att befara. Det vore meningslöst med en militär organisation, ty denna kunde med de resurser, som stode till buds, aldrig fylla sitt ändamål. I denna argumentation åberopades ofta militära författare, som klagade över försvarets otillräcklighet och stundom uppställde fordringar, som av alla partier ansågos överdrivna eller i varje fall icke möjliga att tillfredsställa. De "praktiska" försvarsnihilisterna krävde, att det militära försvaret skulle slopas och ersättas med ett s. k. kulturförsvar. Sålunda skulle Sverige neutraliseras och överenskommelser om mellanfolklig skiljedom åvägabringas för att säkra freden överhuvud. Därjämte fäste man stora förhoppningar vid de tankar på en internationell aktion från arbetarnas sida, närmast i form av generalstrejk, som på Internationalens kongresser framfördes som ett medel mot krig men som här icke vid något tillfälle vunno mera allmän anslutning.

Den givna karakteristiken avser endast att erinra om de huvudsakliga argumentationslinjerna inom olika riktningar; den är schematisk och ensidig. Den väldiga propaganda mot försvaret, som under dessa år fördes, rörde sig i det hela med de mest skilda motiv. I en och samma broschyr, i ett och samma tal, kunde många skiftande och delvis motsägande tankegångar sammanföras. Kriget var ohyggligt och meningslöst. Det svenska försvaret var väsentligen ett försvar för den svenska överklassen. Arbetarnas ställning för-

sämrades socialt och ekonomiskt genom försvaret, som omöjliggjorde kulturella och socialpolitiska reformer. Rustningarna medförde risk för krig men skulle i händelse av ett krig visa sig värdelösa. Inriktningen på militära ansträngningar undergrävde nationen moraliskt och fysiskt. Militarismen med dess subordination, dess isolering av soldaterna, dess anda av brutalitet och snobberi hindrade arbetarklassens och socialismens frammarsch. "Om du vill fred, så bered dig för fred." "Arbetarna ha intet fädernesland." "Arbetarklassen har intet att förlora utom sina bojor." "Inte en man, inte ett öre åt militarismen." Alla dessa tankar och slagord riktades till människor, som voro missnöjda med sin ekonomiska och sociala ställning, som vänjt sig vid att i de styrande se förtryckare och fiender, som voro benägna att i försvarsutgifterna och värnplikten se onödiga personliga uppoffringar. Den långa freden i Europa kom de stora massorna att i ett krig se något orimligt och överkligt. Några utrikespolitiska mål — utom fredens bevarande — funnos icke, som kunde samla folket, och ett angrepp utifrån tedde sig, med tanke på att inga kongreta friktionspunkter förelågo, som en dimbild, frambesvuren av överklassagitatorer som bakgrund för egoistiska rustningskrav.

Det har redan nämnts, att en ändring i stämningen inträdde efter krigsutbrottet. De försvarsvänligas auktoritet ökades. Det krig, vars möjlighet många förnekat, var en realitet. Det kunde knappast betvivlas, att den svenska krigsmakten var av värde för upprätthållande av landets neutralitet, dels genom att beivra direkta neutralitetskränkningar, dels genom att avhålla från anfall och övergrepp. Den principiella försvarsnihilismen kunde icke upprätthållas annat än av ett klart revolutionärt parti och den försvann ur socialdemokratien med vänstersocialismens utbrytning. Men även den praktiska försvarsnihilismen, som förut propagerats, blev genom krigsårens erfarenheter diskrediterad. Dess främsta argument — "vad kan det tjäna till" — hade visats vara ohållbart. Denna på tusentals möten uppställda fråga hade av händelserna besvarats. En rad unga ledande socialdemokrater drogo konsekvenserna av det skedda och övergåvo den ovillkorliga avrustningslinjen. På 1917 och 1920 års kongresser stodo P. A. Hansson, Sandler och Möller i huvudsak på samma

ståndpunkt som Branting. Vid den sistnämnda kongressen tog partiet utan opposition avstånd från försvarsnihilismen och samlade sig efter några minuters debatt kring en ny programpunkt i försvarsfrågan.

Ställningstagandet år 1920 blev på viktiga punkter riktningsgivande för den framtida utvecklingen. Erkännandet av den nationella enhetens värde har blivit alltmera ovillkorligt. Den principiella försvarsnihilismen har sedermera överhuvud icke hävdats och den praktiska försvarsnihilismen har, i den mån den blivit av betydelse, rört sig med andra motiv än tidigare. Betecknande är att ordet försvarsnihilism under den följande tiden användes endast i förklenande betydelse. Även personer, som verkat för total nationell avrustning, ha med skärpa förklarat sig icke vara försvarsnihilister, ordet har ansetts kännetecknа en föråldrad och övergiven uppfattning. I det följande skola därför andra uttryck begagnas om de grupper, som företrätt den absoluta avrustningslinjen. Men det bör ihågkommas, att avrustningssträvarna under senare år haft alldeles samma målsättning som försvarsnihilisterna för trettio år sedan, nämligen det svenska försvarets fullständiga avskaffande utan samband med internationell avrustning.

Denna meningsriktning gjorde sig likväl icke starkare gällande under åren närmast efter världsriket. Den vid 1920 års kongress markerade enigheten blev under några år bestående. Denna enighet byggde på klarhet om de närmaste framtidsmålen och på en av det internationella läget betingad oklarhet rörande de aktionslinjer, som på längre sikt kunde komma i fråga. Sverige borde ansluta sig till Nationernas förbund, som kunde tänkas bli ett organ för en överstatlig rättsordning, och det borde nedskriva de rustningar, som beslutats vid krigsutbrottet och som icke längre i sin helhet voro behövliga. Man befann sig, som en politiker från ett annat parti (K. G. Westman) yttrade, "på cyklonens baksida" och att en minskning av försvaret var möjlig hävdades inom alla partier; frågan var hur långt man skulle gå. Men i övrigt var framtiden oviss. På vissa håll inom partiet räknade man med att Nationernas förbund skulle bli av tillräcklig styrka för att avgöra alla tvistefrågor utan

anlitande av våld. Man tänkte sig också möjligheten av att förbundet organiserade en internationell militär- eller polismakt och samtidigt förbjöd nationella rustningar i de till förbundet hörande länderna; då förbundet efter hand väntades bli universellt, skulle i sinom tid alla inomstatliga försvarsordningar försvinna. Skulle ett sådant internationellt rättssystem komma till stånd, måste Sverige vara berett att även militärt medverka. Tills vidare måste man i detta hänseende avvakta händelserna. I denna situation enades partiet, vad programmets formulering beträffar, om satsen "internationell ordningsmakt och avrustning". Satsen var till ytterlighet oklar. Vid dess antagande torde man i allmänhet närmast ha tänkt sig, att avrustningen skulle genomföras internationellt och i samband med upprättandet av en överstatlig ordningsmakt. Tolkad på detta sätt, gav satsen intet som helst direktiv i fråga om svensk försvarspolitik. Men ur densamma utlästes också en antydan om att de svenska rustningarna skulle nedskäras. Och det var, vilket är viktigare, jämväl möjligt att tolka saken som ett krav icke blott på internationell utan på isolerad svensk avrustning.

Redan den liberalsocialistiska ministären Edén genomdrev vid 1919 års riksdag en provisorisk reduktion av härordningen; samma år tillsattes en försvarsrevision för att utarbeta förslag till en ny försvarsordning, som förutsattes skola vara avsevärt begränsad i förhållande till den år 1914 beslutade. Förhoppningarna om att Nationernas förbund skulle utbildas till ett säkert fredsinstrument med en internationell ordningsmakt som organ infriades icke och försvarsrevisionens samtliga medlemmar uttalade sig i det år 1923 avgivna betänkandet för bibehållande av ett svenskt försvar. Den starka reduktion, som socialdemokraterna krävde, kom år 1925 i huvudsak att genomföras under samverkan med de frisinnade. Ur allmän partihistorisk synpunkt är detta beslut av intresse på grund av den skarpa motsättning mellan högern och de båda vänsterpartierna det framkallade. Ur synpunkten av den socialdemokratiska ideologiens utveckling i försvarsfrågan är däremot främst av betydelse, att en överväldigande majoritet inom partiets riksdagsgrupp ställde sig bakom den positiva linje, som den socialdemokratiska regeringen framburit.

Vid 1924 och 1925 års riksdagsdebatter och vid partikongressen förstnämnda år framträdde emellertid anhängarna av en isolerad svensk avrustning som en aktiv grupp inom partiet. Under den följande tiden växte denna riktning hastigt i styrka. Till dess mest verksamma representanter hörde förutvarande medlemmar av de vänstersocialistiska och kommunistiska partierna, vilka efter dessa partiers upplösning eller söndring återgått till socialdemokratien: Elof Lindberg, Vennerström, Lindhagen, Höglund och Ström. En situation, som erinrade om tiden före världskriget, uppstod; aktörerna voro till stor del samma personer, men många av det gamla ungdomsförbundets män, som förblivit partiet trogna och efterhand kommit att bilda kärnan i dess ledning, hörde nu till den försvarsvänliga riktningen. Liksom vid kongresserna 1905—1917 stodo flertalet av partiets ledande politiker skeptiska eller avvisande mot avrustningstanken, under det att de breda lagren inom partiet, av kongressbeslut och kommunmöten att döma, i stigande utsträckning övergingo till den extrema ståndpunkten. Vid 1928 års kongress lyckades man uppskjuta ett programmatiskt avgörande genom att ena sig om kravet på en ny utredning, och en riksdagsskrivelse härom beslöts två år senare med stöd av de frisinnade. Men detta beslut kombinerades med ett erkännande av att kamp för en isolerad, likaväl som för en internationell avrustning, fölle inom programmets ram. På 1932 års kongress blev striden mellan de båda riktningarna än skarpare. Partiordföranden P. A. Hansson satte nu, liksom Branting år 1911, in sin kraft på att hindra tillkomsten av ett uttalande, som skulle ha inneburit avrustningstankens seger. All sannolikhet talar för att en majoritet av kongressens medlemmar stod på avrustningslinjen, men en kompromiss blev möjlig genom en uppgörelse mellan partiets ledare och en del av oppositionen, som under vidhållande av sin ståndpunkt röstade för ett färglöst och tvetydigt uttalande. Kongressen markerade avrustningssträvandenas kulmination under detta skede.

Antinationella och marxistiska synpunkter saknades i den nya avrustningsrörelsens ideologi. Denna hade överhuvud knappast någon speciellt socialistisk färg; de skäl som framhävdes kunde upptagas, och blevo i vissa fall upptagna, av borgerliga politiker. Icke heller

frågade man "vad kan det tjäna till" i den tjugo år tidigare vanliga meningen. Den ledande argumentationen var: krigsriskerna äro internationellt och alldeles särskilt för Sveriges del obetydliga; genom den nya krigstekniken ha angreppsvapnen blivit ojämförligt starkare än försvarsmedlen och i det hela har kriget blivit mera förödande; det enda effektiva sättet att undvika ett krig är att sätta sig ur stånd att föra det; om avrustning genomföres, kan Sverige icke bli utsatt för större fara än en och annan neutralitetskränkning och möjligen en tillfällig och begränsad ockupation; på lång sikt löper landet inga större risker, då det kan räkna på stöd från Nationernas förbund. Tanken på Nationernas förbund spelade en stor roll även i föreställningen om den ringa faran för krig; den ersatte i viss mån den före kriget spridda tron på en internationell aktion av arbetarklassen, en tro, som under detta skede endast vid något enstaka tillfälle skymtade i debatten. På en del håll motiverades avrustningskravet från kristligt-pacifistiska utgångspunkter; denna linje användes dock icke isolerad utan gav de refererade mera realpolitiska synpunkterna en ideell komplettering.

De starka avrustningstendenserna omkring år 1930 torde i viss mån ha sammanhängt med socialdemokratiens allmänna politiska svårigheter vid denna tid. Under flera år var partiet uteslutet från regeringsmakten, vilket i och för sig var ägnat att stärka de radikala strävandena. Valet 1928 blev ett nederlag under förhållanden, som markerade motsättningen till de borgerliga partierna. Partiets sociala och ekonomiska planer voro ytterligt oklara; socialiseringslinjen hade ännu icke helt trätt tillbaka för socialpolitiken. I denna situation kunde försvarsfrågan bli partiets mest aktuella och mest diskuterade aktionslinje.

Med nationalsocialismens seger i Tyskland och de internationella motsättningarnas tillspetsning inträdde inom socialdemokratien en ny åsiktsändring, mera fullständig än någon tidigare. Försvarskommissionens betänkande 1935, regeringspropositionen 1936 samt kongress- och riksdagsdebatterna samma år klarlade de nya riktlinjerna. En väldig majoritet inom partiet var tre år efter en kongress, som velat avrustning, beredd att besluta en väsentlig upprustning. Under de följande åren blev försvarsviljan än mera energisk och utbredd. Re-

dan innan det stora kriget utbröt 1939 hade partidivergenserna i försvarsfrågan försvunnit och debatten rörde sig blott om metoder, icke om principfrågor. För första gången framstod ett starkt försvar medvetet och erkänt som en livssak för partiet.

Var och en av de tre perioder, vari vi indelat socialdemokratiens försvarspolitiska utveckling, utmynnar i ett positivt ståndpunktstagande från partiets sida. Däremellan falla tider, under vilka den försvarsnihilistiska eller avrustningsivrande strömningen stödes av partiets majoritet. Att ett parti, som representerar de med den sociala samfällighetens struktur missnöjda, i stort sett är mindre intresserat av försvaret av denna samfällighet än andra partier, är icke ägnat att förvåna; detta är en självklarhet, som bekräftas av varje sociologisk undersökning. Det intressanta ligger i argumentationen, i växlingarna mellan klart skilda ståndpunkter, i motsättningen mellan skilda grupper inom partiet. På dessa punkter äro några kompletterande anmärkningar nödvändiga.

Först och främst kräves en erinran om försvarsfrågans speciella problematik. De allmänna värderingar, som kunna läggas till grund för ett ställningstagande i denna fråga, äro jämförelsevis enkla. Man erkänner eller förnekar den nationella enhetens värde, man godtager våldet såsom värn för sina intressen eller icke. Med av marxistisk och pacifistisk ideologi färgade undantag, som i detta sammanhang icke behöva beröras, har den svenska socialdemokratien intagit en positiv hållning i dessa frågor: den har velat bevara den nationella staten och den har icke principiellt utdömt våldet. Utgår man från denna ståndpunkt, blir ställningstagandet i försvarsfrågan väsentligen beroende av föreställningar om framtida händelseförlopp. Men de överväganden, på vilka dessa föreställningar byggas, äro långt mera invecklade och långt mera med nödvändighet osäkra än andra politiska spekulationer. Äro krig överhuvud sannolika? Kan ett krig tänkas beröra Sverige? Är ett direkt anfall mot Sverige sannolikt? Kan Sverige försvara sig i de krigsfall, som kunna tänkas? Riskerar Sverige att bli undertryckt, om det anfalles under ett krig mellan andra stater, eller kunna blott neutralitetskränkningar eller tillfälliga

ockupationer tänkas komma i fråga? Kan existensen av ett försvar medföra faror, som icke uppstå för ett orustat land? Dessa äro blott några exempel på de frågor, som omedelbart inställa sig. Och vid sidan av denna kategori av spörsmål stå frågorna om effektiviteten av vissa försvarskrafter i alla de lägen, som kuna tänkas uppkomma, och om avvägningen av försvarsutgifterna mot utgifter till andra ändamål.

Resultatet av detta blir att man i försvarsfrågan resonerar från objektiva utgångspunkter så till vida som antaganden om verkligheten, icke värderingar, spela huvudrollen, men att man tillika resonerar mera osäkert än på andra områden. Ett visst svar på en av de framställda frågorna kan, trots att svarets riktighet undandrar sig bedömande, bli avgörande för ställningstagandet i det hela.

Men härtill kommer en annan omständighet. Till de primära frågorna hör om någon avsevärd krigsrisk finnes och om ett försvar kan antas i väsentlig mån minska en eventuell krigsrisk. Om någon av dessa frågor besvaras nekande, är porten öppnad för den totala försvarsnihilismen. Besvaras de båda frågorna jakande, te sig rustningarna på gränsen till landets bärkraft naturliga. Det finnes, för att uttrycka saken på ett annat sätt, intet rimligt i att möta en liten risk med ett litet försvar, ty om det fruktade inträffar, är icke ett svagt utan ett starkt försvar nödvändigt. Man kan icke räkna som vid försäkringar, där en liten risk medför en liten premie. Denna tanke berördes i försvarsrevisionens betänkande år 1923, där det talades om värdet av ett elastiskt försvar, som efter behov skulle kunna ökas eller minskas. Uppenbart är likväl, att elasticitet i mera egentlig mening icke kan uppnås på detta område.

Då det sagts, att försvarsfrågan är det demokratiska statsskickets stötesten, är utgångspunkten reflexioner av denna art. I lägen, då krigsrisken är betydande och ett försvar uppenbart framstår som en garanti i första rummet för freden, i den andra för friheten, är det i demokratier, som icke lida av alltför starka inre motsättningar, möjligt att förmå väljarmassorna till beslut, som medföra stora personliga offer. Men under tider av lugn och avspänning möter försvarets upprätthållande utomordentliga svårigheter. Det gäller då att utge summor och utföra prestationer, som icke kunna väntas bli av någon

direkt betydelse, att förbereda en aktion, som antages icke skola komma till stånd. Det är naturligt att i sådana lägen stora väljargrupper ställa sig likgiltiga eller avvisande till försvaret. Politiken i försvarsfrågan blir därför gärna en pendling mellan extrema ståndpunkter. Den grundläggande svårigheten ligger naturligtvis, såsom nyss antyddes, däri, att ett försvar icke kan improviseras; i annat fall vore det naturligt, att man ett år vore anhängare av avrustning, ett annat rustningsivrare.

Dessa synpunkter bidraga till förståendet av den socialdemokratiska opinionens växlingar i försvarsfrågan. Partiets majoritet har svängt mellan den absoluta avrustningslinjen och en utpräglad försvarsvänlighet. I stort sett ha svängningarna stått i relation till det utrikespolitiska läget; under lugna tider har man velat avrusta, under oroliga tider har man velat bevara eller stärka försvaret. Försvarsnihilismen 1910 skilde sig från avrustningsivern 1930 huvudsakligen därigenom, att den förra med nej besvarade frågan, om Sverige kunde försvara sig, under det att den senare förnekade, att någon risk, som det fanns anledning att ta hänsyn till, förelåg. Men det bör beaktas, att för varje svängning den positiva ståndpunkten blivit mera utpräglad och mera allmänt godtagen. Under det senare skedet var man redo att upprusta före det stora krigets utbrott, medan man år 1914 ännu ställde sig utanför den borgerliga samlingen kring försvaret.

I försvarsfrågan har förelegat en motsättning mellan den ledande gruppen och den stora massan av förtroendemän och medlemmar, som på andra områden saknar motsvarighet. Partistyrelsen och särskilt de främsta inom denna synes ha varit mera genomgående försvarsvänliga än riksdagsgruppen, och inom båda dessa kategorier har under de kritiska perioderna uppfattningen varit en annan än på partikongresserna. Vid två tillfällen, 1911 och 1932, synes partiordförandens auktoritet ha hindrat kongressmajoriteten att stadfästa en rent negativ linje. Detta märkliga förhållande kan delvis förklaras av att de ledande varit mera påverkade av den i regerings- och riksdagskretsar traditionellt härskande meningen och att de i högre grad haft blicken fäst på det politiskt möjliga än partiets flertal. Därjämte förefaller det, som om en mera ingående och permanent kontakt med försvarsproblemen varit ägnad att inge skepsis mot den rena avrust-

ningslinjen; en rad exempel finnas på politiker, som efter ett grundligare studium av dessa problem övergått till en relativt försvarsvänlig uppfattning. Därmed bestrides icke, att även personer, som inträngt i försvarsfrågan, varit försvarsnihilister och avrustare. Men det synes sannolikt, att av partiets förtroendemän många utanför den rikspolitiskt verksamma gruppen låtit sig bestämmas av onyanserade och oklara skäl. En genomläsning av de otaliga debatterna i frågan ger ovillkorligen intrycket, att inom den radikala kretsen kunskapen och skärpan varit relativt svagt företrädda; uppenbart lösliga och orimliga tankegångar äro icke ovanliga. Härtill kommer att partiets mindre framträdande förtroendemän torde ha varit mera benägna för en till valmännen appellerande demonstrationspolitik än den ledande falangen, för vilken upprätthållandet av socialdemokratiens koalitions- och regeringsduglighet genom moderata ståndpunkter utgjort ett påtagligt intresse. Halvt omedvetna motiv av denna art ha säkerligen varit verksamma, även om de blott någon enstaka gång antytts i debatten. Den extrema och ogenomförbara linjen verkar mera lockande på de framåtsträvande i andra ledet än på de arriverade i det första.

Det har under de senaste åren ofta sagts, att socialdemokratiens ökade försvarsvilja till en viss grad beror på att arbetarklassen genom de politiska och sociala reformerna fått en annan ställning och därmed en annan syn än förr; arbetaren känner sig nu som likaberättigad medborgare i ett fosterland, värt att försvara. Ser man utvecklingen på lång sikt, ligger sannolikt något riktigt och väsentligt i denna uppfattning. Många av de slagord, varmed försvarsnihilismen verkade för trettio år sedan, ha förlorat all övertygande kraft. Dels ha de enskilda arbetarnas läge förbättrats, dels har arbetarrörelsens makt vuxit; försvaret av nationen innebär nu tillika försvaret av en av socialdemokrater ledd folkstyrelse.

KRISTENDOMEN OCH KYRKAN

Inom socialistiska riktningar ha två huvudlinjer framträtt i ställningstagandet till kristendomen. Å ena sidan har man hävdat, att denna religion — i likhet med alla eller de flesta religiösa system — riktat människornas blickar på mål utanför den timliga världen och därför varit ägnad att skapa likgiltighet eller till och med ovilja mot strävandena att förändra samhället. Hoppet om en evig lycksalighet och skräcken för en evig pina ha gjort jordelivet oväsentligt; inriktningen på moraliska prestationer och på ett intensivt trosliv har gjort blicken skum för betydelsen av yttre, jordiska förhållanden. Stundom har man i kristendomen, och särskilt i de till fasta och mäktiga institutioner utvecklade kyrkorna, sett ett medvetet använt medel att ge underklassen för dess lugna underkastelse erforderliga suggestioner. Inom den marxistiska socialismen har kristendomen, liksom andra ideologier, betecknats icke som en bedrägligt förkunnad myt utan som en samling på ett visst utvecklingsstadium med nödvändighet framträdande illusioner. I varje fall har kristendomen, vare sig detta avsetts av dess hjälpare och förkunnare eller icke, tjänat som stöd för staten och den härskande klassen, den har varit de styrandes utan jämförelse främsta propagandainstrument. Denna uppfattning, som har sina rötter i upplysningstidens antiklerikalism och liksom denna i religionen ser en av de fördomar, vilka hindrat det upplysta intresset att bli mänskligheten ledstyre, för till slutsatsen, att socialismen måste bekämpa eller åtminstone avvisa kristendomen. Med socialismens seger följer kristendomens undergång.

Å andra sidan har man funnit den kristna religionen och socialismen vila på samma förutsättningar. Kristendomens lära om personlighetens värde, om allas likhet inför Gud, om kärleken till nästan,

har påstått i sina praktiska konsekvenser leda till en ordning, kännetecknad av social likställighet och kollektiv verksamhet till det helas väl. De ekonomiska olikheterna förklaras strida mot principen om allas likvärdighet, och förvärvsbegäret betecknas som en ur moralisk synpunkt ovärdig eggelse. I regel ha de kristna socialisterna ställt den ursprungliga, kämpande kristendomen, som ansetts ha varit radikal och till och med revolutionär, i kontrast till samtidens segrande kyrkosamfund, som beskyllas för att på vägen mot makten ha övergivit väsentliga ting i den kristna läran. En kristendom, som återföres till sin ursprungliga renhet, skall möta en socialism, vilken under kampen för bättre jordiska villkor bevarat känslan för transcendentala föreställningar. Denna kristliga socialism, som representerats såväl av kyrkomän som av arbetarledare, motsvaras inom den konservativa idékretsen av de kristligt-sociala riktningar, som med socialreformatoriska krav förena en utpräglat samhällsbevarande inställning och i en rad länder hört till den bestående samhällsordningens och den sociala hierarkiens främsta försvarare.

En tredje, mera moderat och obestämd linje har även framträtt inom socialismen. Den anknyter till liberalismens tolerans- och frihetsprinciper. Den religiösa tron ställes utanför den politiska diskussionen, den varken kritiseras eller värderas. Religionen kännetecknas som en "privatsak". I allmänhet fordras i anslutning härtill, att staten skall ställa sig neutral till de religiösa frågorna; de statliga institutionerna skola icke driva religiös propaganda och intet kyrkosamfund skall sammankopplas med eller erhålla privilegier av staten. I sitt avståndstagande från statskyrka och konfessionell undervisning har denna linje i regel sammanlupit med den radikalt antikristna.

Även andra kombinationer av åsikter rörande kyrka och kristendom ha funnits inom de socialistiska rörelserna. Den antireligiösa hållningen kan under vissa betingelser förenas med ett åtminstone provisoriskt godtagande av statskyrka och andra motsvarande institutioner. Den kristna socialismen kan förenas med krav på avskärandet av förbindelsen mellan stat och kyrka. Inom den svenska socialdemokratien ha alla dessa attityder företrätts; skilda linjer ha efter varandra dominerat diskussionen, ehuru partiets programmatiska ställningstagande knappast undergått någon förändring.

Den antireligiösa och marxistiska linjen

I de ansatser till en socialistisk rörelse, som förelågo på 1840-talet, var en religiös motivering väsentlig. Götrek var, ehuru påverkad av Marx, på denna punkt främst influerad av kristet eller i varje fall religiöst inriktade franska författare, såsom Saint Simon, Cabet och Louis Blanc. Kommunismen är, förklarade han, ett nytt namn på kristendomen, dess åskådning står i full överensstämmelse med den ursprungliga kristna läran, kommunisterna skola, i överensstämmelse med Kristi bud, vinna sina syften utan att använda olagliga medel.[1] G. D. Forssell, en av Götreks anhängare, uttalade, att kommunismen innebure "ett förverkligande av den fridsamma demokratien, av kristendomen i dess ursprungliga renhet"; denna lära hade förvanskats "till endast namnet med ett himmelskt spegelfäkteri återstod och när denna heliga lära urartat till ett gissel och en ny slavboja, då först kunde själva tyrannen kalla sig kristen".[2]

Inom den svenska socialdemokratien var däremot från början en icke blott antiklerikal utan antireligiös och ateistisk uppfattning tongivande. Flera orsaker till detta förhållande kunna antagas. Fientligheten mot kyrkan och dess inflytande särskilt på undervisningen betingades av prästerskapets konservativa propaganda; denna fientlighet gjorde en kritisk hållning även mot de religiösa lärorna naturlig. Socialismens avvisande av kyrka och religion ledde i sin tur till en direkt antisocialistisk agitation från kyrkans sida och på denna grund skärptes ytterligare socialismens kritik. Men härtill kommo andra faktorer, som i Sverige, likaväl som i andra länder, tenderade att ge socialismen en annan inriktning på 1880-talet än trettio år tidigare. Religiösa synpunkter intogo en bred plats i den socialkonservativa propagandan och i den icke-socialistiska arbetarrörelsen och de framstodo alltså som hinder för socialistisk agitation. Filosofi, sociologi och naturvetenskap hade inom intellektuella kretsar under-

grävt eller försvagat de religiösa föreställningarna; icke minst gällde detta positivismen och darwinismen, som intogo en central plats i kulturdebatten. Just under 1880-talet färgades den svenska litteraturen av ateistiska och antimetafysiska strömningar.[3] Men framför allt: den svenska socialismens teoretiker utgingo från Marx — och i viss mån från Lassalle, som på denna punkt närmast var marxist — och sågo i överensstämmelse med vissa linjer i den materialistiska historieuppfattningen religionen som en del av den härskande ideologien, av den härskande klassens ideologi. Angreppen mot kristendomen voro en konsekvens av marxismens dialektiska revolutionslära. Den klass, vars seger socialismen förespådde och förberedde, måste med nödvändighet bryta med den till undergång dömda klassens idéer, lika väl som med den av denna klass uppburna produktionsordningen.

I av socialdemokratiska organisationer antagna programmatiska uttalanden kom icke den antireligiösa åskådningen till synes. Här krävde man att statskyrkan skulle avskaffas och religionen förklaras för privatsak. Sistnämnda punkt upptogs efter det tyska Gothaprogrammet 1875 och det danska Gimleprogrammet 1876. Dessa moment återfinnas redan i Palms program för "Svenska socialdemokratiska arbetareförbundet" år 1882. Avsikten var uppenbarligen att uttrycka principen om fullständig religionsfrihet.[3a] I det av Socialdemokratiska föreningen i Stockholm år 1885 utarbetade programmet uttalades i sjunde punkten: "Fullständig religionsfrihet, d. ä. kyrkans skiljande från stat och skola. Religionen förklaras för privatsak." Liknande punkter infördes i sydsvenska arbetarkongressens program av år 1888 och förekommo också i flera andra socialdemokratiska organisationers program.

Vid den konstituerande partikongressen år 1889 förelåg en motion från Uppsala typografiska förening, som ger ett vittnesbörd om hur hithörande frågor vid denna tid behandlades i den socialdemokratiska propagandan.[4] I motionen ställdes två frågor. Vore det gagneligt för arbetarrörelsen, "att dess banérförare såväl muntligen som skriftligen (i pressen) av alla krafter söka att bekämpa vår religion och över huvud taget tron på allt översinnligt, som sedan urminnes tider ansetts vara av oskattbart värde för den fattiga och betungade mänskligheten?" och vidare: om alla arbetarna hade gemensamma intressen

och borde föra en gemensam kamp, men det funnes många arbetare, "som antingen äro i besittning av större religiositet eller ock i alla fall hysa stark antipati mot den materialistiska världsåskådningen, vore det ej ur rent praktisk synpunkt nödvändigt att söka minska klyftan mellan dessa och de politiskt vakna arbetarna?" Sannolikt i anledning av denna framställning upptog kongressen ställningstagandet till religionen till debatt. Frågan var om partiet, såsom bl. a. Branting och Sterky önskade, skulle göra "ett uttalande mot religion" eller om man, såsom Palm och andra påyrkade, blott skulle hänvisa till programmet.[5] Den senare linjen segrade med 18 röster mot 16 och kongressen hänvisade "till den punkt i partiets program, där religionen förklaras vara varje människas ensak" (med programmet avsågs Gotha-programmet). Om något avståndstagande från antireligiös propaganda var ej tal.[6] Stämningen på kongressen kom till uttryck däri, att man rekommenderade upprättandet av "rationalistiska skolor". På de närmast följande kongresserna kom religions- och kyrkofrågan icke före. I det 1897 antagna nya partiprogrammet infördes — av kongressreferatet att döma utan debatt — en punkt (nr IV) av följande lydelse: "Religionen förklaras för privatsak. Statskyrkans och kyrkobudgetens avskaffande." I punkt V rörande skolfrågan krävdes bland annat "skolans skiljande från kyrkan".

En genomgång av pressen visar, att den aktivt antireligiösa linjen under 1880- och 1890-talet dominerade. Palm framförde gång efter annan, såväl före som efter 1889 års kongress, kritik mot kyrka och religion, ehuru han stundom — såsom i sitt första föredrag — framhöll, att religionen som sådan ej skulle angripas. Enligt hans uppfattning utnyttjades religionen av överklassen för att göra arbetarna undergivna och politiskt likgiltiga.[7] Typiskt är ett uttalande om "de frossande svarta hycklarna, prästerna, dessa bärare och utbredare av den andliga pest, som i århundraden har hindrat mänsklighetens framsteg."[8] Då kyrkoherde Bring på en prästkonferens i Lund 1884 talat om möjligheten av en kristlig socialism, förklarade Palm en sådan kombination orimlig och tillade: "Det tyckes emellertid, som om statskyrkans präster började draga öronen åt sig och famla efter en räddningsplanka för att de ej av tidens starka ström skola ryckas bort från sina köttgrytor."[9] Redan på ett tidigt stadium tog likväl

Palm avstånd från samarbete mellan socialisterna och de organiserade fritänkarna, utilisterna.[10]

Brantings uttalanden förete en mera nyanserad uppfattning. I desamma spåras dels en marxistisk linje, enligt vilken religionen är nödvändigt förbunden med ett stadium i den ekonomiskt-sociala utvecklingen, dels inslag av den allmänna framstegs- och upplysningstro, som vid denna tid befruktades av positivismen och de naturvetenskapliga upptäckterna. Enligt den förstnämnda tankegången skulle religionen försvinna, då samhället mognat för socialismen, enligt den sistnämnda skulle de religiösa föreställningarna förvandlas eller förlora sin betydelse, då vetande och upplysning nått en viss utbredning och styrka. Då de båda tankelinjerna divergera, bli Brantings uttalanden i viss mån oklara och motsägande. I ett par artiklar av år 1888 rörande förhållandet till fritänkarrörelsen eller utilismen — till vilken vi i det följande återkomma — dominerar den marxistiska synpunkten.[11] Socialismen framställes som en fullständig, på materialistisk grund vilande världsåskådning. Den vore visserligen tolerant mot religionen, men religiös och socialistisk åskådning vore oförenliga. En människa, som bleve övertygad socialist, kunde icke bevara sin religion; detta "ligger i sakens natur, ty för socialismens historiska uppfattning blir även religionen ytterst blott en följd av bestämda materiella orsaker, vilket ju en religiöst troende människa ej kan erkänna". Socialismen hade också i Sverige intagit en antireligiös hållning och därför "i regeln försmått de ganska lättköpta, men föga värdefulla framgångar, som kunde ha vunnits inom vissa kretsar genom att draga ned den vetenskapliga socialismen till ett slags moderniserad kristendomspredikan". Utilismen vore närmast att betrakta som en del av socialismen och borde stödjas i kampen mot "den klerikala reaktionen, som söker lägga sin tunga och smutsiga hand på oss bägge, fientlig intill döden som den är såväl mot allmän social och politisk som mot speciellt religiös frigörelse". Då Branting sedermera tagit avstånd från utilismen såsom folkrörelse, framhöll han i sina artiklar rörande religionsfrågan främst, att religionen med nödvändighet skulle försvinna, sedan dess sociala orsaker försvunnit; en ateistisk propaganda vore därför obehövlig. I en artikel av år 1895 skrev han, att religionen vore ett

resultat av sociala missförhållanden, "från vilka människorna tvingas att åtminstone i fantasin fly till en bättre, rättvisare värld än den som omgiver dem. I den mån denna nu ymnigt flödande källa till religiositet tillstoppas, blir religionen besegrad på ett radikalare sätt än med den ofta rätt ytliga utilistiska bibelkritiken: den dör bort som ett organ, vilket icke längre har någon användning, faller för *indifferentismen,* likgiltigheten, icke genom disputerande och diskuterande".[12] Även religiösa personer kunde, framhöll Branting vid denna tid, bli socialdemokrater.[13] I en debatt i Uppsala år 1891 rörande frågan "står kristendom och kultur i strid med varandra?" hävdade Branting, att religionen vore oförenlig med en hög grad av vetande och allmän upplysning.[14] Med vetenskapens framsteg skulle det område, som stode öppet för tron på övernaturliga krafter, bli allt mindre, och då kunskapen om vetenskapens resultat bleve tillgänglig för alla, skulle religionen förlora i betydelse. Ur denna synpunkt måste kristendomen likaväl som andra religioner anses "stå i strid med kulturen, därför att det betecknar en låg kultur, att religionen har ett övervägande inflytande". Vid detta tillfälle, liksom i andra sammanhang, beskylles kyrkan för extrem konsevatism. "Det var alltid kyrkan, som gick i spetsen för motståndet mot den sunda utvecklingen, och alltid ser man kyrkan gå i spetsen för den skara, som strävar att hålla utvecklingen tillbaka så mycket som möjligt."

Belysande för Brantings uppfattning är också hans recension av Selma Lagerlöfs "Antikrists mirakler" (1898).[15] Han förklarade det här vara "en fantastisk dröm ... att försona världsmakterna modern socialism och kristendom. De två höra till skilda historiska epoker, de träffas blott på gränsområden för den moderna världen, där ännu det lever stycken av medeltid kvar vid randen av det tjugonde seklet. Steget borde ej vara långt till den sanningen, att den verkliga motorn i sådana rörelser är av social, icke av religiös natur, att m. a. o. kristendomen, utlagd såsom de fattiges evangelium, ingenting annat är än socialism gömd i medeltidskåpa, medan den moderna socialismen kastat kåpan som ett överflödigt och otidsenligt plagg. Det väsentliga i kristendomen som folkmakt har alltid varit dess sociala tendenser, icke den övernaturliga grannlåten. I denna mening är den moderna socialismen den rätta arvtagaren och fullkomnaren av

folk-kristendomen — noga att skilja från de härskande klassernas präst-kristendom! — och därför låter sig individuellt kristen tro förenas med socialistiskt sinnelag. Men den moderna socialismen som världsmakt är lika fullt religionslös, icke därför att den är socialistisk, utan därför att den är modern. För det stigande vetandet om naturen, om oss själva och om samhällena sjunker religionernas primitiva världsförklaringsförsök undan, som dimmorna lätta för solljusets strålar. Den stora antireligiösa makten heter icke socialism, utan vetenskaplig upplysning".

Danielsson sökte i likhet med Branting betrakta religionen ur historisk synpunkt men använde ungefär samma uttryckssätt som Palm i sin kritik av kyrka och kristendom. Han anslöt sig emellertid aldrig till den utilistiska rörelsen. Redan i början av år 1888 uttalade han, att den på uppvisande av orimligheter i bibeln o. dyl. inriktade fritänkaragitationen hade föga med socialism att skaffa.[16] Enligt socialismen vore kristendomen ett passerat kulturstadium, som i statskyrkans form givit överklassen ett värdefullt hjälpmedel. Den antireligiösa propagandan borde ingå i den politiska. "Vad är religionen? Enligt socialismen är den intet annat än återspeglingen i människans medvetande av de samhälleliga och kosmiska krafterna. Att uppvisa konstanta lagar för båda dessa inflytelser på människan är därför att förinta religionen. Att rycka gudatron med rötterna ur människan är endast möjligt genom att visa henne att varken i naturen eller samhället finnas spår av gudomliga impulser eller viljeyttringar. Men härmed är man inne på socialismen, ty läran om människans förmåga att själv omdana sina samhällsförhållanden blir i det nuvarande samhället en signal för proletariatet att sätta sig i besittning av samhällets produktivkrafter och göra sig till herre över dem." I en rad artiklar under våren och sommaren samma år förhånades och angrepos kyrkan och kristendomen.[17] Flera av dessa artiklar blevo åtalade, bland dem främst den i form av en bön "Till världsaltets upphovsman!" framförda satiren mot treenighetsläran. Åtalen och domarna ledde Danielsson till ursinniga uttalanden. Man ville, skrev han bland annat, tvinga arbetaren att böja knä "för den ljugande prästen, som i din herres intresse förgiftar din själ och håller dig nere i djurisk okunnighet om dig själv, naturen och dess lagar!"

I slutet av året återkom Danielsson i en lång artikelserie till den utilistiska propagandan, som kritiserades ur i huvudsak samma synpunkter som de tidigare framförda.[18] Särskilt ogillades utilisternas metod att uppvisa motsägelser och underligheter i bibeln såsom en naiv agitationsform. Även en kristen kunde vara en god socialist. Det gällde att se kyrkan och kristendomen som historiskt betingade företeelser; att uppvisa de kristna dogmernas orimlighet finge icke bli någon väsentlig uppgift. Danielssons egen position var emellertid klar. I sin år 1889 utgivna broschyr "Flugorna och spindlarna", som behandlade exploateringen av olika samhällsgrupper, skrev han bland annat: "Flugorna, det är vi allesammans ... som hava sänkt huvudet under prästens förbannelser ... vi, som låtit våra förtryckare njuta frukterna, som deras orättvisa förskaffade dem, medan vi blivit andligt förlamade genom religionens vansläktande inflytelse. Spindlarna, det är svartrockarna med falsk och lurande blick, som snärja sina troendes enfaldiga sinnen med sina skändliga läror och odla försoffningens och slavandets anda ..."

Den religiösa frågan blev i andra socialdemokratiska tidningar mindre utförligt behandlad. De artiklar, som förekommo, gå emellertid så gott som undantagslöst i samma antiklerikala och antireligiösa riktning som de förut berörda.[19] Det kan utan varje tvekan påstås, att socialdemokratien under detta tidsskede framträdde som klart antireligiös och i viss utsträckning förde en aktivt ateistisk propaganda samt att dess hållning mot kyrkan kännetecknades av ytterlig fientlighet. På sist berörda punkt torde några satser ur Heurlins i agitationen mycket använda "katekes" kunna betecknas som typiska för den agitatoriska tonen: "Vad är en präst? Det är den högst avlönade tjänstemannen i en kommun. Han predikar försakelse. Och hur man skall arbeta sex dagar i veckan och vila på den sjunde. Själv vilar han sex dagar i veckan och pratar medvetna osanningar på den sjunde. En i maskeraddräkt utstyrd hycklare!"[20] I skilda ordalag varierades satsen, att kyrkans män vore "kapitalets legodrängar".[21]

Socialdemokratiens ovilja mot religionen riktade sig i lika hög grad mot de frireligiösa riktningarna som mot den av statskyrkan uppburna kristendomsformen. Då de förra berördes, var det till

och med ofta i en särskilt föraktfull ton; man syntes antyda en skillnad mellan statskyrkans intellektuellt hyfsade och frikyrkornas vildvuxna och okulturella vidskepelse.[22]

Det är nödvändigt att något närmare ingå på den utilistiska rörelsen och dess förhållande till socialdemokratien.[23] På initiativ av V. Lennstrand bildades på våren 1888 ett utilistiskt samfund. Som teoretiskt underlag för dess verksamhet tjänade vissa s. k. positivistiska föreställningar.[24] Huvudsaken vore att utrota vidskepelse och fördomar — i första rummet den religiösa tron; då detta skett skulle människorna ledas av nyttoprincipen (därav namnet utilism) och upprätta ett "riktigt samhälle". I den mån Lennstrand utvecklade andra synpunkter än de antireligiösa visade han nära frändskap med socialdemokratien. Till det utilistiska samfundets medlemmar hörde Branting och Sterky. Branting införde redan före samfundets bildande en artikel av Lennstrand i "Social-Demokraten" — vilket ledde till att han ådömdes böter — och motiverade på hösten 1888 i tidigare refererade artiklar sin anslutning till utilismen. Danielsson ställde sig, såsom redan nämnts, kritisk mot den utilistiska rörelsen men avtryckte Lennstrands åtalade artikel och kritiserade i "Till världsalltets upphovsman" domen över Branting. Denna jämte vissa andra artiklar åtalades och Danielsson dömdes till fängelse. Branting avtryckte i sin tur — liksom "Proletärens" redaktör Rydgren — Danielssons nyssnämnda artikel; resultatet blev nya fängelsestraff. Att man talat om en åtalsperiod i den svenska socialismens historia beror till stor del på denna serie av med varandra förbundna inskridanden från myndigheternas sida.

År 1890 tog även Branting avstånd från utilismen som speciell folkrörelse. Flera orsaker härtill kunna tänkas: utiliströrelsen visade ansatser att uppträda som politisk medtävlare till socialdemokratien, socialism och utilism sammanblandades i den offentliga diskussionen, den antireligiösa propagandan kunde icke rimligen bli en huvudsak för socialdemokratien och ett behov fanns av att markera detta.[25] På ett i november 1890 hållet diskussionsmöte, vid vilket Branting och Lennstrand voro huvudtalare, antogs på den förres förslag en resolution, enligt vilken i överensstämmelse med socialdemokratiens program staten icke borde "gynna eller motarbeta" någon viss

religiös mening.[26] Mötet ansåg "spridandet av vetenskaplig upplysning" vara "det säkraste medlet mot både religiös och annan vidskepelse", men ansåg, att en "ensidig irreligiös propaganda" icke borde bilda grundvalen "för en politisk folkrörelse"; en sådan rörelse borde i främsta rummet ställa "massornas sociala och ekonomiska fordringar". I sitt inledningsanförande framhöll Branting, att samarbetet mellan socialister och utilister blivit omöjligt, sedan de senare visat tendenser att bilda ett särskilt parti och sålunda hotade att konkurrera med socialismen. Många, som eljest kunde ha blivit socialdemokrater, hade skrämts bort av utilismen. Med en socialistisk omdaning av samhället skulle utan vidare följa att massorna bleve likgiltiga för religionen. Mot Brantings förslag stod ett av Lennstrand framfört, enligt vilket "en särskild fritänkarrörelse" skulle kunna bereda vägen för den socialdemokratiska rörelsen.

Därmed var samarbetet mellan de socialistiska och utilistiska rörelserna avslutat. Den sistnämnda rörelsen gick snabbt tillbaka och hade inom några år förlorat all politisk betydelse. Det bör emellertid starkt betonas, att avståndstagandet från utilismen icke innebar något avståndstagande från kritik av religionen.[27] En sådan kritik tillerkändes icke någon förgrundsplats, men den blev ej heller underkänd. Tvärtom antyddes i den av Branting föreslagna resolutionen, att "vetenskaplig upplysning" mot religiös vidskepelse vore erforderlig, och Branting ansåg i själva verket all religion vetenskapligt ohållbar. Att Branting, Danielsson och andra socialistiska ledare angrepo religionen alldeles oberoende av sitt ställningstagande till den utilistiska rörelsen har i det föregående klarlagts. Möjligen kan man — särskilt hos Branting — under 1890-talet spåra en tendens till större moderation i mot religionen kritiska uttalanden.[28] Den "historiska" synpunkten blev alltmer förhärskande.

Ytterligare vissa egendomliga moment i socialdemokratiens ställning till religionsfrågan böra understrykas. Den centrala uppfattningen hos de ledande socialdemokraterna synes ha varit, att religionen vore naturlig på ett visst utvecklingsstadium; på ett senare stadium, som i olika sammanhang karakteriserades på skilda sätt — än talades om stigande upplysning, än om de sociala orättvisornas avskaffande o. s. v. — skulle religionen försvinna. Under alla för-

hållanden utgick man från att de religiösa föreställningarna med nödvändighet skulle förlora all betydelse i samband med socialismens fullständiga seger. De programmatiska uttalandena mot statskyrka och för religionsfrihet voro kortfristiga krav, riktade mot den ännu av borgarklassen behärskade staten; för ett socialistiskt samhälle skulle det varit meningslöst att uppställa dessa fordringar. Ofta tolkades dessa programpunkter (efter 1889 års uttalanden) såsom innebärande, att partiet som sådant icke finge godtaga någon religiös ståndpunkt och icke heller förklara sig för ateistiskt — en åsikt, som uppenbarligen betingades av taktiska skäl. I den socialdemokratiska verksamheten ingick åtskillig religionsfientlig och ateistisk propaganda, men denna lades i stor utsträckning på det allmänna historiefilosofiska planet. Man sökte ej uppvisa orimligheter eller motsägelser i de religiösa lärorna men hävdade, att dessa av sig själva skulle försvinna med samhällets omdaning. Att verka för denna omdaning vore därför det säkraste sättet att på lång sikt förinta religionen. Den materialistiska historieuppfattningen (i en av dess former) med läran om ideologierna såsom en överbyggnad på de sociala och ekonomiska förhållandena är här avgörande. Religionen betraktas med ett slags fatalism: den avtynar, då dess underbyggnad — det borgerliga samhället — nedrivits. Att tillämpa fatalismen på denna speciella punkt innebär emellertid — vilket tidens teoretiker icke synas ha observerat — en viss inkonsekvens. Enligt den berörda varianten av den materialistiska historieuppfattningen äro ju nämligen de sociala och ekonomiska förhållandena i sin tur beroende på produktivkrafternas utveckling. Man kunde därför med samma rätt ha anlagt den fatalistiska synen på dessa förhållanden och inställt all agitation i väntan på produktivkrafternas utveckling. Det ofta svävande och oklara i de socialistiska ledarnas uttalanden i dessa frågor torde i viss mån förklaras av bristen på genomtänkta och preciserade utgångspunkter.

Den kristna socialismen saknades icke helt inom den unga socialdemokratiska rörelsen. Dess främste representant var A. F. Åkerberg, som redan före socialismens framträdande, särskilt som utgivare av tidskriften "Sanningssökaren", hävdat nödvändigheten av sociala reformer ur kristen synpunkt.[29] Åkerberg ingick tidigt i So-

cialdemokratiska klubben i Stockholm och hörde under några år till rörelsens mera aktiva och framskjutna medlemmar.[30] Kristendomen innefattade enligt Åkerberg i realiteten ett slags socialistisk lära; kyrkan hade emellertid avlägsnat sig från den ursprungliga tron och ställde sig därför fientlig mot kraven på samhällets omgestaltning.[31] I slutet av 1880-talet upphörde emellertid Åkerberg att vara verksam inom den socialdemokratiska rörelsen — han uteslöts i oktober 1888 ur socialdemokratiska förbundets styrelse på grund av artiklar om utilismen i "Göteborgs Handelstidning" — och riktade skarpa angrepp mot dess religionsfientliga hållning. I en år 1891 utgiven skrift "Nutidssamhället och den ateistiska socialdemokratien inför kristendomen", uttalade han i anslutning till tidigare uppsatser, att kristendom och socialism, rätt förstådda, stode varandra nära.[32] Kristendomen borde närma sig socialismen, men socialismen borde också närma sig religionen. Nu undergrävde socialdemokratien moralen genom att välta av allt ansvar på samhället. "Genom att — så långt dess inflytande sträcker sig — hos arbetarbefolkningarna undergräva de sedliga begreppen och utrota varje spår av vördnad för religionen utövar den socialdemokratiska agitationen ett obeskrivligt fördärvligt inflytande, som icke motväges av de tjänster den gör genom att upplysa arbetarna om deras intressen och rättigheter och om det närvarande samhällets brister och förfärliga missförhållanden; ty att förlora tron på Gud, på människans högre natur och odödliga bestämmelse — detta är en förlust, som av ingenting kan ersättas." Även senare kritiserade Åkerberg den "materialistiska" socialismen såsom motsatt den rätta kristliga socialismen.[33]

Åkerbergs kristna socialism synes ha vunnit ringa anslutning. I den socialdemokratiska pressen har en enda artikel påträffats, som uttrycker synpunkter av denna typ. I den under några månader utkommande tidningen "Nya Samhället", i vilken Åkerberg var flitig medarbetare, förekommer under signaturen —n en uppsats om "Kristendomen och socialismen", som står på positivt kristlig ståndpunkt.[34] Socialisterna vilja, förklaras det, "ej ha bort religionen, utan endast det osunda i densamma, vi vilja ej heller ha bort religionens handhavare, vi vilja ha bort dem som gjort religionen till täckmantel för humbug... Med ett ord, vi vilja ha religion sedan

skarorna icke längre ropa efter skydd mot hunger och köld, vi vilja ha en kristendom, där Kristus är vårt ideal . . . världens förste egentliga socialist".

Det bör tillfogas, att såvitt bekant ingen präst eller i den kyrkliga verksamheten intresserad person under denna period anslöt sig till partiet. Däremot uppträdde, som i annat sammanhang nämnts, åtminstone en prästman, Nylander, som socialdemokratisk sympatisör, bland annat som talare vid en förstamajdemonstration.[35] Sedan Nylander efter några socialistiskt färgade föredrag dömts till suspension, upphörde hans politiska verksamhet. Kombinationen präst och socialdemokrat torde intill början av 1900-talet ha framstått som orimlig både ur socialismens och kyrkans synpunkt.

Respekt för religionen, angrepp mot statskyrkan

Under 1900-talets båda första årtionden blir efter hand den dominerande linjen i socialdemokratiens inställning till de religiösa frågorna modifierad. Den religionsfientliga aktiviteten avmattas för att småningom nästan försvinna; med ökad energi betonas neutralitetslinjen och de kristna hälsas välkomna till partiet; ett antal kristna socialister vinna inflytande och representativa ställningar inom rörelsen. Kravet på statskyrkans avskaffande och vad därmed sammanhänger upprätthålles fortfarande, och på en rad punkter av sekundär betydelse försvagas under partiets medverkan bandet mellan kyrka och stat. Emellertid framträda tendenser till en uppmjukning eller desaktualisering av partiprogrammet jämväl på dessa punkter; det börjar framstå som tvivelaktigt, huruvida socialdemokratien i maktställning skall gå till förverkligande av sina principiella fordringar.

Taktiska synpunkter ha säkerligen, vare sig de medvetet formulerats eller ingått endast i den bakgrund, som betingar åsikterna, bidragit till denna förändring. Även om det finns anledning att

anta, att en stor del av den svenska arbetarklass, till vilken partiet främst vädjade, var irreligiös, är det uppenbart, att en ateistisk propaganda ställde vissa gränser för partiets utvecklingsmöjligheter. Med partiets utbredning växte dess förhoppningar om allmän anslutning; för att vinna denna måste man uppge propagerandet av synpunkter, som icke voro centrala. Att arbetarna i gemen icke voro intresserade av kampen mot kyrkan synes framgå därav, att den växande möjligheten att undandraga sig religiösa ceremonier (dop, konfirmation, kyrkligt äktenskap) endast i begränsad utsträckning utnyttjades.[35 a] Betecknande är, att de gjorda försöken att skapa ett slags världslig ersättning för konfirmationen rönte föga uppmuntran. Ihågkommas bör också, att striden för demokratien fördes i samverkan med ett parti, som i den frikyrkliga rörelsen hade en av sina viktigaste stödjepunkter. En kritik av statskyrkan var här icke hinderlig, men väl en antireligiös propaganda. Det samgående vid valen, som på många håll förekom före proportionalismens seger, var särskilt ägnat att understryka detta förhållande.

Det kulturella klimatet var under denna partiets stora utvecklingstid ett annat än vid rörelsens uppkomst. På 1880-talet var den av sociologi och naturvetenskap stimulerade ateismen en ung och stridbar rörelse. Sannolikt vann irreligiositeten senare i utbredning men den förlorade i eldande förmåga; av ateismen blev likgiltighet eller resignation. Denna utveckling färgar den borgerliga radikalismen lika väl som socialdemokratien. Den aggressiva och entusiastiska förnekelsen blev omodern; snarare blev det naturligt att betona sina metafysiska behov och klaga över omöjligheten av att tillfredsställa dem. Det slags pragmatiska allmänreligiositet, som under inflytande av William James, Bergson och andra började tjäna som ersättning för mera preciserade trosföreställningar, gjorde sig dock under denna period föga gällande inom socialdemokratien.[36]

Vissa förändringar inom partiet och dess ledning voro även av betydelse. Några av dem, som fört det hårdaste språket mot kyrkan och religionen — såsom Danielsson och Palm — avledo eller förlorade sin representativa ställning. Med ungsocialisternas uteslutning år 1908 försvann den mest aktivt religionsfientliga gruppen ur partiet, och med den vänstersocialistiska riktningens utbrytning

inträdde en liknande, om än icke så påtaglig minskning av det antireligiösa inflytandet inom rörelsen.

En väsentlig förutsättning för socialdemokratiens ökade moderation var en successivt skeende nyorientering inom den svenska statskyrkan. Det är fåfängt att diskutera om socialdemokratiens mildare uppträdande betingade kyrkans, eller om kyrkans försonlighet påverkade socialdemokratien. På denna punkt kan med skäl talas om en växelverkan. Steg för steg minskades fientligheten på båda sidor; de skarpa angreppen blevo färre, uttrycken för ett visst erkännande (om också med stora förbehåll) talrikare. På detta sätt utvecklades efter hand nya ideologiska attityder. Under 1800-talet hade socialdemokratien hävdat, att kyrkan och dess lära stode i nödvändig och därför oförsonlig motsättning till socialismen; kyrkans ledare hade i hela den socialistiska målsättningen sett något med kristendomen oförenligt. I början av 1900-talet förekom däremot ofta, att båda parterna beskyllde varandra för den ömsesidiga fiendskapen; socialisterna sade sig ha reagerat för de kyrkliga, kyrkomännen för de socialdemokratiska angreppen. Senare blir det vanliga uttryckssättet, att socialismen säger sig vara kritisk mot kyrkan väsentligen eller uteslutande på grund av dennas bristande sociala radikalism, under det att man från kyrkohåll hävdar, att socialismens likgiltighet för religiösa värden, icke dess sociala teori, utgör hinder för kyrkans uppskattning. I våra dagar tenderar även den sistnämnda typen av ömsesidiga angrepp att försvinna.

I fråga om utvecklingen inom det kyrkliga lägret kunna här blott några erinringar göras.[37] Det bör först och främst understrykas, att den förhärskande uppfattningen inom kyrkan var och med all sannolikhet fortfarande är kritisk mot socialdemokratien. Detta förhållande synes självfallet; socialismen har inom överklassen, till vilken prästerskapet i Sverige — i motsats till inom vissa andra länder — utan tvekan kan räknas, vunnit endast mycket begränsad anslutning. Flertalet politiskt verksamma präster ha tillhört högern, och i den offentliga diskussionen ha prästmännens inlägg i regel varit konservativt färgade, även då de vittnat om socialreformatoriskt intresse. Då vi här tala om en förändring i kyrkans hållning,

avses något annat: utgångspunkterna, tonen, intresset då det gäller sociala frågor och särskilt uppfattningen om socialdemokratien.

Vid en genomgång för tiden 1900—1920 av herdabrev, prästmötes-handlingar och av prästmän författade skrifter rörande den sociala frågan får man ett starkt intryck av denna förändring.[38] Visserligen förekommo, särskilt under förra delen av detta skede, icke sällan uttalanden, som direkt eller indirekt äro riktade mot socialdemokratien och som uttrycka eller antyda en klart konservativ uppfattning. I sitt herdabrev år 1901 klagade ärkebiskop Ekman över den socialistiska agitationen, som manade de fattiga "att känna sig otillfredsställda med sin lott" och förespeglade dem, "att de genom omstörtningar i samhället skulle vinna lycka".[39] Prästerna borde visa medkänsla med de fattiga men också klarlägga det jordiska godas jämförelsevis ringa värde. På flera prästmöten gjordes från auktoritativt håll inlägg av samma karaktär.[40] Även rena stridsskrifter mot socialdemokratien publicerades av prästerliga propagandister.[41] Men huvudintrycket är att den konservativa linjen blir mindre skarp, att intresset för de sociala frågorna vidgas och fördjupas och att toleranssynpunkten i fråga om ställningstagandet till socialdemokratien stadigt vinner terräng. Den år 1903 stiftade allmänna svenska prästföreningen anordnade från och med år 1908 kristligt-sociala möten, vid vilka kyrkans plikt att aktivt deltaga i det sociala arbetet ständigt och kraftigt underströks.[42] Den år 1912 hållna allmänna svenska prästkonferensen antog, efter ett föredrag om "Kyrkan och arbetarvärlden", en resolution, vari man uttalade "sin sympati för den rörelse, som nu går fram genom arbetarvärlden, såvitt den avser att bereda möjlighet för alla att leva ett människovärdigt liv". Unga präster och teologer sökte i den s. k. korsfararrörelsen samtal och debatt med arbetarna.[43] I en rad skrifter diskuterade prästmän den sociala frågan och uttalade sig för olika former av vad man ofta kallade kristlig socialism.[44] Det framhölls, att kyrkan tidigare alltför litet intresserat sig för de fattigas timliga höjande och att kristendomen vore skyldig att taga ledningen även på detta område. Icke sällan ställdes den kristna socialismen i motsättning till den marxistiska; samtidigt förkunnades tolerans mot socialdemokratien, vilken, hoppades man, småningom skulle överge sin "ensidigt materialistiska

inriktning" och visa större uppskattning av kyrka och religion. Någon gång betonades kyrkans intresse av att stå väl med en mäktig folkrörelse. Kyrkan borde, sades det allmänt, icke knyta sitt öde vid ett bestämt politiskt parti. Biskop Personne, känd som utpräglat konservativ, uttalade i sitt herdabrev år 1910, att kyrkan stode utanför partierna, men att en präst kunde sluta sig till socialismen lika väl som till andra åskådningar.[45] Vissa präster — E. Klefbeck, H. Hallén — ingingo vid denna tid i det socialdemokratiska partiet.

Med Nathan Söderbloms utnämning till ärkebiskop år 1914 fingo det sociala intresset och den politiska toleransen inom kyrkan ett utomordentligt tillskott i kraft. Såsom ärkebiskop följde Söderblom de riktlinjer, som han redan tjugo år tidigare offentligt framlagt, och han kom sålunda att personifiera den nya andan inom kyrkan. Sin ställning till politiska och sociala problem klarlade han ytterligare i sitt herdabrev.[46] Kyrkan kunde icke binda sig vid ett visst parti eller en viss ekonomisk teori. Men det låge i sakens natur, "att hennes sympatier vila hos dem, som äro betungade i samhället, och hos sådana riktningar, som på fullt allvar göra deras sak till sin egen". Ärkebiskopen avvisade tanken, att kyrkan skulle predika "undergivenhet och förnöjsamhet... för de vanlottade och nödställda" och att man borde "bibehålla nöden, på det att lidandets beprövade frukt må överflöda". Han betackade sig "för den slags välvilja, som kyrkan får röna för politiska och sociala syftens skull från sådana, som på grund av sina konservativa politiska idéer värdigas betrakta sig som hennes naturliga beskyddare utan att ett ögonblick för egen personlig del taga notis om hennes budskap om dom och frälsning". Arbetarnas gudlöshet hade intet att göra med kyrkans kristna plikt; för övrigt kunde man hoppas, att känslan för religionen skulle väckas. Ärkebiskopen framhävde tillika de nationella värdenas och försvarets betydelse och hans herdabrev fick därför karaktären av en samlingsparoll.

Inom de frikyrkliga rörelserna försiggick en liknande utveckling. Nödvändigheten av sociala reformer betonades och socialdemokratiens insatser på detta område erkändes. Tidigare konservatism och gammalliberalism ersattes av en likaledes religiöst motiverad socialreformism.[47]

Religions- och kyrkofrågorna blevo i regel icke mera ingående diskuterade på de socialdemokratiska partikongresserna under denna tid, och de förändringar, som vidtogos i partiprogrammet, ge icke uttryck åt någon förändring i partiets ståndpunkt i dessa frågor. På kongressen år 1900 förekom intet förslag eller meningsutbyte i hithörande ämnen. Vid 1905 års kongress framlades däremot i tre motioner, av vilka åtminstone två härrörde från ungsocialistiskt håll, förslag av i huvudsak samma innehåll; i programmet skulle införas en punkt om bekämpande av religionen, respektive "den religiösa fördummelsen" och "mot vetenskap och samhällets utveckling till socialistisk ordning" stridande "religionsyttringar".[48] Partistyrelsens referent Kata Dalström uttalade, att ett bifall till motionerna skulle föranleda religiösa strider inom partiet och förlama dess verksamhet. "Låt oss ej tvinga agitatorerna att i sin verksamhet driva ateistisk propaganda, om de ej vilja det." En mängd talare anmälde sig till debatt, men avstodo på förslag av Hinke Bergegren från ordet — det framhölls att en diskussion vore meningslös — och man bekräftade enhälligt programpunkten nr IV i dess redan gällande lydelse. Däremot antogs i anslutning till väckta motioner och efter en kort debatt en mot det kyrkliga inflytandet inom skolväsendet riktad resolution: "Kongressen beslutar, att med alla till buds stående medel bekämpa det klerikala väldet över skolan, och uttalar att skolans fullständiga frigörelse från prästväldet är en snar kulturell nödvändighet. I samband härmed uttalar sig kongressen för en religiöst konfessionslös undervisning inom alla stadier av statsunderstödda skolor. Dessutom uttalar kongressen att partistyrelsen bör genom broschyrer och föredrag, även sådana som särskilt äro avsedda för de unga, väcka intresse och förståelse för de socialdemokratiska idéerna och därigenom motverka det klerikala inflytandet och all slags vidskepelse." Av motionerna och debatten framgår, att man på vissa håll ville agitera för att arbetarna, i den mån detta var tillåtet, skulle bojkotta kyrkan, exempelvis genom att icke låta döpa eller konfirmera sina barn.

På följande kongress, år 1908, förekommo en rad motioner i reli-

gionsfrågan med tydligt divergerande syften.[49] Å ena sidan föreslogs att i programmet skulle införas en bestämmelse om antireligiös propaganda — om "kamp mot religionshumbugen", bekämpande av "den religiösa fördummelsen" el. dyl. — å andra sidan påyrkades ett särskilt uttalande om att man icke borde håna eller smäda religiösa personer och att intet hindrade, att personer med denna åskådning inträdde i partiet. I debatten anfördes av nästan alla talare, att socialdemokratien borde söka vinna även de religiösa arbetarna och att partiet av detta och andra skäl icke finge binda sig för en religionsfientlig ståndpunkt. Partistyrelsens referent J. A. Henriksson yttrade, att en religion säkerligen alltid komme att finnas, även om den under samhällets utveckling antoge nya och högre former. Utan votering och efter allt att döma enhälligt avslogos motionerna om religionsfientlig propaganda. Programpunkten bibehölls i oförändrat skick. Därjämte antog kongressen under ringa meningsskiljaktighet en av partistyrelsen föreslagen resolution, som förklarades innehålla ett klargörande av meningen med programmets ord "religionen privatsak". Det betonades, att "för inträde i det socialdemokratiska partiet ingen behöver frångå sina religiösa åsikter; att denna punkt självklart icke får betraktas som någon inskränkning i enskilda partimedlemmars rätt att diskutera även religiösa frågor; men att den innebär en maning till alla partimedlemmar att icke i sådana debatter tillgripa hån och förnärmelser mot religiösa personer för denna deras övertygelse... att slutligen punkten kräver av partimedlemmarna ett kraftigt motarbetande av allt nu i samhället rådande religiöst tvång, varvid kongressen vill som en allt mera aktuell fordran understryka kravet på skolans skiljande från kyrkan". Därmed var auktoritativt fastslaget, att orden "religionen privatsak", som ursprungligen inneburo fodran på religionsfrihet, på avskaffande av allt religiöst tvång, skulle tolkas såsom innefattande bland annat förbud mot irreligiös verksamhet från partiets sida.

Vid de tre följande kongresserna blevo berörda frågor föremål för ringa uppmärksamhet. År 1911 bekräftades programpunkterna i kyrko- och skolfrågorna; ett förslag till programpunkt om "dogm- och katekesundervisningens ersättande med undervisning i etik och religionshistoria" avslogs under hänvisning till den pågående officiella

utredningen av skolfrågan.[50] På 1914 års kongress förekom en motion från Stockholms arbetarekommun, enligt vilken det skulle uppdras åt riksdagsgruppen "att bedriva ett kraftigt arbete för folkskolans sekularisering... ävensom för kyrkans skiljande från staten".[51] Detta förslag förkastades på yrkande av partistyrelsen, som uttalade sin "livliga förhoppning och förväntan" att riksdagsgruppen oberoende av något uttalande från kongressens sida skulle framföra de i motionen nämnda och i partiprogrammet upptagna kraven. 1917 års kongress beslöt däremot utan debatt — i anslutning till partistyrelsens eget utlåtande rörande en motion — att uppdra åt styrelsen att "taga i övervägande på vad sätt från partiets sida genom särskild upplysningsverksamhet och arbete inom kommunerna statskyrkans inflytande kan minskas och dess avskaffande förberedas".[52]

Den år 1919 tillsatta programkommissionen föreslog dels att i första punkten av det politiska programmet skulle införas ordet "religionsfrihet", dels att punkten om statskyrkan (som skulle bilda punkt VI i stället för såsom tidigare punkt IV) skulle erhålla följande lydelse: "Statskyrkan avskaffas. Av kyrkan disponerade egendomar stanna i samhällets ägo". I konsekvens härmed skulle i punkten V icke krävas "skolans skiljande från kyrkan" utan i stället "konfessionslöst undervisningsväsen".[53] Med de föreslagna ändringarna avsågs icke, uttalade kommissionen, att angiva någon förändring i partiets ståndpunkt. Avsikten med uttrycket "religionsfrihet" vore — liksom med den förut använda formeln om religionen som privatsak — att klargöra, "dels att partimedlemmarnas religiösa övertygelse vore deras ensak, dels att samhället icke finge utöva något tvång på den fria religionsutövningen". Den tidigare formuleringen innebure ett förbiseende av religionens starkt samfundsbildande roll. Av kravet på religionsfrihet följde egentligen utan vidare, "att staten icke genom att uppehålla en statskyrka skall premiera en viss religiös åskådning". Det vore av betydelse att i detta sammanhang fastslå, att vid statskyrkans avskaffande de av kyrkan disponerade egendomarna måste stanna i samhällets ägo. Angående avvecklingen av statskyrkosystemet anförde kommittén ytterligare: "Kyrkor och kapell, som äro uppförda för religiösa ändamål och av massor av medborgare betraktas som de naturliga samlingslokalerna för re-

ligionsutövning, böra i främsta rummet ställas till de fria religiösa samfundens förfogande. Givetvis är det samhällets skyldighet att vid avvecklingen på humant sätt tillgodose den ämbetsmannakårs intressen, som skiljes från sin anställning i samhällets tjänst."

Programkommissionens förslag tillstyrktes av partistyrelsen och bifölls av 1920 års partikongress.[54] Rörande punkt VI uppstod en lång debatt. Som främste opponent uppträdde kyrkoherde Hallén, som yrkade på formuleringen: "Statskyrkotvångets avskaffande. Kyrkans överflödiga egendomar stanna i samhällets ägo." Hallén och andra talare (Ruth Gustafson, I. Englund) anförde, att partiets breda lager och särskilt kvinnorna icke vore beredda på en kamp mot statskyrkan, att frireligiositet och obskurantism skulle vinna på kyrkans avskaffande och att kyrkan visat allt större förståelse för de sociala frågorna. Programkommissionens talesmän Engberg, Möller, O. Olsson och andra svarade härpå främst, att statskyrkosystemet vore oförenligt med religionsfrihet. Vad de frireligiösa beträffar ansåg man, att dessa icke generellt kunde anses inta en lägre ståndpunkt än de statskyrkliga och att för övrigt botemedlet mot obskurantism låge i en god folkuppfostran. Statskyrkans avskaffande skulle i själva verket ej heller avsevärt öka sekterismens möjligheter, då ju redan enligt den bestående ordningen frireligiös propaganda vore tillåten.

Inom socialistiska ungdomsförbundet drevs en häftig antireligiös propaganda, vilket var en av anledningarna till utbrytningen 1903. På 1905 års kongress antogs en skarp resolution om bekämpande av "den religiösa vidskepelsen i alla dess former".[55] Även inom Socialdemokratiska ungdomsförbundet spårades en radikalare tendens än inom partiet. Sålunda beslöt 1907 års kongress att låta förbundsstyrelsen utarbeta en broschyr rörande "de medel, som kunna användas för att undgå de kyrkliga ceremonierna".[56] Kongressen 1909 beslöt uppmana arbetarna att ej döpa eller låta konfirmera sina barn, att hålla dem från undervisningen i kristendom och att ej anlita prästhjälp vid ingående av äktenskap — "därest de icke av religiös övertygelse anse sig böra deltaga i dylika ceremonier".[57] Enligt 1914 års kongress skulle förbundets styrelse "i största görliga utsträckning inrikta förbundets agitation på kyrkans skiljande från staten".[58] Här-

vid skulle drivas "en intensiv upplysningsverksamhet om såväl statskyrkans som frikyrkornas lakejtjänst i de maktägandes sold i kampen mot folkets frihet och rätt". Beslutet motiverades av förre pastorn Spak bland annat därmed, att kampen mot statskyrkan försummats av partiet och att ungdomen därför måste söka aktualisera den. Den liberala teologien, representerad av den nya ärkebiskopen, vore särskilt farlig ur socialistisk synpunkt.

I riksdagen och — under tiden 1917—1920 — i regeringen uttalade sig partiets representanter för ändringar, syftande att begränsa förbindelsen mellan stat och kyrka, och medverkade till genomförandet av sådana ändringar. Särskild uppmärksamhet väckte den på ecklesiastikminister Rydéns initiativ beslutade minskningen av kristendoms- och främst katekesundervisningen i folkskolorna. I en rad riksdagsdebatter behandlades frågor om konfessionslös undervisning, avskaffande av prästernas särskilda befogenheter i fråga om folkskolan, utrensning ur grundlagarna av vissa religiösa kompetensbestämmelser, utredning om statskyrkans avskaffande. Åtskilliga av de framförda förslagen föllo på den av högern behärskade första kammarens motstånd.

Frågan om socialdemokratiens ställning till själva religionen blev i regel icke berörd i dessa debatter. Vid flera tillfällen framhöllo dock ledande socialdemokrater, att partiet icke vore religionsfientligt, under det att partiets konservativa motståndare sökte hävda, att kritiken av statskyrkan och den konfessionella undervisningen i grunden bottnade i antireligiösa motiv.[59] Som exempel kan nämnas en debatt vid 1906 års riksdag, föranledd av ett ungsocialistiskt flygblad, "Gula faran", i vilket kristendomen gjorts till föremål för hätska angrepp.[60] Flera talare antydde, att socialdemokratien åtminstone delvis vore ansvarig för de uttalanden, som gjorts i broschyren och för den religionsfientliga propagandan överhuvud. Branting vände sig med skärpa häremot, betonade skillnaden mellan socialism och anarkism och förklarade, att socialdemokratien tydligt visat sig ogilla tendenserna "att göra partiet till ett religionsfientligt parti". Liknande yttranden fälldes i flera av de nedan refererade debatterna rörande konkreta reformfrågor.

I anledning av ett vid 1903 års riksdag väckt förslag om befrielse

från kristendomsundervisning för barn, vilkas föräldrar önskade att de skulle erhålla undervisning av annan art, anförde Branting, att frågan om religionsundervisning i skolorna måste tas upp i ett större sammanhang: "kravet på fullständig religionsfrihet i skolorna, fattad i betydelsen av befrielse från allt vad dogmatisk religionsundervisning heter, är ett krav, som måste framställa sig med växande styrka, och som har framtiden för sig".[61] Då vid 1911 års riksdag en liberal representant (Knut Kjellberg) föreslog, att religionskunskap skulle ersätta kristendom som undervisningsämne, instämde Branting.[62] Antingen måste man helt avskaffa religionsundervisningen i statsskolorna eller borde den — vilket vore att föredra — få karaktären av en objektiv upplysning om religionens innehåll och utveckling. En annan socialdemokrat (Waldén) betecknade den konfessionella undervisningen som "ett obehörigt och fördärvligt samvetstvång". Vid 1918 års lagtima riksdag beslöt andra kammaren biträda ett förslag om utredning rörande bland annat införande av konfessionslös undervisning i de statliga skolorna. Som socialdemokraternas främste talesman för detta krav uppträdde Engberg, ordförande i det tillfälliga utskott, som behandlat frågan: en undervisning, som skapade kulturidealism, vore nödvändig, men denna behövde icke ges i religiös dräkt.[63] Första kammaren avslog förslaget. I en rad andra sammanhang ställdes religionsfrihetens princip emot gällande, med statskyrkosystemet sammanhörande bestämmelser.[64]

Förslag om utredning angående upplösning av sambandet mellan stat och kyrka framlades vid 1918 års lagtima riksdag i socialdemokratiska motioner i båda kamrarna.[65] I första kammaren avstyrktes motionen av tillfälligt utskott och avslogs med överväldigande majoritet. I andra kammaren blev motionen avstyrkt av vederbörande tillfälliga utskott mot reservation från socialdemokraternas sida. Som socialdemokratisk huvudtalare uppträdde Engberg i ett stort, av historiefilosofiska synpunkter präglat anförande. Statskyrkosystemet hade förverkligats "under och tack vare en viss produktionsordning" och motsvarade icke rådande sociala och ekonomiska förhållanden. "I samma mån som det ekonomiska och sociala underlaget har skiftat och söndersprängts, så har också en söndersprängning av den religiösa överbyggnaden blivit en naturlig följd." Kyrkan vore lika

väl som staten en klassinstitution. Detta vore naturligt, "ty kyrkan representerar ju såsom statskyrka i själva verket den religiöst organiserade staten. Så länge staten behärskas av den besittande och privatkapitalistiska samhällsklassen, får man därför helt naturligt räkna med, att kyrkan också i alla sina aktioner skall vara ett uttryck för den privatkapitalistiska klassens intressen. Så har även varit fallet här i landet. I början spelade hon också öppet med på borgardömets sida, och vi ha ända in i det sista från hennes prästerskap hört röster, som tagit till orda för bekämpande av den besittningslösa klassens befrielsesträvanden." Mot statskyrkans avskaffande hade man invänt, att kyrkan åtminstone tjänade som kontroll mot obskurantismen. Även om denna invändning ägde ett visst berättigande och det kunde tänkas, att kyrkan i en upplyst stats händer bleve vägröjare för en ny livsåskådning, måste dock religionsfrihetens princip gå före andra synpunkter. Hallén sade sig visserligen vara för upphävande av allt religionstvång, men ansåg det vara oklokt ur socialdemokratisk synpunkt att helt ställa det religiösa livet utanför staten. De ideella krav, som kunde spira inom kyrkan, måste ha statens stöd. Framtidens demokrati "skall garantera, att icke mörka makter få driva sitt spel, så att frihetens, sanningssökandets och rättfärdighetssinnets livgivande ström hejdas på något sätt framför det religiösa livets marker". Utredningsförslaget bifölls med 54 röster mot 48. Men hänsyn till det ytterst låga röstetalet och omröstningens hemliga karaktär kan man icke ur dessa siffror draga mera preciserade slutsatser. Då emellertid med säkerhet knappast någon högerman och endast ett fåtal liberaler röstade för förslaget är det sannolikt, att det stora flertalet socialdemokrater stödde detsamma.

Av betydande principiell innebörd var också det förslag om utredning rörande avskaffande av kyrkomötets vetorätt, som vid 1920 års riksdag väcktes av Engberg.[66] Såväl i motionen som i konstitutionsutskottets tillstyrkande utlåtande — utformat av socialdemokrater och liberaler — anfördes, att kyrkan vore en gren av den statliga organisationen; det vore en anomali att ge en representation för kyrkan vetorätt i vissa frågor mot statens ordinarie organ, regering och riksdag. Utredningsförslaget bifölls av båda kamrarna.

Samtliga i debatten uppträdande socialdemokrater talade för motionen, ehuruväl de socialistiska prästmännen (Hallén och Klefbeck) anförde en något avvikande motivering.

En undersökning av religionsfrågans behandling i representativ socialdemokratisk press och broschyrlitteratur visar, att i huvudsak neutralitetsprincipen upprätthölls. Angrepp mot religionen förekomma, men de kännetecknas av mindre hätskhet än under genombrottsperioden och bli i stort sett alltmer sällsynta. Ofta betonas, att antireligiös propaganda icke är partiets sak, och att kristna kunna vara goda socialister. Undantag utgör den ungsocialistiska pressen, som excellerade i hädelser och religionsförakt; efter uteslutningen 1908 kunde dock ej partiet göras ansvarigt för densamma.

Synnerligen markerad är Brantings omsvängning. Efter sekelskiftet synes han aldrig ha fällt nedsättande uttalanden om kristendom och religion av den art, som voro vanliga under hans utilistiska period och som även förekommit i början av 1890-talet. En rad artiklar i "Social-Demokraten" från 1900-talets första år visar, att här förelåg en medvetet genomförd ändring av aktionslinjen. I en ledare i "Social-Demokraten" år 1900 om "De troende arbetarna och socialismen" betonades, att socialismen icke vore kristendomsfientlig, att den ville samla alla arbetare "för arbetets rätt mot kapitalets förtryck", att i arbetet för detta mål "kunna kristna och fritänkare gott stå sida vid sida".[67] I en artikel år 1903 behandlades i samma anda frågan "Socialismen och kristendomen".[68] Socialdemokratien stode öppen för de kristna. Många präster hade uppträtt som försvarare av den bestående ordningen och därför hade strid uppstått. "Men dessa strider ha intet att göra med vars och ens rätt att i religiösa ting bilda sig och följa sin egen övertygelse." Huvudsaken vore att människorna fritt finge ta ställning, vare sig resultatet bleve religionens triumf eller dess undergång. Följande år diskuterades religionsfrågan på Stockholms arbetarkommun med Branting som inledare och Bergegren som huvudopponent.[69] Den av kommunen antagna, av Branting föreslagna resolutionen gick ut på, att enligt partiprogrammet kyrkan fullständigt måste skiljas från skola

och stat, men att religionen borde hållas utanför diskussionen. "Gentemot försök som göras att med religionen som förevändning splittra arbetarklassens nödvändiga sammanhållning uppmanar mötet alla partimedlemmar att undvika att i sitt arbete inom partiet för ett bättre samhälle draga in religiösa tvister. Sådant är blott ägnat att hämma arbetarnas frammarsch..." Bergegrens avvisade förslag innehöll en maning till partiet att "opponera mot de offentliga religionsyttringar, som stå i strid mot vetenskap och samhällets utveckling till socialistisk ordning". Ett par år senare aktualiserades frågan ånyo genom ett av Algot Ruhe framfört förslag om agitation mot vissa religiösa ceremonier (särskilt dop- och konfirmationsstrejk).[70] Branting ogillade denna taktik, som han icke ansåg förenlig med grundsatsen om religionen som privatsak, och fogade till sin kritik av förslaget en principiell deklaration: "Den som skriver detta har själv utan allt braskande i handling dragit konsekvenserna av sin personliga uppfattning i religiösa frågor. Att inte alla fritänkare äro lika benägna härför må vara beklagligt, men kan många gånger ha rätt giltiga ursäkter av rent privat natur. Men som redaktör för Soc.-D. är det, efter mitt sätt att se, icke min uppgift att göra propaganda för min privata livsåskådning utanför kristendomen. I denna egenskap har jag att hävda partiets programpunkt religionen privatsak, d. v. s. verka för allmän upplysning på vetenskapens fasta grund, men icke göra partiorganet till tummelplats för den ena eller andra antireligiösa propagandan." På samma linje som Branting stod Erik Hedén, jämte Lidforss partiets främste kulturkritiker under detta skede.[71]

Den av Branting formulerade regeln upprätthölls icke alltid. Men undantagen förekomma i sådana sammanhang, att de snarast kunna sägas bekräfta regeln. Carleson insatte någon gång religionen i ett av Marx influerat schema: borgarklassen hade i sin friska och segerrika ungdom varit realistisk och antiauktoritär, men på äldre dagar tenderade den att övergå från "en mjältsjuk skepsis" till "den gamla fromma tron".[72] Ossian-Nilsson hade i "Arbetet" publicerat en artikel, som innehöll en del mot kristendomen fientliga uttalanden; denna återgavs i "Social-Demokraten", men här infördes också på ledarplats en av Natanael Beskow insänd motkritik.[73] Engberg, som sedan

slutet av 1910-talet framträdde som partiets mest energiske antiklerikal, infogade i några artiklar, som närmast rörde kyrkofrågan — deras grundtankar skola i det följande beröras — en kritisk analys av kristendomen som socialt betingad åskådning; tidningen införde emellertid också svar på dessa artiklar från kristet håll och uttalade, i anledning av en framställd fråga, att Engbergs artiklar icke representerade någon partimening och att intet hindrade kristna att tillhöra partiet.[74]

Vid samma tid som "Social-Demokraten" i den första ovan berörda artikeln hälsade de religiösa välkomna till socialdemokratien, förklarade "Arbetet" — i en ledare "De 'troende' och organisationen" — att varje kristendomsfientlighet vore partiet främmande.[74a] Socialdemokratien hade snarare verkat hämmande och avledande på en religionsfientlighet, som på grund av förvända kyrkopolitiska förhållanden naturligt växt fram. Endast då religionen använts som sköld för samhällsbevarande och ekonomiska intressen hade socialismen inskridit. Då partiprogrammet förklarade religionen för privatsak låge ett dogmatiskt förnekande lika främmande för partiet som ett dogmatiskt fasthållande vid vissa trossatser. De här utvecklade grundsatserna blevo i stort sett upprätthållna. Två av tidningens mest framstående medarbetare — Lidforss och Engberg — utgöra i viss mån undantag. Då Ruhe framlade sitt nyssnämnda förslag instämde Lidforss i flera avseenden med Brantings artikel i "Social-Demokraten" men hävdade, att Branting i sitt avståndstagande från religionsfientlig propaganda gått för långt.[75] Ville socialdemokraterna verkligen genomföra sitt krav på statskyrkans avskaffande "så tvingas vi också att kritiskt belysa halten av den andliga näring, som staten genom kyrka och prästerskap bjuder sitt folk. Och hur skall detta — i någon större utsträckning — kunna ske annat än genom våra partiorgan?" I överensstämmelse med denna ståndpunkt kritiserade Lidforss ofta teologiska arbeten och fällde stundom också generella uttalanden om religionen såsom ett hinder för socialismen.[76] "Det kan vara sant", skrev han i en mot Paul Rosenius riktad antikritik, "att socialismen har mycket litet med darwinismen att göra, och att den icke hör samman med ateism ligger det också något sant i, men icke desto mindre är ateismen en bättre jordmån för

socialismen än kristendomen. Om man förlägger lösningen av den sociala frågan till ett liv efter detta, kan man inte ha ett djupare intresse av att lösa den nu eller protestera så våldsamt mot den. Detta har också de maktägande insett ... Men alldeles bortsett från det direkta gagn som arbetarrörelsen kan hava av de kristna dogmernas upplösning, känna vi icke-kristna fritänkare det som en enkel plikt mot sanningen att öppet säga vår mening om den kristna vidskepelse, som än i dag gör luften lika kvav i kojan som i slottet."

Engberg såg i artiklar i "Arbetet" lika väl som i "Social-Demokraten" religionen ur synpunkter, som voro influerade av Marx och påstodos vara konsekvenser av en materialistisk historieuppfattning. Religionen vore ett ideologiskt resultat av en bestämd produktionsordning. "Den vidunderliga apparaten ovan skyn avslöjar sig som jordvåningens negativ, projicierat i himlavåningen ... Människornas himmel står fram som protesten mot hennes jord."[77] Den fullständiga frihet, som människan skulle vinna i det socialistiska samhället uteslöte varje yttre norm, även av religiös natur. "'Börat' är då på en gång bevarat och upphävt. Normen har nämligen sammansmält med vad den skulle normera. Människan har förverkligat moralen genom att upphäva den. Så ock med avseende på religionen. Så länge människan står inför det gudomliga är hon ännu i nödvändighetens rike. Ty hon är i sitt skapande bestämd av det gudomliga. Som fritt skapande har hon övervunnit motsatsförhållandet mellan sig och det gudomliga ... Därmed är det på en gång bevarat och upphävt. Människan har förverkligat religionen genom att upphäva den."[78] Dessa ideologiska föreställningar på långt sikt användes, väl att märka, som argument i den pågående debatten om kyrka och religion. Särskilt skarpa angrepp riktades mot vissa kyrkomäns försök att åstadkomma ett närmande mellan kyrka och socialdemokrati. Ärkebiskop Söderblom och andra anklagades för medvetna strävanden att genom en viss försonlighet rädda kyrkan; nyprotestantismen vore ett medel "att politiskt korrumpera nationen".[79] Kyrkan vore sig lik under vilken skylt den än uppträdde. "Den är ett reaktionens bålverk, mörkmännens och lögnarnas fäste i kampen mellan ljus och mörker, sanning och lögn bland människors barn."[80] Den på kristet håll framförda tanken, att man genom att skapa

goda människor skulle komma fram till ett gott samhälle vore orimlig, då ju människorna bestämdes av produktionsordningen och det därför gällde att förändra denna.[81] Samtidigt betonade Engberg, liksom Lidforss, sitt "metafysiska behov" och sin kulturidealism. Kristendomens "grova lyckomoral" gjorde den "till ett fördärvbringande hinder för växten av en kulturarbetet värdig idealism". Socialismen toge avstånd från denna moral. "Ett sällhetens och lyckans rike är för övrigt en osedlig chimär, ett ödesdigert arv från den kristna lyckomoral, som är en av kulturens farligaste fiender . . . Det är Karl Marx' odödliga förtjänst att ha skoningslöst jagat ut lyckomoralens hela fördärvliga åskådning ur socialismens livssyn."[82] Under det att på kristet håll socialismen kritiserades som materialistisk, angrep alltså Engberg kristendomen som en tarvlig lyckolära. Utgångspunkten är här en linje i den hegeliansk-marxistiska metafysiken.

De brytningar mellan olika linjer, som den givna framställningen ger en antydan om, framträda inom hela den socialdemokratiska pressen. Neutralitetsprincipen är emellertid grundläggande. Ingen representativ socialdemokratisk tidning synes ha fört systematisk antireligiös propaganda.[83]

Två debatter mellan socialdemokrater och kyrkomän i början av 1900-talet äro i detta sammanhang av intresse. I april 1907 anordnades i Vansäter en disputation mellan Kata Dalström och kommunister D. Grankvist över ämnet "Kan en kristen vara socialdemokrat?"[84] Den socialdemokratiska talarinnan hävdade i sina inlägg och i sitt av mötet antagna resolutionsförslag, att den ursprungliga kristendomen verkat för egendomsgemenskap och broderskärlek och alltså nära överensstämde med den socialdemokratiska åskådningen. Kyrkosamfunden hade förvanskat denna lära och gjort den till ett stöd för den kapitalistiska ordningen; som exempel på antisocialistiska religiösa ledare nämndes bland andra biskop Billing och Waldenström. Den på kyrkliga dogmer "baserade religionsundervisning, som meddelas i våra skolor, måste ersättas med Jesus av Nazarets kärleksbjudande rättfärdighetslära, detta på det att barnen redan från början må lära sig förstå att broderskap och människokärlek, som äro socialdemokratiens drivande krafter, också äro det

i Jesus av Nazarets etik". Svaret på den vid mötet framställda frågan "måste bliva, att en kristen icke blott kan utan bör vara socialdemokrat". Den prästerlige debattören sökte visa upp att socialdemokratien vore religionsfientlig och kritiserade från religiösa utgångspunkter klasskampsteorien och den materialistiska historieuppfattningen. År 1908 förekom en belysande tidningspolemik mellan komminister A. Sandin och den unge socialdemokraten Rickard Sandler.[85] Den förre hade i en predikan uttalat, att socialisterna ville avkristna folket och "inplanta den grövsta hedendom, icke den hedendom, som kan karakteriseras såsom ett famlande och sökande efter Gud, utan den hedendom, som vill näras av hat och vada i blod". På offentlig fråga av Sandler utvecklade Sandin ytterligare, att socialdemokratien innebure ett hot mot kristendomen. Sandler sökte utförligt bevisa motsatsen. "Socialdemokratien har avhållit sig från varje partitagande i religiöst avseende, vare sig till förmån eller nackdel för kristendomen ... det är oförsynt att lägga socialdemokratien till last, att de kristna och deras ledare icke blott icke vilja vara med i utan även på allt sätt motarbeta den rörelse som är det första med allvar och kraft framträdande strävandet att i samhället förverkliga de moralprinciper, som kristendomen har hedern att förläna sitt namn." Liksom många andra socialdemokrater gjorde Dalström och Sandler i dessa inlägg en bestämd skillnad mellan den kristna lärans grundläggande principer och de åsikter, som hävdades av den bestående statskyrkan. De förra förklarades vara icke blott förenliga med utan rent av förebildliga för socialismen, de senare angrepos såsom socialismens motsats. Denna linje, som tangerade den kristna socialismen, skilde sig skarpt både från den härskande, främst av Branting formulerade absoluta neutralitetsståndpunkten, och från den av Lidforss och Engberg propagerade sociologiskt-filosofiskt underbyggda antireligiösa linjen. Alla dessa ståndpunkter innebära avvikelser från genombrottstidens direkta och hårda antikristliga agitation.[86]

I fråga om den principiella inställningen till statskyrkan och därmed sammanhängande frågor präglas det stora flertalet socialdemokratiska inlägg under detta skede av en enhetlig uppfattning. Sambandet mellan stat och kyrka borde upplösas; framför allt krävdes

den konfessionella religionsundervisningens fullständiga avskaffande. Denna uppfattning företräddes även av vissa socialdemokrater, som visade uppskattning av den kristna religionen.[87] Den generella motiveringen för detta krav byggde på tanken, att full religionsfrihet icke kunde anses föreligga, så länge staten gynnade ett visst kyrkosamfund, uppfostrade ungdomen i detta samfunds lära och i övrigt på skilda punkter anknöt till kyrkan. Denna ursprungligen liberala tankegång framstår som den grundläggande; religionsfriheten, liksom tryck-, yttrande- och församlingsfriheten betecknades som en medborgerlig rätt och statskyrkans avskaffande som dess självklara konsekvens. Men härtill kom tanken, att kyrkans inflytande, särskilt i fråga om skolan, verkade i konservativ riktning; kyrkan kunde i viss mån betraktas som en av staten underhållen eller med staten lierad propagandainstitution i den bestående sociala ordningens tjänst.[88] Under inflytande särskilt av fransk debatt karakteriserade man ofta striden mot statskyrkan som en kulturkamp.

I en år 1918 utgiven broschyr utvecklade Engberg systematiskt sin ståndpunkt i statskyrkoproblemet.[89]. Under den feodala perioden hade en enhetlig kyrka motsvarat den härskande produktionsordningen. Splittring i bekännelsen hade inträtt i samband med borgardömets framväxande. Protestantismen sökte garantera en viss enhet genom staten. Denna ordning var likväl naturlig blott så länge borgardömets herravälde var orubbat; kyrkan hade då förkroppsligat "den härskande klassens livskraftiga idévärld". Då arbetarklassen marscherade fram hade kyrkan "nödgats söka ett modus vivendi". Kyrkan hade velat bli en folkkyrka, "en friheten och kulturen, en framåtskridandet och folkligheten värnande kyrka". Men "verkligheten saknade underlag för dylika fantasteriers förverkligande"; klyftan mellan klasserna måste bli även "en klyfta inom folkreligionens idévärld". Då socialdemokratien "riktat sig mot kyrkans sammankoppling med staten och krävt frikyrkan och religionsfriheten har den endast utsagt vad den faktiska verkligheten logiskt utpekar". Då den härskande klassen försvarade statskyrkosystemet, vore detta i själva verket endast ett självförsvar. För kyrkan själv borde den bestående ordningen vara förnedrande, "ty det sänker henne ned till en rent parasitär tillvaro".

Främst krävdes den konfessionella undervisningens avskaffande. I broschyrer och tidningsartiklar angreps den bestående undervisningsordningen på denna punkt.[90] Dels förklarades denna ordning i sin pedagogiska utformning (särskilt katekesundervisningen) vara föråldrad och otidsenlig, dels kritiserades den ur mera principiella synpunkter. Inlärandet av vissa dogmatiska satser vore ägnat att från början begränsa möjligheterna till fri andlig verksamhet och verkade alltså fördummande och förflackande. Under alla förhållande vore många av de uppgifter och åsikter, som i denna undervisning framställdes såsom sanna, orimliga eller tvivelaktiga. Den tid, som ägnades åt katekes och biblisk historia, skulle, använd till naturvetenskap eller språk, väsentligt öka möjligheten att inhämta nyttiga kunskaper. Ofta hävdades, att den konfessionslösa undervisningen måste införas, så snart de parlamentariska styrkeförhållandena det medgåve, även om det bleve nödvändigt att på andra punkter i statskyrkofrågan uppskjuta partiprogrammets fullständiga realiserande. "Dröj inte en dag längre än nödigt för att förbereda en dogmfri religionsundervisning i våra skolor", heter det i en representativ ledare i "Ny Tid" 1919.[91] "Religiöst betonade män och kvinnor fylla väl sin plats inom varje kultur. Men låt oss slippa troslärorna, låt oss slippa allt det gamla, multnande, mumieartade, som vi släpat på sedan sekler, och som är oförenligt med modern kultur ... Socialdemokratien har kanske närmare uppgifter just nu än att ta upp en kamp om kyrkans skiljande från staten ... Men vad som omöjligen kan uppskjutas, det är att skapa en dogmfri religionsundervisning för barn och ungdom och att beröva prästerna det inflytande över skolan, som de ha och som de missbruka på alltför många håll för att det skall kunna lämnas opåtalt." I regel utgick man från att den konfessionella undervisningen skulle ersättas av en objektiv undervisning om olika religioner, delvis också av undervisning i etik. Någon gång påyrkades, att all undervisning, som avsåge att bibringa bestämda värdenormer, skulle avskaffas.[92]

I allmänhet synes man ha utgått från att upplösningen av förbindelsen mellan stat och kyrka skulle ske successivt. Bland de reformer — utom införande av konfessionslös undervisning — som särskilt berördes i debatten, voro borgerlig begravning och rätt att

fritt träda ut ur statskyrkan. Sedan dessa och andra förberedande ändringar genomförts skulle frågan om statskyrkans fullständiga avskaffande tas upp.

Spridda uttalanden i pressen visa emellertid, att åtskillig tvekan förelåg i själva principfrågan om statskyrkans avskaffande. En av de synpunkter, som härvid oftast framkommo, antydes av Branting i en ledande artikel om "Borgerlig begravning" år 1910.[93] Principen om religionen som privatsak vore, betonades det, oförenlig med statskyrkosystemet. Men då det gällde att avskaffa detta system, måste man se till "att den borgerliga staten icke bara handlöst släpper det band, varmed den håller kyrkan". Staten måste vid en sådan reform "vara väl rustad mot de maktövergrepp, som alldeles säkert komma att försökas av vissa obskurantsamfund. De waldenströmska, allt oftare återkommande lovsångerna över den katolska kyrkan, som aldrig böjt sig för statsmakten, men mäktigt härskar över miljoners själar, visa tydligt nog var våra svenska fripåvar se sina förebilder." Det gällde att vid avskaffandet av statskyrkan se till att staten behölle ur kultursynpunkt erforderliga maktmedel. Liknande synpunkter framfördes av Erik Hedén, särskilt i en uppsats i "Tiden" 1909.[94] Statskyrkan borde avskaffas, men detta kunde ur kultursynpunkt icke lämpligen ske förrän en tidsenlig skolreform genomförts och hunnit verka. Ett problem vore också om statskyrkans väldiga egendom skulle överlämnas till en eller flera okontrollerade religiösa organisationer. I andra partitidningar underströks tanken, att ett antal utanför statens uppsikt stående religiösa sekter skulle kunna medföra större faror än en av staten kontrollerad och på ett relativt högt plan stående statskyrka. I "Arbetarbladet" uttalades redan 1913 — sannolikt av dess redaktör N. S. Norling — att kravet på statskyrkans avskaffande borde borttagas ur programmet; inom partiet hade under de senaste åren sympatien för statskyrkan växt, "kanske icke minst därför att man funnit vissa former av frireligiös verksamhet så betänkliga, att de påkalla en stark motvikt".[95] Vid ett annat tillfälle förklarade tidningen, att "ingenting har kunnat övertyga oss om att det ur statens synpunkt skulle vara fördelaktigt att låta kyrkan gå dit förhållandena efter en skilsmässa eventuellt kunde driva henne, ned till den ofördragsamhetens och okunnig-

hetens nivå, där det mesta av vad man kan sammanfatta inom uttrycket frikyrklighet redan befinner sig".[96] Efter 1920 års partikongress uttalades, att kongressmajoriteten säkerligen representerade en majoritet av partiets medlemmar.[97] En mera statskyrkovänlig åskådning arbetade sig dock fram inom vissa kretsar. "Det är långt ifrån säkert, att man vid den tidpunkt, då frågan blir dagspolitiskt aktuell, kan räkna med en något så när samlad och enad socialdemokratisk opinion." I en annan av partiets främsta tidningar, "Örebro-Kuriren", gjordes liknande uttalanden.[98] Mellan två onda ting, i detta fall statskyrka och frikyrkor, borde man välja det minst onda i "en statskyrka, som kan lagstiftas att hålla sig inom vissa gränser". Tvekan gjorde sig till och med gällande i fråga om lämpligheten av att aktualisera frågan om konfessionslös undervisning. Sedan 1920 års reform av undervisningsplanen för folkskolan genomförts, uttalade dess upphovsman, Rydén, att kravet på konfessionslös undervisning icke omedelbart borde upptagas; det väsentliga vore att försvara, vad som redan genom reformen vunnits.[99]

Den bestående ordningens godtagande

Efter 1920 ha en del av de reformkrav på här berörda område, som sedan länge uppburits av det socialdemokratiska partiet, blivit förverkligade. Sålunda ha bestämmelser givits om rätt till borgerlig begravning, ändringar i lagstiftningen om den kyrkliga kommunen ha minskat det prästerliga inflytandet inom denna, i fråga om den kommunala befattningen med skolans angelägenheter ha prästernas speciella befogenheter avskaffats, vissa grundlagsbestämmelser om religiösa kompetensvillkor ha uppmjukats eller upphävts. På andra viktiga punkter ha förslag framställts utan resultat. En kommitté, som år 1928 slutförde sitt arbete, har föreslagit bestämmelser om fritt utträde ur statskyrkan, men detta förslag har icke lett till åtgärder från statsmakternas sida. Icke heller en utredning, som verk-

ställts rörande kyrkomötets vetorätt, har föranlett förslag i riksdagen.

I huvudfrågorna om införande av konfessionslös undervisning och om upplösning av förbindelserna mellan stat och kyrka har det socialdemokratiska partiet däremot icke fullföljt sina före den fullständiga demokratiseringen inledda aktioner. Ehuru partiprogrammet icke ändrats, tyda debatterna på partikongresserna, i riksdagen och i pressen på att partiet under senare tid icke heller *velat* verka för de ifrågavarande reformerna. Programpunkterna härom synas tämligen allmänt betraktas som döda bokstäver. Den neutralitetslinje, som i fråga om religionen i stort sett slog igenom redan under 1900-talets första decennier, har under senare år blivit dominerande även i förhållande till kyrkan. Tänker man främst på de senare åren, är det ingen överdrift att tala om en välvillig neutralitet. Det centrala är emellertid, att en successivt fortskridande opinionsändring lett till en ståndpunkt, som kan betecknas som ett godtagande i det huvudsakliga av den bestående ordningen. Denna nya ståndpunkt kommer till uttryck jämväl däri, att socialdemokraterna i stigande utsträckning deltagit i valen till skilda kyrkliga församlingar och ämbeten, såsom val av kyrkomöte, kyrkofullmäktige och präster. Inflytandet på vissa kyrkliga organ har å andra sidan påverkat partiets uppfattning till kyrkans förmån.

Den nya situationen kan betraktas som en följd av den föregående utvecklingen i förening med partiets växande styrka och makt. Ehuru man ofta sökt strängt skilja på ställningen till religionen och ställningen till kyrkan, är det nära sambandet mellan dessa attityder påtagligt. Då angreppen mot kristendomen upphörde, försvann också ett av de väsentliga motiven för angreppen mot kyrkan. Och av andra skäl minskades socialdemokratiens ovilja mot kyrkan helt naturligt, då partiet under en lång följd av år var innehavare av regeringsmakten eller permanent förste aspirant på denna. Talet om kyrkan som den borgerliga statens hjälpare blev icke längre övertygande. Kyrkan som konservativ faktor tedde sig mindre farlig för landets största parti, som gärna påtog sig regeringsansvaret, än för ett litet parti, som tvekade inför parlamentarismens fordringar. Religionsfrihetssynpunkten undergick en liknande modifikation. Och framför

allt: här som på andra punkter förelåg under den rena oppositionstiden en motsättning mellan vad man helt allmänt propagerade för och vad man verkligen ville driva igenom; med den ökade makten blev denna motsättning uppenbar.

Socialdemokratiens stegrade uppskattning av kyrkan under de senaste åren sammanhänger med hela den politiska miljöns förändring under dessa år. Då det internationella läget kommit försvaret av demokratien och av det nationella oberoendet att framstå som allt annat överskuggande syften, ha stridsfrågor, som tidigare tett sig centrala, sjunkit i bakgrunden. Inom kyrkan och de religiösa samfunden överhuvud ha förhållandena under den nationalsocialistiska regimen i Tyskland stärkt sympatierna för den demokratiska ordningen i Sverige, lett till en mera positiv värdering av de fördelar, som äro förknippade med denna ordning. Växelverkan mellan socialdemokratiens moderata och nationella politik å ena sidan, kyrkans och andra religiösa organisationers ökade demokratiska medvetenhet å den andra, har snabbt försvagat känslan av principiell motsättning. Ideologiskt har närmandet ofta framträtt i ett starkt betonande av vissa gemensamma utgångspunkter, såsom känslan för den enskilda människans värde och för den andliga friheten.

I huvudsak samma utveckling som det socialdemokratiska partiet har den borgerliga vänstern undergått. Även inom detta läger har kritiken av kyrkan förstummats. Icke ens de frikyrkliga grupperna ha under senare år trätt in för statskyrkans avskaffande.

I det hela ha under 1920- och 1930-talen grundsatserna om politisk neutralitet och socialt intresse alltmera genomträngt kyrkans verksamhet. Utvecklingen har sålunda gått vidare i den förut inslagna riktningen. Det torde vara överflödigt att närmare belysa detta välkända förhållande. I en nyligen av en kyrkoman utgiven undersökning över det sociala inslaget i predikan göres gällande, att kyrkans män fortfarande ägna för litet intresse åt den sociala frågan; arbetet visar likväl, att predikningarna under senare tid i gemen förete ojämförligt starkare spår av en socialreformatorisk inställning än vid slutet av 1800-talet.[100] Auktoritativa uttalanden i herdabrev och på prästmöten betona den sociala frågans betydelse; angrepp mot

socialismen torde under senare år knappast ha förekommit i dylika sammanhang.[101]

Av betydelse för socialdemokratiens förhållande till kyrka och religion har varit, att den kristna socialismen framträtt som en organiserad riktning inom partiet. År 1924 bildades en till det socialdemokratiska partiet ansluten kristlig grupp i Örebro.[102] Sedan ett antal dylika grupper bildats i skilda orter, sammanslötos de år 1929 till Sveriges kristna socialisters förbund (sedan 1938 Sveriges kristna socialdemokraters förbund). Organisationen, vars ordförande från början varit Bertil Mogård, sedan 1930 kyrkoherde i Stockholm, omfattade 1933 23 grupper med bortåt 700 medlemmar, 1939 140 grupper med 3,500 medlemmar; av medlemmarna hör det stora flertalet till frikyrkliga samfund. Åtskilliga riksdagsmän ha under de senaste åren varit medlemmar av förbundet. På ett av förbundet ägt förlag utges veckotidningen "Broderskap" och en serie skrifter, som klarlägga förbundets syften. Vid några val ha de kristna socialisterna framgått med särlistor under den socialdemokratiska partibeteckningen.

I en programmatisk förklaring anger förbundet sina allmänna grundsatser: Den enskildes och samhällets utveckling till frihet och rättfärdighet främjas bäst genom att Jesu evangelium blir levande; Gud är vår fader och samhällets villkor böra sålunda vila på allas broderskap; alla människor skola bära samma skyldigheter mot varandra och åtnjuta samma politiska, ekonomiska och sociala rättigheter; den sociala demokratien är den samhällsform, som överensstämmer med Evangeliet. Förbundets syftemål sägas vara att tillämpa Evangeliets principer i samhällslivet så att arbetets frukter tillfalla dem som arbeta, skapa ett samhälle vilande på kristligt broderskap, med alla lovliga medel förhindra krig, verksamt motarbeta rusdrycksbruket, bereda rättvisa och ekonomisk trygghet åt alla i huvudsaklig anslutning till socialdemokratiska arbetarpartiets program. Varje grupp inom förbundet bör kollektivt ansluta sig till vederbörande socialdemokratiska arbetarkommun.

Den åskådning, som kommer till uttryck i förbundets publikationer, innebär i första rummet, att den kristna läran, rätt fattad i enlig-

het med sin ursprungliga utformning, leder till ett politiskt och socialt program, som i huvudsak överensstämmer med socialdemokratiens. Genomförandet av detta program tillfredsställer icke människornas själsliga krav; detta sker blott genom religionen. En socialistisk samhällsordning är ägnad att ge människorna större möjligheter att sysselsätta sig med andliga ting och den kommer därför att verka till gagn för kristendomen. I "Broderskaps" första nummer förklaras i anslutning till en engelsk socialist, att "socialismen är kristendomen tillämpad på det ekonomiska livet".[103] Vi anse, heter det i en av förbundets broschyrer, "att socialdemokratien genom sina politiska insatser och till hela sin syftning bäst främjar det samhällsideal, som evangeliet hänvisar till; att den därvid följer den ur kristen synpunkt rätta vägen: reformernas och organisationens i stället för våldets och omstörtningens; och att socialdemokratisk politik sålunda är det mest passande instrumentet för en kristen samhällsomdaning".[104] De kristna socialisterna, skriver "Broderskap", "ge sig icke in på en sådan huvudlös strävan som att politisera sin tro. Det är deras kristna tro, som gjort dem till socialister ... (De ha) i främsta rummet varit kristna och först i andra rummet politiker."[105] De kristna socialisterna skola göra de kristna socialt aktiva och inom socialismen skapa en religiös förnyelse. "Det har varit de kristnas ... radikala misstag, att de försäkrat, att alla samhällsfrågor bli lösta av sig själva, om endast människorna bli kristna. Det är likväl en ganska banal sanning, att inte en enda samhällsfråga kan lösas utan konkreta förslag och planmässighet."[106] Inför 1936 års val hävdade förbundets tidskrift, att "den uppenbart okristliga handlingen att störta välfärdsregeringen måste försonas genom att väljarna den 20 sept. giva majoritet för återupptagandet av välfärdspolitiken och för kristet inflytande inom sagda politik ... Skulle vi ej stödja det parti, som skapar lugn och trygghet hos folket och därmed banar väg för Kristi tro."[107]

Ofta appellerar man i förbundets publikationer till kristna, som ställa sig utanför politiken, och särskilt till sådana, som på grund av religiösa skäl äro tveksamma inför socialdemokratien. De kristna äro skyldiga att såsom kristna bilda sig en mening om samhällsproblemen och aktivt göra den gällande. En kristen, som "inskränker

sig till att få sin egen själ frälst och sedan vinna en själ här och en där, men lämnar det av orättfärdighet impregnerade samhället att förbliva som det är ... är icke evangelisk".[108] Det är genom politiken som man påverkar samhället och "kristendom och politik höra alltså ihop". Socialdemokratien har, framhåller man, förr varit religionsfientlig, numera är detta icke fallet.[109] Man har likväl också, kanske särskilt tidigare, hävdat, att socialdemokratien officiellt bör erkänna de kristna intressenas berättigande. Detta skulle, har det sagts, vara fördelaktigt för partiet, som nu förlorar en del röster på grund av religiösa skäl. I flera artiklar har "Broderskap" i opposition mot partiets program uttalat sig för statskyrkans och den konfessionella undervisningens bevarande. Förslag i överensstämmelse med dessa synpunkter ha också — såsom i det följande skall beröras — väckts vid partiets kongresser.[110] Freds- och nykterhetskraven ha med särskild energi hävdats i förbundets agitation.

De socialistiska teorier, som brukat anses oförenliga med en kristen åskådning, ha livligt debatterats inom förbundet. I regel har man tagit avstånd från eller åtminstone på viktiga punkter kritiserat den marxistiska samhällsläran och speciellt den materialistiska historieuppfattningen.[111] Men det har anförts att till en viss grad marxismen kan erkännas av de kristna, blott den icke uppfattas som en livsåskådning. "Så länge socialismen i marxismen finner ett andligt arv, värt att förvalta, blir den kristne socialdemokratens uppgift i denna sak att bringa marxismen till ödmjukhet och insikt om sin begränsning genom att mot densamma dialektiskt ställa personlighetslivets och det evigas kategorier", uttalas i en artikel.[112] Klasskampstanken förklaras vara naturlig under givna betingelser, samtidigt som de kristnas mål säges vara att mildra och upphäva den.[113]

I fråga om den kristligt-socialistiska rörelsen bör slutligen betonas, att den knappast, som man möjligen kunnat förmoda, visat tendenser att i ekonomiska och sociala frågor ansluta sig till den mera konservativa riktningen inom socialdemokratien. Vid flera tillfällen har förbundets tidskrift uttalat sig för socialisering av produktionen eller eljest gjort sig till tolk för radikala synpunkter på detta område. Med stor energi har man framfört tanken, att den fria konkurrensens

princip ur kristen synpunkt icke kan godtagas som drivkraft för utvecklingen, då den står i motsättning till de kristna grundsatserna om broderskap och solidaritet.[114]

Religions- och kyrkofrågorna berördes icke vid 1924 års kongress. På 1928 års kongress förelåg en motion om ändring av programpunkten rörande statskyrkan.[115] Denna punkt ansågs av motionären, uppenbarligen med orätt, kunna tolkas såsom ett krav på statskyrkans avskaffande "såsom sekt" och påstods därför icke vara förenlig med fordran på religionsfrihet. På denna grund krävdes ett förtydligande; det skulle klart utsägas, att statskyrkans avskaffande blott innebure detta kyrkosamfunds likställande med andra sekter. Motionen avslogs på yrkande av programkommissionen och partistyrelsen. I programkommissionens utlåtande klarlades vad statskyrkans avskaffande skulle innebära. Härigenom skulle "systemet med statsreligion förvandlas till den tingens ordning, där de religiösa samfunden äro likställda inför statsmakten och där medborgarna själva fritt avgöra huruvida de vilja tillhöra något religiöst samfund överhuvud och vilket. Då med religionsfrihet måste förstås just en sådan tingens ordning, lärer väl statskyrkans avskaffande så långt ifrån stå i strid med religionsfriheten att det tvärtom är dennas förutsättning". På 1932 års kongress behandlades en motion från Stockholms arbetarkommun, vari bland annat begärdes ett uttalande rörande partimedlemmarnas ställning till kyrkofullmäktigeval.[116] Kongressen framhöll i anslutning till partistyrelsen, att något hinder för att partiet läte sig representeras i de legala kyrkoorganen icke funnes: "I fråga om kyrkliga förtroendeuppdrag torde det böra överlämnas åt partimedlemmarna att själva avgöra i vad mån de genom att mottaga sådana anse sig kunna på det kyrkliga området bevaka sina uppdragsgivares intressen." I likhet med Stockholms arbetarekommun ansåg kongressen lämpligt, att man vid agitationen för val inom den kyrkliga kommunen "kraftigt betonar de betydelsefulla ekonomiska intressen det här rör sig om och undviker allt som kan tagas till intäkt för att partiet företräder en religionsfientlig inställning". Några meningsskiljaktigheter på denna punkt framkommo icke på kongressen.

Först vid partiets kongress år 1936 blev statskyrkoproblemet ingående diskuterat.[117] I icke mindre än sex motioner, av vilka en väcktes av de kristna socialisternas förbund och flera andra härrörde från samma läger, påyrkades att punkten om statskyrkans avskaffande skulle utgå ur programmet eller väsentligt modifieras. En av motionerna tillstyrktes i huvudsak av Västerås arbetarekommun; Stockholms arbetarekommun, inom vilken en motion väckts, hade däremot avstyrkt densamma. I den av de kristna socialisternas organisation framförda motionen föreslogs, att punkten VI i programmet skulle lyda antingen "Samhällslivets hävdande inom de kyrkliga institutionerna" eller "Kulturella och andliga värden i allmänhet vårdas och göras fruktbärande i samhällslivet". I motiveringen till förslaget uttalades, att punkten om statskyrkans avskaffande icke aktualiserats av partiet vare sig i regerings- eller oppositionsställning. Det kunde icke längre påstås att flertalet partimedlemmar önskade kravets realiserande. "Kyrkan är icke längre en institution, i vilken arbetarrörelsen behöver se en fiende till sina strävanden. I samma mån dess organ fyllts av representanter för socialdemokratien, har kyrkan tvärtom visat sig äga förmåga att höja sig till en social rättfärdighetssyn, som varit till nytta vid den socialistiska tankens utformning i samhällslivet." Med hänsyn härtill och då programpunkten ofta tolkades som ett utslag av religionsfientlighet, borde den ersättas av ett allmänt uttalande av angivet slag. I en annan motion tillades utöver dessa synpunkter, att "det finnes anledning för socialdemokratien att pröva om icke evangelisk kristendom är en tidsmakt att räkna med i kampen mot de faror som hota demokratien från de våldsrörelser, som gå fram i tiden. I all sin skröplighet synes en del av den tyska kyrkan dock ha bjudit den allt uppslukande nazistiska statsmakten ett verksamt motstånd."

Motionerna avstyrktes av programkommissionen och partistyrelsen. Enligt den förra hade "med den utsträckta religionsfrihet, som redan vunnits inom den nuvarande ordningens principiella ram... kravet på statskyrkans avskaffande icke fått någon särskild aktualitet". Dock kunde icke kravet på religionsfrihet "följdriktigt förverkligas, därest icke skilda bekännelser ha frihet och likställighet i förhållande till staten". Åt denna tankegång hade man velat ge

"ett i princip följdriktigt uttryck" genom formuleringen i punkt VI; denna hade icke "någon kyrko- och religionsfientlig tendens" utan ville blott utsäga "en näppeligen frånkomlig konsekvens av religionsfrihetens fulla förverkligande". Partistyrelsen instämde häri. Den ville icke förneka, att partiprogrammet på denna punkt "icke överensstämmer med den utveckling, som partiets praktiska politik på ifrågavarande område undergått", men på av programkommissionen anförda skäl borde en omarbetning av punkten icke upptas till övervägande förrän i samband med en allmän programrevision.

Kongressen beslöt utan votering att avslå motionerna. Endast en talare, en medlem av de kristna socialisternas förbund (E. Gustafsson), uppträdde som försvarare av den i motionerna uttryckta tanken; han upprepade i huvudsak de i förbundets motion givna argumenten. Kritiken av motionerna — framförd av fem talare — är märklig ur den synpunkten, att man icke yrkade på att den programpunkt, man försvarade, skulle aktualiseras, utan i regel tvärtom utgick från att så icke skulle bli fallet. Samtliga talare togo avstånd från all antireligiös propaganda. En talare (Oskarsson) uttalade sig visserligen för statskyrkans avskaffande, men han syntes härvid snarast driven av hänsyn till kyrkan; denna borde, sades det, "i största möjliga mån vara oberoende av staten för att kunna tjäna den kristna idén". I ett annat anförande (E. O. Wiklund) förklarades det vara tveksamt, huruvida "vi måste till varje pris slå vakt om den" (statskyrkan). Motionerna tolkades som uttryck för tendensen att i en viss religiös uppfattning se den enda riktiga och kritiserades väsentligen från denna utgångspunkt. De tre mest framskjutna talarna, Engberg, Fast och Höglund, krävde icke heller att den diskuterade programpunkten skulle genomföras. Fast anförde, att den nuvarande utformningen av programpunkten icke överensstämde med den faktiska utvecklingen. Detta förhållande medförde dock icke missförstånd. "Alla känna så väl partiets strävanden och veta precis var de ha att finna oss." Höglund yttrade, "att frågan om statskyrkans avskaffande gunås inte heller har någon aktualitet och väl inte kommer att få det på mycket länge. Så länge vi ha upplysta kyrkoministrar som Arthur Engberg, torde i varje fall ingen av oss ens sätta ifråga att aktualisera den. Det är bättre med en upplyst

stat som härskare över en oupplyst kyrka än att ha ett okontrollerat oupplyst prästerskap utan någon som helst statlig kontroll." De kristna socialisterna antyddes vilja driva "ett slags hednamission inom partiet och, i stället för att propagera för att göra de kristna till socialister, arbeta på att göra socialisterna till kristna . . .". Engberg, partistyrelsens föredragande, ansåg att kravet på statskyrkans avskaffande endast kunde förstås som en konsekvens av kravet på religionsfrihet. Frågan om statskyrkosystemet vore en underordnad fråga; huvudsaken vore religionsfriheten. Men denna vore i själva verket mycket stor redan nu. Lämpligheten av att dra den yttersta konsekvensen av religionsfrihetsprincipen måste "bli beroende av det givna sammanhanget och de givna omständigheterna". Till detta resonemang anknötos andra synpunkter. Engberg kunde icke finna, "att det allmänna än så länge och under överskådlig tid framåt har rätt att förklara sig urarva i frågan, huru den religiösa kulturen utgestaltas". Det vore en fördel, att staten reglerade den prästerliga utbildningen. Talaren befarade också att, om statskyrkan avskaffades, den reaktionära, med utomordentliga maktmedel utrustade katolska kyrkan skulle bli det starkaste kyrkosamfundet. "Jag ser därför . . . i förhandenvaron av den nuvarande ordningen en icke olämplig utan tvärtom värdefull garanti emot den fara, som den romerska katolicismen representerar och som, därest man icke hade den nuvarande ordningen, enligt min tanke skulle kunna bli allvarlig nog för vårt folk."

Beslutet och framför allt debatten vid 1936 års partikongress visar, att vid denna tidpunkt programmets krav på statskyrkans avskaffande icke längre betraktades som ett direktiv för partiets handlande utan som ett historiskt relikt, möjligen som en "princip"-förklaring utan någon som helst "praktisk" innebörd. Liksom eljest i motsvarande sammanhang talades om att kravet icke vore aktuellt, d. v. s. man överlät åt "förhållandena" att eventuellt aktualisera det. Två moment i debatten äro särskilt värda att understrykas. Det uttalades nu, att statskyrkans avskaffande egentligen vore endast ett slags formell fulländning av religionsfriheten; denna vore redan stor, varför statskyrkofrågan vore en bisak. Tidigare hade statskyrkan kritiserats även ur helt andra, speciellt socialistiska synpunkter; om dessa er-

inrades överhuvud icke på kongressen. Och vidare: då tidigare religionsfrihetssynpunkter anlagts, hade det hävdats, att just statskyrkosystemet innebure negationen av denna frihet. Den andra anmärkningsvärda tankelinjen kom särskilt fram i Fasts anförande. Enligt detta stämde icke programmet med utvecklingen, men detta vore ofarligt, eftersom partiets verkliga strävanden vore allmänt bekanta. Här anfördes alltså som skäl för bibehållandet av en programpunkt, att ingen trodde, att partiet skulle söka realisera den.

Behandlingen av kyrko- och skolfrågor i riksdagen klargör, att majoriteten av partiet redan i början av 1920-talet upphörde att i praktiken verka för partiprogrammets genomförande. Då vid 1921 års riksdag förslag framfördes om ökning av kristendomsundervisningen i folkskolorna — i huvudsak innebärande att de på Rydéns initiativ vidtagna inskränkningarna skulle försvinna — uppträdde visserligen socialdemokraterna mot dessa förslag men icke mot den konfessionella undervisningen i princip.[118] Sålunda yttrade Rydén, att man borde bespara skolan brytningar "genom att — åtminstone för vår generation — behålla kristendomsundervisningen kvar i skolan, men giva den en allmännare kristlig prägel", och Engberg sade sig erkänna "fullt och helt nödvändigheten av en solid, god, saklig och historisk kristendomsundervisning ... så lagd, att den icke innebär något tvång på religionsfriheten och samvetsfriheten för ofantligt många medborgare i detta land". Den i 1920 års program och i pressdebatten kring detta program allmänt hävdade ståndpunkten hade alltså frångåtts. Den starka anslutning, som motionerna om ökning av kristendomsundervisningen vann inom andra partier, torde ha bidragit till att socialdemokraterna helt uppgåvo tanken på en konfessionslös undervisning eller överhuvud en mera genomgripande reform av religionsundervisningen i skolorna. Vid 1927 års skolreform blev det än en gång klart, att partiet avstod från att driva sin programmatiska linje.

Vid 1923 års riksdag väcktes i andra kammaren motioner om utredning angående statskyrkans avskaffande, dels av en frisinnad och frikyrklig, dels av tre kommunistiska representanter.[119] Det tillfälliga utskott, som behandlade förslagen, avstyrkte desamma bland annat under hänvisning till frågans bristande aktualitet. De tre social-

demokraterna i utskottet gingo på skilda linjer; en följde majoriteten, en annan avstyrkte motionerna under betygande av sin principiella sympati för deras syfte, en tredje föreslog utredning i anslutning till motionärernas förslag. I kammardebatten yttrade sig endast en av socialdemokratiska partiets mera framskjutna representanter, Engberg. Denne föreslog, att kammaren skulle begära en utredning av allsidig natur, gällande både huruvida och på vad sätt statskyrkosystemet borde avvecklas. Engberg hade nu frångått den bestämda uppfattning, som han några år tidigare framfört. Han betonade problemets invecklade natur, uttalade farhågor för att statskyrkans avskaffande skulle leda till ökat inflytande för antikulturella religiösa riktningar och visade överhuvud tveksamhet. Kammaren beslöt att avslå de väckta förslagen; med 88 röster mot 65 bifölls utskottets hemställan, medan minoriteten röstade för Engbergs förslag. De låga röstsiffrorna ge ingen säker ledning i fråga om socialdemokraternas röstning. Med all sannolikhet avstodo åtskilliga medlemmar av partiet från att rösta.

År 1930 väcktes i andra kammaren från kommunistiskt håll ånyo motion om utredning rörande statskyrkans och den konfessionella undervisningens avskaffande.[120] Vederbörande tillfälliga utskott avstyrkte enhälligt, med en motivering, som blott innehöll några allmänna satser; bland annat uttalades, att kristendomsundervisningen borde bibehållas. I andra kammaren avslogs motionen utan votering. De socialdemokrater, som uppträdde i debatten, talade alla mot förslaget. Partiets främste talesman, Engberg, uttalade — liksom vid tidigare tillfällen — att kyrkan vore en del av staten, icke något självständigt rättssubjekt. I övrigt framförde han nya synpunkter. En tänkbar reform vore att förvandla kyrkan till ett ämbetsverk av vanlig typ, med tillsättning av präster på samma sätt som andra ämbetsmän. "Men de kommunistiska funderingarna äro gamla liberala funderingar, som spökade på den tiden, då vi genomförde dissenterlagstiftningen, men som för ögonblicket äro absolut oaktuella, ty livets väg pekar åt helt annat håll." Om statskyrkan avskaffades kunde katolicismen vinna terräng; bättre än denna vore "ett järnhårt och slutet svenskt statskyrkosystem". Andra talare (Thomson, Månsson, Lundstedt) utvecklade delvis samma tankar.

Enligt Månsson vore kyrkan mäktig en tillräcklig föryngring för att bli "folkets på en gång tjänarinna och ledarinna". Med denna debatt hade det socialdemokratiska partiet klart markerat, att det i praktiken icke verkade för den i programmet ännu upptagna ståndpunkten.

Vid 1932 års riksdag väcktes den senaste motionen om utredning rörande statskyrkans avskaffande.[121] Förslagsställarna voro även nu kommunister. Denna gång avstyrkte det tillfälliga utskottet enhälligt och motionen avslogs utan någon som helst debatt i sakfrågan. Statskyrkofrågan synes därmed ha övergått till den särgrupp av ärenden, i vilka riksdagen anser varje diskussion meningslös.

I pressen får opinionsändringen inom partiet sitt klaraste uttryck. Religionsfientliga uttalanden förekomma knappast längre. Allt bestämdare betonas, att kristendom är förenlig med socialism. Även den kristet socialistiska linjen, enligt vilken socialism och kristendom höra samman, kommer till uttryck i representativa organ. Under alla förhållanden erkännes ett historiskt värde i religionen som "kulturskapande faktor".[122] I samband med skilda kyrkliga opinionsyttringar, såsom särskilt vid det ekumeniska mötet år 1925, förklaras de socialt intresserade riktningarna inom kyrkan ha vunnit terräng och kyrkan hälsas som bundsförvant till vissa socialdemokratiska strävanden, främst i fredsfrågan.[123] Då den kristligt-socialistiska organisationen bildades, yppade sig olika meningar om dess värde, men på intet håll kritiserade man själva sammanförandet av socialism och kristendom. Några tidningar, främst "Social-Demokraten", befarade, att bildandet av ett speciellt förbund för de kristna skulle leda till slitningar inom partiet och till försök att pressa fram vissa särmeningar på bekostnad av de stora frågorna.[124] Partiets ledare ställde sig däremot i "Ny Tid" välvillig till förbundet, och hans uppfattning torde ha varit den inom pressen starkast representerade.[125] En kristligt-socialistisk organisation vore, ansåg man, naturlig med hänsyn till partiets neutrala ståndpunkt i religionsfrågan och ägnad att utrota föreställningen om partiets religionsfientlighet. Frågorna om statskyrkans och den konfessionella undervisningens avskaffande sjunka i bakgrunden. Ofta uttalas eller antydes, att dessa frågor sakna all aktualitet eller till och med, att partipro-

grammets fordringar icke nödvändigt behöva realiseras. Kyrkans förändrade ställning och värdet av en reglering och kontroll på detta område höra till de motiv, som åberopas.[126] Stundom skymtar åsikten, att kravet på statskyrkans avskaffande strider mot den socialistiska principen, "att samhällsmakten skall ha inflytande och kontroll över samhällslivets olika företeelser, alltså även religionsutövningen".[127] Någon gång har det anförts, att socialdemokratien borde medverka till en reform av kyrkans dogmer och organisation för att kyrkan skulle närmas till folket.[128]

Engberg, som från början av sin politiska verksamhet ägnat hithörande frågor vida större intresse än någon annan av socialdemokratiens ledande män, stod ännu i mitten av 1920-talet fast vid fordran på statskyrkans avskaffande, ehuru han icke längre stödde sig på samma antireligiösa motivering som tidigare. Som redaktör av "Social-Demokraten" förordade han år 1925, att det socialdemokratiska programmet skulle genomföras i följande etapper: "1) Den borgerliga och kyrkliga kommunen sammanslås; 2) rätt till fritt utträde ur statskyrkan beviljas; 3) kyrkomötets vetorätt avskaffas; 4) bestämmelsen om bekännandet av den rena evangeliska läran utplånas ur R. F. § 28; 5) religionsundervisningen i skolan omlägges på principiellt samma grund som skolans övriga ämnen; 6) statskyrkan avskaffats."[129] Med punkten 5 avsågs sannolikt — liksom i Engbergs anförande vid debatten om undervisningsplanen i riksdagen 1921 — införandet av "objektiv" i motsats till dogmatisk kristendomsundervisning. I anledning av förslaget om rätt till fritt utträde ur statskyrkan betonade Engberg den svårighet, som låge däri, att med ett sådant utträde skulle följa förlust av vissa rättigheter gentemot kyrkan, såsom rätten att deltaga i kyrkliga val. Visade icke detta "att först med statsreligionssystemets fall och därmed bekännelsetvångets både i dess gestalt av statskyrkotvång och — vad viktigast är — av konfessionellt tvång i skolorna, kan den i R. F. § 16 uttryckta vackra grundsatsen förverkligas?"[130] Gentemot kyrkliga uppfattningar hävdades, att kyrkan vore en del av staten.[131] Den praktiska konsekvensen härav ansågs vara, att vid en skilsmässa den s. k. kyrkoegendomen icke utan vidare kunde anses tillhöra kyrkan. Sedan Engberg vid 1930 års riksdag klart övergått till försvar för

statskyrkosystemet, utvecklade han i sin tidning ytterligare skälen härför. Religionsfriheten kunde i Sverige — så när som på samvetstvånget i skolorna — anses i praktiken genomförd, och statskyrkosystemet erbjöde i själva verket påtagliga fördelar.[132] "Det för vårt land speciella systemet, där kyrkoväsendet är ett led i statens organsystem överhuvud och där statsmakten själv i den ordning grundlagen anvisar bestämmer statsreligionens innehåll, är faktiskt i en upplyst statsmakts händer ett ganska användbart instrument för att hävda tolerans och rörelsefrihet... Just genom att själv kunna suveränt avgöra, huruvida och i vad mån tanke- och yttrandefriheten skall vara obegränsad i religiösa ting och just genom att i det stycket icke genom något slags 'konkordat' vara förpliktad att för någon 'kyrkas', något 'samfunds' räkning öva uppsikt över någon 'läras' efterlevnad men själv vara den 'kyrkliga' verksamhetens bärare och subjekt — just härigenom kan den svenska staten vara tolerant och ge andarna fritt spelrum. Under de följande åren har Engberg som ecklesiastikminister många gånger givit uttryck åt sympatier för såväl religion som kyrka. Representativt för hans nuvarande uppfattning — och sannolikt också för en mycket stor del av den svenska socialdemokratiens — är ett uttalande i hans år 1938 utkomna programskrift "Demokratisk kulturpolitik": "På kyrkoväsendets område har den tilländalupna sexårsperiodens reformarbete under regeringens ledning haft till ögonmärke att bryta isoleringen mellan religiös och världslig kultur, att låta dem genomtränga och berika varandra, att lyfta upp dessa spörsmål över alla partimotsättningar, att betrakta och behandla de religiösa livsmakterna som naturliga tillgångar i och för en sund kulturdemokrati. I själva sin princip företräder den evangeliska protestantismen den aktning för människovärdet, det hävdande av den enskildes, av personlighetens rätt att göra motstånd mot förtryck, den respekt för samvetets och forskningens rätt och frihet, som oupplösligt höra samman med demokratiska grundsatser och demokratisk livssyn. Denna faktiska inre principiella frändskap, vars betydelse världen kunnat bevittna i den tyska protestantiska bekännelsekyrkans hjältemodiga motstånd mot den diktatoriska och totalitära statsmaktens anspråk, har för regeringen utgjort en naturlig ledstjärna vid utformningen och hand-

läggningen av de kyrkopolitiska angelägenheterna. Den protestantiska svenska kyrkan och den demokratiska svenska staten segla här i samma båt. Protestantismens möjligheter att hos oss få leva i frihet och utan maktövergrepp från statens sida stå och falla med det demokratiska statsskicket självt."[133]

I vissa andra ledande socialdemokraters uttalanden spåras en opinionsändring av samma slag. Rickard Lindström hörde i början av 1920-talet till de få inom partiet, som kritiserade icke blott statskyrkan utan även religionen. I en artikel i "Frihet" år 1923 hyllade han Bengt Lidforss som en av kristendomens skarpaste vedersakare i Sverige; kristendomen betecknades som "denna låga och förnuftsvidriga lära... denna erbarmlighet".[134] Några år därefter förklarade Lindström att en socialistisk åskådning väl vore förenlig med kristen tro.[135] Under senare år har han uttryckt starka sympatier för den kristna tron och velat tillmötesgå de kristna socialisternas önskan om en revision av partiprogrammet. "Inom det enkla svenska folket finnes en outtömlig fond av varm religiositet", uttalas i en artikel i "Ny Tid" före 1936 års kongress. "Detta utgör livs- och samhällsvärden av hög valör. De måste tillvaratagas, vårdas och förkovras. Socialdemokratien måste medverka härtill. Därför skall partiet icke säga nej till de kristna socialisternas önskan om en positiv betoning av den programpunkt, som rör den religiösa delen av samhällsproblemet."[136] Även Lindström har krävt en kyrkoreform, som skulle skapa ett bättre uttryck för nationens religiösa behov; utan att bekänna tro på en "personlig Gud" har han som lekmannapredikant medverkat vid högmässa.[137]

Sammanfattning

Då socialdemokratien växte fram i Sverige, var ur världslig synpunkt kyrkans lära att betrakta som väsentligen en konservativ ideologi och dess förkunnelse var ett av de viktigaste inslagen i

propagandan för den bestående ordningens bevarande. Redan på denna grund var en antikyrklig och antireligiös tendens naturlig för en på samhällets omdaning inriktad rörelse. Andra förhållanden skärpte denna tendens och medverkade till dess speciella ideologiska utformning. Naturvetenskapliga och sociologiska rön och teorier stimulerade den intellektuella radikalismen av såväl borgerlig som socialistisk färg till kritik av traditionella religiösa föreställningar, till en blandning av aktiv ateism och rationalistisk framstegstro. Den av socialisterna omfattade marxistiska läran var i sin mera filosofiska utformning en variant av denna kombination. Enligt tankelinjer, som på skilda sätt anknöto till den materialistiska historieuppfattningen, betraktades religionen som ett "opium för folket", en metod att göra människorna likgiltiga för sitt timliga läge genom att rikta deras blickar mot en annan värld, eller, enligt en mera subtil teori, som en under det bestående, av förtryck och exploatering kännetecknade skedet nödvändig ideologi, dömd att med klassamhällets undergång avlösas av rationella och realistiska föreställningar.[138] För socialdemokratien var kravet på statskyrkans avskaffande som ett krav på kort sikt självklart, och även religionen var för de marxistiskt skolade ledarna definitionsmässigt en fiende, ett ideologiskt stöd för den härskande klassen. Den religionsfientliga propagandan fick dock ej bli en huvudsak; religionen skulle ju "av sig själv" försvinna med socialismens seger. Då samarbetet med den huvudsakligen på ren fritänkaragitation inställda utilismen avbröts, var detta icke ett bevis på partiets religiösa neutralitet utan endast på dess i första rummet politiska och sociala målsättning.

En antireligiös propagandalinje fortbestod länge inom partiet, men den blev snart mindre framträdande och mindre representativt företrädd. Önskan att vinna även de religiösa arbetarna, samverkan med den av de frireligiösa uppburna borgerliga radikalismen, förändringar i den kulturella miljön, som gjorde ateismen som livsåskådning mindre bärkraftig, större förståelse för de sociala kraven från kyrkans och de religiösa samfundens sida, allt detta torde ha medverkat till den växande moderationen i behandlingen av de religiösa spörsmålen. Några präster ingingo i partiet och uppfattningen, att socialism och "sann" kristendom egentligen hörde samman, före-

träddes, om också blott av ett fåtal, i den offentliga agitationen. Fortfarande sökte dock några av partiets teoretiker, med större träning i marxistisk dialektik än 80-talets män, att ställa in kristendomen och religionen överhuvud i ett historiefilosofiskt schema, enligt vilket alla översinnliga åskådningar av denna art hörde till ett skede, som inom kort skulle gå under. Den programmatiska fordringen på statskyrkans och därmed också den konfessionella undervisningens avskaffande upprätthölls utan opposition och i riksdagen verkade partiets representanter för dess förverkligande.

Ett tredje skede i partiets utveckling kan sägas inträda vid den tid, då den fullständiga demokratiseringen gör det möjligt att realisera eller åtminstone aktualisera de uppställda kraven. Det visar sig nu, att dessa icke betraktas som väsentliga eller ens som riktiga. I riksdagen röstar en stor del av partiets representanter redan i början på 1920-talet mot förslag, som stå i överensstämmelse med partiprogrammet; några år senare ha sådana förslag fått prägeln av excentricitet. Då dessa frågor slutligen upptas på partikongressen, avslås yrkanden på ändring eller upphävande av hithörande programpunkter, men detta sker med en motivering, som i själva verket understryker programmets irrelevans. Förändringen sammanhänger med och kan betraktas som en konsekvens av redan berörda företeelser. Kyrkans moderation har växt jämsides med socialdemokratiens. Den kristna socialismen har förkunnats av en allt större och allt mera respekterad minoritet. Men även nya faktorer ha tillkommit. Själva makten, eller andelen i makten, har kommit reformer av detta slag att te sig som på en gång svårare och mindre eftersträvansvärda än under oppositionstiden. Genom mindre ändringar har religionsfriheten vidgats och lekmannainflytandet inom de kyrkliga institutionerna stärkts. I stället för att undvika kyrkliga ceremonier och kräva fritt utträde ur statskyrkan ha socialdemokraterna sökt vinna inflytande inom denna kyrka. De marxistiska idéerna ha förlorat sin motivbildande förmåga. I arbetet för den nationella demokratiens bevarande ha de kyrkliga samfunden synts erbjuda ett stöd. Genom dessa omständigheter har utvecklingen under senare år påskyndats. Typiskt är att vissa framstående partimän på ungefär

ett årtionde kunnat genomlöpa partiets tre ståndpunkter i dessa frågor.

Den gradvisa förskjutningen av socialdemokratiens ställning till religion och kyrka är kanske det mest konkreta uttrycket för partiets allmänna övergång till en ny ideologi och nya aktionslinjer. Utvecklingen kan åskådliggöras genom en erinran om ställningen vid 1889, 1908 och 1936 års partikongresser. Vid den konstituerande kongressen nåddes endast ett par rösters majoritet mot ett förslag om systematisk antireligiös propaganda från partiets sida; kravet på statskyrkans avskaffande kunde vid denna tid icke väcka motstånd eller ens debatt. År 1908 betonades, att partiet icke borde driva irreligiös agitation och att kristna likaväl som andra kunde vara medlemmar av partiet. I fråga om kyrko- och skolprogrammet var ett frångående av de ursprungliga grundsatserna fortfarande otänkbart. År 1936 avslogos förslagen om uppmjukning av programmet på dessa punkter. Men man gick i debatten ut från, att punkterna icke voro aktuella och icke skulle aktualiseras. Deras bibehållande motiverades huvudsakligen dels med att de rent formellt voro konsekvenser av religionsfrihetens princip, dels med att de icke kunde vilseleda någon — d. v. s. de kunde bevaras just därför att de notoriskt icke voro avsedda att förverkligas. Hela utvecklingen av partiets ståndpunkt från 1880-talet till nutiden har — märkvärdigt nog — försiggått utan att avsätta några spår i programmets principiella satser.

NYKTERHETSFRÅGAN

Socialism och nykterhetsrörelse i tävlan och konflikt

Mellan socialdemokratien och nykterhetsrörelsen förelåg till en början en bestämd motsättning. Till stor del kan socialdemokratiens kritiska eller likgiltiga inriktning mot nykterhetsrörelsen ses som en konsekvens av dess principiella ståndpunkt vid denna tid. Tanken på den med stöd av allmän rösträtt genomförda sociala omvälvningen tenderade att skjuta socialpolitiska och än mer privatmoraliska krav i bakgrunden. Alkoholmissbruket betraktades, liksom t. ex. prostitutionen, som en följd av det kapitalistiska systemet och antogs skola automatiskt försvinna med detta systems avveckling. Ofta utgick man, under inflytande av Lassalles och andras lära om den järnhårda lönelagen, från att en höjning av arbetarnas levnadsstandard icke kunde vinnas genom ökad nykterhet; om arbetarna minskade sin konsumtion skulle arbetsgivarna sänka lönerna. Dylika synpunkter torde överallt inom den marxistiskt färgade arbetarrörelsen ha varit av betydelse. Ännu år 1899 kunde Bebel på den tyska partikongressen avvisa kravet på en programpunkt i nykterhetsfrågan med skälet, att sådana "bagateller" icke borde få medföra meningsbrytningar inom partiet. I den samtidiga socialistiska litteraturen beröres ytterligt sällan alkoholfrågan. Endast den engelska socialismen, med sin socialreformistiska läggning, intog en mera positiv hållning.[1]

I nära sammanhang härmed står att nykterhetskravet tillhörde de traditionella momenten i den liberala självhjälpsideologi, som framstod som den tidiga socialismens farligaste fiende. Under årtionden hade nykterhet, sparsamhet och sedlighet predikats på bildningscirklar och i arbetarföreningar. På s. k. liberala arbetarmöten antogos nykterhetsresolutioner. De av antisocialistiska företagare och

kapitalister utgivna eller understödda publikationer, som sökte publik bland arbetarna — såsom "Svenska arbetaren" och "Arbetarens vän" — ställde nykterhetstanken i förgrunden. Och ofta betraktade man ökad nykterhet som den enda vägen till arbetarklassens höjande och tillika som ett motgift mot socialismen. Problemet ställdes: "nykterhet eller socialism".

För att förstå konflikterna mellan socialdemokratien och den organiserade nykterhetsrörelsen är det vidare nödvändigt att känna den sistnämnda rörelsens utveckling i Sverige.[2] Den första vågen av nykterhetsagitation, snarare inriktad på måttlighet än på absolutism, ledde på 1830- och 1840-talen till bildande av ett stort antal föreningar, men tynade sedermera bort; Svenska nykterhetssällskapet, som tjänstgjorde som centralorganisation, var på 1870-talet av ringa betydelse. I det föregående har redan betonats, att dåvarande ordföranden i sällskapet Peter Wieselgrens son Sigfrid Wieselgren var utpräglat gammalliberal och såg arbetarfrågans lösning uteslutande i ett höjande av arbetarklassens moral. Den moderna nykterhetsrörelsen inleddes i Sverige med bildandet av en loge av den internationella godtemplarorden i Göteborg år 1879. Efter kort tid inträdde emellertid en splittring och orden uppdelades på två grenar, den hickmanska eller amerikanska och den malinska eller engelska grenen. År 1887 återförenades dessa. Antalet godtemplare var år 1880 omkring 1,600, 1884 nära 48,000, år 1887 60,000, år 1900 95,000. På 1880-talet bildades även andra nykterhetsorganisationer, såsom Sveriges blåbandsförening (65,000 medlemmar 1894), den genom utbrytning ur godtemplarorden upprättade Nationalgodtemplarorden samt Templarorden. Tillsammans beräknades dessa organisationer äga över 200,000 medlemmar år 1895. Till stor del vann nykterhetsrörelsen utan tvivel sina anhängare inom arbetarklassen såväl på landet som i städerna. Närmare uppgifter angående rörelsens sociala förankring stå ej att erhålla.

Kännetecknande för denna nykterhetsrörelse var kravet på absolut avhållsamhet, godtagandet av vissa religiösa grundsatser samt det principiella avvisandet av all politisk verksamhet, som icke direkt gällde nykterhetssaken. Redan genom sitt starka hävdande av religiösa utgångspunkter kommo organisationer som Godtemplarorden

och Blå bandet i en viss motsättning till den socialistiska doktrinen. Men härtill kom, att många nykterhetsmän vid denna tid voro benägna att i alkoholfrågan se det centrala samhällsproblemet och i dess lösning en lösning av den sociala frågan. "Där varest godtemplarorden får insteg blir jorden ett paradis, ty ära åt fadern och frid på jorden är godtemplarismens stora mål", är ett för mångas inställning typiskt uttalande av en framstående nykterhetsman.[3] Denna uppfattning om nykterheten såsom det enda väsentliga var visserligen icke godtagen av alla — redan inom 1880-talets nykterhetsrörelse funnos både socialister och andra förespråkare för sociala reformer — men den var utan tvivel den dominerande. Det kan till och med sägas, att själva nykterhetsintresset på många håll var föga socialt präglat. Målet syntes ej i främsta rummet vara att skapa högre levnadsstandard och bättre samhällsförhållanden utan att rädda personer, som voro eller väntades bliva drinkare, från moraliskt förfall. Agitationen var ofta lagd efter samma linjer som de religiösa väckelserna; "spritdjävulen" framstod verkligen som en djävul, som en förförare till synd. Liksom präster och predikanter talade om den "sanna frihet", som bestod i att följa Guds bud, talade nykterhetsmännen om den "sanna frihet", som uppnåddes genom kuvandet av begäret efter spritdrycker.[4] Mellan denna till den personliga syndkänslan vädjande riktning och den socialistiska doktrinen, som i optimistisk tro på människorna såg det onda endast i samhällsförhållandena, låg den klyfta, som skiljer religiös moralism från rationalistisk och hedonistisk framstegstro.

Men nykterhetsrörelsen företedde också mera positivt konservativa tendenser. Särskilt var detta fallet med den amerikanska grenen av godtemplarorden, hickmaniterna. Trots att enligt ordens program politisk verksamhet icke skulle bedrivas, fördes av ledarna i tal och skrift en konservativ och antisocialistisk propaganda; förbudet mot politik uppfattades, liksom hos många andra principiellt antipolitiska rörelser, som ett förbud mot radikal politik. De klaraste bevisen härpå finnas i riktningens huvudorgan "Reform" (1881—1887), som under flera år redigerades av en av 1880-talets främsta nykterhetsmän, Carl Hurtig, sedermera kyrkoherde. Redan tidningens anmälan, som betonar aktningen för det bestående, tyder på en konser-

vativ inriktning. Tidningen ville "bygga upp på nykterhet, arbetsamhet och duglighet. Hon vill locka till frihet inom hägnet av ordning, redlighet, nykterhet och gudsfruktan". I ett i tidningen utförligt refererat föredrag i Göteborg den 15 januari 1882 behandlade Hurtig frågan om socialism och godtemplarism.[5] Föredragets tes var, att arbetarna vore ofria och förtryckta på grund av superi och endast på grund härav. Socialismen vore materialistisk och ville utjämna allt, godtemplarna uppställde höga ideal. Ej genom agitation utan genom saktmod kunde lycka och framgång vinnas. Det politiska omyndighetstillståndet skulle upphöra, om arbetarna bleve dugliga och nyktra. "Bliv nykter. Bliv saktmodig. Sköt din syssla samvetsgrant. Var sparsam. Frukta Gud. Varje duglig och frisk arbetare, som iakttager dessa regler för sin levnad, skall snart känna sig fri från kapitalets förtryck. Kapitalet skall hjälpa honom och han skall finna sig glad och nöjd över sin lott. Ingen har en mer sorgfri tillvaro än en burgen arbetare... Börja med att bliva nykter, fullkomligt nykter; och du skall snart erfara att allt det andra kommer liksom av sig själv." Vid ett annat av Hurtig lett möte antogs en resolution, enligt vilken "godtemplarism och socialism ej kunna hava något gemensamt".[6] I senare artiklar förklarade Hurtig, att ordens styrelse gjorde allt för att utesluta "dessa samhällsvådliga element", d. v. s. socialisterna, och dessa, som sades vilja dela allt, likställdes med tjuvar.[7] Stundom framhölls arbetarnas svåra läge och den enda lösningen förklarades ligga i skilda former av arbetarförsäkring.[8] Betecknande för tidningens utpräglat socialkonservativa position är dess entusiasm för Bismarcks socialpolitik. Bismarck ansågs förtjänt av titeln "Tysklands förste och mäktigaste arbetarvän".[9] Arbetarna borde söka anknytning till de maktägande, som kunde bringa dem reell hjälp.[10] "Arbetarna i Tyskland hava slutligen funnit att liberalismen är ett grant skal utan kärna och att socialdemokratien, konsekvent genomförd, leder till träldom, religionslöshet och despotism, i stället för frihet och dagligt bröd. Därför hava arbetarna slutligen och efter många missräkningar funnit, att deras rätta bundsförvanter äro samhällets förnämsta och högsta klasser, vilkas intressen äro närmare förbundna med arbetarens egna än en del liberala och socialdemokratiska skrik-

halsars, som söka kräla upp till statens värdigheter på folkets axlar. Icke blott i nykterhetsfrågan kunna arbetarna finna sina verkliga bundsförvanter bland de rikaste, ädlaste och förnämste, utan detta gäller t. o. m. deras politiska intressen." Det kristligt-sociala partiet i Tyskland — ett antisemitiskt, antisocialistiskt, socialkonservativt parti — framställdes som det ur arbetarnas synpunkt bästa. I samma nummer, vari dessa uttalanden läsas, finnes en artikel, vari godtemplarna förklaras stå utanför all politisk verksamhet. I en senare införd artikelserie beskylldes socialismen för att syfta till kvinnogemenskap, barnens borttagande från föräldrarna o. s. v.; det anfördes också, att socialismen lätt kunde leda till att de härskande inför hotet om en revolution organiserade ett ohöljt militär- och penningvälde.[11] Kort tid före tidningens nedläggande (i samband med godtemplarriktningarnas återförening) publicerades ett par artiklar i arbetarfrågan, vari självhjälpen och främst nykterheten sades utgöra den enda lösningen.[12] "Ingen arbetare, som offrar ett öre på rusdryckernas mordbänk, krogdisken, bör anses... äga berättigade anspråk till att klaga över en ringa dagspenning. Så länge rusdrycker tillverkas, importeras och försäljas i vårt land skall aldrig arbetarens lott kunna nöjaktigt upphjälpas, såvida han icke med fullt allvar omfattar den absoluta nykterheten. Genom denna kan han själv skapa sig en i större eller mindre mån förbättrad samhällsställning." Den av hickmaniten Vestenius utgivna tidningen "Framåt" (Malmö) innehöll också angrepp mot socialismen och låg vid flera tillfällen i polemik med Palms "Folkviljan".[13]

Klart markerad blev hickmaniternas politiska position, då generalkonsuln och grosshandlaren C. O. Berg, utgivare av "Arbetarens vän" och konservativ ledamot av första kammaren, år 1883 utsågs till ordens högste ledare. Valet synes främst ha förestavats av önskan att höja ordens sociala prestige.[14] Berg var en av tidens mest framträdande representanter för kombinationen av socialt intresse och utpräglad allmänpolitisk konservatism. Han mottog kallelsen till ledare (Ädel stortemplare) under förutsättning, att "intet, som strider mot kristliga religionen och de skandinaviska ländernas grundlagar eller är fientligt mot de regerande konungahusen" finge förekomma inom orden, och i sin första skrivelse till ordens med-

lemmar anbefallde han förböner till Gud "för alla människor, för konungar och för all överhet, på det vi måge föra ett roligt och stilla leverne i all gudaktighet och ärlighet". Vid en rad tillfällen underströk Berg den av honom ledda ordens samhällsbevarande syfte och alldeles särskilt dess konungsliga sinnelag. I en den 3 januari 1886 publicerad artikel uttalade han, att en godtemplare icke kunde vara socialist; godtemplarna ville "allas förbrödning genom kärlekens och barmhärtighetens försakelse, genom självbehärskning och självuppoffring" under det att socialisterna ville avskaffa "religion, äktenskap, äganderätt" och "all bestående ordnings nedbrytande". Det beslöts till och med på Bergs initiativ, att socialdemokrater ej skulle få tillhöra orden — en regel som bortföll vid de båda ordensgrenarnas återförening. Under Bergs ledning blev den amerikanska godtemplarorden väl anskriven hos myndigheterna. Vid upprepade tillfällen visade Oscar II sitt gillande av ordens verksamhet genom penninggåvor och välönskningar. Det har på grund av dessa förhållanden framkastats, att man inom ledande kretsar medvetet syftat till att av hickmaniterna skapa en konservativ arbetarrörelse till motvikt mot socialismen.[15] I Bergs eget organ, "Arbetarens vän", betecknades godtemplarorden som "ett av de starkaste motvärn för den socialistiska och anarkistiska rörelsens nedbrytande tendenser".

Inom den malinska grenen av godtemplarorden framträdde icke konservativa och antisocialistiska tendenser med samma styrka som bland hickmaniterna. En liberaldemokratisk linje torde ha varit förhärskande. Rörelsens främsta tidning "Svenska Good Templar" (1880—1887) — som dock endast under en tid var officiellt organ — intog i stort sett en politiskt neutral hållning. Tidningen betonade sin allmänt liberala och demokratiska ståndpunkt men tillika sin vilja att icke indraga nykterhetsrörelsen i partistriderna.[16] Vid ett tillfälle framfördes dock, i anledning av ett angrepp mot godtemplarna från Palms sida, en skarp kritik av den socialistiska rörelsen. Godtemplarism och socialism beskrevos som konkurrenter om arbetarnas röster och socialistcheferna anklagades för fientlighet mot nykterhetssträvandena.[17] Inom ordensorganisationen förekommo vid flera tillfällen konflikter mellan de mera extrema antisocialisterna och dem, som ville bevara ordens politiska neutralitet. Till

de senare hörde E. Wavrinsky, som 1886 blev ordens ledare och sedermera valdes till ordenschef i den förenade godtemplarorden.[18] Det förtjänar erinras att, sedan ett möte i december 1885 förklarat det vara nykterhetsvännernas plikt att stödja socialdemokratien, publicerade några framstående medlemmar av den malinska orden — bland dem Oskar Eklund — skrivelser, vari orden förklarades principiellt stå utanför politiken och alltså enligt sina stadgar förhindrad att samverka med socialismen; det stode däremot enskilda ordensmedlemmar fritt att intaga vilken politisk ståndpunkt som helst. Dessa skrivelser voro icke, såsom stundom antytts, uttryck för fientlighet mot socialismen utan innefattade endast en neutralitetsförklaring.[19]

Inom den förenade godtemplarorden gjorde sig jämväl starka politiska motsättningar gällande, men utåt synes orden så till vida ha upprätthållit en neutral linje, som den icke generellt uttalade sig för eller mot något parti eller någon politisk åskådning. Vid 1888 års storlogemöte föreslog en loge att socialister icke skulle mottagas i orden, men detta förslag avslogs utan vidare under hänvisning till ordens stadgar.[20] I det officiella ordensorganet, "Reformatorn", betonades ständigt, att godtemplarlogerna såsom sådana icke finge taga del i några politiska aktioner. I det hela får man av tidningen intrycket, att den växande anslutningen bland arbetarna och dessas radikalisering framkallade ökat intresse för sociala och politiska reformer. Sålunda uttalade sig tidningen för allmän rösträtt och för normalarbetsdag.[21] I artiklar, som behandlade nykterhetsrörelse och socialism, kritiserades uppfattningen, att dryckenskapen vore en följd av sociala missförhållanden; de förmögna missbrukade spriten likaväl som de fattiga och superiet vore starkast under goda tider.[22] Nykterhetsarbetet vore icke, såsom många socialdemokrater trodde, en fint från de maktägandes sida "för att förmå arbetarna att glömma de för dem viktigare politiska och ekonomiska frågorna". Om arbetarna bleve nyktra, skulle deras intresse för ytterligare förbättringar ökas och deras möjligheter att realisera sina krav stärkas. "Alla invändningar, som nu göras mot politisk omogenhet o. s. v., skulle då med ens falla bort. Förmågan av sammanhållning bleve större, vyerna vidgade. Hela utvecklingsarbetet komme att präglas

av den sans och måtta som, tyvärr, nu så ofta saknas."[23] Här antydes alltså en uppfattning, som senare blev den förhärskande; nykterheten betraktades icke som lösningen av den sociala frågan utan som en förutsättning för dennas lösning.

De skilda godtemplarorganisationernas politiska linje — den av konservativa tendenser färgade principiella neutraliteten — ledde med nödvändighet i en rad fall till aktioner mot loger och personer, som inom orden ville driva socialistisk eller eljest radikal propaganda. Känd är striden bland hickmaniterna i Göteborg mellan den av Hurtig ledda majoriteten och en socialistisk grupp, vars främste man var C. M. Heurlin; resultatet blev Heurlins utträde ur orden.[24] Liknande konflikter förekommo i en rad orter; ordensmedlemmar och i vissa fall hela loger blevo föremål för i ordens stadgar stipulerade straff eller uteslötos ur orden på grund av socialistisk agitation, deltagande i rösträtts- och förstamajdemonstrationer o. s. v.[25] Särskilt i slutet av 1880-talet hörde frågan om ställningstagandet gentemot socialismen till de ständigt återkommande stridsämnena i godtemplarlogerna, som härigenom faktiskt blevo centra för socialistisk agitation och icke sällan beskylldes för socialism. Situationen var ungefär densamma som i fackföreningarna; logerna, som i stor utsträckning bestodo av arbetare, bildade liksom fackföreningarna naturliga utgångspunkter för den socialistiska verksamheten. Ännu i början av 1900-talet inträffade, att en loge berövades sina rättigheter under viss tid på grund av deltagande i en majdemonstration; möjligen ha liknande fall förekommit även senare.[26]

Den till arbetarpubliken friande antisocialistiska pressen sökte helt naturligt underblåsa motsättningen mellan godtemplare och socialdemokrater. "Den svenska arbetaren" förklarade, att dryckenskap och socialism vore huvudorsakerna till arbetarnas dåliga ställning och att dessa orsaker betingade varandra.[27] "Vad är det, som i första hand gör människorna mottagliga för socialismen? Missnöjet. Vad framkallar missnöjet? Nöden. Vad är nödens förnämsta orsak? Dryckenskapen. Dryckenskapen är således socialisternas naturligaste bundsförvant, och varje strävan att motarbeta denna last är detsamma som att motarbeta socialismen." Socialisterna fruktade godtemplar-

nas verksamhet därför att "godtemplarorden konserverar arbetarna mot socialismen".

Beträffande övriga nykterhetsorganisationers uppträdande under detta skede skola blott ett par erinringar göras. I vad mån dessa organisationers agitatorer drevo politisk propaganda kan icke med säkerhet fastställas, men att döma av de ledande pressorganen upprätthölls principen om politisk neutralitet. I "Blå bandet" förekommo inga politiska uttalanden; i förhållningsreglerna för föreningens resetalare intogs ett förbud mot upptagande av dylika spörsmål, då detta ej direkt betingades av hänsyn till nykterhetssaken.[28] Nationalgodtemplarorden hade bildats av jämförelsevis konservativa nykterhetsvänner och blev vid ett tillfälle föremål för en omskriven eloge från monarkens sida,[29] men ordens tidning, "Nationalkuriren", innehöll knappast några politiska artiklar.[30] Detsamma gäller i huvudsak även Templarordens tidning, "Templaren", där dock en avvisande ton gentemot socialdemokratien någon gång framträder. I en artikel betonades, att intet hindrade socialister att tillhöra orden, även om templare vägrade att bli "hjälpmadamer åt socialismen"; i en annan artikel kritiserades en av en loge antagen resolution, som ansågs gå i socialistisk riktning, samtidigt som man underströk ordens politiska indifferens.[31]

De väsentligaste förutsättningarna för den unga socialdemokratiens ställningstagande till nykterhetsfråga och nykterhetsrörelse äro härmed angivna. Socialismen var redan genom sin allmänna socialrevolutionära åskådning disponerad för en kritisk eller åtminstone skeptisk hållning mot nykterhetsarbetet. Ordet nykterhet hade — liksom orden sedlighet, sparsamhet och arbetsamhet — blivit symboliskt för en patriarkaliskt konservativ och gammalliberal uppfattning. Den tidiga nykterhetsrörelsen präglades till stor del av denna uppfattning; den sade sig vara politiskt neutral men visade ofta antisocialistiska tendenser. Då socialister anslöto sig till rörelsen, uppstodo personliga och organisatoriska slitningar. Härtill kom att socialister och nykterhetsmän i stor utsträckning vände sig till samma arbetarklientel, varför den agitatoriska tävlan skärpte den ideologiska motsättningen. Den praktiskt politiska striden inom arbetarklassen mellan liberalism och socialism utkämpades i första rummet inom

fackföreningarna, där socialismens seger blev fullständig, i andra rummet inom nykterhetsorganisationerna, där man småningom uppnådde en jämvikt, ett modus vivendi, som blev en av grundvalarna för vänstersamverkan under 1900-talets första årtionden.

Det är alltså oriktigt att, såsom stundom skett, se konflikterna mellan nykterhetsrörelse och socialism som en fråga om personliga motsättningar eller rena tillfälligheter.[32] Att diskutera, huruvida felet låg på den ena eller den andra sidan, är lika meningslöst som att dryfta frågan, var felet låg i striden mellan liberalism och socialism. Därmed ha vi naturligtvis icke velat påstå, att personliga omständigheter skulle ha saknat all betydelse. Att en rad av socialismens ledande män — såsom Palm, Branting, Danielsson, Sterky och Carleson — voro långt ifrån absolutister och hyste ett visst förakt för nykterism och annan puritanism, bidrog utan tvivel att skärpa striderna och ge dem en hetsig och personlig prägel. Det fanns sannolikt även bland männen i ledet en psykologisk skillnad mellan godtemplarnas moralism och syndkänsla och de socialistiska arbetarnas utåtriktade och optimistiska sociala aktivitet.

Till de irritationsmoment, som från början skapade bitter stämning, hörde Palms uttalanden; de erinra till sin typ om Hurtigs propaganda mot socialismen inom den hickmanitiska orden. Den första sammanstötningen mellan socialister och nykterhetsfolk synes ha ägt rum i Göteborg, då Palm höll ett agitationsföredrag samma dag — den 15 januari 1882 — som Hurtig riktade ett förut refererat angrepp mot socialismen. På dessa föredrag följde en livlig polemik. Sedermera markerade Palm ofta sin position i "Folkviljan" i angrepp mot "Reform" eller mot den nykterhetsvänliga Malmötidningen "Framåt".[33] Palm antydde stundom, att arbetarna, om de socialt höjdes, skulle bli nyktrare, men försvarade med lidelse måttliga alkoholvanor. Godtemplarismens dragningskraft sades ligga i "det där mystiskt hemlighetsfulla, med sina grader, tecken och grannlåter m. m. Och det är icke underligt att ett av präster fördummat folk som det svenska sluter sig härtill."[34] Godtemplarna angrepos med ytterlig hätskhet som motståndare till socialismen och som moraliskt undermåliga personer. Bland annat antyddes, att de i smyg drucko sprit. Åt någon mera genomtänkt

uppfattning i nykterhetsfrågan gav Palm icke uttryck; i stort sett föra hans inlägg tanken på hans antinykteristiska verksamhet trettio år senare.

Ur ideologisk synpunkt märkligare äro uttalanden av andra socialistiska ledare. I sitt Gävletal 1886 "Varför arbetarrörelsen måste bli socialistisk" berörde Branting avslutningsvis hithörande frågor.[35] Enligt den järnhårda lönelagen kunde sparsamhet och nykterhet icke hjälpa arbetarklassen. "Antaget ... att hela arbetarklassen gemensamt avstode från någon liten njutning, t. ex. från att ta en sup till maten, så få vi nykterheten med i exemplet, vad skulle följden bli? Månne att arbetarna finge behålla för egen räkning till användning efter tycke och smak de sålunda insparade slantarna? Nej, visst icke, trots allt vad nykterhetsskrifter och nykterhetsapostlar må säga. Den ofta nämnda ekonomiska lagen om arbetslönens strävan att sjunka till lägsta möjliga nivå skulle icke dröja att göra sig gällande. Arbetslösheten skulle inom mycket kort tid driva arbetare att sälja sin arbetskraft för samma pris som de förut hade, *minus* de nu indragna, obehövliga örena till brännvin. Vinsten på hela affären stannade sålunda till sist hos arbetsgivarna, som finge arbetskraften billigare ..." Denna uppfattning torde Branting snart ha övergivit, men hans kritiska inställning till nykterhetsrörelsen som värdelös eller rent av farlig ur arbetarklassens synpunkt bevarades. Som kandidat vid 1893 års andrakammarval avvisade Branting tanken på en lagstiftning om "vad vi skola äta och dricka".[36] I "Social-Demokraten" förekomma visserligen allmänna uttalanden för ökad nykterhet men inga yttringar av sympati för den egentliga nykterismen. Med något enstaka undantag innehöll tidningen dock ej under Brantings ledning utfall mot nykterhetsarbetet av den art som voro vanliga i "Folkviljan". Vid ett tillfälle uttalades, att de, som förkastade socialdemokratien därför att den icke hade nykterheten på sitt program, gott kunde undvaras i partiet.[37] Dessa "ensidiga fantaster" samarbetade, skrev tidningen, "med det värsta reaktionära och upplysningsfientliga byke i landet, med alla slags religiösa galningar, men om socialismen, som går radikalt mot fattigdomens rot, vilja de inte höra talas, därför att vi icke svära på absolutismens evangelium". Detta uttalande har antagits härröra från Branting.[38]

Danielsson riktade i "Arbetet" en rad angrepp mot nykterhetsrörelsen, i vilka den ideologiska linjen är starkt framträdande. I anledning av det redan omnämnda förslag, som vid godtemplarnas storlogemöte i Malmö 1888 väcktes om förbud mot socialdemokraters intagande i orden, skrev han under rubriken "En döende makt" en utförlig motivering för uppfattningen, att nykterismen i allmänhet och godtemplarismen i synnerhet vore en reaktionär rörelse.[39] "Godtemplarorden är döende, emedan den byggt sitt program på falska grunder. Det är ej nykterhet och sparsamhet, som skola rädda samhället. Dessutom är godtemplarorden en religiös institution... Godtemplarorden har blivit en institution för att sysselsätta arbetarna, för att avleda dem från att befatta sig med andra samhällsangelägenheter. Den har blivit ett överklassens medel för folkets förfång, i synnerhet som religionen spelat en så framstående roll däri. Överklassen är så belåten, då den har sådana struntsaker att sysselsätta arbetarnas hjärnor och sinnen med, därigenom avvändas de från att arbeta på samhällets reformerande. Och man inbillar för övrigt arbetarna, att nykterheten är till för att omskapa samhället; bleve alla människor nyktra, skulle det bli en annan tingens ordning, säger man till dem. Och för att ej de nyktra hjärnorna skola allt för mycket reflektera över missförhållandena i samhället, så har man så vist ställt till, att religionens försoffande och fördummande inflytande i utomordentligt hög grad får göra sig gällande — och dessutom lär godtemplarorden ej befatta sig med de politiska frågorna. Ty man känner instinktmässigt, att dessa nyktra arbetare skulle bli fruktansvärda motståndare till samhället, och därför måste man klavbinda deras tankar och handlingsfrihet." I sin samling av kvasimarxistiska och delvis motsägande argument är detta uttalande märkligt. Man observerar den förvirrade bevisföringen: först säges godtemplarrörelsen vara en överklassens metod att sysselsätta arbetarna med småsaker, och omedelbart därefter påstås, att nyktra arbetare skulle vara särskilt farliga för den bestående ordningen, varför man funnit det behövligt motverka rörelsens konsekvenser genom religiös propaganda och förbud mot politisk verksamhet! Tron på "kapitalismen" som en medveten och listig makt får här ett klassiskt uttryck. Ungefär ett år senare diskuterade Danielsson ånyo nykterhetsfrågan

med anledning av att en ny, jämförelsevis radikal nykterhetstidning, "Absolutisten", börjat utgivas.[40] Under erkännande av en ökad nykterhets värde kritiserade han "absolutisternas sensationella framställning av rusdryckerna som det företrädesvis *sociala onda.* Man skall betrakta samhället med bra mycket inskränkt blick för att komma till detta bedrövliga resultat, och man kan icke ha vidsträckta vyer, då man, ehuru för övrigt demokratiskt sinnad, gör rusdrycksförbudet till a och o på sitt program. Att *radikaler* ... hänge sig med liv och själ åt en dylik propaganda, får väl anses som ett fenomen, ett slags sjuklighet, ty i allmänhet är godtemplarismen en tillflykt för den reaktionära filantropin, som till varje pris vill förhindra massornas revolutionära sammanslutning och missrikta deras syn på de sociala företeelserna. Så behandlas och bemötes absolutismen av socialdemokraterna, icke blott i Sverige utan i *alla land*". Liknande, ehuru mindre tillspetsade uttalanden möta också i "Folkets röst", vars redaktör Pehr Eriksson tidigare varit godtemplare. I tidningens anmälan förklarades, att man ville verka för nykterhet men mot "charlataneriet och humbugen på detta område".[41] Vad härmed avsågs klarlägges i en senare artikel, enligt vilken godtemplarrörelsen spelat ut sin roll, om den ej ville medgiva, "att de rådande sociala och ekonomiska missförhållandena äro den största skulden till eländet och superiet. Först med ett bättre ekonomiskt och socialt system skall superiet kunna hämmas".[42]

Vid socialdemokratiska eller på socialdemokratiskt initiativ anordnade möten diskuterades förhållandet mellan socialism och nykterhetsrörelse. Man antog resolutioner, som förnekade nykterhetsrörelsens förmåga att lösa den sociala frågan, klandrade godtemplarnas politiska indifferens eller konservatism och uppfordrade nykterhetsmännen att samverka med socialdemokratien.[43] På ett även av många godtemplare bevistat möte i Stockholm vid jultiden 1885, vartill inbjudning utfärdats av Palm, antogs efter debatt en resolution av följande innehåll: "I betraktande att mötet erkänner, att absolut nykterhet *icke* är tillräcklig för att avskaffa de sociala missförhållanden, varunder den största delen av folket lider, samt att socialdemokratien är det enda politiska parti, som fordrar en radikal omgestaltning av samhället till det helas gagn, och då det stora flertalet av

dem, som sluta sig till nykterhetsvännerna, är arbetare, och då vidare arbetarnas intressen äro gemensamma, uttala de församlade, att det är nykterhetsvännernas plikt att understödja den socialdemokratiska politiken, samt betrakta varje försök att förhindra detta, under vad form det än sker, såsom ett förräderi mot arbetarna och det undertryckta folkets gemensamma heligaste sak." Detta beslut ledde till den i det föregående omnämnda aktionen från vissa godtemplarledares sida och hade också till följd att några loger i Stockholm uttalade sig mot alla försök till socialistisk agitation inom orden. Omkring ett år senare antog ett socialistiskt möte i Stockholm en resolution, som stämplade godtemplarorganisationen som "ren humbug, emedan den genom att motarbeta den målmedvetna arbetarrörelsen eller socialismen verkar i reaktionens tjänst." Vid ett av Danielsson lett möte för godtemplare och socialister i Malmö i oktober 1887 beslöts att uttala en kritik av godtemplarordens religiösa ceremonier och reaktionära ledning, och man uppfordrade ordensmedlemmarna att verka för "att nykterhetsarbetet fullständigt lösgöres från varje religiöst inflytande och från varje politisk ledning i den härskande klassens tjänst".

I de programmatiska förklaringar, som på 1880-talet antogos av skilda socialdemokratiska organisationer, blev nykterhetsfrågan i regel icke berörd.[44] Vid den konstituerande kongressen 1889 förelågo emellertid två förslag i denna fråga. I det ena yrkades helt enkelt på ett uttalande i ämnet (Socialdemokratiska förbundet i Stockholm), i det andra ifrågasattes ett uttalande för rusdrycksförbud (Stockholms allmänna grovarbetarförening).[45] Kongressen införde i sin åsiktsdeklaration en resolution, som av ordalydelsen att döma — referat över debatten saknas — hade tillkommit genom en kompromiss. I en första punkt förklarade sig kongressen erkänna vad nykterhetsarbetet gjort för arbetarnas uppryckning samtidigt som den betonade, att dryckenskapen framkallades "huvudsakligast av de bestående ekonomiska förhållandena". I det följande beklagades att nykterhetsarbetet i de absolutistiska sammanslutningarna "dels kommit i reaktionära händer, dels upptager arbetarnas tid i så stor utsträckning, att intet blir övrigt för arbete i socialekonomiska och politiska frågor, samt av många övervärderas i så hög

grad att detsamma tillskrives kraften av botemedel mot de sociala missförhållandena". Man protesterade "mot den överklassfalskhet, som döljer sig under påståendet, att blir arbetaren nykter, så har han också tillräckliga existensmedel". Slutligen uttalade kongressen sin sympati för nykterhetsarbetet "såsom i sin mån bidragande att hos arbetaren bereda förutsättningar för kraftigt och livligt deltagande i den socialdemokratiska arbetarrörelsen" och uppmanade arbetarna till nykterhet. I sin helhet är detta uttalande, med tanke på striderna mellan socialister och godtemplare, närmast förvånande i sitt erkännande av nykterhetsrörelsens värde och sin jämförelsevis hovsamma kritik av dess konservativa tendenser. Uttalandet visar, att nykterhetsmännen trots allt redan vunnit en viss position inom den socialdemokratiska rörelsen. Det kan också konstateras, att bland kongressombuden funnos flera aktiva nykterhetsmän, såsom F. V. Thorsson, P. M. Landin, J. Kjellman och C. L. Lundberg. Här som i många andra fall vore av intresse att exakt fastställa i vilken utsträckning vederbörande socialdemokratiska förtroendemän voro anslutna till en nykterhetsorganisation. En undersökning härav möter dock alltför stora svårigheter.

Vid norra och mellersta distriktets kongresser 1890 och 1892 kom nykterhetsfrågan före.[46] Vid 1890 års kongress inleddes en diskussion i frågan — som framförts av Sundsvalls arbetarklubb — av Hinke Bergegren, som yrkade på att "i den socialdemokratiska agitationen rusdryckernas inverkan på människans hälsa samt intellektuella utveckling måtte ägnas stor uppmärksamhet" utan att man skulle binda sig för en absolutistisk ståndpunkt. Bergegren framhöll, att man borde uppmärksamma nykterhetsfrågan för att få kvinnorna intresserade av arbetarrörelsen och att det vore oklokt att utan vidare inta en avvisande hållning mot de många godtemplare, som slutit sig till socialdemokratien. Med 27 röster mot 24 beslöt kongressen likväl att endast hänvisa till uttalandet vid 1889 års partikongress. Protokollet från 1892 års kongress ger icke klarhet rörande dennas uppfattning i nykterhetsfrågan, men tyder på att sympatierna för en nykterhetsvänlig agitation voro än starkare än 1890.

Vid 1891 års partikongress berördes icke nykterhetsfrågan. 1894 kom den däremot före i form av ett förslag om uttalande rörande

det av nykterhetsorganisationerna vid denna tid propagerade yrkandet på lokalt veto.[47] Vederbörande kongressutskott föreslog en allmän neutralitetsförklaring. W. A. Fagerström yrkade med stöd av Thorsson och andra på att kongressen skulle anbefalla totalt veto och att den tillika skulle uttala, att rusdryckerna vore "ett hinder för proletariatets marsch framåt" och att ett närmande borde ske mellan socialdemokrater och nykterhetsvänner. Branting framlade ett resolutionsförslag, enligt vilket partiet skulle säga sig vara "fullständigt neutralt i meningsstriden om spritdryckers bruk och icke bruk". I frågan om lokalt veto skulle kongressen betona, att undantagsförhållanden kunde föranleda ett långtgående inskridande mot dryckenskapen, men att förbudslagstiftningen innebure "ett välment men alltid till sina konsekvenser mycket farligt ingrepp i individens mest personliga självbestämmelserätt, ett ingrepp vilket socialdemokratien som ett frihetens parti måste i princip ogilla, och vilket ingalunda kan på något vis likställas med det inskridande till de svagares skydd mot andra ekonomiskt starkare individers tyranni, som socialdemokratien kräver av statsmakten". Slutligen skulle kongressen uppmana partitidningarna "att i sin hållning till nykterhetsfrågan gå betänksamt och varsamt tillväga, så att icke genom meningsbrytningar i denna sekundära fråga partiets arbete för sina stora mål måtte försvåras". I sin motivering — vilken ej är fullständigt återgiven vare sig i kongressprotokollet eller i "Social-Demokraten" — kritiserade Branting skarpt nykterhetsrörelsen. Denna betecknades som "ett övergående fenomen", som icke borde framkalla eftergifter eller kompromisser. Religion och absolutism borde vara privatsaker; i båda fallen vore det, antydde Branting, fråga om av vissa sociala situationer beroende illusioner, som skulle försvinna vid stigande upplysning. Nykterhetsrörelsen ledde till spioneri och skåpsuperi. Ett förbud skulle innebära ett majoritetsförtryck "i demokratiens missbrukade namn". Med fattigdomsproblemets lösning skulle nykterhetsfrågan upphöra att vara en social fråga och dryckenskapen skulle då "på sin höjd bli betraktad som en sjukdom". Brantings resolutionsförslag antogs av kongressen med 29 röster mot 15, vilka tillföllo det Fagerströmska förslaget.

Denna kongressresolution, som innebar ett hårt avvisande av nyk-

terhetsrörelsens krav, kan sägas beteckna avslutningen på det första skedet i socialdemokratiens nykterhetspolitiska utveckling. Vid 1897 och 1900 års partikongresser blev nykterhetsfrågan icke upptagen. Vid 1905 års kongress var partiets inställning till nykterhetsfrågan en helt annan än 1894.

Socialdemokratiens utveckling till positiva ståndpunkter

Det är naturligtvis icke möjligt att ange någon bestämd tidpunkt eller ens någon bestämd tidsperiod för socialdemokratiens övergång till en mera positiv hållning i nykterhetsfrågan. Men mycket schematiskt kan det sägas, att omsvängningen försiggår under det årtionde, som följde på den tredje partikongressen. Redan tidigare funnos, såsom vår redogörelse visat, starka anknytningar mellan socialism och nykterhetsrörelse. En icke ringa del av nykterhetsfolket hade anslutit sig till eller visat sympatier för socialdemokratien; av detta partis anhängare hade många arbetat för ett närmande till nykterhetsrörelsen. Den ideologiska linje, som sedermera blev den förhärskande, hade förebådats i talrika inlägg. I stort sett hade socialismen dock ställt sig skeptisk eller avvisande. Under tiden kring sekelskiftet blir den dominerande stämningen en annan. De uttalanden, som kräva avspänning och samverkan, bli allt mera talrika och allt mera auktoritativa. Vid 1905 års partikongress kan förändringen sägas vara fullbordad. Även senare förekommo konflikter och brytningar mellan de båda folkrörelserna. Men de ägde icke samma skärpa och principiella karaktär som tidigare. Uttalanden av den art, som Branting och Danielsson på 1880-talet fällde om nykterhetsrörelsen, skulle ett par årtionden senare ha förefallit absurda.

Vilka äro de viktigaste orsakerna till detta förhållande? En väsentlig förutsättning var, att många arbetare, obekymrade av de ledande gruppernas tvister, anslöto sig till såväl socialismen som nykterhets-

rörelsen. De funno det icke omöjligt att förena tron på en genomgripande omdaning av samhället med personlig absolutism och arbete för spritmissbrukets omedelbara bekämpande. Men härtill kommo småningom skeende förändringar i de båda rörelsernas allmänna inriktning. Med nykterhetsrörelsens växt och stabilisering blev väckelse- och frälsningslinjen mindre framträdande; rörelsen blev en väldig apparat för främjande av kollektiva syften. Även om den religiösa anknytningen bevarades, framstod den icke längre som central för rörelsens verksamhet. 1880-talets socialkonservativa tendenser försvunno. Och överhuvud följde nykterhetsrörelsen liberalismens allmänna utveckling från laisser-faire till socialreformism. Dess speciella syfte blev en lagstiftning, som undanträngde rusdryckerna: lokalt veto och rusdrycksförbud. Medlet att nå detta syfte var demokratien, i första hand den allmänna rösträtten, och nykterhetsrörelsen blev därför — liksom kulturradikalismen, de frireligiösa och socialismen — en av de krafter, som framtvingade det demokratiska genombrottet. Samtidigt blev socialdemokratien allt mindre utopiskt-revolutionärt inställd, det dagspolitiska arbetet för rösträtt och sociala reformer kom att prägla hela rörelsens verksamhet. Samarbete med den borgerliga radikalism, som i stor utsträckning vann sitt klientel bland nykterhetsmännen, etablerades. En ny, till stor del inom nykterhetsrörelsen skolad generation av socialdemokrater började göra sig gällande i partiets arbete. Det första skedets ideologi i nykterhetsfrågan var föråldrad.

Den nya uppfattningens framträngande åskådliggöres med stor klarhet av tidningarna och den politiska litteraturen. I talrika tidningsartiklar och broschyrer hävdades, att motsättningen mellan socialism och nykterism varit till skada för båda rörelserna, att ökad nykterhet vore av värde både med tanke på arbetarklassens läge i nuet och med hänsyn till socialismens framtidsplaner, samt att partiet därför måste föra en aktiv nykterhetspolitik.

Ett särskilt organ fick denna linje i nykterhetsorden Verdandi, som stiftades 2 februari 1896.[48] Den omedelbara anledningen till ordens bildande var att en loge inom godtemplarorden, som sedan länge varit känd för radikala tendenser, blev utstött ur denna orden på grund av att logen vägrat utesluta en öppet irreligiös medlem. Ur

denna loge uppstod Verdandi, som visserligen länge intog en principiellt neutral ställning till socialdemokratien men i praktiken ofta verkade för samverkan med denna. Sålunda uppmanade rikslogemötet 1902 medlemmarna att vid årets val stödja socialdemokratiska kandidater, och i andra sammanhang uttalades sympati för arbetarrörelsen. År 1926 antogs, under pricipiellt vidhållande av politisk och religiös neutralitet, ett programmatiskt uttalande, vari förklarades, att alkoholbruket hämmade "arbetarklassens frigörelsekamp" och försvagade klassolidariteten, varför Verdandi ville "samla den arbetande klassen och dess meningsfränder till en effektiv kamp mot rusdryckerna och rusdrycksintressena . . ." Verdandi har aldrig hört till de större nykterhetsorganisationerna: år 1900 räknade den 2,700, år 1910 omkring 20,000 medlemmar (sistnämnda år funnos mer än 450,000 organiserade vuxna nykterister) och under de båda senaste årtiondena har medlemsantalet i regel understigit 10,000. Det stora flertalet inom nykterhetsrörelsen verksamma socialdemokrater har alltså tillhört andra organisationer, främst godtemplarorden. Som förbindelselänk mellan nykterism och socialdemokrati har orden spelat en viss roll. Det är likväl främst dess i skilda publikationer, särskilt "Verdandisten", framförda allmänna åskådning, som i sitt typiska försök att sammansmälta de båda riktningarnas strävanden är av intresse i detta sammanhang.

Två linjer dominera.[49] Å ena sidan betonas, att såväl för nykterhetslagstiftning och rusdrycksförbud som för sociala reformer kräves genomförandet av den allmänna rösträtten. Nykterhetsvänner och socialister ha alltså ett gemensamt mål, som i och för sig bör vara ett motiv för samverkan. Det är endast "genom politisk verksamhet det skall kunna lyckas för arbetarklassen att förvärva sig bättre villkor och efter hand omdana samhället. Detsamma gäller även för genomförandet av de ändringar i rusdryckslagstiftningen, vilka nykterhetsvännerna såsom sitt närmaste och speciella mål eftersträva. Arbetare- och nykterhetsrörelsernas gemensamma lösen bör därför tills vidare vara: *den allmänna* rösträttens erövrande". Å andra sidan säges att de båda rörelserna även på lång sikt komplettera varandra. Spritmissbruket försämrar arbetarnas ställning och medför en försoffning, som omöjliggör politisk aktivitet. Därför har socialismen

intresse av att stödja nykterismen. Men fullständig nykterhet kan icke vinnas utan en genomgripande social förändring och därför böra nykterhetsmännen stödja socialismen. "Äro icke alkoholen och religionen överklassens förnämsta vapen för att hålla massorna nere i okunnighet och liknöjdhet, deras bästa medel att förskaffa sig lydiga slavar och strejkbrytare? Borde det icke å andra sidan ligga de verkliga nykterhetsvännerna om hjärtat att få de sociala förhållandena så omgestaltade, att människorna icke av omständigheterna skulle direkt drivas att taga sin tillflykt till flaskan och krogen." Nykterhetsrörelsen strävar, förklarar man, att höja den enskilde individen, fackföreningen vill höja yrkesgruppen, den politiska organisationen är nödvändig för att höja arbetarklassen i dess helhet.

Dessa synpunkter återkomma ständigt.[50] De koncentreras i ett slags teori om växelverkan mellan kapitalism och sprit. Missbruket av sprit beror på kapitalismen men stärker å sin sida kapitalismen genom att försvaga arbetarna. Tanken formuleras klart i ett föredrag av Kata Dalström 31 juli 1904: "De stora sociala missförhållandena äro orsak till massupningen — och denna underhåller i sin tur massfattigdomen genom att förslöa och degenera massorna — vilket återigen i sin tur tillstädjer de maktägande att kunna hålla folket nere vid låg levnadsstandard."[51] Därmed hade man, under utnyttjande av den gamla ideologiens utgångspunkter, kommit till resultat, som voro rakt motsatta: tidigare hade kapitalismens avskaffande sagts vara förutsättningen för nykterhet, nu sades nykterhet vara förutsättningen för kapitalismens avskaffande. Men även andra skäl anfördes. De medicinska argument, som vid denna tid starkt hävdades i nykterhetsarbetet, spelade en stor roll. Arbetarklassen finge icke genom spritmissbruk bli oduglig att fylla sin historiska mission; "en kroppsligt degenererad klass kan icke lösa några uppgifter" (Örne). Spriten förorsakade olycksfall i arbetet och minskade överhuvud arbetskapaciteten. Genom nykterhet ökade arbetarna sin sociala prestige och därmed sina möjligheter till politisk framgång. Tillverkningen av och handeln med alkohol vore ett väldigt kapitalistintresse; genom nykterhet kunde man direkt angripa en gren av kapitalismen. För många stod det klart, att nykterhetsfrågan icke vore löst genom en social omgestaltning efter partiets riktlinjer. Uppfattningen att alkoholismen endast

eller väsentligen beror på sociala missförhållanden, betecknades som felaktig. Alkoholmissbruket försvinner ej, skrev Vennerström "genom att de s. k. lägre samhällslagren få en tryggare och mera människovärdig tillvaro. Striden mot alkoholismen kan därför aldrig med tillfredsställande resultat föras uteslutande som en strid för bättre och rättvisare sociala förhållanden. Den måste riktas direkt mot alkoholmissbrukningen själv. Och på detta liksom på andra sociala områden tillhör det socialdemokraterna att gå före..." Liknande synpunkter anfördes av socialt inriktade intellektuella utanför den socialdemokratiska kretsen, såsom Natanael Beskow och Knut Kjellberg; i föreningen "Studenter och arbetare" och "Social tidskrift" appellerades till arbetarnas sociala krav och ambitioner för att vinna dem även för nykterhetssaken.[52]

Den småningom skeende åsiktsförskjutningen inom partiets ledande kretsar åskådliggöres genom en erinran om några av Brantings inlägg. I dessa försvinner under detta skede helt den skarpa ton som kännetecknat 1894 års resolutionsförslag och motiveringen till detta. I september år 1900 skrev Branting en ledare om "Arbetarrörelsen och nykterhetsrörelsen".[53] Här refereras vissa konservativa angrepp mot socialdemokratien som nykterhetsfientlig, varpå Branting hävdar en motsatt uppfattning. Han skriver, att det "aldrig kan bli tal om någon som helst *oförenlighet* mellan socialismen och vare sig moderat eller ultra nykterhetsrörelse"; att påstå detta är "en himmelsskriande lögn". I april 1901 förklaras i en ledare, att "Socialdemokraten" är "avgjort sympatisk mot den för nykterhet verkande stora folkrörelsen".[54] Kritisk säger sig Branting vara blott mot vissa överdrifter i fråga om intrång på den enskildes frihet och mot uppfattningen, "en ensidighet, som numera lyckligtvis är i utdöende..., att nykterhet kan ersätta och onödiggöra de stora sociala reformerna". Under den följande tiden refererar tidningen med stor sympati utpräglad nykterhetspropaganda.[55] Vid godtemplarordens 25-årsjubileum tillställde Branting orden ett uttalande, som innefattade en hyllning till nykterhetsrörelsen.[56] Även om denna vore politiskt neutral och till och med inom sig slöte reaktionära grupper, ginge den dock "i stort sett som pionjär för strävan efter mera människovärdiga levnadsvillkor". Även de, som ställde sig tveksamma till den absolu-

tistiska ståndpunkten som den enda hållbara hade därför med stigande sympati följt rörelsen, i synnerhet som denna "nu synes vara i färd med att lägga om sin grund från dogmatisk-moralistisk till naturvetenskaplig och sociologisk . . ." I en hälsning vid Verdandis tioårsjubileum utvecklade Branting ytterligare samma tankar.[57] "Så visst som ett förkommet proletariat aldrig kan bli bärare av en högre samhällsordning, måste kampen mot rusdrycksmissbruket som folksed höra med till förarbetet för en socialistisk omgestaltning. Ett närmande mellan socialdemokratien och den nutida nykterhetsrörelsen är då självskrivet". Branting synes nu ha radikalt brutit med hela den tidigare kvasimarxistiska ståndpunkten. Socialdemokraterna ha, skriver han, något att lära av nykterhetsmännen, liksom dessa av socialdemokraterna. "Socialister, som vant sig att i likt och olikt blott se klassamhällets onda följder — en alltför lättköpt och bekväm tolkning ibland — skola ha nytta av den lärdom absolutismen ofta kan ge, att en reform av den enskildes vilja dock kan uträtta stora ting. De skola höja anspråken på sig själva och sina medkämpar, akta mer än förr det ideella moment, som kampen för högre lön och högre politisk makt lätteligen på längden fördunklar".

Det är icke möjligt att fastställa hur stor del av partiets medlemmar, som vid olika tidpunkter varit anknutna till skilda nykterhetsorganisationer. Med tanke på nykterhetsrörelsens snabba landvinningar inom arbetarklassen i början av 1900-talet kan dock antas, att en mycket stor del av de partienrollerade socialdemokraterna tillika voro organiserade absolutister. I partiets representation i riksdagen var inslaget av nykterister än starkare än under senare år. Av de fyra socialdemokrater, som invaldes i andra kammaren år 1902, voro tre — alla utom Branting — nykterister; vid valet 1905 voro nio av tretton nykterhetsmän. Det kan dock anses sannolikt, att nykterhetsintresset vid dessa val blev något överrepresenterat, eftersom man på vissa håll, i sin strävan att vinna röster även utanför den rent socialdemokratiska väljarkåren, var benägen att uppställa inom nykterhetsrörelsen väl sedda kandidater. Anmärkningsvärt är, att den socialdemokratiska ungdomen i särskild grad var bärare av nykterhetstanken inom partiet.[58] Ungdomsförbundets kongresser 1905, 1907 och 1909 beslöto exempelvis, att rusdrycksannonser icke skulle mot-

tagas i förbundets publikationer, att rusdrycker ej finge användas vid av ungdomsklubbarna anordnade tillställningar och att förbundets agitatorer skulle "mera än hitills framhålla alkoholismen som ett av de största hindren för vår frammarsch". Vid 1907 års kongress påstås 132 av de 180 ombuden ha varit absolutister. I nykterhetsfrågan gick ungdomsförbundet alltså i spetsen för partiet; det är i stor utsträckning förbundets män, som driva de mera utpräglade nykteristiska synpunkterna på partikongresserna från och med år 1908.

Redan 1905 års partikongress markerar emellertid partiets officiella övergång till en mera positiv ståndpunkt i nykterhetsfrågan.[59] I elva motioner påyrkades att kongressen skulle göra ett uttalande i frågan eller ock upptaga denna fråga i partiprogrammet. Samtliga motioner voro starkt nykterhetsvänliga och i flera krävdes en programpunkt om rusdrycksförbud. Partistyrelsen yrkade i anledning av motionerna, att kongressen skulle besluta en resolution men icke ett tillägg till programmet; ett sådant kunde synas inkonsekvent med tanke på att partitidningarna intoge rusdrycksannonser och kunde leda till att under valrörelsen kandidaterna bedömdes i första rummet efter deras ställning till nykterhetspunkten. Den föreslagna resolutionen skulle innehålla, att arbetarpartiets framgång väsentligen vore beroende av arbetarklassens sundhet och kampduglighet, att rusdrycksbruket verkade nedbrytande på individ och släkte och att alkoholismens verkningar medför "en social våda, som icke kan utan vidare antagas försvinna med klassamhället"; under hänvisning härtill skulle kongressen, utan att binda sig vid någon viss linje för frågans lösning, uttala att partiet ville stödja nykterhetsrörelsen och att partiets riksdagsmän borde "understödja de praktiska förslag, som kunna bidraga till sakens sunda befrämjande och det allmänna bästa". I debatten yrkade alla talare på något slags klarläggande av partiets nykterhetsvänlighet. Många höllo före, att en programpunkt vore nödvändig, då en resolution ginge tämligen spårlöst förbi. Andra ansågo, att en programpunkt kunde åstadkomma onödig strid inom partiet. En omröstning i principfrågan, huruvida ett uttalande skulle införas i programmet, resulterade i 125 ja mot 48 nej; även utpräglade nykterhetsmän, såsom Thorsson, hörde till de nej-röstande.[60] Därefter antogs en programpunkt av följande lydelse: "Nykterhets-

sakens främjande genom undervisning i alla offentliga skolor om alkoholens natur och verkningar samt genom stödjandet av en praktisk nykterhetslagstiftning". Denna punkt beslöts med 131 röster mot 6, som tillföllo ett vida längre, i samma anda utformat förslag. Några medlemmar, bland dem A. C. Lindblad och Wickman — icke Branting — reserverade sig mot frågans upptagande på programmet samtidigt som de uttryckte sympati för nykterhetssträvandena.

Med 1905 års beslut är övergångsperioden i socialdemokratiens nykterhetspolitiska utveckling avslutad. Innan vi börja redogörelsen för följande utvecklingsskede, skola vi ett ögonblick stanna vid en ofta debatterad fråga vid sidan av det här behandlade problemet. Den kan formuleras så: i vad mån har den svenska socialdemokratien personligt och organisatoriskt dragit fördel av nykterhetsmännens tidigare påbörjade och länge vida framgångsrikare verksamhet?

Man har, såsom i ett nyligen utkommet arbete av Lindbom erinras, hävdat åsikten, "att nykterhetsrörelsen varit en vägröjare för den fackliga och politiska arbetarrörelsen".[61] Uttalanden som dessa och andra liknande äro ytterst oklara. Ibland torde ha menats, att anhängare av nykterhetsrörelsen i relativt stor utsträckning tillika vore medlemmar av arbetarrörelsen och särskilt fackföreningsrörelsen. En sådan uppfattning synes icke hållbar. Visserligen voro ett stort antal arbetare samtidigt nykterhetsmän och medlemmar av politiska och fackliga arbetarorganisationer. Men av Lindbom sammanställda sifferuppgifter visa, att, i den mån det procentuella antalet i nykterhetsorganisationer, respektive i fackorganisationer inskrivna arbetare inom vissa yrken och på vissa platser är känt, någon korrelation mellan nykterhetsintresse och anslutning till fackförening icke kan fastställas, d. v. s. på vissa platser funnos många nykterister och få fackföreningsmän, och tvärtom. Man har jämväl ansett att de organisationskunniga inom arbetarrörelsen ofta kommit från nykterhetsföreningarna liksom från den liberala arbetarrörelsen och de frireligiösa sekterna; stundom synes man helt enkelt vilja säga, att arbetarrörelsen till stor del fick sina rekryter från dessa håll. Tankegångar av denna art, formulerade med en viss emfas, kunna lätt ge ett sken av djup innebörd åt självklarheten, att något äldre arbetare före över-

gången till socialismen eller inträdet i fackföreningar verkat i andra organisationer. Men tanken synes i regel vara, att nykterhetsmännen — eventuellt anhängare av övriga nämnda rörelser — bildat ett slags kärntrupp inom arbetarrörelsen. Att på denna punkt lämna någon bevisning för eller mot är knappast möjligt. Det är lätt att räkna upp en rad framstående socialister, som börjat som nykterhetsmän, men det är lika lätt att anföra exempel på socialistledare, som icke haft med nykterismen att göra. En mera ingående belysning av frågan skulle kräva ett arbete — med genomgång av föreningsmatriklar och undersökning rörande personliga insatser — som med all säkerhet problemet icke är värt och som sannolikt icke skulle lämna säkra hållpunkter.

Förbudsrörelsens kulmination och tillbakagång

Under tiden efter 1905 har den dominerande linjen inom socialdemokratien varit utpräglat positiv till åtgärder, som ansetts ägnade att främja nykterhetssaken. Striderna ha väsentligen gällt frågan om vilken grad av statligt ingripande, som borde åvägabringas, och speciellt spörsmålet om förbud eller restriktioner. Förbudslinjen blev under tiden före restriktionssystemets aktualisering allt starkare; därefter ökades sympatierna för restriktionstanken och reaktionen mot det på programmet inskrivna förbudskravet; slutligen har, sedan 1922 års konsultativa folkomröstning berövat förbudstanken all aktualitet, en avspänning inträtt och nykterhetsfrågan såsom programfråga helt ställts i bakgrunden. I riksdagen har partiet, eller i varje fall dess flertal, i regel stött de förslag, som varit mera restriktiva och sålunda understötts av det organiserade nykterhetsfolket. Till riksdagens nykterhetsgrupp eller den år 1923 organiserade socialdemokratiska nykterhetsgruppen har i allmänhet över hälften av partiets representanter anslutit sig. Den sistnämnda gruppen hade år 1923 80, år 1928 88, år 1932 88, år 1938 90 medlemmar.[62] En

undersökning av riksdagsfrågornas behandling är i detta sammanhang icke motiverad.

Det sagda kan också uttryckas så att den speciellt socialistiska, som en tillämpning av marxistisk doktrin framträdande åskådningen helt skjutits åt sidan. När det gällt ställningstagandet till frågan om förbud och restriktioner ha på partikongresserna och i pressen i stort sett anförts samma skäl, som hävdats vid frågans dryftande i andra läger. En mera ingående framställning av de i den socialistiska debatten framförda synpunkterna saknar därför intresse som led i en undersökning av partiets ideologi. Detta gäller även den appellistiska, mot förbud och restriktioner ivrande riktning, som under Palms medverkan gjorde sig gällande framför allt på 1910-talet. Även här möter i huvudsak blott den gängse antinykteristiska propagandan, någon gång utökad med argument av den typ, som vi känna från 1880-talets socialistiska inlägg.

Vid 1908 års kongress framlades ett stort antal motioner, av vilka ett flertal åsyftade en skärpning av programpunkten i nykterhetsfrågan.[63] Under debatten ställdes ett av 172 kongressrepresentanter, d. v. s. en majoritet av samtliga medlemmar, undertecknat yrkande, att följande formulering skulle antas: "Bekämpande av alkoholismen genom undervisning i alla offentliga skolor om alkoholens natur och verkningar på individ och samhälle samt ett lagstiftningsarbete, som genom det s. k. lokala vetot och andra effektiva lagstiftningsåtgärder leder till alkoholfrågans lösning". Detta förslag motiverades med att den tidigare programpunkten var oklart formulerad och att det viktigaste aktuella nykterhetskravet vore införande av lokalt veto; den nya punkten behövde, sades det, icke "inge partiets icke-absolutister några som helst farhågor". Partistyrelsen yrkade på att den gamla programpunkten skulle stå kvar och flera talare kritiserade nykterhetsmännens långtgående fordringar. Branting yttrade sig ej i debatten, men anförde i sin tidning, "att kongressens absolutistiska flertal gav ett farligt och oförsvarligt prejudikat, då den lade fram yrkanden, som på förhand tillförsäkrats orubbligt flertal på kongressen"; debatten bleve härigenom "blott spegelfäkteri".[64] Förslaget om programmets skärpning antogs emellertid med 190 röster mot 79 för status quo. Vidare uttalade sig kongressen för att parti-

pressen skulle uppmärksamma och stödja nykterhetsarbetet; dock framhölls även, "att ingen specialfråga, hur betydelsefull den för mången kan synas vara, får så skjutas i förgrunden, att partiets karaktär förryckes eller dess inre solidaritet rubbas". Partiets tillfällighetspublikationer skulle ej få innehålla rusdrycksannonser.

Partikongressen 1911 betecknar den extrema nykterhetslinjens kulmination, i det att förbudskravet praktiskt taget enhälligt godtogs.[65] Med säkerhet berodde detta till stor del därpå, att det under 1909 års storstrejk genomförda tillfälliga rusdrycksförbudet givit goda resultat och antogs visa, att en effektiv tillämpning av ett förbud var möjlig. Den privata omröstningen år 1909, vid vilken nära 1,9 miljoner röster avgivits för rusdrycksförbud, var säkerligen också av betydelse för beslutet. Partistyrelsen framlade enhälligt ett förslag av följande innehåll: "Bekämpande av alkoholismen genom undervisning i alla offentliga skolor om alkoholens natur och verkningar på individ och samhälle samt genom ett lagstiftningsarbete, som leder fram till lagstadgat rusdrycksförbud". Detta förslag antogs mot blott två röster, vilka avgåvos för Palms yrkande på programpunktens oförändrade bibehållande. För partistyrelsens förslag anfördes bl. a., att ett demokratiskt parti icke kunde motsätta sig ett krav, som uppbars av folkmeningen, och att kampen mot alkoholen var ett led i klasskampen. Branting yttrade, att han varit betänksam mot förslaget. Erfarenheterna från storstrejksförbudet borde ej överskattas; ett tillfälligt rusdrycksförbud under mera normala förhållanden vore mera vägledande. Branting sade sig med intresse ha följt dr Bratts förslag, som måhända anvisade en bättre väg än förbudet. "Men när nu kongressen beslutar rusdrycksförbudet som mål, ligger däri en den vackraste resning från arbetarklassen själv mot det fruktansvärda elände, som rusdryckernas missbruk nu skapar över vårt land."

Vid 1914 års kongress förmärktes tecken till en reaktion mot förbudsbeslutet.[66] Bland de väckta motionerna funnos några, som yrkade på en uppmjukning av programpunkten. Partistyrelsen hemställde om punktens bevarande i oförändrat skick, men en reservation av Branting gick ut på att de sista orden "ett lagstadgat rusdrycksförbud" skulle ersättas med "allmän folknykterhet". Denna, liksom flera andra programfrågor, hänsköts till en programkommission, och kom

därför ej under realbehandling på kongressen. Sexton ombud gåvo likväl tillkänna, att de delade Brantings uppfattning, under det att 107 medlemmar uttalade sig för den gällande programpunkten. Det bör också nämnas, att kongressen vid sitt sammanträde i augusti på grund av kriget uttalade sig för tillfälligt rusdrycksförbud och att den vid det senare sammanträdet i november krävde återinförande av strax efter krigsutbrottet beslutade, sedan upphävda restriktioner.

År 1917 upptogos de förslag, som hänvisats till programkommissionen 1914, vartill kommo ytterligare en del motioner i ämnet.[67] Motionerna tyda på att kraven på en uppmjukning av förbudsståndpunkten vunnit terräng. Partistyrelsen föreslog emellertid, att den gamla programpunkten skulle stå kvar med en ändring av ringa betydelse. Reservanter voro Branting och Möller. Branting förklarade det vara "anstötligt, att ett parti, som icke för medlemskap kräver personlig absolutism och som faktiskt räknar bland sina medlemmar och sina valmän många tiotusental icke-absolutister, skall förpliktas på en punkt om absolut landsförbud" samt betonade sina tvivel på möjligheten att upprätthålla ett förbud. Båda reservanterna framförde Brantings förslag av år 1914. Den utförliga debatten bjöd knappast på några nya synpunkter. På vissa håll sades förbudet vara en konsekvens av socialismen; det hänvisades till spritkapitalets betydelse och hela kapitalismens intresse av att göra massorna lätthanterliga genom superi (Spak). Det gjordes också gällande att förbudspunkten stode i strid med programmets krav på självansvar; förbudstanken byggde på uppfattningen att människorna vore för karaktärslösa för att fostras till nykterhet och måste därför verka demoraliserande (Thorberg). Flertalet talare anförde dock mera banala och mera rimliga synpunkter; alla de vanliga skälen för och emot förbud, respektive restriktioner, upprullades. Resultatet blev, att kongressen med 138 röster mot 35 avslog reservationen och bibehöll programpunkten i oförändrat skick. Vidare beslöts en resolution mot Förbundet för medborgarfrihet, en mot förbud och strängare restriktioner verkande förening, i vilken några socialdemokrater inträtt. I resolutionen utsades, att "det får icke längre tolereras, att partivänner skänka medborgarförbundet stöd och uppmuntran".[68]

Förhandlingarna vid nästa kongress, år 1920, visa, ehuru förbuds-

linjen icke alldeles avfördes, att den mera extrema nykterhetslinjen i hög grad försvagats.[69] Signifikativt var, att två av de största arbetarkommunerna — Stockholms och Malmös — som vid vissa tidigare tillfällen uttalat sig för förbud, nu motionerade om strykning av hela nykterhetspunkten.[70] I en rad motioner föreslogs uppmjukande av punkten i anslutning till Brantings tidigare förslag (t. ex. Göteborgs, Uppsalas och Örebros arbetarkommuner). I viss mån berodde den förskjutning, som kunde konstateras, på att vänstersocialisterna — som nästan genomgående voro förbudsvänner — utträtt ur partiet. I programkommissionen och partistyrelsen voro meningarna delade. Partistyrelsens majoritet påyrkade i överensstämmelse med programkommissionens förslag, att intet skulle sägas om förbud; i nykterhetssynpunkten skulle som förut krävas undervisning i alkoholfrågan om vidare "lagstiftningsåtgärder, som dels avlägsna akoholismens sociala orsaker, dels förebygga alkoholens sociala skadegörelse". Därjämte skulle kongressen uttala, att en förbudslagstiftning icke borde komma till stånd, förrän minst ⅔ av vid en allmän folkomröstning deltagande myndiga män och kvinnor uttalat sig härför. Fem reservanter inom partistyrelsen ville, anknytande till en reservation inom programkommissionen, att förbudstanken skulle upprätthållas, ehuru i något modifierad form. Enligt deras förslag skulle nykterhetspunkten få följande lydelse: "Bekämpande av alkoholismen. Undervisning om alkoholens verkningar på individ och samhälle. Åtgärder för undanröjande av alkoholismens sociala orsaker. Restriktions- och förbudslagstiftning". Två reservanter begärde, att programpunkten helt enkelt skulle gå ut på allmänt rusdrycksförbud.

Debatten rörde sig huvudsakligen kring partistyrelsens och de fem reservanternas förslag. Märkligt var, att vissa framstående partimedlemmar, som sedan länge voro organiserade nykterhetsmän (Åkerberg, Engberg), ställde sig på partistyrelsens sida, under betonande av att förbudskravet splittrade partiet och att med all säkerhet stämningen för förbud bland arbetarna nu vore mindre starkt än tidigare. Det anfördes också, att förbudsmännen genom en skicklig och hänsynslös politik vid val av olika slag blivit överrepresenterade. Reservanterna kritiserade partistyrelsens förslag, som ansågs oklart och måste ge det intrycket, att partiet svängt i nykterhetsfrågan (Oscar

Olsson, Viktor Larsson). Vid omröstningen segrade reservationen med knapp majoritet — 118 röster mot 105 — över partistyrelsens förslag.

Därefter upptogs frågan om förbud och folkomröstning. Här antogs efter flera voteringar partistyrelsens yrkande; i sista omröstningen avgåvos 98 röster för detta förslag och 85 röster för ett förslag, som icke talade om två tredjedels, utan endast om kvalificerad majoritet. Kongressen beslöt alltså ett uttalande — icke en programpunkt — av följande lydelse: "Då upprätthållandet av ett allmänt rusdrycksförbud förutsätter, att det har stöd i en stadgad och starkt övervägande folkmening, uttalar kongressen att riksdagen icke bör antaga en förbudslagstiftning, förrän landets myndiga män och kvinnor vid en allmän folkomröstning med minst ⅔ flertal av i röstningen deltagande uttalat sig för rusdrycksförbud."

Kongressens beslut hade en rätt egendomlig karaktär. Detta gällde först och främst själva programpunkten. Orden "restriktions- och förbudslagstiftning" kunde tolkas så att man krävde restriktioner och eventuellt under vissa betingelser förbud, men de kunde också — såsom av debatten framgår — ges den meningen att man efter hand skulle söka komma över från restriktions- till förbudsvägen. Det synes icke osannolikt, att denna oklarhet var åsyftad och tänktes möjliggöra även för restriktionssystemets anhängare att ansluta sig. Härtill kommer, att kongressen i sitt särskilda uttalande tog avstånd från tanken på förbudslagstiftning för det fall, att icke ⅔ majoritet för en sådan skulle uppnås vid folkomröstning. Liksom flera andra organisationer vid denna tid uttalade man sig alltså (om också något otydligt) programmatiskt för förbud men hävdade tillika, att för ett sådant borde krävas hårdare villkor än för annan lagstiftning.

Vid folkomröstningen rörande rusdrycksförbud i augusti 1922 framträdde kända socialdemokrater i pressen och eljest både för och emot förbud. Ett studium av pressen visar dock att många tidningar, bland dem "Social-Demokraten", icke systematiskt drev sin ståndpunkt, även om denna kan utläsas ur ett och annat uttalande.[71] Viljan att icke betona motsättningarna inom partiet inför omröstningen är uppenbar. Efter förbudsomröstningen framhölls i den socialdemokratiska pressen, liksom överhuvud i den offentliga diskussionen, att för-

budsfrågan för lång tid framåt förlorat all aktualitet. Då man på förbudsvänligt håll kritiserade de tidningar, som icke verkat för förbudet, svarades, att förbudsomröstningen "anordnats just för att befria de politiska partierna från agitationen" och att tro på förbudet icke krävdes av det socialdemokratiska programmet ("Social-Demokraten"); den uppfattningen hävdades också, att orden "restriktions- och förbudslagstiftning" i programmet innebure valfrihet i frågan om restriktioner eller förbud ("Ny Tid").

Efter förbudsomröstningen har nykterhetsfrågan trätt i bakgrunden vad beträffar såväl svensk politik överhuvud som den inre socialdemokratiska debatten. På partikongresserna efter 1922 har den endast flyktigt eller icke alls blivit berörd. Vid 1924 års kongress förelågo blott tre motioner, varav två kommo från små arbetarkommuner och en från enskild person; å ena sidan krävdes uppmjukning, å andra sidan skärpning av förbudspunkten.[72] I partistyrelsens utlåtande förklarades det olämpligt att väcka till liv en ny strid om punktens formulering. Att förändra punkten vore efter förbudsomröstningen icke behövligt, då ett permanent rusdrycksförbud i varje fall icke kunde tänkas komma i fråga förrän efter en ny omröstning. Partistyrelsens hemställan om avslag å motionerna bifölls utan votering. 1928 års kongress hade blott en enda motion i en detaljfråga att behandla och motionen avslogs.[73] 1932 väckte Uppsala arbetarkommun förslag om att stryka orden "restriktions- och förbudslagstiftning" ur programmet, men partistyrelsen avstyrkte och kongressen avslog motionen efter en kort debatt.[74] Vidare antog kongressen en resolution mot den olagliga rusdryckshandeln, vari partiets medlemmar uppmanades att stödja aktionen mot denna handel. En motion om förbud mot rusdrycksannonser i socialdemokratiska tidningar blev avslagen utan votering. Vid 1936 års kongress kom nykterhetsfrågan icke före i någon form.

Det har ofta påståtts, att nykterhetsfrågan och speciellt förbudsfrågan spelat en större roll inom socialdemokratien — särskilt under tiden 1908—1922 — än vederbörande kravs förankring bland partiets väljare och de till partiet anslutna betingat. Nykterhetsfolket har, anser man, genom att driva sin synpunkt under relativt åsidosättande av andra frågor lyckats att vid kandidatnomineringar till de allmänna

valen liksom vid valen inom partiet skaffa sig ett oproportionerligt stort inflytande. Det är icke möjligt att fälla något mera grundat omdöme på denna punkt. I stort sett torde nykterhetsfrågans behandling inom partiet, liksom inom landet i dess helhet, kunna antas svara mot arbetare- respektive folkopinionens utveckling. Under årtiondet före kriget växte nykterhetsrörelsen kraftigt och förbudskravet vann stor anslutning. Detta klargjordes främst genom den stora inofficiella omröstningen år 1909. Efter hand inträdde en reaktion, som till stor del sammanhängde med restriktionssystemets framträngande och jämväl stimulerades av vissa utländska erfarenheter. Med 1922 års omröstning miste förbudsfrågan sin aktualitet. Tänkbart är likväl, att förbudsvännerna inom socialdemokratiska partiet under vissa tider lyckats få en mera dominerande ställning än deras styrka inom den socialdemokratiskt orienterade arbetarklassen betingade; många exempel finnas på huru en grupp, vilken helt inriktade sig på en viss bestämd fråga, kan göra sig gällande inom en organisation, där denna fråga för medlemmarna i övrigt icke framstår som den centrala. Vad den nu gällande programpunkten beträffar är det givet att den icke — om den tolkas som ett krav på förbud — återspeglar den inom partiet härskande uppfattningen. Dess tvetydiga karaktär har emellertid möjliggjort dess bevarande utan större slitningar.

Sammanfattning

Den unga socialdemokratien såg i spritmissbruket liksom i kriget, brottet och osedligheten, väsentligen en följd av det kapitalistiska systemet, eller, mera marxistiskt uttryckt, ett socialt och moraliskt missförhållande, som nödvändigt sammanhängde med detta system. Med det socialistiska samhällets utformande skulle alkoholproblemet försvinna. Nykterhetsrörelsen betraktades gärna som ett av de medel, genom vilka den bestående ordningen ville förlänga sin existens, som

en metod att undanröja eller fördölja ett av de förhållanden, vilka visade bristerna i denna ordning, som ett led i socialkonservativ och gammalliberal självhjälpsideologi. Under alla förhållanden tedde sig nykterheten som ett medel av ringa värde. Själva tanken på en arbetarklass, som genom nykterhet och sparsamhet nådde drägliga levnadsförhållanden, innebar ett angrepp på den marxistiska teorien.

Så snart tron på samverkan med andra riktningar för att vinna begränsade mål slog igenom, blev denna uppfattning omöjlig att upprätthålla. I kampen för demokrati funno socialister och nykterhetsvänner en gemensam plattform. Arbetarmassornas behov av omedelbara förbättringar i sitt läge drev dem till nykterhetsrörelsen och tvang socialismen att acceptera denna. Under bevarande av marxistiska utgångspunkter förändrade de socialistiska ledarna sin inställning till frågan. Spritmissbruket betecknades som ett medel att hålla proletariatet nere. Dess avskaffande var en av förutsättningarna för framskapandet av en klassmedveten och handlingskraftig arbetarklass. Under det att den tidigare nykterhetsrörelsen ansetts vara ett kapitalismens lockbete var man alltså nu benägen att se spriten som ett sådant. Den utveckling, som samtidigt försiggick inom nykterhetsrörelsen, gav stöd åt denna uppfattning. Inom denna rörelse efterträddes den socialkonservativa och gammalliberala tendensen av demokratism och socialreformism, den privatmoraliska synpunkten vek för den sociala.

Med socialdemokratiens växt och dess uppgivande av den marxistiska linjen kom nykterhetsfrågan att te sig huvudsakligen som en fråga om lämplighet eller samhällsnytta på begränsad sikt. I stället för en allmän ideologi trädde till den föreliggande situationen anknutna överväganden. Den speciellt socialistiska synpunkten avskrevs. Utilitetssynpunkter av den mera allmänna och vaga art, som kännetecknа den dagspolitiska diskussionen, blevo avgörande. Socialismen kan härvid antas ha nära anslutit sig till de opinionsstämningar, som främst av andra orsaker än de stora politiska partiernas programmatiska ståndpunktstagande varit rådande inom folkmajoriteten. Någon självständig linje har partiet icke uppburit.

KONSUMENTKOOPERATIONEN

Från kritik till uppskattning av kooperationen

Samverkan mellan enskilda grupper för inköp och distribution av varor har icke, såsom producentkooperationen, spelat en central roll i socialistiska teorier. En sådan samverkan har visserligen propagerats av socialister, men den har icke tett sig som ett medel att lösa den sociala frågan. För Lassalle framstod den som en anordning utan betydelse för arbetarklassens höjande. Den marxistiskt inriktade socialismen var länge likgiltig eller fientlig mot konsumentkooperativa rörelser. Den engelska arbetarrörelsen trädde däremot tidigt i intim samverkan med kooperativa rörelsen. Att döma av de relativt sparsamma uttalanden, som föreligga, intog en stor del av den svenska socialdemokratien åtminstone under något årtionde en avvisande hållning. Konsumentkooperationen framstod — liksom nykterhetsrörelsen — som uttryck för en småborgerlig och utpräglat liberal självhjälpsideologi, uppburen av skriftställare och arbetare utanför det socialistiska lägret. Enligt teorien om den järnhårda lönelagen kunde en sänkning av priserna på konsumtionsvaror blott leda till en motsvarande sänkning av lönerna. Även då man frångick denna sistnämnda ståndpunkt, ställde man sig ofta kritisk mot kooperationen som en metod att leda bort arbetarklassens intresse från det väsentliga målet: erövringen av den politiska makten. Ett särskilt skäl för misstro till konsumentkooperationen tillkom genom den Smithska ringrörelsen, som av olika skäl bekämpades av Palm och andra socialdemokrater. Då denna rörelse föll samman diskrediterades konsumentkooperationen överhuvud. Under många år framåt var man benägen att likställa en sådan kooperation med ringrörelsen och att redan på denna grund ta avstånd från den.

För övrigt tedde sig frågan föga betydelsefull, då endast ett fåtal konsumentkooperativa företag vid denna tid voro verksamma.

I de programmatiska uttalanden, som tillkommo under 1880- och 1890-talen, berördes icke konsumentkooperationen. Den synes icke heller i samband härmed ha varit föremål för diskussion. Vid den konstituerande partikongressen förelåg visserligen en motion från målareförbundet i Göteborg, som uppställde frågan huruvida konsumtionsföreningar "bestående av klassmedvetna arbetarkorporationer" borde bildas, men något uttalande härom gjordes icke.[1] Till belysning av socialdemokraternas ställningstagande under denna tid tjäna därför uteslutande tidningar och broschyrer. I Folkviljan gjordes under åren 1883—1885 en mängd angrepp på självhjälpsidén överhuvud och på konsumentkooperationen som ett utslag av denna.[2] Ofta var udden närmast riktad mot ringrörelsen, men det säges gång efter annan klart ifrån att alla kooperativa företag à la Schultze-Delitzsch äro utan värde för arbetarna, ty om levnadskostnaderna sjunka sänkas också arbetslönerna. Argumentationen är alltså hämtad från Lassalle. Första gången "Social-Demokraten" behandlar konsumentkooperationen synes vara i en artikel av år 1886 om konsumtionsföreningarna i Belgien.[3] Här förklaras uppfattningen, att inga fördelar skulle vara att vinna genom dylika föreningar, utgöra en övervunnen ståndpunkt, men konsumentkooperationen kritiseras likväl såsom ägnad att fostra arbetarna till småborgare. Åtskilliga år senare, år 1894, diskuterade Branting kooperationen i en artikel, benämnd "En föråldrad kvacksalvarkur"[4]. De kooperativa föreningarna innebära, skriver han, ingen som helst lösning av den sociala frågan utan endast en bagatelländring, men socialismen kan ändå stödja dem, då den icke vill försumma dagsintressena med tanke på framtiden. Han förklarar vidare, "att vi socialister visst icke förbise eller försmå kooperationens fördelar för arbetarna, där densamma lämpligen låter sig användas. I olikhet med detta systems blinda beundrare ha vi dock även blick för dess olägenheter, av vilka den ojämförligt förnämsta är den ständiga frestelse det innebär att *försvaga klassmedvetandet* hos arbetarna, ersätta den solidaritetskänsla som bör förbinda den egendomslösa klassens *alla* delar, med ett affärsintresse, som blott håller tillsamman en hop privilegierade bolagsmän." Kooperationsföreningarna, som enligt sakens

natur icke kunna bli fullt allmänna i det nuvarande samhället, innebära en fara för splittring bland arbetarna. "Men om denna fara någonstädes skall kunna undvikas, så är det just inom de socialistiska kooperativa företagen, vilkas medlemmar sammanföras icke av en blott affärsberäkning på billiga varor, utan av gemensam insikt om arbetarklassens gemensamma stora uppgift." Den i något tveksam ton hållna artikeln synes alltså utmynna i ett förord för rent socialistiska konsumtionsföreningar efter belgiskt mönster; kooperationen bör, om den överhuvud skall uppmuntras, liksom fackföreningsrörelsen vara nära ansluten till partiet. Även i "Arbetet" finnas från de första åren kritiska uttalanden om kooperationen. I en osignerad ledare från år 1891 talades om "myten om Rochdales paradisiska konsumtionsförening... Att sammansluta arbetarna för att genom hökarnas och småkrämarnas undanskjutande bereda dem någon billigare livsmedel är varken något märkvärdigt eller något samhällsomdanande. Det är *liberalt kapitalistiskt*. Vi vilja kalla det Smithism, då det var grosshandlaren och brännvinsbrännaren L. O. Smith, som här i Sverige gjorde det stora misslyckade experimentet med denna idé."[5] Att åtminstone under 1880-talet en kritisk uppfattning av konsumentkooperationen varit rådande, göres sannolikt av andra uttalanden.[6]

Under 1890-talet trädde efter hand en annan ideologisk linje i förgrunden. Väsentligen torde denna böra ses som ett resultat av arbetarnas eget spontana ställningstagande. Liksom arbetarna bildade fackföreningar för att skaffa sig högre löner, utan socialistisk motivering, och ingingo i nykterhetsföreningar av privata skäl, trots socialismens negativa ståndpunkt, började de bilda konsumtionsföreningar för att erhålla billigare varor, oberoende av socialistisk doktrin. Här, som på andra punkter, godtogo de socialistiska ledarna i sin strävan att samla arbetarna dessas inställning och gåvo den en utformad motivering. Utan tvivel blevo de övertygade om den kooperativa rörelsens värde ur socialistisk synpunkt. Den socialistiska åskådningen visade sig användbar då det gällde att skapa ett teoretiskt stöd för konsumentkooperationen lika väl som då man ville visa dess meningslöshet eller olämplighet.

Under 1880- och 1890-talet diskuterades konsumentkooperationen inom ett växande antal fackföreningar och lokalt bestämda arbetar-

grupper och i åtskilliga fall nåddes positiva resultat.[7] I Stockholm verkade främst en socialdemokratisk arbetare, A. Rylander, genom organisationsarbete och agitation för den kooperativa tanken. Några månader efter Brantings nyss citerade skeptiska ledare skrev Rylander i "Social-Demokraten" en serie artiklar, där han ur socialistisk synpunkt hävdade kooperationens värde.[8] Han betonade dess moraliskt fostrande betydelse och dess förmåga att tjäna som stöd åt partiet. "Det socialdemokratiska partiet i ett ekonomiskt efterblivet land borde icke försumma att tillgodogöra sig denna betydande kraftkälla och har heller ingen principiell orsak att göra det. Ett parti som fordrar gemensam produktion och distribution på alla eller de flesta områden, borde väl, förnuftigt sett, av alla krafter befordra även de svagaste försök som redan nu kunna göras som ett steg i rätt riktning... Låtom oss då skapa någonting som kan ge den klentrogne någonting att fundera på... Låt oss börja med att så långt sig göra låter sammanslå vår ekonomi. Den tid är förbi, då man trodde sig kunna omskapa eller ändra dess ekonomiska grundvalar med några penndrag. Varför då icke på det ekonomiska området som på det politiska, gå fram steg för steg, kallblodigt och djärvt, men ändå försiktigt, skjutande fram våra positioner?" Vid samma tid, i november 1894, bildades under Rylanders ledning Andelsbolaget Arbetarnas konsumtionsförening. Var och en ägde rätt att teckna aktier och härigenom bli medlem, men man vädjade väsentligen till arbetarna. Först år 1897 var minimikapitalet — 6,000 kronor — fulltecknat och företaget kunde igångsättas.

I Göteborg gick A. C. Lindblad — år 1898 redaktör för "Ny tid" — i spetsen för det kooperativa organisationsarbetet. Vid årsskiftet 1895—1896 föreslog Lindblad, att en konsumtionsförening skulle bildas inom Göteborgs arbetarkommun. En kommitté tillsattes, som i april 1896 framlade ett betänkande med förordande av konsumtionsföreningar som "stöd i klasskampen".[9] "Kommittén var nämligen enig om att den gamla formen för konsumtionsföreningar, som blott byggde på vinstfördelningen, icke motsvarade arbetarklassens syn på saken. Konsumtionsföreningen måste bli ett medel i klasskampen, ett ryggstöd i arbetarklassens strävan att skaffa sig en drägligare utkomst... Den skulle med andra ord tillföra arbetarna ammunition i

det sociala krig den för för ett bättre samhälle." Arbetaren bleve, framhölls i skilda uttalanden, utsugen icke blott av företagaren på arbetsplatsen utan också av affärsmannen i handelsboden. Konsumtionsföreningarna vore ett vapen mot fienden, den organiserade kapitalistklassen, de skulle bli "ett övergångsstadium i det nya samhället". Man citerade Bebel och kooperationens specielle teoretiker, Charles Gide. Vidare åberopades de belgiska partiföreningarna såsom mönster. År 1898 startade efter dessa linjer Kooperativa föreningen Fram. Föreningen var arbetarkommunens egendom — med viss rätt för enskilda att teckna andelar — och endast arbetarkommunens medlemmar skulle få utdelning på vinsten i förhållande till sina inköp. Redan i februari 1899 beslöts dock att alla köpare skulle bli delaktiga i vinsten.

I Malmö, där sedan senare delen av 1880-talet kooperativa idéer praktiserats i viss utsträckning, började Danielsson på våren 1897 föra en energisk agitation för desamma. I en rad artiklar bröt han mot den tidigare negativa linjen och insatte konsumentkooperationen i ett ideologiskt sammanhang.[10] Den järnhårda lönelagen förklarades vara oriktig i sin generella form. Den socialistiska teorien hade förmåga att överge ohållbara ståndpunkter och visade "sin sanning och praktiska fruktbarhet därigenom, att den icke uttömmer sin kraft i fåfänga försök att våldföra sig på verkligheten, utan sluter sig naturligt och otvunget kring alla skiftande folkrörelser i olika land med syfte att på historiskt öppnade och farbara vägar leda de arbetande klasserna framåt till en högre grad av kultur och en friare social ställning". Även konsumentkooperationen borde, då den omhändertoges icke av liberala fabrikanter utan av arbetarna och närmast av socialdemokratien, kunna vara till gagn ur denna synpunkt. "Ingenting, som är praktiskt gagneligt för arbetarna, utan att vara ovärdigt deras grundsatser som en kämpande underklass, ingen praktisk verksamhet med syfte att lindra nöd eller göra fattigdomen drägligare bör av socialdemokrater försmås. De böra tvärtom gå i spetsen, taga initiativ och övertaga ledningen." I Sverige vore tiden mogen för en kooperativ verksamhet i större skala. "Marken är genom fackföreningarna väl förberedd och då arbetarklassens handlingslust på den politiska kampplatsen är så gott som förlamad, kunde det i stället

här finnas användning för de talrika krafterna i vila. Genom ett raskt utvecklat konsumtionsföreningsväsen skaffade vi oss dessutom den allra yppersta betäckning i ryggen vid ett eventuellt försök att framtvinga en rösträttsreform genom masstrejk." I en senare utgiven broschyr förfäktade Danielsson samma synpunkter.[11] I januari 1898 upptogs frågan om konsumtionsföreningar på socialdemokratiska föreningen i Malmö.[12] Efter olika överläggningar beslöts i mars vid ett möte mellan de samverkande fackföreningarna och en för frågans utredning tillsatt kommitté, av vilken Danielsson var medlem, att bilda kooperativa föreningen Pan. I motsats till i Göteborg bestämdes från början, att vinsten skulle fördelas med hänsyn till inköpen. Var och en ägde rätt att teckna andelar. Ledare av företaget blev en arbetare O. Persson.

I rikets tre största städer kommo alltså under åren 1897—1898 kooperativa föreningar till stånd under ledning av socialdemokrater och med stöd av socialistiskt inriktade organisationer. Man tänkte sig uppenbarligen — i enlighet med Brantings uttalande år 1894 — att dessa föreningar skulle stå i nära anknytning till socialdemokratien; de betraktades icke sällan som ett motstycke till fackföreningarna på varudistributionens område. Dock begränsades icke möjligheten att vinna medlemskap i de nu nämnda föreningarna till personer, som voro medlemmar av vederbörande fackföreningar eller arbetarkommuner. Inom ett par mindre föreningar stadgades däremot en sådan begränsning.[13] Det stora flertalet av de vid denna tid av arbetare bildade föreningarna godtog icke principen i fråga utan stadgade för alla öppet medlemskap.

År 1898 blev den kooperativa rörelsen för första gången uppmärksammad i Socialdemokratiska partistyrelsens redogörelse.[14] Uttalandet präglas av en något tveksam sympati. Det omtalas, att den i Stockholm bildade konsumtionsföreningen under år 1898 fått en rad efterföljare — i Göteborg, Malmö, Gävle, Hellefors och Bofors. Styrelsen säger sig icke vilja gå in på "en utveckling av skälen för och emot kooperationsväsendet". Det är emellertid, skriver man vidare, tydligt att kooperativa strävanden göra sig gällande i och med arbetarklassens växt, eftersom de möjliggöra förbilligande av livsmedeln och sålunda lindra arbetarnas existenskamp. "De kooperativa

organisationerna, så att säga tagna med som hjälptrupper vid arbetarklassens framryckning, kunna också tjäna som ett värdefullt materiellt stöd i de alltmer omfattande konflikter, vilka, såsom dagens tilldragelser tydligt visa, komma att sätta prägeln på den närmaste framtidens utveckling."

I juni 1899 samlades ledarna av de nämnda kooperativa föreningarna i Stockholm, Göteborg och Malmö till en konferens för att förbereda bildandet av en konsumtionsföreningarnas sammanslutning. Man beslöt härvid att vända sig till Socialdemokratiska partistyrelsen och begära ett uttalande om partiets ställning till rörelsen.[15] Frågan upptogs i verkställande utskottet den 12 juni.[16] Lindblad förklarade här med instämmande av Rylander, att partiet borde använda den kooperativa rörelsen "som socialt ryggstöd". Branting ansåg frågan vara av egendomlig art, eftersom partiprogrammet icke uttalade sig om kooperationen, men ville icke motsätta sig ett uttalande. Det beslöts, "att partistyrelsen skulle kraftigt understödja de kooperativa företagen samt påverka, att partipressen mera aktivt arbetade för denna form som en partiets egen angelägenhet". De tre kooperativa föreningar, som anordnat konferensen, inbjödo därefter landets konsumtionsföreningar till en kooperativ kongress i Stockholm. Denna, som hölls 4—6 september 1899, samlade representanter från 41 föreningar med tillsammans bortåt 9,000 medlemmar.[17] En stor del av föreningarna betecknade sig själva såsom arbetarföreningar och deltagarna i kongressen voro till största delen arbetare.

I anslutning till kongressen gjorde flera socialdemokratiska tidningar uttalanden, som visade hög uppskattning av kooperationen och en tendens att vilja knyta denna till den socialdemokratiska rörelsen. I "Social-Demokraten" skrev F. Nilsson, att kooperationen borde bli "av största betydelse för de svenska arbetarnas hela ekonomiska frigörelsearbete"; utländska erfarenheter visade också "att arbetarnas organisationer vid kritiska tillfällen kunna ha ett gott ekonomiskt stöd i starka kooperativa företag".[18] I andra tidningar citerade man Jaurès' ord, att kooperationen skulle kunna skapa "kommunistiska kristallisationscentra i den kapitalistiska oordningen".[19] Av de knappa uppgifter, som föreligga från kongressen, synes framgå, att någon anslutning till det socialdemokratiska partiet icke varit påtänkt och

att man under kongressarbetet allt starkare markerade en politiskt neutral linje.[20] Initiativtagarna föreslogo och kongressen beslöt bildande av ett av konsumtionsföreningar bestående kooperativt förbund. I sitt före kongressen utsända förslag till stadgar hade initiativtagarna infört en bestämmelse, enligt vilken förbundsexpeditionen bland annat skulle "hålla ett vaket öga på, att den kooperativa rörelsen utvecklar sig att bliva ett viktigt moment i arbetarklassens kamp för tillvaron och en värdig plats i samhället". Ett vid kongressen tillsatt organisationsutskott ändrade detta förslag på så sätt, att efter ordet "moment" insattes orden "i småfolkets höjande i såväl moraliskt som ekonomiskt avseende". Kongressen slutligen beslöt en formulering, som var helt fri från klassbetoning, i det att de sist citerade orden ersattes med "att sprida allmän medborgerlig uppfostran och höja befolkningens ställning i såväl moraliskt som ekonomiskt avseende". Därmed hade den principiellt neutrala linje, som kooperationen sedermera upprätthållit, blivit stadfäst. Någon kritik av kongressens ställningstagande framkom, såvitt bekant, ej från socialdemokratiskt håll.

Kooperationens neutralitet och självständighet under debatt

Vid partikongressen år 1900 blev frågan om kooperationen för första gången upptagen till behandling.[21] I anledning av en motion antogs efter några uttalanden, som i protokollet icke refereras, enhälligt en resolution av följande lydelse: "Med hänvisning till partiets program om samhällets övertagande av produktionsmedlen och att ingen för arbetarklassen väsentlig förbättring med avseende på dess ställning i samhället dessförinnan kan väntas, uttalar kongressen sin sympati för den kooperativa rörelsen såsom varande en uppfostrande övergångsform till socialdemokratiens mål och ett betydelsefullt medel i klasskampen. Kongressen ställer därför en kraftig upp-

maning till de organiserade arbetarna landet runt att verksamt deltaga i densamma". Uttalandet ter sig som en medellinje mellan den kritiska inställningen från tidigare år och den entusiastiska tro på kooperationens värde, som framträtt i vissa inlägg i slutet av 1890-talet. Man sympatiserar med kooperationen och erkänner dess betydelse som stridsmedel men det framhålles dock, att den icke kan väsentligt förbättra arbetarklassens ställning. Intrycket är en vikande gammalmarxistisk uppfattning av samma art, som kom till uttryck i tidigare uttalanden rörande nykterhetsrörelsen och vissa andra socialpolitiska strävanden. Vid 1905 års kongress antogs en liknande, måhända något mera positiv resolution.[22]

På 1908 års kongress blev frågan föremål för en mera ingående behandling.[23] I anledning av en motion föreslog partistyrelsen ett uttalande, vari den kooperativa rörelsen betecknades "såsom ett viktigt medel i arbetarklassens frigörelsekamp, vars mål är, att genom erövring av den politiska och ekonomiska makten i samhället utrota fattigdomen och skapa ett på socialistiska principer grundat samhällsskick". De kooperativa företagen såväl på produktionens som på distributionens område borde utveckla arbetarklassens förmåga att överta dessa funktioner. Arbetarna uppmanades därför att stödja de kooperativa föreningarna genom medlemskap och varuinköp och att medverka till upprättande av nya föreningar. Under debatten yttrade en talare (Lindley), att kooperationen ej vore något specifikt socialistiskt och att den kooperativa rörelsen ej vore så stadgad, att man kunde förutsäga vilket värde den skulle få. "Vi vilja stödja den kooperation, som banar väg för socialismen, men det är oklokt att bjuda arbetarna att stödja alla kooperativa företag." Det betonades, att Kooperativa förbundet markerat sin politiska neutralitet. Trots dessa reservationer yrkade talaren bifall till partistyrelsens förslag. Palm kritiserade däremot förslaget. Kooperationen uppträdde med anspråk, som måste bekämpas. "Vi vilja ha det kooperativa socialistiska samhället, men ha intet att göra med den nuvarande småborgerliga kooperationsrörelsen." Partistyrelsens förslag bifölls emellertid utan votering. Det innebar ännu ett steg framåt i fråga om erkännandet av kooperationen. Denna betraktades nu som en av vägarna till socialismen.

Frågan om kooperationen uppmärksammades också på de skandi-

naviska arbetarmötena. Såväl 1901 som 1907 antogos resolutioner, som i huvudsak voro av samma innehåll som den svenska partikongressens åren 1900 och 1908.[24]

I pressdiskussionen i början av 1900-talet äro energiska erkännanden av kooperationens värde ur socialistisk synpunkt ofta förekommande. Då från borgerligt håll hävdades, att en viss motsättning funnes mellan den kooperativa rörelsen och tanken på "revolution genom klasskamp", förklarade "Social-Demokraten" och "Arbetet" på sommaren 1901, att kooperationen kunde ses som ett led i den revolutionära klasskampen, blott man insåge, att en revolution vore en långsam omdaning och icke en blodig omvälvning.[25] Det kunde till och med tänkas, att kooperativföreningarna småningom skulle utträngа det kapitalistiska systemet genom att inom dettas ram bygga upp socialismen. I en annan tidning påstods, att det ej förelåge en motsättning "mellan kooperativ självhjälpsidé och teorien om klasskampen", ty den utdelning, de kooperativa företagen gåve, vore ej för arbetarna bestämmande.[26] "De veta, att de lägga grunden för kommande samhälleliga nybyggnader, på samma gång de såsom klass söka få fotfäste i det samhälle, vars utstötta barn de äro." Några år senare skrev "Social-Demokraten", att kooperationen icke vore annat än "ett upphävande av privatäganderätten, en expropriering av kapitalisten och den enskilde utsugaren, vars vinst inom kooperationen återgår till dem han förut levat på och beskattat. Man börjar med att avsätta detaljhandlaren, fortsätter med grosshandlaren och övergår så småningom till att även överflödiggöra privatkapitalisten".[27] Det antyddes, att även i ett socialistiskt samhälle kooperationen såsom en smidig organisationsform skulle ha en funktion att fylla. "Ny tid" innehåller år 1909 ett par karakteristiska artiklar.[28] "Göteborgs Morgonpost" hade förklarat att kooperationen ginge socialismens ärenden. Ingen människa ville, svarade "Ny tid", förneka "detta solklara faktum". Överallt i nutidens samhällen försigginge i själva verket en socialiseringsprocess, som verkade "långt mindre med statens hjälp än genom människornas egen fria självverksamhet uti deras olika ekonomiska sammanslutningar. Den kooperativa rörelsen intager ett framstående rum bland dessa". Denna rörelse vore visserligen mindre iögonfallande än det politiska arbetet "men

är likväl av utomordentlig betydelse för samhällets socialisering, liksom dess verksamhet är av långt mera *revolutionär* art, än den vid första ögonkastet synes vara". Genom organisationen av konsumenterna skulle småningom inflytande vinnas även på produktionen.

De sist citerade artiklarna tillkommo i anslutning till den debatt, som föranleddes av Kooperativa förbundets tioårsjubileum i juni 1909. Den stora uppskattningen av kooperationen inom socialdemokratien kom då på skilda sätt till uttryck. "Social-Demokraten" publicerade ett särskilt kooperativt nummer.[29] I detta lämnade Järte en översikt av "Socialismen och kooperationen", vari fastställdes, att socialismen från likgiltighet eller fientlighet mot den konsumentkooperativa rörelsen gått över till ett erkännande av dess stora värde. Med de revisionistiska strömningarna, som lärt av erfarenheterna i England och Belgien, hade kooperationen fått fast insteg i socialismens teori och praxis. "Alla socialdemokrater börja nog också enas om sanningen i Bernsteins ord, att problemet om socialismens förverkligande väsentligen sammanfaller med frågan om de kooperativa organisationernas ekonomiska potens." Järte uttalade sig för starkare ekonomisk samverkan mellan småbrukare och industriarbetare. Härigenom skulle man icke blott nå sänkta priser utan "en allt större reglering av hela livsmedelshandeln". Branting riktade ett hälsningstelegram till den kooperativa kongressen, som på ett uppseendeväckande sätt upphöjde kooperationen såsom socialistiskt stridsmedel och tillika antydde, att dess verksamhet borde vara systematiskt inriktad härpå. "Kooperationen bygger stilla upp socialismens samhällssystem mitt i kapitalismen, kompletterar genom direkt aktion statens och kommunens övertagande av den centraliserade produktionen och blir, då den genomtränges av socialismens anda, ett oumbärligt led av alltjämt ökad betydelse i arbetarklassens framryckning. Må vi också i Sverige snart ha en kooperativ organisation i jämnhöjd med vår stolta fackliga, då är rörelsens materiella soliditet tryggad". Här syntes alltså Branting vilja betrakta kooperationen såsom den socialdemokratiska rörelsens tredje huvudvapen, vid sidan av partiet och fackföreningarna. Hälsningen ger intrycket av att gälla icke en politiskt neutral utan en rent socialistisk organisation.

Socialdemokraternas uppskattning av kooperationen gällde, såsom

vår framställning visat, icke blott själva principen utan även den svenska kooperationen, sådan denna faktiskt gestaltade sig, d. v. s. i första rummet Kooperativa förbundets verksamhet. Att särhålla uppfattningen om kooperationen såsom princip och som aktuell realitet är i själva verket i regel icke möjligt. I fråga om Kooperativa förbundets uppträdande, och särskilt dess politiska neutralitet, kunna dock vissa divergenser fastställas. Stundom erkändes utan vidare denna neutralitet såsom naturlig och riktig med tanke på att de kooperativa föreningarna ville nå så stor krets som möjligt. Kooperationen är, heter det i en artikel i "Arbetet", "ingen klassrörelse utan en allmän samhällsrörelse, till nytta för varje samhällsmedborgare, som ingår i den, han må vara arbetare, tjänsteman eller kapitalist. Ty kooperationen, det är blott en organisationsform för den stora köpande allmänheten".[30] Men det förekom också att den svenska kooperationen angreps såsom icke tillräckligt lierad med arbetarna och stämplades som "liberalt-socialt kvacksalveri".[31] Efter 1909 års kongress innehöll "Smålands Folkblad" under den betecknande rubriken "Kooperationen och den övriga arbetarrörelsen" en artikel, där kooperationen anklagades för att vilja uppträda som en rörelse för sig, som ej hade mera gemensamt med socialdemokratien än med högern.[32] Socialdemokraterna borde se till att till den kooperativa kongressen sändes personer, som "vilja ärligt samarbete och samförstånd med den fackliga och politiska arbetarrörelsen och dess organ". Tidningen ville också erinra om att kooperationen dock ej kunde utföra "mer än en begränsad del av folkets frigörelseverk".

En återblick på Kooperativa förbundets politiska uppträdande under detta skede är nödvändig för att förstå den socialdemokratiska diskussionen. Neutralitetslinjen kom till uttryck vid de årliga kongresser, som avhöllos av förbundet. År 1900 framlades två motioner, som företrädde en annan uppfattning.[33] Enligt den ena motionen skulle i det förut citerade stadgandet om förbundsexpeditionens uppgifter talas om "arbetarklassens" i stället för om "befolkningens" höjande, enligt den andra skulle i förbundet endast intagas föreningar, "vilkas medlemmar samt och synnerligen tillhöra socialdemokratiska arbetarpartiet". Den förstnämnda motionen avslogs utan votering; endast två ledamöter — av 36 — reserverade sig. Under debatten

anförde den talare, som representerade majoriteten, att politiska och religiösa åsikter icke borde splittra kooperatörerna. "Alla borde vara med, katoliker likaväl som lutheraner, liberala eller socialister likaväl som konservativa." Den andra mera långtgående motionen blev därefter återtagen. Vid 1901 års kongress höll G. von Koch, förbundets sekreterare 1899—1905, ett föredrag om kooperationen.[34] I detta, liksom i andra samtida uttalanden, finner man ansatser till en självständig kooperativ ideologi. Kooperationen är i och för sig ett väldigt instrument för åstadkommande av fred mellan och inom folken, för höjande av de svagares ställning och för en rättvisare egendomsfördelning; kooperationstanken är "mer än någon annan ägnad att bana väg för en ny tingens ordning, då våra dagars sociala kontraster skola utjämnas, då livet skall bli värt att leva för alla, och då moderskärleken skall triumfera över tyranni och klasshat". Här möter alltså den gamla liberalismens självhjälpsideologi i en ny, mera socialradikal variant. För att uppnå sitt mål måste kooperatörerna undvika splittring. "Därför bör allt som kan verka hindrande och åtskiljande, såsom politiska frågor och religiösa stridigheter, lämnas åsido, såsom varande privatsaker." Blott huvudmålet "att uppbygga ett skönare, ideellare samhälle" måste fasthållas. Eftersom självhjälpen genom samverkan tänkes som det väsentliga, blir alltså själva strävandet att omskapa samhället något, som ej har med politik att göra: kooperatismen framstår som en samhällsteori utanför partipolitiken.

Den politiska neutralitetsprincipen hindrade naturligtvis icke, att socialdemokrater intogo en framträdande ställning såväl i förbundet som i de enskilda konsumtionsföreningarna och att inom de senare klara politiska meningsyttringar förekommo. Å förbundets vägnar gjordes emellertid under de första åren knappast några partipolitiskt färgade uttalanden. Detta gäller såväl kongresserna som förbundets organ, först den av von Koch redigerade "Social tidskrift", sedan 1904 "Kooperatören". Den demokratiska och socialreformatoriska tendensen är otvetydig, men man undviker mera preciserade ställningstaganden. En viss förändring kan, särskilt vad "Kooperatören" beträffar, spåras under den tid, då M. Sundell var redaktör för tidskriften och sekreterare i förbundet (1905—1910). Denna kan helt

enkelt bero på att von Koch var liberal och Sundell socialist av radikalt snitt. En bidragande orsak kan också ha varit, att under Sundells tid kooperationen utsattes för organiserade angrepp från privathandelns sida. I varje fall innehåller "Kooperatören" under denna tid åtskilliga artiklar med bestämda politiska omdömen och framför allt solidaritetsförklaringar gentemot arbetarrörelsen. Vid ett tillfälle uttalades exempelvis, att kooperationen vore ett medel att nå fram till socialismen likaväl som den politiska och den fackliga arbetarrörelsen.[35] Skarpa utfall mot kapitalister, arbetsgivare och affärsmän voro vanliga. Det förekom också, att Kooperativa förbundet tog ställning vid fackliga konflikter. Vid 1905 års kongress beslöts att utsända bidragslistor till förmån för arbetare under lockout.[36] I anslutning härtill utsände styrelsen ett manifest till landets kooperatörer, i vilket förklarades "att kooperatörernas sympatier i de ekonomiska striderna äro på arbetarnas sida . . . Det ingår ju i den kooperativa idén att övertaga icke endast distributionen utan även produktionen. Således är vid en uppkommande strid mellan producenterna och de på området varande mellanhänderna ställningen ytterst klar för envar, som höjt sig till kooperatörens idé".[37] Å andra sidan räknade man på och erhöll i vissa fall hjälp från socialdemokratiska partiet och fackföreningarna. Under striden mot margarintrusten konstaterades att många arbetarkommuner inskridit till kooperationens hjälp.[38] Efter storstrejken 1909, då "Kooperatören" tog parti för arbetarna, beklagades dock att vissa fackförbund behandlat de kooperativa företagen på samma sätt som de kapitalistiska.[39] "Arbetarna ha icke kommit längre i krigföringskonsten än att de nedskjuta sin egen trängkår." En lärdom av storstrejken vore att arbetarmassorna måste gå in i kooperationen. År 1908 anhöll förbundet hos socialdemokratiska partiet om ett lån på 50,000 kronor ur storstrejksfonden, en anhållan, som likväl blev avslagen, ehuru, synes det, icke av principiella skäl.[40]

I det hela ger Kooperativa förbundets politik under denna tid intrycket av en — mycket förklarlig — oklarhet. Man frångick icke uttryckligen neutralitetsprincipen men betonade ofta sina sympatier för den riktning, som faktiskt var den starkast representerade i förbundet. Tanken föres på nykterhetsrörelsen under 1880-talet, som likaledes

var principiellt neutral men icke dolde sin antisocialistiska tendens. Då kooperationen från högerhåll angreps som socialistisk, markerades neutraliteten, då den från socialistiskt håll betecknades som ljum, betonades arbetarvänligheten.[41] Denna linje bevarades i stort sett till dess den kooperativa rörelsen vunnit en sådan styrka, att en mera stram neutralitetspolitik syntes möjlig.

Brantings telegram vid förbundets tioårsjubileum gav anledning till ett meningsutbyte i "Social Tidskrift", som är belysande för denna fråga.[42] Von Koch, som icke längre var aktivt verksam inom förbundet, skrev i ett inlägg i tidskriften, att en sammanflytning av de socialistiska och kooperativa rörelserna syntes vara i gång. Han kritiserade icke generellt denna möjlighet, men varnade för en utveckling efter det belgiska mönstret, med konsumtionsföreningar endast för partimedlemmar. Härpå svarade Sundell, att samförståndet mellan kooperationen och arbetarrörelsen nu vore bättre än förr, men att kooperatörerna upprätthölle neutralitetsprincipen. Det vore ej fråga om en politisering av kooperationen, ehuruväl denna självfallet måste intressera sig för vissa tull- och skattefrågor. Under von Kochs tid hade förekommit, att föreningar voro anslutna till förbundet, ehuru de begränsade sitt medlemskap till personer, som voro inskrivna i en fackförening eller en arbetarkommun; numera kunde sådana föreningar icke vinna inträde. "De måste nu vara *politiskt neutrala,* d. v. s. mottaga medlemmar av skilda politiska åskådningar ... för att vinna anslutning till Kooperativa förbundet eller få köpa från dess varulager." I ett sista inlägg förklarade von Koch, att vid bedömandet av kooperationens politiska ställning man icke borde fästa huvudvikten vid, om en eller annan förening vore partibunden, utan utgå från den allmänna tendens, som karakteriserade rörelsen. Att Brantings telegram — vars uppläsande följts av leverop för förståelse mellan facklig och kooperativ rörelse — väckt en viss tvekan på kooperativt håll, synes framgå av en artikel av Sundell om "Kooperationen och andra folkrörelser".[43] Telegrammet och dess mottagande komme sannolikt, skrev Sundell, att utnyttjas för att skrämma konservativt folk från kooperationen. Denna möjlighet borde dock icke avskräcka. "Men vi äro också beredda att försvara kooperationens neutralitet så till vida, att den icke insnöres i något visst parti, fast-

slår någon viss dogm såsom ofelbar, och fordrar att därpå skall svärjas." I fortsättningen av artikeln betonade Sundell, dels att kooperatismen i England visat sig kunna sammanföra konservativa och socialdemokrater, dels att kooperationen stode nära även andra folkrörelser än arbetarrörelsen, särskilt nykterhetsrörelsen. Hela artikeln går ut på att socialdemokratiens erkännande upptas med glädje, men att kooperationen icke får i sådan grad alliera sig med arbetarpartiet, att den förlorar sina chanser utanför detta.

Den andra internationalen gjorde på kongressen i Köpenhamn år 1910 för första gången ett uttalande om kooperationen, som berörde såväl produktions- som konsumtionslinjen.[44] Kooperationen vore till nytta "i det den ökade proletariatets makt genom mellanhändernas undertryckande och genom skapandet av produktionsformer, som äro beroende av de organiserade konsumenterna" samt emedan den höjde arbetarnas ställning och genom uppfostran förberedde socialiseringen. Ehuru kooperationen själv icke kunde leda till socialismens mål, borde därför socialister delta i kooperationen. I fråga om den politiska linje, kooperationen själv borde följa, var resolutionens lydelse oklar. Resolutionen kommenterades i några svenska tidningar. I "Örebro-Kuriren" skrev Karl Eriksson, att den svenska kooperationen i huvudsak ägde den karaktär, som internationalen avsåg.[45] Den stode, delvis tack vare Sundell, "bredvid den fackliga och politiska arbetarrörelsen som den likvärdiga tredje storebror". I "Arbetet" var tonen mera tveksam.[46] Med en borgerlig kooperation kunde socialdemokratiska partiet ej ha något att skaffa. Kooperationen måste tjänstgöra som ett vapen i klasskampen. "Därför får kooperationen ej stå neutral vid fackföreningarnas strider mot arbetsgivare, utan bör den *efter förmåga* stödja strejkande eller lockoutade kamrater ... En dylik socialistisk kooperation har länge låtit vänta på sig: först i våra dagar har den börjat tränga segrande igenom." Tidningen summerade i fyra punkter de fördelar, socialismen kunde ha av kooperationen; denna sänkte priserna, utbildade partimedlemmar till köpmän och industriledare, kunde och borde vara en mönsterarbetsgivare samt kunde slutligen genom att "utvidgas till att behärska hela

marknaden bliva en direkt övergångsväg till socialiststaten" samtidigt som den under de bestående förhållandena stödde fackföreningsrörelsen.

Vid 1911 års partikongress infördes uttalanden om kooperationen på två ställen i partiets program.[47] Att så skedde torde väl i viss mån ha sammanhängt med från kooperationsintresserat håll gjorda påstötningar.[48] Utgångspunkten var emellertid jordfrågan: förslagen voro utformade av den vid kongressen tillsatta jordbrukskommittén. I den särskilda programpunkt, som ägnades jordfrågan, hävdades kooperationens betydelse i olika hänseenden för denna frågas lösning. Vidare ändrades det moment i de allmänna grundsatserna som talar om den "motverkande rörelse", kapitalismens koncentrations- och proletariseringstendenser utlösa inom arbetarklassen. Jämte arbetarnas organisation i fackföreningar för lönernas höjande framhölls nu deras organisation "som konsumenter i kooperation för levnadskostnadernas nedbringande". Vid sidan av kampen mellan arbetare och arbetsköpare på arbetsmarknaden börjar, framhölls vidare, "på varumarknaden ... en motsvarande kamp mellan de olika intressegrupperna att framträda". I anslutning härtill fick slutligen styckets slut följande lydelse: "Hela denna klasskamp skall aldrig upphöra förrän samhället blivit så ordnat, att arbetets frukter tillfalla dem som arbeta". Med denna programändring ställdes kooperationen vid sidan av fackföreningsrörelsen som ett led i klasskampen och infogades sålunda i de allmänna grundsatsernas marxistiska schema.

Socialdemokratiska ungdomsförbundet markerade även i fråga om kooperationen en uppfattning av mera extrem art än partiet. Främst skedde detta på 1912 års kongress, då man enhälligt antog ett förslag, som bland annat uppmanade den socialdemokratiska ungdomen att verka för "dels anslutning till den kooperativa rörelsen från arbetarklassens sida, dels att rörelsen genomsyras av en socialistisk anda, dels ock, framför allt, att borgerliga element såvitt möjligt är avstängas från medinflytande på de kooperativa företagens ledning".[49] Icke heller ungdomsrörelsen krävde alltså, att rent socialistiska kooperativföreningar skulle bildas, men väl önskade man att de delvis av

borgerliga bestående föreningarna skulle ledas av socialister och arbeta i socialistisk riktning.

Vid denna tid framträder emellertid inom Kooperativa förbundet en allt starkare strävan att i praktiken fullständigt realisera neutralitetsprincipen. Örne, som efter Sundells död år 1910 blev redaktör för "Kooperatören", framstår som en auktoritativ representant för denna linje. Efter beslutet vid 1911 års partikongress, skrev han i en "Till Sveriges organiserade arbetare" riktad artikel några veckor efter kongressen, borde arbetarna sluta upp kring kooperationen som aldrig förr.[50] Men han betonade på samma gång neutralitetsståndpunkten. "Kooperationen är i sin verksamhet utan politisk och religiös färg. Den sysslar endast med rent ekonomiska frågor och mottager som medlemmar personer av alla riktningar och i alla levnadsställningar, blott de ha konsumentintressen att bevaka." I praktiken bleve det helt naturligt de två största samhällsgrupperna, industriarbetarna och de små jordbrukarna, som komme att uppbära rörelsen. Gång på gång kom Örne tillbaka till denna synpunkt. I en senare artikel, tillkommen i anledning av ungdomsförbundets beslut 1912, förklarade han, att "det är helt enkelt ett livsvillkor för konsumentorganisationen att de politiska striderna hållas utanför arbetet.[51] Man måste lära sig inse detta och tillika förstå, "att kooperationen till sina syften är sådan, att den inom sitt avgränsade område bör kunna tillfredsställa även de radikalaste krav på samhällets nydaning, fastän den politiska partiterminologin icke kan oförmedlat överflyttas till densamma".

Under hösten 1912 blev frågan om kooperationens ställning föremål för en klargörande debatt.[52] På landsorganisationens kongress i september föreslog landssekretariatet i anslutning till en motion ett uttalande av i huvudsak följande lydelse: "Enär kooperationen har sitt huvudsakligaste stöd bland de organiserade arbetarna, och då den vidare i stort sett är en klasskampsrörelse, som av utvecklingen för varje dag alltmera skärpes, så anser kongressen att de personer, som äro anställda i kooperativa företag... böra tillhöra sina resp. fackorganisationer, och anser kongressen det bör vara en skyldighet för de kooperativa föreningarnas styrelser att endast sysselsätta organiserade arbetare..." Enligt detta förslag skulle landsorganisationen alltså söka fastställa vissa regler för kooperationens verksamhet.

Då förslaget föredrogs, begärdes ordet av Kooperativa förbundets inbjudne representant, K. Eriksson — redaktör för "Örebro-Kuriren" — som förklarade det diskutabelt, om kooperationen vore en klasskampsrörelse, och i övrigt, av det ytterst ofullständiga referatet att döma, synes ha riktat vissa invändningar mot förslaget. En annan talare yrkade på en mildring i resolutionen, i det att orden om kooperationens skyldighet att sysselsätta endast organiserade arbetare skulle utgå. Detta ändringsförslag bifölls med 57 mot 54, vilka tillföllo förbundssekretariatets förslag i dess ursprungliga lydelse. Vid behandlingen av en annan motion av i viss mån liknande innehåll blev frågan om kooperationens självständighet ånyo berörd.

Några veckor senare innehöll "Kooperatören" en artikel av Örne om "kooperationens självständighet", som bestämt vände sig mot de tendenser att vilja dirigera kooperationens uppträdande i vissa fall, som framkommit på landsorganisationens kongress.[53] Vissa uttalanden giva vid handen, skrev tidningen, att många "ännu vilja betrakta den kooperativa rörelsen som ett slags bihang till arbetarklassens fackliga och politiska rörelse, en företeelse, för vilken de övriga organisationerna kunde skriva lagar". Denna missuppfattning måste bortarbetas. Kooperationens självständighet måste erkännas. Visserligen behövde industriarbetarna kooperationen som prisregulator, och kooperationen kunde ej nå sitt mål utan arbetarklassens medverkan. Kooperationen kunde bland annat som arbetsgivare göra fackföreningsrörelsen tjänster, och den senare kunde genom agitation gagna de kooperativa strävandena. Men samarbetet bleve bäst, om den ena parten avstod från att söka "dekretera lagar" för den andra.

Efter denna artikel utspann sig mellan P. A. Hansson i "Social-Demokraten" å ena sidan, Örne i "Kooperatören" och K. Eriksson i "Örebro-Kuriren" å den andra en diskussion, som ställde frågan om kooperationens förhållande till arbetarrörelsen på sin spets.[54] Enligt Hansson hade Kooperativa förbundets representanter på landsorganisationens kongress avgivit en opåkallad och överdriven självständighetsdeklaration. Kooperationen ville som värnare av konsumentintressena stå öppen för alla och hade därför förpliktat sig till politisk neutralitet, d. v. s. neutralitet i klasstriderna. "Formellt bygger även den svenska kooperationen på denna princip." Men det vore ett miss-

tag att häri se anledningen till kooperationens framgång. "Denna får väl i stället sökas i arbetarnas allt klarare insikt om kooperationens värde för dem som klass, just som vapen i deras frigörelsestrid, i klasskampen." Även borgare borde få inträde i rörelsen "men av överdriven hänsyn till sådana deltagare i rörelsen bör ej denna få förlamas i sin faktiska karaktär av en arbetarklassens skydds- och framstegsrörelse". Då det på internationella kongresser talats om kooperationens självständighet menades härmed väsentligen blott samma slag av självständighet, som den fackliga rörelsen ägde mot den politiska. "Man betraktar det politiska partiet, fackföreningsrörelsen och kooperationen som trenne i betydelse jämbördiga grenar i arbetarnas stora befrielserörelse, som böra upprätthålla den intimaste samverkan men icke organisatoriskt sammankopplas på ett för endera organisationen hinderligt sätt." I en senare artikel betonade Hansson, att orden om kooperationen såsom klasskampsrörelse icke vore en tom fras. Kooperationen kunde vid utomordentliga tillfällen "ställas inför kravet på att direkt bispringa i arbetarnas fackliga kamp". Borgare finge, förklarades än en gång, gärna vara med i kooperationen. "Men detta får ej ske på bekostnad av arbetarkooperationens klara uppgift att vara ett medel i klasskampen. Skulle detta bli följden, så är det sannerligen bättre att de borgerliga göra sin egen kooperation." Men det förelåge ingen risk för detta, ty de borgerliga hade i själva verket intet intresse för kooperationen.

Örne och Eriksson ingingo i sina bemötanden på frågan vad som menades med talet om kooperationen som vapen i klasskampen. "Vad menar man egentligen med frasen om kooperationen som klasskampsrörelse", skrev Eriksson i "Örebro-Kuriren". "Förmodligen vill man däri inlägga, att kooperationen under vissa förutsättningar skulle på ett alldeles särskilt effektivt sätt stödja arbetarklassen som *konsumentklass*. På vad sätt kan den då kraftigast göra detta? Genom att göra den till en för arbetarna (Underförstått? de socialistiska arbetarna) sluten rörelse eller genom att låta den omfatta alla konsumenter som vilja bli kooperatörer? Svaret bör vara lätt givet. Ju större omfattning kooperationen får, desto starkare och mäktigare blir den... När det kommer till kritan gagnas sålunda arbetarklassens intressen — som självklart i dessa hänseenden alldeles sammanfalla med

det allmänna konsumentintresset — *bäst av en enhetlig kooperativ rörelse,* som sålunda ur socialistisk synpunkt måste föredragas och främjas." Örne uttalade, att om man med klasskamp menade strävandet att nå ett samhälle utan profit för kapitalet eller arbetarnas strävan att ordna samhällets ekonomiska förhållanden kunde kooperationen på visst sätt sägas vara ett led i denna kamp. Men satsen om kooperationen såsom klasskampsrörelse vore "i hög grad oklar och mångtydig, den är med andra ord en fras, som gör mera skada än gagn". Det vore lika meningslöst att helt allmänt tala om kooperationen som klasskamp som att använda denna karakteristik om trustväsendet. "Vi ha med stor styrka framhävt, att kooperationen är villig . . . underhandla med fackföreningsrörelsen om ömsesidigt utbyte av tjänster, men samtidigt också sagt ifrån, att kooperationen ej står under andra rörelsers kommando."

Med 1912 års debatter kan ett kritiskt skede i förhållandet mellan socialism och kooperation betraktas som avslutat. Det kännetecknas, vad socialismens ställning beträffar, först och främst av ett principiellt erkännande av kooperationen såsom ett led i socialistisk aktion. I förhållandet till den faktiskt verksamma kooperativa rörelsen dominerar även uppskattningen, men vissa divergenser framträda i fråga om denna rörelses inriktning. Det göres icke gällande, att kooperationen borde omgestaltas till en rent socialistisk rörelse efter belgiskt mönster, men man vill i kooperationen se "ett vapen i klasskampen" och fordrar, att rörelsen mer eller mindre klart skall godtaga denna mening, d. v. s. erkänna socialistiska principer och i vissa fall praktiskt stödja den egentliga arbetarrörelsen, främst fackföreningsrörelsen. Till innebörden av denna uppfattning skola vi återkomma. På kooperativt håll blir efterhand självständighets- och den principiella neutralitetslinjen mera fast och preciserad. En kooperativ ideologi, som möjligen kan kallas socialistisk men under inga förhållanden marxistisk, börjar utformas. Friktionen mellan rörelserna får sin speciella karaktär därav, att en rad ledande män inom kooperationen äro framstående medlemmar av socialdemokratiska partiet. Den visar en motsättning mellan skilda riktningar inom partiet i fråga om taktiken och i viss grad också i fråga om målet.

Den välvilliga neutraliteten

Principfrågan om kooperationen och socialdemokratien har sedan 1912 icke närmare berörts på vare sig partiets, ungdomsrörelsens eller landsorganisationens kongresser. Vid 1920 års partikongress beslöts visserligen att i programmet införa en sats beträffande kooperationen: "Samhället befrämjar kooperationen".[55] Denna punkt tillkom emellertid som ett led i den då genomförda programrevisionen och intog i debatterna om denna en mycket blygsam plats. Partistyrelsens talesman G. Möller uttalade endast, att samhället helt naturligt borde främja kooperationen: "i socialiseringsprocessen kommer kooperationen att spela en stor roll, men kooperationen kommer aldrig att kunna ersätta samhället som företagare". Märkligt är, att i programpunkten, som bibehållits oförändrad, intet säges om kooperationens ställning med hänsyn till den socialistiska teorien. I programkommissionens motivering till förslaget underströks dock kooperationens "viktiga roll i den stora socialiseringsprocessen".

Diskussionen kring kooperationen inom socialdemokratien har efter hand fått en annan karaktär än tidigare. Framför allt har inställningen till neutralitetsprincipen förändrats. I de otaliga tidningsartiklar och broschyrer, vari kooperationen under de båda senaste årtiondena beröras, finnas knappast exempel på de tidigare vanliga uttalandena om att kooperationen måste fungera som ett vapen i klasskampen och känna sig som ett led i den socialistiska arbetarrörelsen. Tvärtom betonas det gång efter annan, att kooperationen måste stå utanför all partipolitik, att den skulle splittras och förlora sitt värde, om den erhölle en mera markerad politisk färg.[56] Den kooperativa rörelsens självständighet har erkänts och socialdemokratiens hållning till densamma har i samband härmed fått prägeln av välvillig neutralitet.

Inom den kooperativa rörelsen själv har neutralitetslinjen blivit alltmer självklar och obestridd. I en artikel i "Kooperatören" år 1927

förklarade Örne, att kooperationen i Sverige börjat gå fram på allvar först sedan man insett, att dess "enda ändamål är att genom samfälld affärsverksamhet organisera de anslutna familjernas varuanskaffning".[57] Det funnes medlemmar, som höllo före att "kooperationen måste klart angiva som sitt mål att omdana samhället och förklara sin villighet att samarbeta med andra, som ledas av samma strävande... För min del kommer jag aldrig att tröttna att upprepa, att dessa äro inne på en i grunden felaktig tankegång. Kooperationen kan aldrig uträtta något av värde genom deklarationer och talesätt, hämtade från andra verksamhetsområden... Nej, kooperationen är i sig ett nytt ekonomiskt system av revolutionerande betydelse." I andra framställningar utvecklade Örne i detalj nödvändigheten av en neutral kooperativ rörelse.[58] Under det senare årtiondet synes behovet av att hävda denna ståndpunkt ha helt försvunnit; neutralitetsförklaringar äro ej längre nödvändiga.

Orsakerna till den berörda utvecklingen torde åtminstone delvis vara lätta att fastställa. Den kooperativa rörelsens väldiga växt — i viss mån innefattande en utvidgning även till produktionsområdet — har framstått som en bekräftelse på neutralitetslinjens lämplighet. Det låg en lätt insedd motsägelse i tanken, att kooperationen skulle vara öppen för alla och vädja till medborgare oberoende av klass och parti men därjämte framträda som en hjälptrupp i klasskampen. Brytningarna inom arbetarrörelsen ha måhända medverkat till socialdemokratiens godtagande av neutralitetsprincipen; såväl vänstersocialister som kommunister ha gått på en annan linje. Att hela klasskampsideologien inom socialdemokratien försvagats, har uppenbarligen också varit av betydelse. De inom kooperationen anställda arbetarnas avtalsförhållanden ha ordnats på sådant sätt, att friktionen mellan den fackliga och den kooperativa rörelsen utplånats.

Neutralitetsprincipens erkännande innebär naturligtvis icke, att socialdemokratien skulle stå likgiltig inför kooperationen. Även om under senare tid ledande politiker ur skilda läger markerat sin respekt för kooperationens verksamhet, ha de socialdemokratiska uttalandena präglats av en särskild hjärtlighet. Betecknande äro de yttranden, som av inbjudna socialdemokratiska ministrar fällts vid kooperativa kongresser.[59] Som statsminister hyllade Branting kooperationen vid

1920 och 1922 års kongresser, om också i mindre energiska ordalag än 1909. År 1922 yttrade han bland annat, att "regeringen vill vara en folklig landsregering, och en av de viktigaste bryggorna över till andra samhällsklasser torde vara den konsumentkooperativa rörelsen, vilken ej går efter några klasslinjer. Jag önskar livligt, att den svenska kooperationen måtte utsträckas att omfatta allt större folklager, ja, att den tiden icke måtte vara långt borta, då den inom sig samlat folkmajoriteten. Här finns för det arbetande folket en möjlighet att omdana samhället efter trygga och fredliga linjer." Under de senaste åren ha Möller och P. A. Hansson fällt liknande uttalanden. Vid 1937 års kongress yttrade den sistnämnde: "Vad som naturligtvis kan ha intresse för mig som det allmännas representant, för mig som socialist, är, att här uppträder inom vår industriella produktion en kraft, som eliminerar det enskilda vinstintresset och praktiskt illustrerar förmågan att kollektivt bedriva produktion med framgång." Vid 1939 års kongress uppehöll sig statsministern särskilt vid kooperationens insatser för demokratien och förklarade att "statsministern och partiordföranden" förenade sig i välgångsönskningarna till rörelsen.

I den mera teoretiskt inriktade diskussionen torde man numera tämligen allmänt betrakta konsumentkooperationen som en form av socialisering. Den tveksamhet, som tidigare framträdde i betonandet av kooperationens oförmåga att ersätta socialisering i mera egentlig mening, skönjes icke längre i auktoritativa uttalanden. Typisk är Sandlers framställning i "Socialiseringsproblemet". Konsumentkooperationen betecknas som en typ av socialisering. Den strävar, då den bygges upp till ett ideologiskt system eller överhuvud är en livskraftig rörelse, "att utsträcka sitt verksamhetsområde via distributionsapparaten bakåt till produktionens fält. Det väsentliga i dess syften blir då att för de organiserade konsumenternas räkning bedriva såväl distribution som produktion av de varor konsumenterna behöva. Det finns i denna tankegång ingen anledning att stanna förr än själva råvarukällorna även gripits med av denna samorganisation. Man är då framme vid ett system karakteriserat av konsumenternas gemensamma ägande av produktions- och distributionsmedel samt av den produktiva apparatens bedrivande såsom konsumenternas gemen-

samma företag för direkt tillgodoseende av deras behov".[60] Skillnaden mellan statssocialisering och kooperativ socialisering blir väsentligen, att den senare genomföres medelst en särskild metod, genom konsumenternas egen samverkan. Sandler avser tydligen närmast att betona, att en total socialisering ligger i den kooperativa verksamhetens naturliga linje. Men redan en mera begränsad kooperativ verksamhet torde uppfattas som ett stycke socialisering.[61] En rad ledande socialdemokrater ha givit uttryck åt samma tankegång.[62] Denna synpunkt utesluter naturligtvis icke, att man kan anse andra former av socialisering — närmast direkt övertagande av staten — vara att föredraga. Stundom skymtar emellertid tanken, att den kooperativa linjen i sin fria utveckling vore den bästa eller att vissa former av kooperation borde kunna bestå även efter ett statligt övertagande av produktionsmedlen.[63] Det har till och med sagts, att socialismen icke avsåge att helt eliminera det privata initiativet, eftersom kooperation skulle få förekomma även i en socialistisk stat.

Denna fråga om kooperationens ställning enligt socialistisk teori har emellertid icke — lika litet som neutralitetsfrågan — intagit någon framskjuten plats i den socialdemokratiska debatten under senare år. Detta sammanhänger med att hela socialiseringsproblemet undanskjutits. Erkännandet av kooperationen som en form av socialism är icke resultatet av en stegrad socialiseringsvilja. Snarare synes man häri, åtminstone i vissa fall, kunna spåra en tendens att konstatera socialistisk frammarsch trots att den socialisering, som tidigare avsågs, icke kommit till stånd eller energiskt propagerats.

Det finnes icke anledning att närmare ingå på den kooperativa ideologi, som utvecklats i samband med kooperationens växt i Sverige och andra länder.[64] Betonas bör dock, att i denna ingår ett starkt framhållande av icke blott kooperationens principiella neutralitet utan också dess självständighet. Man förklarar sig icke vilja erhålla speciella fördelar från statens sida; den kooperativa rörelsen vill och bör visa sin livsduglighet under samma betingelser som andra företagsformer. Härigenom, och genom sitt starka frihandelsintresse, har kooperatismen haft ett ofta framhävt liberalt drag. Denna kooperativa liberalism har också under senare år gång efter annan markerats genom kritik av framförda förslag till statliga ingripanden i närings-

livet. Kooperatismens teoretiker bruka icke, även om de i kooperationen se ett medel att omgestalta den ekonomiska ordningen, beteckna den samhällsform, de eftersträva, som socialistisk.[65] Genom att definiera socialism såsom främst en av det offentliga ledd och planerad ekonomi avgränsar man tvärtom denna ordning från kooperatismen, vars princip är frivillig samverkan. I det hela har emellertid den kooperativa propagandan främst ägnats åt mera närliggande och konkreta synpunkter. Sammanslutningen av familjer på demokratisk bas för erhållande av goda och billiga varor har varit det omedelbara mål, som stått i förgrunden.

Sammanfattning

Konsumentkooperationen hade visserligen propagerats av tidigare socialistiska tänkare, men ingick vid den svenska socialdemokratiens framträdande förnämligast i liberal självhjälpsideologi. Den betraktades av de ledande socialdemokraterna med likgiltighet eller misstro. Kooperation var, ansåg man på vissa håll, utan varje betydelse för höjandet av den arbetande klassens ställning, eftersom ett förbilligande av livsförnödenheterna måste leda till en sänkning av lönerna. På andra håll trodde man det vara möjligt att nå vissa resultat genom kooperation, men denna förklarades i varje fall blott vara ett palliativ av ringa värde. Om arbetarklassen inriktades på kooperativ verksamhet, kunde den splittras och dess patos för den politiska maktens erövring och samhällets totala omgestaltning kunde försvagas.

Emellertid framväxte kooperativa organisationer, ofta under ledning av socialdemokratiska men teoretiskt oskolade arbetare. Önskan att genom samverkan nå ekonomiska fördelar var bestämmande. Den officiella socialistiska doktrinen undergick i samband härmed en väsentlig förändring. Även om det socialistiska målet måste vinnas huvudsakligen med andra medel, kunde dock den kooperativa rörelsen dels vara av omedelbart värde ur arbetarnas synpunkt, dels bilda

en aktionslinje i den sociala striden. Kooperatörerna skulle, liksom fackföreningsmännen och väljarskarorna, bli trupper i klasskampens armé. Kooperationen skulle underifrån förbereda socialiseringen. I regel krävdes dock ej, att de kooperativa föreningarna skulle omfatta endast partimedlemmar. Vem som helst skulle få ingå i dessa föreningar men de skulle likväl vara medvetna om sina högre politiska och sociala uppgifter och tjäna som stödjepunkter för arbetarrörelsen och främst för den fackliga rörelsen. I reaktion mot denna tanke uppspirade en kooperativ ideologi, som proklamerade självständighet och neutralitet men samtidigt i kooperationen såg ett medel att omdana samhället.

Denna det andra skedets socialistiska ideologi led av en inre motsägelse. Praktiskt kom detta till uttryck däri, att det tedde sig absurt att till den kooperativa verksamheten inbjuda borgerligt inställda personer och på samma gång begära klasskamp, d. v. s. socialt och politiskt partifärgade aktioner, från kooperationens sida. Den teoretiska svagheten låg däri, att ett historiefilosofiskt betraktelsesätt bortskymde den sociala verkligheten. Det kunde, utan tvivel, från en av Marx' allmänna tankegång bestämd utgångspunkt vara rimligt att i kooperationen se en av de krafter, som underminerade det kapitalistiska samhället. Men det var för den skull icke nödvändigt att i kooperationen se en medvetet socialistisk organisation. I själva verket krävde man av kooperationen att den icke skulle vara socialistisk i partimening men väl i en annan, oklar mening — eftersom den i realiteten vore ett led i samhällets utveckling mot socialism.

Den häremot svarande kooperativa ideologien uppvisade jämväl egendomliga drag. Kooperationen sades icke ha med politik att skaffa och betecknades dock som en rörelse, ägnad att omskapa samhället. För att nå sina syften måste kooperationen vara opolitisk, d. v. s. dess syften finge icke framställas som politiska utan som sociala och ekonomiska. Bakom dessa föreställningar låg tanken, att kooperationen icke skulle verka genom politiska medel — partibildning eller anknytning till ett redan existerande parti. Den frivilliga samverkan, som är kooperationens väsen, gjorde det möjligt att beteckna rörelsen som opolitisk trots att dess teoretiker uppställde mål, som enligt vanligt språkbruk voro i eminent grad politiska.

De senaste årtiondena få sin prägel av neutralitetsprincipens obetingade erkännande. Det är ej längre fråga om att av kooperationen kräva partipolitiskt eller fackligt stöd. Men på samma gång blir kooperationen än mera uppskattad ur teoretisk socialistisk synpunkt än tidigare. Den beskrives numera som en form av socialisering, icke som ett medel i den sociala kampen. Denna förskjutning sammanhänger med socialiseringsbegreppets fortskridande förtunning och det minskade intresset för socialisering i äldre mening. På detta sätt förklaras, att en rörelse, som för ett halvsekel sedan karakteriserades som typiskt liberal, nu anses typiskt socialistisk.

ÅTERBLICK OCH SAMMANFATTNING

Den tidiga svenska socialdemokratien stod ideologiskt i nära nog totalt beroende av tyska, företrädesvis marxistiska inflytelser, den betecknade en brytning med äldre svensk arbetarrörelse och den företrädde endast en ringa del av den relativt obetydliga svenska arbetarklassen. Dessa fakta måste starkt understrykas. Det är alltför vanligt att se 1880- och 1890-talets socialdemokrati under intryck av rörelsens senare utveckling och att i uttalanden av de unga män, som då voro ledare, spåra uppfattningar och handlingsprogram, som först långt senare blivit bestämmande. Det har nära nog blivit en dogm, att Branting omkring 1885 framlade grundsatser, som sedermera stadigt varit vägledande, medan i själva verket Branting själv på väsentliga punkter frångick sina ursprungliga åsikter. Det är å andra sidan vanligt att man betraktar socialdemokratien såsom identisk med arbetarklassen och alltså i ändringar av rörelsens programmatiska verksamhet ser bevis på förskjutningar av åsikterna inom arbetarklassen. Först efter sekelskiftet och sedan i stigande utsträckning kan socialdemokratien sägas vara representativ för arbetarna. Ju större den svenska arbetarklassen blivit, desto större inflytande har socialdemokratien vunnit över den. Under årtionden bildade partiet en minoritet inom en föga betydande samhällsklass; nu stödes det — utom av spridda grupper inom andra folklager — av en överväldigande majoritet av landets största socialklass.

I överensstämmelse med Marx' lära såg sig den unga socialdemokratien kallad att uppfostra den svenska arbetarklassen till det maktövertagande och den socialisering, som ansågs med nödvändighet följa av det liberala och kapitalistiska samhällets egen utveckling. Då den industrikapitalism, som var utgångspunkten för det ideolo-

giska schemat, var föga utvecklad i Sverige, kan hela denna inställning förstås endast om det beaktas, att ledarna helt behärskades av den internationella socialistiska doktrinen och i jämförelsevis ringa grad beaktade svenska förhållanden. De räknade med en snabb industrialisering i Sverige, icke därför, att en sådan vid denna tid på objektiva grunder kunde förutses, utan emedan Marx' generella prognoser gingo i denna riktning. Med industrikapitalismen skulle följa koncentration av äganderätten till produktionsmedlen, mellanklassernas försvinnande och en stegring av proletariatets storlek och armod. Inom jordbruket skulle en analog utveckling försiggå samtidigt som dess betydelse minskades i förhållande till industriens. Vid en viss tidpunkt skulle motsättningarna inom det kapitalistiska samhället leda till den — fredliga eller våldsamma — omvälvning, varur det nya socialistiska systemet skulle framgå.

Kapitalism och socialism sågos alltså som två klart skilda system. Enligt dialektiken skulle det ena systemet slå över i det andra, d. v. s. då kapitalismen nått sin kulmination, skulle socialismen komma. Denna tanke tillämpades visserligen i regel icke så strängt som den Marxska katastrofteorien förutsatte. Man tänkte sig möjligheten av en successiv socialisering. Men den dialektiska föreställningen var bestämmande för den i mera egentlig mening politiska uppfattningen. Socialismens maktövertagande skulle vara totalt; proletariatet skulle en gång träda i bourgeoisiens ställe såsom statsmaktens innehavare och det skulle därefter — med större eller mindre snabbhet — bedriva den verksamhet, som innebar socialismens genomförande och som enligt de Marx-trogna skulle vara fullbordad först med avskaffandet av själva staten. För att en gång vinna den politiska makten måste arbetarklassen upplysas och organiseras. Den måste vidare äga de medel, som voro nödvändiga för maktövertagandet. Revolutionära möjligheter diskuterades men de kunde icke gärna framstå som väsentliga för ett parti på några tusen medlemmar. Kampen för allmän rösträtt blev den givna taktiska linjen. Genom denna kamp kunde man vinna och organisera arbetarna samtidigt som man tilltvang sig det politiska instrument, som skulle leda till maktövertagandet. Det socialdemokratiska partiet blev i sitt praktiska arbete förnämligast ett rösträttsparti.

Denna snabbt inträdande förskjutning av partiets målsättning gynnades av den från Marx hämtade uppfattningen, att frågan om den socialistiska ordningens närmare beskaffenhet icke borde begrundas av socialistiska teoretiker — en uppfattning, som förklaras av att enligt Marx' stora perspektiv socialismen skulle segra först då produktivkrafterna nått en sådan utveckling, att fördelningsproblemet icke längre erbjöde större svårigheter. Den marxistiska läran blev i denna punkt helt naturligt begärligt accepterad av partiets ideologer, som saknade all praktisk och teoretisk kännedom om företagsledning och industriell organisation. Det blev icke blott möjligt utan till och med intellektuellt korrekt att tala om socialismen utan att närmare ingå på hur det socialistiska samhället skulle vara beskaffat. Det var tillräckligt att om detta samhälle veta, att det skulle tillfredsställa mänskligheten ouppfyllda önskningar, att det skulle medföra social likhet, allmänt materiellt välstånd och en hög andlig odling. Få frågor ha så litet diskuterats inom socialdemokratien som socialismen.

Tron på socialismens totala seger och på framtidssamhällets ojämförliga värde färgade emellertid hela den ideologiska debatten. Det kapitalistiska samhället — och såsom sådant betecknade man inkonsekvent även 1880-talets svenska samhälle — sågs ständigt ur den tänkta framtidens perspektiv. Principiellt utgick man visserligen från att kapitalismen utgjorde ett framsteg i förhållande till tidigare produktionssystem och att den på det stadium, som utvecklingen uppnått, var den effektivaste, den bästa tänkbara samhällsformen. Men detta hindrade icke, att alla de missförhållanden, olyckor och laster, som antogos skola försvinna med socialismen, sades vara kapitalismens fel. Det bestående samhället förklarades vara skulden till allt. Krigen, de nationella motsättningarna, rustningarna, fattigdomen och de sociala lidandena, klasstriderna, kvinnans beroende ställning, brotten, prostitutionen, dryckenskapen, vidskepelsen och okunnigheten, allt detta betecknades som en följd av kapitalismen. Med socialismen skulle krigen försvinna, nationerna och människorna leva i frihet, jämlikhet och broderskap, kvinnorna bliva männens kamrater, de erotiska förbindelserna präglas på en gång av frihet och hänsynsfullhet, dryckenskapen vika för den måttfulla och kultiverade njutningen, brotten bli få

och socialt oväsentliga, kunskapen och kulturen berika och lyckliggöra människorna.

Denna tro på socialismen såsom en frälsande och allt omdanande makt måste skapa en viss likgiltighet eller misstro å ena sidan mot riktningar, som ivrigt eftersträvade förbättringar inom den bestående ordningens ram, å andra sidan mot läror, enligt vilka de sociala förhållandena överhuvud voro av ringa betydelse för den mänskliga välfärden. Den svenska socialdemokratien ställde sig visserligen icke kritisk eller avvisande mot socialpolitiska reformer av begränsad räckvidd; vid partiets konstituerande kongress framställdes en rad krav på dylika reformer. Men kännetecknande för den tidiga debatten är, att alla förbättringar av denna art ansågos som jämförelsevis oväsentliga. Även sedan man övergivit tanken att intet kunde hejda arbetarklassens fortskridande utarmning, betraktades socialpolitiken som ett palliativ, vars främsta värde ofta sades ligga däri, att den eggade arbetarna till nya och mera fruktbärande ansträngningar. Än klarare framträder den stora socialistiska utopiens dominerande roll på andra områden. Kooperationen, som avsåg att genom samverkan i fråga om uppköp och distribution minska levnadskostnaderna, och nykterismen, som ville moraliskt och materiellt höja arbetarna genom avhållsamhet, avvisades såsom metoder att stävja eller undgå socialismen. De religiösa föreställningarna betraktades som en följd av den sociala ordningens brister, som en flykt från verkligheten, och tillika som ett värn för de konservativa grupperna i deras motstånd mot den ofrånkomliga omvälvningen. Med socialismen skulle behovet av religion och överhuvud av illusion försvinna. På dessa punkter stod man i stark motsättning till den äldre arbetarrörelsen.

Den unga socialismen anklagades ofta för att vara materiellt eller materialistiskt inriktad. Det låg uppenbarligen en viss sanning i detta påstående. Vi avse här varken materialismen i filosofisk mening — vilken knappast berörts i svensk socialistisk debatt — eller den materialistiska historieuppfattningen, utan helt enkelt det förhållandet, att socialdemokratien i vad man kan kalla en yttre omvandling, en förändring av produktionsordningen och därmed av samhället, såg det enda väsentliga. Andliga och moraliska företeelser, som högt skatta-

des av den kulturella traditionen, framstodo ur den socialistiska ideologiens synpunkt ofta såsom tvivelaktiga eller farliga. En dygd, som drevs till askes eller åtminstone sträng självdisciplin, en skönhetskänsla, som var oberoende av socialt patos, ett inre liv, som kretsade kring religiösa, filosofiska och moraliska problem, uppoffringen och det tåligt burna lidandet — dessa ting värderades icke eller i varje fall endast med stora förbehåll. Varje föreställning, varje känsloläge, som kunde antas vända blicken från den sociala kampen, misstänkes vara ett resultat av kapitalistisk propaganda eller en psykologisk konsekvens av det kapitalistiska systemet. I viss mån berodde detta på att kyrkan, som var det andliga livets officiella representant, under detta första skede snabbt och energiskt ingrep till den bestående ordningens försvar mot socialismen.

Med det sagda har naturligtvis icke antytts, att socialdemokraterna personligen skulle ha stått främmande för vad man brukar kalla ideella motiv. Tvärtom kan det antas, att de män, som inför överväldigande yttre svårigheter och ofta med personliga uppoffringar påtogo sig värvet att predika det nya samhällets tillkomst, ägde ett ovanligt mått av osjälvisk medkänsla och en ovanlig förmåga att entusiasmeras för fjärrliggande mål, som de icke trodde sig själva kunna uppnå. I detta avseende liknade de de ursprungliga representanterna för de andliga rörelser, som de ansågo sig kallade att bekämpa. Och i deras förkunnelse invävdes de tankar på outtröttlig kamp mot en ond motståndare, på frälsning och fulländning, som varit och voro verksamma inom religiösa rörelser. De arbetade, som de trotsigt betonade, endast för ett jordiskt mål, men deras nya jord liknade den gamla himmelen.

Vissa moment i den marxistiska ideologien blevo tämligen snart övergivna, vare sig detta skedde genom att de uttryckligen avvisades eller genom att man blott underlät att åberopa dem. Mervärdesteorien och därmed sammanhängande föreställningar försvunno tidigt ur debatten, även om de kvarlämnade vissa i oklar och skiftande mening använda begrepp (utsugning). Under inflytande av den tyska revisionismen och av erfarenheterna i skilda länder blevo

de marxska socialteorierna, som ursprungligen varit centrala för hela den socialistiska prognosen, uppgivna eller omtolkade. Redan under 1890-talets sista år var Brantings, Danielssons och andra ledares uppfattning en helt annan än den de förkunnat vid sina första framträdanden. Av marxismen kvarstodo huvudsakligen de mera allmänna tankegångar, som icke i samma grad som de speciella teorierna och förutsägelserna voro beroende av vad som faktiskt inträffade: tron på det socialistiska "systemets" seger över kapitalismen, på klasserna såsom exponenter för skilda produktionsordningar och därmed på klasskampens nödvändighet, tron på den materialistiska historieuppfattningen och den historiska determinismen.

Socialdemokratiens inriktning på den allmänna rösträtten och de framgångar, som härvid vunnos, medförde sedermera successivt en omläggning av de ideologiska linjerna. Massan av arbetarklassen strömmade i början av 1900-talet till partiet genom de kadrer, som bildades av fackorganisationerna, och önskan att tillgodose arbetarnas närliggande intressen trängde de stora målen i bakgrunden. I kampen för demokratiens fullständiga genomförande samverkade socialdemokratien med liberalismen, och med denna samverkan, som redan år 1914 principiellt ansågs kunna leda till en regeringskoalition, förtunnades tron på den oförsonliga motsättningen mellan borgerliga och socialister och därmed också tanken på det totala maktövertagandet. Med den parlamentariska verksamheten i den steg för steg demokratiserade staten följde, att demokratien alltmer kom att betraktas icke blott som medel utan som grundsats. En rad socialpolitiska reformer krävdes utan speciellt socialistisk motivering, och med liberalernas hjälp uppnåddes framgångar på vissa punkter; föreställningarna om det ringa värdet av dylika reformer försvunno under arbetet för deras genomdrivande. Medan partiets teoretiker till en början föga intresserat sig för jordbruket och, i den mån de beaktat detta, sett det under samma synvinkel som industrien, inriktade man sig nu på att vinna småbrukare och lantarbetare genom en politik, som avsåg att utvidga och trygga det privata ägandet på vissa områden och som alltså stod i klar motsättning till den ursprungligen godtagna marxistiska doktrinen. 1911 års programrevision inne-

bar bekräftelsen på en omläggning av socialdemokratiens sociala perspektiv.

I frågor av mera periferisk natur var den småningom försiggående förskjutningen än mera markerad. Den religionsfientliga propagandan, som varit förhärskande under rörelsens första skede, ersattes av en uttryckligt betonad religiös neutralitet; vissa grupper använde kristendomens läror såsom argument för socialdemokratien. Kravet på statskyrkans avskaffande och införande av konfessionslös undervisning bibehölls men framfördes endast av partiets radikala ungdomsorganisationer med större skärpa. Konsumentkooperationen och nykterismen, som till en början motarbetats, blevo nu understödda, dels som medel att omedelbart höja arbetarnas ställning, dels emedan de ansågos ägnade att materiellt och moraliskt förbereda socialismen. I fråga om kooperationen gjordes försök till en monopolisering, liknande den som genomförts beträffande fackföreningarna, men efter en kort period av osäkerhet och slitningar segrade en linje, som ställde sig välvillig till den kooperativa rörelsen utan att göra anspråk på dess förvandling till ett taktiskt redskap för socialdemokratien.

De förändringar, som socialdemokratien undergick, svarade mot förändringar hos andra riktningar och organisationer. 1900-talets liberala parti representerade en demokratism, en kulturell radikalism och en principiell socialreformism, som under 1800-talets sista årtionden icke ägt fäste hos något större parti. Även inom det högerparti, som i skilda etapper bildades i början av 1900-talet, funnos ett socialpolitiskt intresse och en reformvänlighet, som kontrasterade mot den äldre konservatismen. Socialdemokratiens intresse för de agrara frågorna betingades delvis av det missnöje, som bolagens ökade jordinnehav och rovdriften i Norrland framkallat. Såväl statskyrka som frikyrkor visade allt större intresse för de sociala frågorna och uppträdde icke såsom förut som antisocialistiska propagandainstitutioner. Den moderna konsumentkooperationen organiserades huvudsakligen av socialdemokratiska arbetare och förkunnade icke, såsom äldre kooperativa rörelser, en allmänt liberal självhjälpsideologi. Nykterhetsrörelsen övergick från en individualistisk avhållsamhetslinje till en demokratisk och socialreformatorisk stånd-

punkt och kom därför icke i samma motsättning till socialismen som tidigare.

Ehuru socialdemokratien utvecklades från doktrinär marxism till revisionism och i samband härmed kom andra politiska riktningar och folkrörelser närmare, var den allmänna känslan av politiska och sociala motsättningar sannolikt starkare under årtiondet före världskriget än under vare sig de föregående eller efterföljande decennierna. Den snabba industrialiseringen skapade en väldig arbetarklass, vars kritiska inställning mot samhället ännu icke begränsats eller upphävts genom demokrati, en betydande höjning av levnadsförhållandena och ett system av sociala reformer. Socialdemokratien, som förut varit en obetydlig sektrörelse, blev nu de missnöjdas stora parti, dess värv blev att representera, utnyttja och underblåsa samhällskritiken. Klasskampstanken förvandlades från teori till känslomässig attityd. Huvudsakligen gjorde sig måhända detta förhållande gällande på andra områden än de här behandlade, det färgade fackorganisationernas verksamhet och de i 1909 års storstrejk kulminerande arbetskonflikterna. I mera inskränkt politisk mening framträdde förhållandet främst i striden kring försvarsfrågan. Även om en stor del av partiet ställde sig på en försvarsvillig ståndpunkt, torde utan överdrift kunna påstås, att socialdemokratiens främsta agitationspunkt under en följd av år var kravet på nedskärning eller rasering av det militära försvaret. I motiveringen för detta krav, som i grunden hade föga med socialismens genomförande att skaffa, sammansmältes på ett egendomligt sätt vissa moment i Marx' stora perspektiv med föreställningar om det utrikespolitiska lägets trygghet och försvarets meningslöshet samt vädjanden till den personliga olusten inför nya bördor och plikter. Här uppträdde partiet mera effektivt än på något annat område som samlare av missnöje. Den extrema riktning, som under åren närmast före världskriget tog ledningen inom partiets ungdomsrörelse, såg till och med i försvarets avskaffande det centrala målet för aktuellt inriktad socialistisk verksamhet.

Försvarsfrågan sammankopplades med den andra stora politiska stridsfrågan — frågan om demokratiens utvidgning genom representationsreform och parlamentarism. För högern bildade vänsterns

och särskilt socialdemokratiens hållning i försvarsfrågan ett huvudskäl mot en ytterligare demokratisering utöver den 1907—1909 genomförda. Från ledande socialdemokratiskt håll hävdades ofta, att endast ett fullständigt erkännande av folkstyrelsens princip kunde skapa en utbredd försvarsvilja inom den svenska arbetarklassen. De svåra politiska brytningarna år 1914 återspeglade till väsentlig del denna motsättning. Det svenska samhällsskickets fredliga utveckling syntes satt i fara.

Världskriget medförde i det hela en avspänning. Försvarsfrågan vann en samförståndslösning, till vilken en stor del av socialdemokratien i realiteten, om också icke formellt, anslöt sig. År 1917 utsöndrades ur partiet den oppositionella och försvarsnihilistiska riktning, som blivit ledande inom ungdomsförbundet. För att möjliggöra demokratiseringen ingick partiet samma år regeringskoalition med liberalerna. Under världshändelsernas tryck och inför det knappast beslöjade revolutionshotet från socialdemokratiens sida gav högern vika; år 1918 fattades det principiella beslutet om folkstyrelsens fullständiga genomförande. Med krigets slut förlorade försvarsfrågan sin brännande karaktär. Socialdemokratien kunde på en gång ställa sig på en principiellt försvarsvillig ståndpunkt och fordra en betydande reduktion av den 1914 beslutade härordningen.

I detta läge, då demokratien var genomförd, försvarsfrågan ställd i bakgrunden och överallt i Europa tanken på en genomgripande omdaning av samhället stod på dagordningen, blev frågan om förverkligande av de socialistiska målen under en tid aktuell inom det svenska partiet. Socialiseringsprincipen, som under många år endast utgjort en ideologisk bakgrund till de dagspolitiska kraven och debatterna, framfördes nu, då socialdemokratien syntes stå majoriteten och den politiska makten nära, som en programmatisk fordran på kort sikt. Dess innehåll var visserligen ett annat än under partiets första skede. Den koncentration av rikedomen, den avveckling av de sociala mellanklasserna, den ökning av arbetarklassens elände, som Marx förespått, hade icke ägt rum. Socialiseringen kunde icke ske genom att ett fåtal expropriatörer exproprierades. Den förklarades i stället innebära dels ett successivt överförande av viktigare naturtillgångar och industrier i samhällets ägo, dels en allmän pla-

nering av produktionsarbetet. I denna mening framfördes socialiseringskravet genom 1920 års programrevision som en aktuell fråga. Beträffande den socialistiska produktionens organisation anknöt man allmänt till de planer, som några år tidigare framkastats av den engelska gillesocialismen. Samtidigt reviderades partiprogrammets allmänna grundsatser; i väsentliga punkter övergavs det marxska schemat under bevarande av en rad marxistiska uttryckssätt.

Några veckor efter den till socialiseringsfrågans aktualisering syftande programrevisionen bildades den första socialdemokratiska regeringen. Dess tillkomst var en ofrånkomlig konsekvens av att partiet engagerat sig för det demokratiska och parlamentariska systemet. Socialdemokratien betraktades som ett parti bland andra partier, skyldigt att enligt den nya regimens konventioner åta sig ansvaret för statsstyrelsen. Då den av en majoritet stödda vänsterregeringen splittrades och någon ny koalition icke kunde komma till stånd, måste det största partiet, ehuru ett minoritetsparti, bilda underlag för regeringen. Men den nya regeringen innebar tillika en bekräftelse på att en stor ideologisk linje avskrivits. Föreställningen om det totala maktövertagandet, om den absoluta motsättningen mellan en härskande och en behärskad klass, om det socialistiska "systemets" seger över kapitalismen, blev definitivt uppgiven, då de socialdemokratiska ledarna blevo landets styresmän utan att en verksamhet av i egentlig mening socialistisk karaktär ifrågasattes.

Den första socialdemokratiska regeringen handlade emellertid på en punkt helt i överensstämmelse med de nya programmatiska riktlinjerna. Den tillsatte en socialiseringsnämnd, som skulle avgiva utredningar och förslag rörande socialiseringen. Nämnden, som kom att fungera i nära femton år, blev av utomordentlig betydelse för den ideologiska diskussionen. Icke så, att den avgav några omfattande och vägledande förslag rörande socialismens genomförande; dithän kom dess verksamhet icke i praktiken att sträcka sig. Men väl så, att den tjänade som symbol för partiets stora och principiella syften, som ett bevis på att dessa syften fortfarande voro levande realiteter, men också som ett skäl för att ställa deras realiserande

på framtiden. Innan socialiseringsnämnden avslutat sitt med nödvändighet omfattande och tidsödande arbete kunde, betonade man år efter år, partiet icke rimligen framlägga något socialiseringsförslag. Den socialistiska principens ideella existens tryggades samtidigt som dess förverkligande undansköts.

I hägnet av socialiseringsnämnden, liksom tidigare i hägnet av Marx, fortskred under den följande tiden partiets ideologiska omvandling. Uppskattningen av demokratien såsom ett värde i och för sig blev alltmera medveten. En demokratisk ideologi utbildades; toleransen, samverkan med andra riktningar, de ömsesidiga eftergifterna kommo att betraktas som nödvändiga moment i den framgångsrika folkstyrelsen. Man beklagade, att den svenska parlamentarismen fick karaktären av en minoritetsparlamentarism, och vid socialdemokratiska regeringsbildningar gjordes försök att ernå en fast samverkan med det eller de andra partier, som traditionellt ansågos tillhöra vänstern. Särskilt Brantings efterträdare som partiledare, P. A. Hansson, gjorde sig till tolk för samförståndstanken. Socialdemokratien följde samma linje, som överhuvud varit bestämmande för svensk politik under senare år; motsättningarna ha minskat, alla större partier ha oförbehållsamt godtagit demokratien, de extrema riktningarna till höger och vänster ha saknat betydelse. De socialdemokratiska regeringarna inriktade sin verksamhet på genomförandet av socialpolitiska reformer och på uppnåendet av beslut, som antogos vara till omedelbar fördel för de fattigare folkgrupperna och i första rummet industriarbetarklassen.

De oklara men under några år energiskt framförda förslagen om industriell demokrati uppgåvos. En radikal framstöt om skärpning av arvs- och förmögenhetsskatterna i egendomsutjämnande syfte förnyades icke, då den antogs ha medverkat till partiets nederlag vid 1928 års val. På dessa, liksom på en rad andra punkter, ha inflytelser från engelsk liberalism och socialism varit utslagsgivande; den främste förmedlaren av dessa inflytelser har varit Wigforss, jämte Myrdal partiets mest uppslagsrike teoretiker under senare år. Flera radikala principkrav på andra områden, som ännu omkring år 1920 framhävts med styrka — såsom fordringarna på republikens införande

och på statskyrkans avskaffande — avskrevos utan programändringar eller större debatter.

I sitt sista hälsningstal till en socialdemokratisk partikongress betonade Branting den förändring, som uppfattningen om det socialistiska samhället undergått sedan partiets tillkomst.[1] "Vi hade då en ganska enkel och schematisk uppfattning härom, som närmast kan uttryckas så, att blott vi nått den politiska makten, så vore det bara att stiga in i samhället och göra sig hemmastadd för dess förnyelse. Nu förstå vi att den politiska makten ej är nog, och att det är så mycket annat utöver dennas erövring som skall göras; att samhällets omdaning överhuvud taget först börjar, då denna makt är uppnådd, och att denna omdaning är en långvarig historia." Han tillade, att då den svenska arbetarklassen valt den reformistiska linjen, detta måste ses mot bakgrunden av svensk samhällsutveckling i det hela. "Vi framhålla icke detta för att berömma oss av någon särskild klokhet, ty det är vår gamla svenska odling, vårt lands struktur nu och vår hela historia, som visat oss vägen." I flera avseenden äro dessa uttalanden betecknande för debatten under detta skede. Socialdemokratien började betraktas som ett led i svensk politisk historia, icke väsentligen som en internationell företeelse. Tanken på en småningom skeende omvandling inom demokratiens ram godtogs utan reservation. Men samtidigt bevarades föreställningarna om en genomgripande förändring, om uppbyggandet av ett nytt socialistiskt samhälle.

Liksom före världskriget blev försvarsfrågan några år efter freden utgångspunkten för de starkaste brytningar både inom svensk politik överhuvud och inom det socialdemokratiska partiet. Inom socialdemokratien framträdde visserligen icke, såsom tidigare, någon principiell försvarsnihilistisk riktning. Känslan för den nationella enhetens värde blev alltmera klart och ovillkorligt betonad även från socialdemokratiskt håll. Men dels företrädde partiet i dess helhet en optimistisk syn på världsläget och ville därför gå långt i nedskärning av det militära försvaret, dels ansåg en stor del av partiet alla rustningar meningslösa och krävde sålunda en isolerad svensk avrustning. Denna riktning ägde med all sannolikhet majoritet vid 1928 och 1932 års partikongresser, och endast partiledningens be-

stämda motstånd hindrade antagandet av resolutioner, som fastslogo avrustningslinjen.

I början av 1930-talet åstadkommo den ekonomiska krisen och det spända internationella läget en ytterligare förskjutning i socialdemokratiens aktionslinjer och ideologi. Inför krisen diskuterades två möjligheter; antingen skulle krisen betraktas som en kapitalismens dödskris och partiet skulle arbeta för omedelbara socialiseringsåtgärder, eller också skulle man inom det bestående "systemets" ram söka genomdriva åtgärder, som omedelbart förbättrade läget och som kunde väntas vinna anslutning inom stora grupper utanför partiet. Klarare än någonsin tidigare bröto sig mot varandra det stora socialistiska perspektivet och de kortfristiga synpunkterna. Under fraseologiska eftergifter åt partiets vänstra flygel beslöt 1932 års kongress att partiet skulle verka för en aktiv krispolitik utan att ställa socialiseringstanken i förgrunden. Den socialdemokratiska regering, som bildades efter valsegern samma år, utvidgade i samverkan med andra riktningar ramen för krispolitiken och vann på denna grund stora parlamentariska framgångar. Då krisen snabbt avvecklades och en ny period av stigande välstånd började, förvärvade den nya välfärdspolitiken en utomordentlig prestige, och vid 1936 års val vann socialdemokratien i dess tecken ännu en seger.

Välfärdspolitiken innebar i själva verket även en frigörelse från den problematik, som tidigare färgat socialdemokratiens framträdande. Då krisen utbröt, hade socialiseringsnämndens arbete fortskridit så långt, att ett val syntes nödvändigt mellan socialiseringstankens aktualiserande eller uppgivande. Krispolitiken medförde en frist i fråga om detta val. Men den kom sedermera genom sin omfattning och sin framgång att ställa hela socialiseringsfrågan i bakgrunden. Välfärdspolitiken innebar en väldig expansion av det på socialpolitiska motiv byggda reformarbetet, en politik av stora mått utan socialisering. Socialiseringsnämndens verksamhet kunde år 1935 avslutas utan att nämnden utarbetat något socialiseringsprogram; visserligen utgav en ledamot av nämnden sedermera skrifter i ämnet, men icke heller dessa innehöllo de förslag, som vid nämndens tillsättande ställts i utsikt. Denna avveckling av hela det problemkomplex, vars lösande förut ansetts vara partiets huvuduppgift, kunde

i välfärdspolitikens hägn ske utan svårighet. Den socialiseringsprincip, som sedan femtio år som en skugga följt socialdemokratiens på närliggande mål inriktade politik, försvann ur debatt och propaganda. Den ersattes av välfärdsideologien, som visserligen icke stod främmande för socialiseringsåtgärder, men betraktade dessa blott som medel bland andra att uppnå för samhället i dess helhet bästa möjliga resultat. Socialdemokratiens särpräglade, ursprungligen från Marx hämtade ideologi var upplöst. Att man stundom talade om välfärdspolitiken som en form för socialisering, visade endast den traditionella terminologiens styrka.

Den ekonomiska krisen medförde alltså på denna punkt, att en småningom skedd ideologisk förändring erkändes och stadfästes. Skärpningen av det internationella läget medförde ett liknande resultat i avseende på partiets hållning till det militära försvaret. Då krigsriskerna blevo uppenbara, visade sig den överväldigande majoriteten av partiet stå på en utpräglat försvarsvänlig ståndpunkt. 1936 års härordning beslöts visserligen utan socialdemokratiens formliga medverkan, men partiet hade deklarerat sin principiella anslutning till densamma och den genomfördes av en av socialdemokrater ledd och av en socialdemokratisk andrakammarmajoritet stödd regering.

I de föregående kapitlen har av olika skäl de senaste årens utveckling icke berörts. Det är emellertid ett välkänt förhållande, att den ideologiska linje, som bröt igenom med krispolitiken i början av 1930-talet och fick särskilt pregnanta uttryck i debatt och praxis år 1936, sedermera ytterligare utbyggts och accentuerats. Samförstånds- och välfärdsideologien har alltmera systematiskt och medvetet förklarats vara bestämmande för partiets handlande. Socialismen betraktas icke längre som ett "system", som en gång skall besegra och ersätta det kapitalistiska "systemet". Den bestående ordningen har blivit grundvalen för partiets verksamhet och socialdemokratien har därmed fått karaktären av ett i egentlig mening samhällsbevarande parti. En internationell spänning, som kulminerat i det pågående kriget, har föranlett aktioner, som symbolisera den nya inställningen. Försvaret av nationens frihet och den nationella demokratien har blivit målet framför andra. Den i december 1939 bildade samlingsregeringen krönte endast ett samgående, en utjämning, som redan tidi-

gare kommit till stånd. Det principiella samförståndet förelåg långt innan kriget förmådde partierna att formellt manifestera detsamma.

Den senaste socialdemokratiska partikongressen, hållen i början av juni 1940, kan ur den här anlagda synpunkten sägas beteckna avslutningen på ett skede i partiets historia.[2] Kongressen beslöt enhälligt och utan debatt att uppdraga åt partistyrelsen att föranstalta om en översyn av partiprogrammet. Partistyrelsens referent i frågan, Sandler, betonade att det vore ett vitalt intresse att säkra "överensstämmelse mellan partiets program och partiets politik". Därmed bröt man helt med den tidigare ofta framförda uppfattningen, enligt vilken partiprogrammet, och särskilt dess allmänna grundsatser, kunde bevaras som ett historiskt dokument, av vilket partiet i sin praktiska verksamhet icke vore bundet. Av de motioner, som lågo till grund för beslutet om programrevision, innehöll endast en ett utarbetat förslag till nytt program. Denna motions innehåll är emellertid betecknande. Enligt densamma skulle klasskampsprincipen strykas, socialiseringspunkten starkt modifieras, den författningspolitiska punkten reduceras till ett krav på demokratiskt styrelsesätt, och flera andra fordringar, såsom på frihandel och på statskyrkans avskaffande, utgå. I det sista stycket av de allmänna grundsatserna skulle socialdemokratien förklara sig vara "ett med den svenska nationen" — icke "med socialdemokratien i andra länder", som programmet nu lyder. I en ny punkt skulle krävas "nationellt försvar på demokratisk grund". Ett förslag av detta innehåll skulle ett årtionde tidigare ha framstått som orimligt; det innebar i själva verket nu på alla punkter endast en bekräftelse av partiets praktiska politik.

Signifikativt är även det anförande om den politiska situationen, som hölls av partiordföranden-statsministern. Efter att ha redogjort för socialdemokratiens ställningstagande till regeringsbildningen under olika skeden gick Hansson in på den nationella samlingsregeringens tillkomst och verksamhet. Han ifrågasatte härvid, att samgåendet i regeringsställning de stora partierna emellan skulle kunna äga rum även under normala politiska förhållanden. Parlamentarism i vanlig mening byggde, framhöll Hansson, på ett system med en majoritet och en opposition, som kunde förvandlas till majoritet. Om majoriteten bleve av permanent natur, kunde det parlamentariska

styrelsesättet icke fungera på hävdvunnet sätt. Som en framtidstanke kunde därför diskuteras, om icke "demokratiens naturliga ordning skulle bli, att man på bredast möjliga bas samverkar ända upp i regeringen"; inom de samverkande partierna kunde sedan en sakligt verksam, men icke partipolitiskt bunden opposition göra sig gällande. Även om statsministern icke ansåg denna tanke omedelbart aktuell, klargör hans anförande den uppluckring av de politiska motsättningarna, som de senare åren medfört, och den förändring av socialdemokratiens allmänna attityd, som i samband härmed ägt rum.

★

Det är överflödigt att ytterligare dröja vid den omvandling, som den svenska socialdemokratien under sin sextioåriga verksamhet undergått. I den ideologiska debatten har socialiseringen ersatts av den allmänna välfärden, klasskampen av folkhemmet, demokratien som ett taktiskt medel av demokratien som högsta princip, det totala maktövertagandet av kompromissen, uppgörelsen och samverkan med andra, internationalismen av den nationella synpunkten, likgiltigheten och misstron mot skilda religiösa och humanitära folkrörelser av uppskattning och vilja till samförstånd. Den moderna socialdemokratien står i viktiga hänseenden närmare den gamla liberala arbetarrörelsen än sin egen ursprungliga uppfattning.

Därmed är naturligtvis icke sagt, att de grundläggande föreställningar och målsättningar, från vilka den äldre socialdemokratien utgick, blivit övergivna. Kvar stå framstegs- och upplysningstron och tron på att det politiska arbetet gäller individens lycka och frihet, viljan att verka för en utjämning, som skall begränsa de samhälleligt bestämda olikheterna emellan människor, tron på att en vidare ram för den mänskliga friheten kan skapas genom högre välstånd och kultur, viljan till fred och närmande mellan folken. Men dessa idéer, som bruka betecknas som liberala, uppbäras i det moderna Sverige av alla större politiska partier. Någon särpräglad socialdemokratisk ideologi finnes sålunda icke. Skillnaden mellan de stora politiska riktningarna i vårt land ligger väsentligen däri, att de lägga tonvikten på olika syn-

punkter, att varje parti med särskild energi driver vissa, av de övriga partierna mindre aktivt företrädda krav. Schematiskt kan det sägas, att socialdemokratien för närvarande skiljer sig från andra partier genom sin speciella inriktning på sociala reformer och på statsingripanden överhuvud.

Socialdemokratiens utveckling i Sverige och andra länder har tolkats och förklarats på skilda sätt. Vi skola här stanna vid några huvudpunkter i debatten.

Varför har socialdemokratiens ideologi undergått så genomgripande förändringar? Denna ofta framställda fråga bör föregås av en annan: Varför uppstod på 1880-talet en marxistisk arbetarrörelse?

Denna fråga sammanfaller tydligen till stor del med frågan om orsakerna till marxismens internationella inflytande. Detta spörsmål har i sin tur besvarats olika. För de Marx-troende blir svaret jämförelsevis lätt. Marx' lära slog igenom därför att de samhälleliga förutsättningarna funnos för förståendet av denna läras sanningar. Denna tankegång erbjuder visserligen svårigheter. Ibland antas lärans framgång väsentligen bero på dess sanning, varvid ordet sanning innebär, att läran motsvarar verkligheten. Ibland åter betonas utifrån en relativistisk tankegång hos Marx, att en ideologis framgång beror på att den tillfredsställer bestämda behov eller intressen; att så varit fallet anses (genom ett cirkelbevis) klargjort med att läran vunnit framgång. Då Marx' lära från denna utgångspunkt förklaras vara sann, använder man ett pragmatiskt samhällsbegrepp: sanning är liktydigt med framgång. Samtidigt begagnas dock begreppet sanning, i vanlig mening, ty påståendet, att marxismen tillfredsställer vissa behov och därför är framgångsrik, antas vara sant i den meningen, att det överensstämmer med verkligheten.[3] Men slutsatsen måste bli, att om marxismen icke längre blir trodd, blir den icke längre riktig. För många av de vetenskapsmän, som icke äro marxister, har marxismens framgång tett sig svårförklarlig. Den marxistiska socialismen måste, skriver Keynes, förbli en svårighet för alla idéhistoriker — "hur en så ologisk och ledsam lära kunnat utöva ett så mäktigt och varaktigt inflytande på människornas sinnen och genom dem på det historiska händelseförloppet".[4] Många försök att i allmänna formler uttrycka skälen till marxismens inflytande ha emellertid gjorts. En

vanlig uppfattning är att Marx' lära på ett ovanligt suggestivt sätt kombinerade verklighetsskildring och utopi; den industriarbetarklass, till vilken Marx främst vände sig, såg i stora drag sitt läge skildrat i Marx' skrifter och erhöll tillika genom dem visshet om den snara och fullständiga sociala omvandling, som för en under svåra förhållanden levande klass måste vara eftersträvansvärd. Marx formulerade, har det sagts, på ett utomordentligt emfatiskt och effektivt sätt den samhällsprotest, som präglade proletariatets inställning vid tiden för industrialismens framträngande. Den självsäkerhet och de anspråk på vetenskaplighet, som utmärkte Marx, ha antagits ägnade att stärka hans auktoritet. Mera formella egenskaper i Marx' skrifter ha ansetts verka i samma riktning. Man har talat om den glans och kraft, som följer med den dialektiska metoden. Ofta har framhävts, att Marx genom sina förenklingar och sin förmåga att i några lättförståeliga satser sammanfatta sin åskådning blev en stor propagandist, men det har också påståtts, att Marx' tunga och otillgängliga språk ingav respekt och förtroende hos de föga belästa personer, det gällde att påverka. Att det för skilda socialpsykologiska riktningar är lätt att utifrån ett visst begreppssystem giva "förklaringar" till Marx' framgång är uppenbart.

Det finnes icke skäl att närmare ingå på hithörande frågor, vilkas utredande skulle kräva en särskild undersökning. En erinran bör dock göras om några obestridliga, men i debatten på denna punkt alltför litet beaktade fakta. Först och främst har Marx' åskådning icke blivit grundläggande för alla moderna arbetarpartier eller ens alla socialdemokratiska partier. I England och Amerika har den spelat en jämförelsevis underordnad roll. Särskilt anmärkningsvärt är förhållandet, att i England, vars samhällsliv bildade underlaget för Marx' stora generaliseringar, hans teorier icke blivit godtagna av arbetarpartiet. Detta visar, att något slags nödvändigt sammanhang mellan modern arbetarrörelse och marxism icke föreligger. Marx har i själva verket vunnit sina stora segrar främst i Tyskland och i länder, där det tyska inflytandet varit betydande. Den uppställda frågan om orsakerna till marxismens framgångar bör därför främst besvaras genom en ingående historisk undersökning av den tidiga tyska socialdemokratiens utveckling och särskilt av striden mellan Marx' och

Lassalle's anhängare inom denna rörelse. Vidare bör beaktas, att själva påståendet om Marx' dominerande inflytande på arbetarna är godtyckligt. I vad mån den marxistiska läran, respektive de socialdemokratiska partiernas arbete för uppnående av omedelbara sociala och ekonomiska förbättringar, varit avgörande för arbetarnas anslutning, låter sig icke med någon säkerhet avgöra. Vad man vet är endast, att de ledande grupperna inom socialdemokratien i vissa länder varit marxister. Sannolikheten talar för att beträffande massan av arbetare Marx' teorier varit föga verksamma; den uppmjukning eller det övergivande av dessa teorier, som överallt ägt rum, har icke mött starkare motstånd från arbetarnas sida. En parallell med två nyare politiska rörelser kan här vara belysande. Den ryska kommunismen vann år 1917, såsom valen till konstituanten utvisade, understöd av en stor del av bönderna och arbetarna, men ingen torde göra gällande, att detta berodde på kommunismens allmänna ideologi; fredskravet och andra aktuella fordringar anses ha varit avgörande. Då den tyska nationalsocialismen åren 1930—1932 snabbt vann anhängare inom väljarkåren, kan detta likaledes antas ha berott på de omedelbara krav, som partiet framförde, icke på dess långfristiga politiska idéer, som jämförelsevis litet framträdde i propagandan.

Det kan tilläggas, att de grupper inom de socialdemokratiska partierna, som främst företrädde marxismen, kunna antas i huvudsak ha bestått av intellektuellt intresserade men med en föga djupgående bildning utrustade personer. Vid ett studium av de skilda partiernas kongressdebatter frapperas man av, att de ledande deltagarna med få undantag rörde sig med en samling föreställningar och uttryck, som voro hämtade från ett fåtal socialistiska teoretiker, men visade ytterligt ringa bekantskap med den vetenskapliga och politiska litteraturen i övrigt. Den engelska debatten kring "Fabian society" stod med sin inriktning på konkret samhällsforskning och sin öppenhet för icke doktrinära synpunkter på ett ojämförligt högre plan; betecknande är att Bernstein, vars huvudarbete så påfallande höjer sig över den samtida marxistiska litteraturen, var starkt influerad av den engelska miljö, i vilken han under många år varit verksam. Inför de ledande marxistiska grupperna erinrar man sig ovillkorligen Macaulay's ord om de engelska utilitaristernas lärjungar; dessa vore "personer som

läst litet eller intet och äro förtjusta över att räddas från sin underlägsenhetskänsla genom en läromästare, som försäkrar dem om att de studier de försummat äro värdelösa, lägger fem eller sex fraser i deras mun, lånar dem ett och annat nummer av Westminster review och på en månad förvandlar dem till filosofer".[5]

Att den unga svenska socialdemokratien blev doktrinärt marxistisk måste förstås ur dessa synpunkter. Det tyska inflytandet på svensk politisk och kulturell debatt var utomordentligt betydande. Marxismen, likaväl som socialkonservatismen, framstår som ett resultat av detta inflytande. De unga män, som trädde i spetsen för den svenska socialismen, fingo sina politiska idéer övervägande från Tyskland, och deras teoretiska inlägg voro knappast annat än omskrivningar av de tyska auktoriteternas förkunnelse. De äldre ledarnas ideologiska studier rörde sig överhuvud inom en mycket trång ram. Diskussionerna kring anarkism och syndikalism i Sverige giva exempelvis vid handen, att huvudskrifterna inom dessa rörelser voro okända för de svenska ledarna. Vad den svenska arbetarklassen beträffar, behöver dess ställning till marxismen före sekelskiftet icke diskuteras; den stora massan av arbetarklassen var ju icke socialdemokratisk. Då socialdemokratien sedermera blev företrädare för flertalet av de svenska arbetarna, hade dess marxism redan förtunnats. Fortfarande voro dock en rad för Marx väsentliga föreställningar godtagna, och det kan med skäl påstås, att rörelsen ännu under ett par årtionden hade en övervägande marxistisk färg.

Då man reser frågan om orsakerna till den svenska socialdemokratiens övergivande av marxismen och, mera allmänt, dess övergång från radikal samhällsprotest till välfärdspolitik, måste dessa förhållanden hållas i minnet. Socialdemokratiens utveckling kan icke helt identifieras med arbetarklassens; den tidiga socialdemokratien representerade icke arbetarklassen.

Vad den uppställda huvudfrågan beträffar, skall främst betonas, att socialdemokratiens historia kan betraktas ur helt olika synpunkter. Det svenska partiets ideologiska förändringar kunna ses som ett led i en internationell process. Socialdemokratien har i alla stater, där den vunnit en mera betydande maktställning, undergått i huvudsak samma utveckling som i Sverige. Detta framgår av våra erinringar

om den internationella socialdemokratien i första delen av detta arbete, men det framgår än klarare vid ett studium av de socialdemokratiska partierna i olika länder; Internationalen, där man kunnat tala och resolvera med en viss oansvarighet, företer genomgående ett större mått av marxistisk och radikal ideologi än de särskilda partier, som bildat den. Den svenska rörelsens märklighet ligger icke i dess idéutveckling, utan i dess utomordentligt stora framgång — varmed visserligen följt att idéutvecklingen på vissa punkter fortgått några steg längre än på andra håll, ehuru riktningen varit densamma. I fråga om en rad länder vore det, av en summarisk undersökning att döma, möjligt att göra tämligen fullständiga paralleller till föreliggande arbete. Det är alltså felaktigt att, såsom icke sällan sker, se den moderna svenska socialdemokratien såsom resultatet endast av för Sverige egendomliga förhållanden. Det bör i detta sammanhang också erinras om att den svenska rörelsen under senare tid fått sina viktigaste inflytelser från annat håll än förr. På 1880- och 1890-talen voro påverkningarna från Tyskland bestämmande; under de senaste årtiondena har kontakten med engelsk debatt varit den mest fruktbärande.

Socialdemokratiens utveckling bör vidare ses mot bakgrunden av den svenska miljö, i vilken den verkat. Att rörelsen redan tidigt fick en moderat och reformistisk karaktär betingades av de starka frihets- och rättstraditionerna i det svenska samhället. Någon undantagslagstiftning mot socialdemokratien kom icke till stånd, möjligheterna att bedriva propaganda voro föga begränsade, systematiska försök att genom extensivt utnyttjande av förefintliga bestämmelser hindra rörelsens utbredning gjordes icke från statsmyndigheternas sida. Den allmänna rösträtt vid val till andra kammaren, som blev partiets första konkreta mål, kunde vinnas utan alltför svåra konflikter, och detsamma gällde den senare genomförda fullständiga demokratiseringen. Mot socialdemokratiens ökade moderation har svarat ett ökat intresse för sociala reformer hos andra politiska partier. Den moderna svenska industrialismen har vuxit fram sida vid sida med en sociallagstiftning, genom vilken sådana konsekvenser av industrialiseringen, som i vissa andra länder äventyrat samhällsfreden, i det stora hela undgåtts. Det relativt avskilda och trygga interna-

tionella läget och frånvaron av ekonomiska kriser av den räckvidd, som skakat andra länder, ha varit förutsättningen för att socialdemokratiens övergång till en moderat reformpolitik skett så stadigt och friktionsfritt. Under de senaste årtiondena har den sociala utjämningen, arbetarklassens höjda levnadsstandard och den betydande ekonomiska differentieringen inom denna klass sannolikt verkat i samma riktning. Utarmningsteorien med dess radikala konsekvenser har icke blott i sin ursprungliga mening visat sig ohållbar; den har även i den förtunnade psykologiska mening, i vilken den framförts av vissa teoretiker, förlorat all betydelse inför den fortskridande ekonomiska förbättringen. I vad mån denna förbättring kan sättas i samband med den verksamhet, som bedrivits av de med socialdemokratien lierade fackföreningarna, skall här icke diskuteras.

Man kan naturligtvis också söka mera i detalj ställa socialdemokratiens ideologiska förändringar i sammanhang med de ekonomiska konjunkturernas växlingar. Det är utan vidare klart, att partiets politik i viss mån betingats av den ekonomiska situationen vid varje givet tillfälle. Men det bör betonas, att idéutvecklingen bestämts av många faktorer och att någon mera fullständig anknytning till konjunkturkurvan därför icke kan konstateras. Några exempel från senare tid klargöra detta. 1920 års socialiseringsprogram utformades under en tid av högkonjunktur och stigande löner. En reträtt från detta program förmärktes redan efter nederlaget vid valen på hösten samma år, och under de följande årens svåra kriser ställdes socialiseringsfrågan i bakgrunden. Den liberaliseringsprocess, som kan sägas kännetecknа partiet under 1920-talet, har satts i förbindelse med den industriella expansionen under denna tid, men den hade börjat redan under krisåren. De radikala tendenserna omkring 1928 voro uppenbarligen icke beroende på någon försämring av arbetarnas läge, utan på en rad andra omständigheter, såsom inflytelser från England och motsättningen till den sittande regeringen. Däremot fingo de förslag, som framfördes vid 1928 års riksdag, sin prägel av den rådande ekonomiska situationen; den snabba välståndsökningen gjorde det naturligt att tänka på höjda förmögenhetsskatter, icke på socialisering. Krisen i början på 1930-talet ledde till en aktivisering av socialiseringsagitationen inom vissa grupper,

men i det hela blev den en av orsakerna till att socialiseringsfrågan medvetet och bestämt sköts undan. Det ofta framställda schemat, enligt vilket socialdemokratien radikaliseras vid kriser och blir mera konservativ under tider av välstånd, låter sig icke utan modifikationer och tolkningar, som gör schemat meningslöst, tillämpas på den svenska socialdemokratien.

Den framställning, som i de föregående kapitlen givits, har velat under beaktande av nu berörda förhållanden framhäva en synpunkt, som i en idéhistorisk analys synes särskilt betydelsefull. Den marxistiska doktrin, som var bestämmande för den ursprungliga socialdemokratien, innehöll en rad förutsägelser, som vederlades av utvecklingen, och led på avgörande punkter av inre motsägelser. Detta ledde med nödvändighet till att de marxska teorierna upplöstes eller omtolkades under partiets framväxt. Under de första årtiondena inneburo förändringarna i partiets ideologi väsentligen, att den ena efter den andra av de tidigare kritiklöst godtagna föreställningarna övergåvos vid den fortgående konfrontationen med verkligheten. Kvar stodo endast de allmännaste tankegångarna i Marx' stora perspektiv — socialiseringstron, den materialistiska historieuppfattningen och klasskampsläran i första rummet. Sedermera fortsatte den teoretiska omvandlingen som en konsekvens av det praktisktpolitiska arbetet inom demokratiens ram. Vår avsikt har alltså varit att i första rummet uppvisa den socialdemokratiska utvecklingens karaktär av en från de givna utgångspunkterna ofrånkomlig ideologisk upplösningsprocess. Denna synpunkt, som gäller socialdemokratien även i andra länder — även om processen i Sverige av olika skäl varit särskilt markerad och fullständig — har tett sig som den centrala, även om den i skilda avseenden kan och bör kompletteras med andra synpunkter.

Meningsbrytningar ha i Sverige liksom i andra länder uppstått kring frågan, om arbetarrörelsens utveckling till nya och mindre radikala ståndpunkter förnämligast är ett verk av ledningen eller av den stora massan, av de intellektuella eller av arbetarna själva. Å ena sidan hävdar man, att det politiska arbetet och särskilt den politiska makten uppmjukat ledarnas radikalism och lett till inriktning på närliggande mål, på kompromisser och samarbete. Ledarna

korrumperas av den ställning, de efterhand vinna i den borgerliga staten, och förlora sin ursprungliga idealitet och kamplust. Deras exempel och deras agitation bland massorna locka sedermera även dessa till moderation och självuppgivelse. Klarast har denna uppfattning utbildats i den syndikalistiska teorien, främst av Sorel; själva det parlamentariska arbetet avvisas såsom förstörande, klasskampskänslan skall hållas vid liv genom strejker, en moralisk elit av arbetare skall fostras för att gå i spetsen för sin klass, de intellektuella stämplas som förledare och förrädare.[6] Misstron mot den parlamentariska verksamheten inom demokratiens ram delas av kommunismen, vars lära, liksom syndikalismens, med särskild skärpa framhåller Marx' tanke, att arbetarklassens befrielse skall vara dess eget verk. Å andra sidan påstås, att just arbetarmassorna, som närmast äro utsatta för ekonomiska och sociala svårigheter, äro intresserade av omedelbara förbättringar och ha ringa förståelse för ideologiska system och till en avlägsen framtid förlagda mål. Det är dessa massor, som verkat i reformistisk och socialt pacifistisk riktning. Man gör gällande, att inom skilda arbetarrörelser de intellektuella varit radikaler och doktrinärer, medan fackföreningsmännen arbetat för moderation och successiva reformer. Det påpekas, att syndikalismens teori utformats av teoretiker, som tagit föga del i den praktiska politiken och som haft ringa kännedom om arbetarnas inställning. Beträffande kommunismen framhålles, att dess grundläggande skrifter författades av en grupp landsflyktiga intellektuella, som saknade kontakt med den ryska arbetarklassen och att ingen anledning finnes att anta, att den stora anslutning, som de kommunistiska revolutionsmännen år 1917 vunno bland arbetarna, berodde på att dessa godtogo rörelsens teoretiska system.[7]

Delvis är den här berörda frågan i avseende på den svenska socialdemokratien redan besvarad genom vad förut sagts. Några anmärkningar böra dock tillfogas.

Då den svenska arbetarklassen omkring sekelskiftet till större delen anslöt sig till det socialdemokratiska partiet, leddes detta av en grupp intellektuella, som omfattade en modifierad marxistisk teori men tillika energiskt arbetade för realiserandet av kortfristiga krav, främst den allmänna rösträtten. Det är, såsom förut sagts, omöjligt att be-

döma, om de marxistiska idéerna eller de omedelbara politiska och ekonomiska fordringarna spelade största rollen vid vinnandet av arbetarna. Då emellertid partiet främst genom fackföreningarna vann sitt stora klientel, och då rösträttsfrågan vid denna tid var dess ojämförligt främsta programpunkt, är det sannolikt, att arbetarna i första hand lockades av de korta perspektiven. Härpå tyder också, att den omsvängning i ställningstagandet till andra för arbetarklassens moraliska och ekonomiska höjande verkande folkrörelser, som vid denna tid ägde rum, uppenbarligen berodde på initiativ från arbetarna själva. Kooperationen och nykterhetsrörelsen hade av ledarna betraktats med en misstro, som delvis förklarades av den marxistiska dogmatiken; då arbetarna började bilda kooperativa föreningar och ingå i nykterhetsordnarna, ändrade ledarna ståndpunkt. Antagligt är väl, att även den sociala framtidsvision, som ingick i det marxistiska perspektivet, var propagandistiskt värdefull, men intet tyder på att den varit bestämmande. I stort sett har man intrycket, att de från männen i ledet kommande inläggen äro mera konkret inriktade, mindre ideologiskt färgade. Det är de ledande intellektuella, som främst framföra de mera abstrakta och marxistiskt präglade tankegångarna.

För den följande tiden kompliceras frågan därigenom, att arbetarna, eller riktigare fackföreningsledarna, i stigande omfattning komma att höra till den ledande gruppen inom partiet; det blir i mindre grad än tidigare möjligt att sätta likhetstecken mellan ledare och intellektuella. Klart är likväl, att någon speciell radikalism eller marxism icke framträder bland de arbetare, som uppträdde på styrelsesammanträden och kongresser. Den huvudsakliga motsättningen förelåg i början av 1900-talet mellan partiledningen och de båda ungdomsförbunden, respektive, efter ungsocialisternas uteslutande, Socialdemokratiska ungdomsförbundet. Dessa ungdomsförbund kunde emellertid icke anses i någon särskild grad företräda de enkla arbetarna; det kan tvärtom påstås, att personer, som aldrig varit arbetare och som ägde formell bildning, dominerade inom ungsocialismen och, i varje fall under dess senare skede, inom Socialdemokratiska ungdomsförbundet. Bland fackföreningsfolket torde Branting och partistyrelsen ha ägt en säker majoritet.[8] Då det gällde utomparlamentariska aktioner — såsom 1902, 1907 och 1917 — synas

arbetarna genomgående ha visat den största betänksamheten. Under de senaste årtiondena har någon mera stadigvarande motsättning överhuvud icke förelegat inom partiet. Intet ger vid handen, att partiledningen, de intellektuella eller partifunktionärerna generellt skulle ha varit mera moderata än partiets massa eller de med partiet röstande arbetarna i allmänhet. Socialiseringsfrågan upptogs omkring 1920 och i början av 1930-talet huvudsakligen av partimän av den intellektuella gruppen; detsamma gällde frågan om industriell demokrati i början av 1920-talet. I intetdera fallet visade arbetarna något särskilt intresse; i den sistnämnda frågan ställde sig fackföreningsmännen till stor del kritiska eller likgiltiga. De radikala framstötarna 1920 och 1928 ledde till nederlag för partiet, vilket i varje fall gör sannolikt, att de icke voro alldeles speciellt populära bland arbetarna. Viktigare än allt annat är dock det enkla faktum, att de mera radikala arbetarpartier som bildats — vare sig genom utbrytning ur socialdemokratien eller eljest — vunnit jämförelsevis ringa anslutning. Gång efter annan ha ledarna för dylika partier, uppenbarligen delvis på grund av att deras försök att vinna folkligt stöd misslyckats, måst återgå till socialdemokratien.

Det kan med en viss rätt sägas, att makten försvagat socialdemokratiens radikalism. Men häri får icke inläggas meningen, att de ledande på grund av den ställning de vunnit som representanter för rörelsen skulle ha blivit mera konservativa. Satsen är sann endast i den mån den är självklar: hela partiet har på vägen mot makten, av skäl som tidigare tillräckligt betonats, ändrat sitt program och sin ideologi. Den oerhörda förenkling, som utmärkte det första skedets debatter, sammanhängde med det avstånd, som skilde partiet från det praktiska handlandet. Uppmjukningen av ideologien har successivt, halvt omedvetet, skett i samma mån som realpolitiska insatser blivit möjliga. Problemen och själva den sociala verkligheten ha i de handlandes ögon fått en annan beskaffenhet.

Med det sagda förnekas icke att vid vissa tillfällen en motsättning förelegat mellan partiledningen och partiets flertal. Det är, att döma av partikongresserna, sannolikt, att detta under vissa skeden — dels före världskriget, dels omkring år 1930 — varit fallet i försvarsfrågan, och i enstaka fall kan åtminstone en tendens till en

dylik motsättning spåras i andra frågor (t. ex. socialiseringsfrågan 1932). Strid har stått mellan den i exklusiv mening ledande gruppen och en opposition, som letts av partimän i andra ledet; den radikala oppositionen har bland partiets kongressrepresentanter samlat en majoritet eller i varje fall vunnit jämförelsevis stor anslutning. Beträffande orsakerna till konflikter av denna art måste hänvisas till redogörelserna för de enskilda fallen. Helt allmänt kan det sägas, att partiledningens starkare känsla av omedelbart ansvar, dess insikt om de radikala förslagens sakliga brister och politiska faror, dess benägenhet att välja en sådan ståndpunkt, som icke ställer partiet utanför de reella avgörandena i representationen, i dylika fall varit avgörande. Framstående partimän utanför den egentliga ledningen ha här, liksom inom andra partier, visat större förståelse för de extrema ståndpunkterna än ledarna. Någon större betydelse ha motsättningar av denna karaktär blott haft i försvarsfrågan, där partiets massa genomgående visat en böjelse för de radikala ståndpunkter, som oreflekterat och känslomässigt tett sig mest tilltalande.

Det bestrides icke heller, att i enskilda fall den sociala upphöjelse, som följt med en framgångsrik politisk verksamhet, kunnat mera direkt påverka åsikterna. Någon nämnvärd roll har detta förhållande emellertid — såsom den givna framställningen ger vid handen — säkerligen icke spelat. Detta bland annat därför, att ett riksdagsmandat eller en statsrådsplats i vårt land icke medför det avstånd från partiets massa som i flera av de stora demokratierna.

I detta sammanhang skola vi också beröra den ofta diskuterade frågan om den historiska determinismens betydelse för socialdemokratiens verksamhet. Föreställningen, att socialismen med nödvändighet måste segra, har enligt vissa författare försvagat, enligt andra stärkt de socialistiska arbetarnas kamplust. Den förstnämnda ståndpunkten bildar ett centralt moment i syndikalismens kritik av socialdemokratien men den har framförts även från andra håll.[9] Determinismen, skriver Kelsen, medför risker för "att en viss tillitsfull fatalism träder i stället för den högsta aktivitet".[10] Den äldre Liebknecht liknade däremot socialisterna vid Islams krigare; de voro oövervinneliga, så länge de trodde på segern.[11] Och den svenske filosofen Hägerström skriver, att känslan av att utvecklingen kräver ett visst

handlande förhöjer strävandets intensitet; "på det sättet blir i själva verket marxismen just i kraft av sin åskådning, att den moraliska uppgiftens realisation *måste* ske, en moralisk kraft av högsta potens i massornas medvetande".[12] Liksom Liebknecht jämför Hägerström den socialistiska och den religiösa tron; ett proletariat, som anser sig förverkliga samhällets krav, känner på samma sätt som de troende, vilka känna sig kallade att utföra "guds verk".

Utan något mera ingående försök till bevisning hävdas här två diametralt motsatta ståndpunkter, ett förhållande, som i och för sig inger misstro. Båda uppfattningarna synas i själva verket godtyckliga — alldeles frånsett det tvivelaktiga i själva förutsättningen, nämligen att de socialdemokratiska arbetarna skulle utgå från den historiska determinismen. Det finnes icke anledning att anta att tro på segern generellt verkar i en bestämd riktning. Det synes tvärtom antagligt, att en sådan tro på vissa temperament kan verka förslappande, på andra eggande. Och det torde vara uppenbart, att tron under skilda omständigheter kan verka på helt olika sätt. Vissheten om en omedelbar seger kan framkalla en vilja till personliga uppoffringar, som icke uppstår, då segern — med samma visshet — beräknas komma en senare generation till del. En mindre uppoffring kan måhända synas naturlig på grund av den absoluta tron på segern, medan en större uppoffring, exempelvis av livet självt, på samma grund kan förefalla orimlig. De åberopade författarnas uttalanden äro för övrigt så allmänt hållna, att en detaljerad kritik icke är möjlig eller behövlig. Liknande påståenden förekomma emellertid ständigt i litteraturen om socialism och marxism.

Liebknecht och Hägerström, liksom många andra författare, söka göra sin ståndpunkt antaglig genom att jämföra marxismens historiska determinism med den religiösa tron. Det oriktiga i denna jämförelse i detta sammanhang ligger däri, att de religiösa föreställningar, som måste antas vara avsedda, innefatta löften om en personlig kompensation för de i en guds tjänst gjorda uppoffringarna; den troende, som utför "guds verk" och härvid förlorar livet, mottar i en ny tillvaro den himmelska belöningen. En sådan tro erbjuder icke marxismen och den ersättning den ger — tanken på att andra

människor, eventuellt framtida generationer, skola vinna lycka — kan som personlig eggelse icke spela en liknande roll. Hos Hägerström framträder på ett påtagligt sätt uppfattningen om en primitiv trosvisshet hos proletariatet; den erinrar om den tidigare hos "upplysta" personer vanliga, med en blandning av medkänsla och milt förakt uttryckta tanken, att "folket" behövde och blint omfattade religiösa idéer. Motsvarande tankegång hos Liebknecht och andra doktrinära marxister är så mycket egendomligare, som den förenas med en personlig tro på socialismens ofrånkomlighet; utifrån denna synpunkt borde dock antingen proletariatets trosvisshet anses onödig för socialismens seger eller också en sådan trosvisshet anses med nödvändighet inställa sig på ett visst utvecklingsstadium och propaganda för dess värde alltså te sig överflödig. Liebknechts uttalande är ett av de många exemplen på att materialistisk historieuppfattning och historisk determinism tanklöst förenas med övertygelsen om den ideologiska föreställningens avgörande betydelse.

Med den behandlade frågan sammanhänger nära spörsmålet, i vad mån den historiska determinismen påverkat det politiska handlandet. Sannolikt menar Kelsen med sitt citerade yttrande icke blott att determinismen tenderar att försvaga arbetarnas moraliska kraft utan även att den leder till en begränsning av partiets positiva och praktiska arbete. Då Steffen i Sverige vid skilda tillfällen talade om utvecklingsfatalismen, utgick tydligen även han från, att tron på socialismens tillkommelse medförde en viss passivitet i fråga om det positiva reformarbetet. Det är antagligt, att det ligger något berättigat i denna uppfattning, vad beträffar den äldre svenska socialdemokratien. Det till en början relativt ringa intresset för praktiskt handlande kan ses i belysning härav. Tydligt är att oviljan mot att utforma konkreta planer för det socialistiska samhället sammanhängde med Marx' lära om att socialismen måste komma, men att dess gestaltning icke kunde förutses. Att närmare klarlägga determinismens roll är icke möjligt, då den är invävd i hela den äldre socialdemokratiska ideologien. I stort sett torde det kunna påstås, att determinismen mera varit ett ideologiskt garnityr, som använts i argumentationen, än ett självständigt verkande motiv. Särskilt på-

tagligt är detta förhållande under senare tid. Då en åtgärd föreslås, säges det, att samhället är moget för densamma, att livet kräver den, att den ligger i utvecklingens linje; då ett förslag avvisas motiveras detta på liknade sätt. Av den historiska determinismen återstår knappast mera än dylika hänvisningar till "livet" och "utvecklingen". Dessa uttryck ha fått något av samma magiska karaktär som t. ex. gud, den naturliga rätten och förnuftet i äldre tiders debatt.

NOTER

Staten och demokratien

1. Jfr *Folkviljan* 25 nov. 1882; *Danielsson,* Främlingen, 1892, sid. 16 f.; *Sterky,* Socialismen, 1899, sid. 17.
2. Bland dessa teoretiker märkes främst *Engberg;* jfr t. ex. hans Nödvändighet och frihet (*Tiden* 1918).
3. *Karleby,* Socialismen inför verkligheten, 1928, sid. 104 f.; *Lindström,* Socialistisk vardag, 1928, sid. 141 ff.
4. Jfr *Hansson,* Demokrati, 1935, sid. 34 ff.
5. *Branting,* Tal och skrifter, I, sid. 112 ff.
6. *Branting,* Tal och skrifter, III, sid. 27 ff.
7. T. ex. *Social-Demokraten* 19 och 26 nov. 1886.
8. Referat i *Social-Demokraten* 14 jan. 1888.
9. T. ex. *Social-Demokraten* 27 aug. 1886, 22 jan. 1887.
10. *Social-Demokraten* 11 aug. 1888.
11. *Lindgren,* Det socialdemokratiska arbetarpartiets uppkomst, 1927, sid. 348.
12. På denna punkt ha *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, 1938, sid. 123 (Danielsson säges vid denna tid ha varit "deciderad antiparlamentariker") och *Lindgren,* Det socialdemokratiska arbetarpartiets uppkomst, sid. 242, fällt överdrivna omdömen.
13. *Social-Demokraten* 1 okt. 1886, jfr 1 april 1886.
14. *Första sydsvenska arbetarkongressens förhandlingar,* sid. 17 ff.
15. *Arbetet* 3 juli 1888.
16. *Social-Demokraten* 2 febr. 1887.
17. *Social-Demokraten* 14 juli 1888.
18. *Arbetet* 29 okt. 1887.
19. *Arbetet* 18 april 1889.
20. *Arbetet* 24 och 31 juli 1888.
21. *Arbetet* 6 aug. 1887.
22. *Arbetet* 3 jan. 1889.
23. Jfr *Lindgren,* Det socialdemokratiska arbetarpartiets uppkomst, sid. 240.
24. *Social-Demokraten* 22 jan. 1886.
25. *Folkviljan* 13 jan. 1883. I detta sammanhang bör en punkt i Palms program av år 1882 beröras. I det danska program, som var mönster, funnos satserna: "Det maa være arbejderklassens Værk at befri Arbejdet. Alle andre klasser er lige over for den kun en reaktionær masse". Palm ersatte dessa satser med orden: "Det måste vara arbetarståndets uppgift att befria arbetet från alla de reaktionära element, som i det nuvarande samhället står som styrande över arbetarna". Av denna formulering har man (*Lindström,* Till det socialdemokratiska partiprogrammets historia, *Tiden*

1926, sid. 435 f.) dragit slutsatsen, att Palm redan vid denna tid skulle ha avvisat dogmen om den reaktionära massan och förtecknat den samverkan med borgerliga som kännetecknat svensk socialdemokrati. Denna slutsats synes icke tillåtlig. Palms program företer, såsom förut nämnts, flera absurda formuleringar, som måste ha berott på slarv eller bristande förmåga att förstå det danska programmets mening. Palms formulering i den diskuterade punkten kan likaledes bero på slarv eller missförstånd. I alla händelser är det obefogat att dra vittgående slutsatser av en obetydlig ändring av den översatta texten. Nämnas bör också, att Palm vid 1889 års kongress röstade mot samarbetsresolutionen.

26. *Social-Demokraten* 22 jan. 1886.

27. *Folkets röst* 22 okt. 1887.

28. *Folkets röst* 7 juli 1888, jfr 15 okt. 1887, 12 maj, 18 aug., 20 okt. 1888.

29. *Proletären* t. ex. 6 april 1888, 17 maj 1889.

30. Härpå tyda de polisreferat, som äro samlade i *Ödmjuk promemoria* till Herr statsrådet och chefen för Kungl. Justitiedepartementet ... 13 maj 1889, avgiven av t. f. byråchefen för lagärenden. Promemorian utgjorde ett förarbete till förslaget om s. k. socialistlag.

31. *Konstituerande kongressen,* sid. 21 f., 24 f., 27 f.; *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 120 f., 129 ff.; *Magnusson,* Socialdemokratien i Sverige, I, 1920, sid. 225 ff.

32. Vi instämma alltså i huvudsak i den karakteristik av kongressens resolution, som gives av *Lindgren,* Det socialdemokratiska arbetarpartiets uppkomst i Sverige, sid. 310. Då *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 121, polemiserar häremot, synes han förbigå själva kärnfrågan. Han betonar, att alla voro ense om kravet på rösträtt och i denna sågo ett medel, icke ett mål: två motsatta strömningar inom partiet skulle alltså ej ha funnits och något dylikt skulle följaktligen ej heller kunna utläsas ur resolutionen. Obestridligt lär dock vara, att enighet på den av Nordström angivna punkten icke uteslöt mycket olika meningar om rösträttens värde. Rösträtten kunde betraktas som endast ett slags uppfostringsmedel eller som det väsentliga medlet att nå makten och därmed socialismen. Detta framgår tillräckligt tydligt av hela vår framställning. I denna fråga gör Nordström en del andra otillräckligt preciserade och därför i någon mån vilseledande uttalanden, som det skulle föra för långt att här kritisera.

33. *Lindgren,* Det socialdemokratiska arbetarpartiets uppkomst i Sverige, sid. 316; *Höglund,* Hjalmar Branting, I, 1929, sid. 235; jfr också *Nordströms* och *Magnussons* ovan citerade arbeten samt *Fakta* för socialdemokratiska talare och debattörer nr 1, 1939, sid. 8. I *Svenska Dagbladets* kommentar till beslutet (23 april 1889) betonas, att kongressen icke tagit principiellt avstånd från revolutionära metoder utan blott ställt deras användning på framtiden. *Höglund* (sid. 238) skriver om detta uppenbart riktiga uttalande att "i den stilen underblåstes borgerskapets rädsla och hat gentemot det röda spöket".

34. *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 130, påstår felaktigt, "att Palms meningsfränder utan självövervinnelse kunde i den avgörande omröstningen sluta upp på Brantings linje".

35. Egendomligt nog har detta icke förut betonats. Brantings förslag ter sig som endast en överarbetning av Danielssons. Även Branting talar om partiets revolutionära karaktär, om borgarpartierna som en reaktionär massa, om samverkans begränsade karaktär. Den väsentliga skillnaden är, att Branting skriver, att de borgerliga partierna alltmera *bliva* en reaktionär massa, under det att Danielsson betraktar dem som varande "reaktionära massor". Brantings ändring var här ur logisk synpunkt nöd-

vändig, ty partiet kunde icke gärna säga sig vilja samverka med "reaktionära massor". — Jfr också *Branting,* Tal och skrifter, VIII, sid. 24.

36. *Höglund,* Hjalmar Branting, I, sid. 237 f. Den egendomliga tanken, att de borgerliga partierna 1928 förvandlades till en reaktionär massa, kunde som bekant icke länge upprätthållas.

37. *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 130; jfr också *Fakta* för socialdemokratiska talare och debattörer, nr 1, sid. 8.

38. *Social-Demokraten* 27 april 1889.

39. *Arbetet* 27 april 1889.

40. Jfr härom *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 157 ff.

41. För dokumentering i vissa punkter samt för en mera ingående redogörelse hänvisas till *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 279 ff.

42. *Social-Demokraten* 1 febr. 1890.

43. *Fostervoll,* Arbeidarskandinavism i grunnleggingstida, 1935, sid. 144 ff.

44. *Arbetet* 4 juli 1890.

45. *Arbetet* 7 sept. 1889.

46. *Arbetet* 27 juni 1890, 14 april 1891. Den revolutionära linjen hos Danielsson framhäves ej tillräckligt av *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, särskilt sid. 290 ff. Betecknande är, att Danielssons uttalande om revolution på gatan av Nordström utan varje skäl säges vara tillkommet för att tillfredsställa hans anarkiserande motståndare i Malmö. Går man till väga på detta sätt, kan varje uttalande borttolkas.

47. *Branting,* Tal och skrifter, VIII, sid. 25.

48. Ingen representativ svensk partiman deltog i denna kongress; Branting och Danielsson sutto då i fängelse, Sterky var förhindrad. Till svenska representanter utsågos två i London, respektive Paris bosatta partimedlemmar, Allard och Palmgren. Det har uppgivits, att endast den sistnämnde skulle ha deltagit i kongressen (*Branting,* Tal och skrifter, II, sid. 246 f.; *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 282); enligt kongressprotokollen (*Protokoll des internationalen Arbeiter-Congresses zu Paris* ... vom 14 bis 20 Juli 1889) voro emellertid båda närvarande. Anmärkningsvärt är att Palmgren, som ensam talade, förfäktade en utpräglat revolutionär linje. (*Protokoll,* sid. 68 f.) Huruvida han mottagit instruktioner från Sverige är icke bekant.

49. *Branting,* Tal och skrifter, III, sid. 78; jfr för det följande *Social-Demokraten* 22 juli 1891.

50. *Social-Demokraten* 1 febr. 1890. Jfr också *Höglund,* Hjalmar Branting, I, sid. 250.

51. Jfr särskilt hans artikel i taktikfrågan i *Den nya tiden* 7 nov. 1890.

52. *Social-Demokraten* 2 febr. 1891; jfr *Under röd flagg* t. ex. 12 april ("Om revolution"), 16 maj och 6 juni 1891.

53. *Arbetet* 5 sept. 1889.

54. *Norra och Mellersta distriktets första kongress,* sid. 22.

55. *Social-Demokraten* 2 febr. 1891.

56. *Under röd flagg* 12 april 1891.

57. *Arbetet* 14 april 1891.

58. *Social-Demokraten* 1 april 1891; jfr 16 maj 1891.

59. *Branting,* Tal och skrifter, I, sid. 222; *Lidforss,* Axel Danielssons skrifter, 1908, sid. 572. Den sista hänvisningen avser ett föredrag av Danielsson, som hölls omedelbart efter kongressen. På själva kongressen använde han, som av tillgängliga referat framgår, samma argument.

60. Jfr *Andra kongressen,* sid. 8 ff.; *Magnusson,* Socialdemokratien i Sverige, I, sid. 254 ff.; *Höglund,* Hjalmar Branting, I, sid. 255 ff.; *Nordström,* Sveriges social-

demokratiska arbetareparti, sid. 329 ff. samt här åberopade tidningsreferat från kongressen.

61. Sannolikt avsågs ej härmed en demokrati med socialdemokratien i majoritetsställning.

62. Typisk är framställningen hos *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 333: "Den godtagna kongressresolutionen" — d. v. s. den första av de här behandlade resolutionerna — "innebar ostridigt en klar reformistisk seger över den revolutionära gruppen". Uttalandet om våld i denna resolution förklaras på följande sätt. "Men så hårt blev majoriteten pressad, att den nödgades giva sitt uttalande en formulering, som uteslöt en kategorisk bekännelse till demokratin, i det den hänvisade till våldet såsom en nödfallsutväg". På detta sätt skylles majoritetens resolution på minoriteten. Varför kunde ej majoriteten säga ut vad den verkligen ville? Berodde också Danielssons, Sterkys och andras revolutionära uttalanden i debatten på något slags respekt för minoriteten? Benägenheten att i den tidiga socialdemokratien inlägga den senares meningar kommer här klart till uttryck.

63. *Höglund* nämner ej alls detta beslut, *Magnusson* och *Nordström* behandla det ytterligt ofullständigt och ta i sina kommentarer till kongresen ej hänsyn till detsamma.

64. *Lindgren,* Från Per Götrek till Per Albin, 1936, sid. 76.

65. Att vi här begagna det tautologiska uttrycket "våldsam revolution" beror på att man, särskilt senare, inom socialdemokratien ofta talat om revolution, även då man åsyftat vad som enligt vanligt språkbruk kallas fredlig utveckling; vi vilja understryka, att här var ej fråga om revolution i denna förtunnade mening.

66. *Folkviljan* 12 febr. 1892 (se också *Under röd flagg* 6 juni 1891); *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 335 f., har förbisett detta uttalande och därför givit en ohållbar framställning av resolutionens innebörd. Jfr däremot *Lindgren,* Från Per Götrek till Per Albin, sid. 82.

67. *Arbetet* 6 dec. 1891.

68. En mera ingående redogörelse för debatten åren 1891—1894 finnes hos *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 398 ff.

69. Beträffande Danielssons s. k. omvändelse jfr *Höglund* i Hjalmar Branting, Tal och skrifter, I, sid. 44, samt *Hjalmar Branting,* I, sid. 264 ff. och *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 425 ff. Uttrycket omvändelse innebär en överdrift; att det kommit att användas beror säkerligen på Danielssons egen överdrivna framställning av sin åsiktsändring. Det är icke ens befogat, att, som Höglund, tala om en "tvär omkastning". Danielsson var icke klart revolutionär på 1880-talet och icke klart reformistisk på 1890-talet. Han var överhuvud icke klar i sina uttalanden. Men antalet revolutionära uttryck avtog successivt och en väsentlig förändring i hans uppfattning kan därför efterhand antas ha inträtt.

70. *Arbetet* 27 juni 1891.

71. *Arbetet* 2 juli 1892. Hur Danielsson vid denna tid tänkte sig utvecklingen, eller åtminstone hoppades att den skulle gestalta sig, torde kunna utläsas ur hans år 1892 publicerade utopiska novell "Främlingen". I denna återkommer en person efter fyrtio års bortovaro till ett Sverige, som blivit socialistiskt. Detta hade tillgått på så sätt, att arbetarna fått rösträtt i två repriser. Därefter hade omvälvningar i Europa stimulerat radikalismen. "Stämningen i landet blev med varje dag hetare ... Under sådana förhållanden gick folket i val hösten 19... De utföllo så, att två tredjedelar av den nya andra kammaren voro anhängare av en socialdemokratisk reorganisation. Det konservativa rika folket hade under flera år koncentrerat sitt försvar till första kammaren, vilken de fortfarande hade i sitt våld. Men nu inträffade, att andra kammaren pressad av en fruktansvärd anvällande folkrörelse, konstituerade sig som suverän nationalför-

samling och tvang den vacklande regeringen att framlägga ett förslag till grundlagsändring, enligt vilken första kammaren helt och hållet upphörde och all lagstiftningsmakt lades i händerna på en allmän riksförsamling". Sedan detta förslag genomdrivits framlades "den stora socialistiska propositionen" och socialismen förverkligades.

72. *Social-Demokraten* 8 juli 1892.

73. *Ny Tid* 14 juli 1892. Samma intryck ger *Sterkys* artikel "Varken lunk eller sken" (*Julfacklan* 1892).

74. *Fostervoll,* Arbeidarskandinavism i grunnleggingstida, sid. 177 ff.

75. Se beträffande folkriksdagarna *Fridholm,* Folkriksdagarna 1893 och 1896 (*Statsvetenskaplig Tidskrift* 1927). Beträffande rösträttsfrågans utveckling överhuvud hänvisas främst till *Andrén,* Tvåkammarsystemets tillkomst och utveckling, 1937.

76. *Tredje kongressen,* sid. 18 f., 22 ff.

77. *Social-Demokraten* 4 april 1894.

78. Se *Arbetet* 6 dec. 1895; *Branting,* Tal och skrifter, VIII, sid. 55 ff.; *1:sta Majbladet* 1896 (*Lidforss,* Axel Danielssons skrifter, sid. 707 ff.); jfr också *Partistyrelsens redogörelse* 1 april 1895—31 december 1895, sid. 8 f.

79. *Social-Demokraten* 4 dec. 1895, jfr 28 och 29 nov. 1895.

80. *Partistyrelsens redogörelse* 1896, sid. 7.

81. *Fjärde kongressen,* sid. 29 f.; jfr för det följande också sid. 25 f.

82. *Sjätte* (tryckfel: skall vara *femte*) *allmänna skandinaviska arbetarekongressen,* sid. 13.

83. Se *Höglund,* Hjalmar Branting, I, sid. 325 ff.

84. *Femte kongressen,* sid. 58 f. Se också *Den 6 skandinaviske Arbejderkongres,* sid. 29 f.

85. *Partistyrelsen* 20 febr. 1899.

86. *Partistyrelsen* 19 mars 1899. Vid sammanträdet väcktes utan framgång ett förslag "att arbetare och rösträttsvänner icke skulle nöja sig med sedlar i avlöning utan endast fordra guld". Härigenom skulle panik uppstå med allmän rusning till bankerna och skräck hos småborgarna. Branting och andra avstyrkte förslaget.

87. *Partistyrelsen* 21 aug. 1901 (Rösträttskonferensen i Malmö); dess *Verkställande utskott* 17 sept. 1901.

88. *Storstrejkskongressen* 1902; otryckt protokoll i partistyrelsens arkiv, enligt påteckning utskrivet av Gerhard Magnusson i sept. 1904.

89. Hos *Höglund,* Hjalmar Branting, I, sid. 346, får man intrycket, att Branting skulle ha varit tveksam. Enligt protokollet yttrade emellertid Branting bland annat: "Med de otillräckliga medel vi f. n. förfoga över kan storstrejken icke *nu* tillgripas ... Låt oss ej se på storstrejken som på en religiös fetisch ... Vi få nog tillräckligt med arbete med att hålla dessa demonstrationer så imponerande att de verka, men vi ha då inte i otid slitit ut vår storstrejksfana". Redan före kongressen hade Branting uttalat sin mening tämligen klart; se *Social-Demokraten* 10 april 1902.

90. I protokollet står "första kammarens upplösning" men meningen måste antas ha varit "avskaffande".

91. Jfr *Storstrejken* 1902, redogörelse från arbetarpartiets verkställande utskott samt de sedermera utgivna kompletterande redogörelserna.

92. *Partistyrelsen* 23—26 mars 1903, 26 mars 1904.

93. *Sjätte kongressen,* sid. 177 ff.

94. Jfr här och för det följande *Höglund,* Hjalmar Branting, I, sid. 390 ff.

95. *Proletären* 31 juli 1891.

96. *Proletären* 5 febr. 1892 (föredrag).

97. *Proletären* 19 febr. och 8 april 1892. Uppgifterna hos *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 493 f. om redaktörskapet i *Proletären* äro ej fullt riktiga.

98. Se närmare härom *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 406 ff.

99. *Folkviljan* 14 nov. 1891, 26 febr. och 9 april 1892.

100. *Stormklockan* februari och mars 1893; *Folkets vän* mars 1894.

101. Frågan om Palms anställande diskuterades vid en rad tillfällen och starka meningsbrytningar yppades härvid; se *Partistyrelsen* 11 och 13 sept. 1894, 8 och 16 jan. samt 3 mars 1895. Då Palm vid det förstnämnda tillfället interpellerades om sin ställning i frågan om rösträtten och de hemliga organisationerna, svarade han enligt protokollet: "Palm ansåg rösträttsfrågan vara av stor betydelse för arbetarklassen dock icke så stor att man för endast denna fråga borde ställa allt på ett kort. Skulle dock alltid, om han blev antagen som agitator, framhålla erövrande av den allmänna rösträtten som en betydelsefull fråga. Trodde icke för övrigt att de maktägande ville konsekvent genomföra denna fråga, utan att arbetarklassen borde väpna sig att taga rösträtten, men att även då på samma gång försöka få något mera i utbyte för de offer som bringades. I fråga om hemliga föreningar, hade Palm först börjat med detta nya förslag, då han kommit i konflikt med partiets ledande män, och ansåg sig därför bringad slå in på en ny taktik att samla folk ikring sig. Lovade att icke offentligt tala för denna sak, utan endast man och man emellan på sådana orter, där öppen organisation ansågs omöjlig".

102. *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 423 f., ger ett delvis missvisande referat av *Björklunds* skrift. Kärnpunkten i denna förbigås fullständigt, nämligen att en omstörtning måste ske snart, eftersom arbetarna under industrialismen bli allt slöare under det att bourgeoisiens militära maktmedel växa. Nordström skriver, att enligt Björklund en omedelbar omstörtning "vore ogenomförbar på grund av att den den svenska industrien nått en så ringa grad av utveckling ... och militarismen vore så stark, att arbetarna ej förmådde övervinna den". Björklunds tankegång är den rakt motsatta och just detta är det intressanta i hans framställning.

103. Jfr härom *Bergegren,* Ungsocialismen, 1917, samt *Lindgren,* Ungdomsrörelse och partiopposition (*Festskrift* tillägnad Sigfrid Hansson, 1934, sid. 57 ff.).

104. *Brand* 1898, nr 6.

105. *Brand* 1903, nr 2—10.

106. Se t. ex. *Brand* 1904, nr 8, 9, 1905, nr 6, 1908, nr 4.

107. *Brand* 1905, nr 5; *Bergegren,* Ungsocialismen, sid. 83.

108. *Social-Demokraten* 11, 13, 16 och 18 okt. 1906; jfr *Branting,* Tal och skrifter, VIII, sid. 118 ff., samt hans enquêtesvar om generalstrejken i *Le mouvement Socialiste* 1904. Jfr antikritiken av *Jensen,* Generalstrejken. — Vid samma tid kritiserades generalstrejkstanken av flera ledande socialister på kontinenten och deras kritik avspeglas i den svenska debatten; se *Jaurès,* Aus Theorie und Praxis, 1902, sid. 137 ff., *Vandervelde,* Der Generalstreik (*Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 1908) samt uttalanden av *Hyndman, Hilferding, Guesde* och *Kautsky* i *Le mouvement Socialiste* 1904.

109. *Arbetet* 13 nov. 1903; *Ny Tid* 27 febr. 1908; jfr *Arbetet* 6 okt. 1906.

110. *Höglund,* Generalstrejk, storstrejk och parlamentarism, 1907, samt Den revolutionära syndikalismen, 1909; *Möller,* Syndikalismen i svensk jordmån, 1910; jfr *Hansson,* Socialdemokrati och ungsocialism, 1908.

111. Se t. ex. *Social-Demokraten* 31 juli 1909.

112. Typiskt exempel i *Brand* 1905, nr 6.

113. *Sjätte kongressen,* sid. 112 ff., 126.
114. *Sjätte kongressen,* sid. 195 f., 210; jfr *Höglund,* Hjalmar Branting, I, sid. 359.
115. Jfr för det följande *Magnusson,* Socialdemokratien i Sverige, II, 1921, sid. 167 ff.; *Höglund,* Hjalmar Branting, I, sid. 425 ff.
116. *Sjunde kongressen,* sid. 32 ff., 134 ff.
117. *Branting,* Tal och skrifter, III, sid. 128 ff.
118. *AK 1899:* 34, sid. 18 ff.
119. *AK 1902:* 52, sid. 20 ff. och 54, sid. 21.
120. Jfr också *AK 1906:* 19, sid. 12 ff.; 54, sid. 41 f., 86 ff.; 56, sid. 36 ff.; *AK 1907:* 52, sid. 112 ff.
121. *Social-Demokraten* 24 okt. 1903.
122. *Social-Demokraten* 1 och 9 febr. 1907. Artiklarna äro författade av R. Å. (Robert Ågren).
123. Jfr t. ex. *Arbetet* 9 april 1904; *Ny Tid* 1 dec. 1906.
124. Jfr *Partistyrelsens berättelse* 1914, sid. 10.
125. Jfr dock *Steffen,* Demokrati och arbetarrörelse (*Tiden* 1911).
126. *AK 1909:* 8, sid. 6 ff.
127. *Stormklockan* 17 juni 1911.
128. *Stormklockan* 5 aug. 1912.
129. *Stormklockan* 5 febr. 1913.
130. *Lindhagen,* Kätterier (*Tiden* 1911); *Stormklockan* 3 juni 1911.
131. *Stormklockan* 1 juli 1911.
132. *Protokoll* hållet vid Socialdemokratiska ungdomsförbundets fjärde ordinarie kongress, sid. 26 f.
133. *Folket* 28 juni 1912.
134. *AK 1917:* 41, sid. 35 f., 66 f.
135. *AK 1917:* 51, särskilt sid. 41 ff. (Palmstierna), sid. 57 ff. (Branting).
136. *AK 1917:* 50, sid. 21 ff.
137. *AK 1917:* 72, sid. 1 ff.
138. Jfr för det följande främst *Partistyrelsens berättelse* 1917, sid. 49—63.
139. *Arbetet* 30 april 1917.
140. Jfr *Partistyrelsen* 20 och 22 maj 1917.
141. *AK 1918:* 72, sid. 11 f.
142. *AK 1918:* 72, sid. 41.
143. *Partistyrelsens berättelse* 1918, sid. 3 ff.
144. *Partistyrelsens berättelse* 1918, sid. 16 f.; jfr för det följande sid. 17 ff.
145. *AK 1918* Urt.: 9, sid. 24.
146. Jfr ex. *Social-Demokraten* 5 dec. 1918; *Arbetet* 19 nov. 1918; *Ny Tid* 20 nov. 1918; *Arbetarbladet* 14 nov. 1918; *Skånska Socialdemokraten* 13 och 28 nov. 1918. Efter författningsbeslutet skrev *Möller,* Demokratiens seger (*Tiden* 1918, sid. 339): "Jag tror mig vara vittnesgill på en punkt och man kan tro mig, då jag försäkrar att efter arbetarrörelsens tillkomst Sverige aldrig stått så nära en revolution som i mitten av december 1918. Ett förbenat högermotstånd skulle ha varit fullständigt ödesdigert. Vårt land skulle ha kastats in i en inbördesstrid, vars slutliga utgång kanske kunde ha varit oviss, men vars fruktansvärda förstörande verkningar hade varit desto vissare". Jfr dock *Lindgren,* Från Per Götrek till Per Albin, sid. 192 ff.
147. Jfr t. ex. *AK 1918* Urt.: 17, sid. 20 f. (Branting).
148. *Karleby,* Kring revolutionen, 1918, sid. 63. Bland senare mera utformade angrepp på kommunismen ur marxistisk och demokratisk synpunkt märkas *Lindström,* Bolsjevism och fascism, 1928, samt *Engberg,* Uppgörelse med bolsjevismen, 1928.

149. *Partistyrelsens berättelse* 1918, sid. 12 f.; jfr *AK 1918:* 17, sid. 13 (Engberg), 39 f. (Branting).

149 a. *Branting,* Tal och skrifter, I, sid. 327 ff.

150. *Möller,* Den sociala revolutionen (*Tiden* 1918).

151. *Arbetet* 18 okt. 1918 (Engberg); *Social-Demokraten* 8 och 10 okt. 1918 (P. A. Hansson). Jfr *Ny Tid* 14 och 15 juli 1919.

152. *Arbetet* 5 okt. 1918.

153. *Arbetet* 23 dec. 1919.

154. *Wigforss,* Demokratiska problem (*Tiden* 1920).

155. *Hansson,* Demokrati, 1935, sid. 97.

156. *Lindström,* Om kompromiss, 1932.

157. *AK 1931:* 4, sid. 3.

158. *Hansson,* Demokrati, sid. 120 ff., 127 f., 163 ff., 219 ff.

159. *Hansson,* Demokrati och maktpolitik (*Tiden* 1939).

160. Jfr *Partistyrelsens berättelse* 1928, sid. 20.

161. *Partistyrelsens berättelse* 1928, sid. 9 ff.; jfr *Förtroenderådet* 15 maj 1928.

162. *FK 1928:* 35, *AK 1928:* 38.

163. *AK 1931:* 37, sid. 14 f. (Hansson), 38, sid. 4 f. (Wigforss). Jfr *Frihet* 1931, nr 11.

164. Ett relativt klart exempel i *Frihet* 1933, nr 12, sid. 5; jfr också *Clarté* 1933 nr 3 (Blomberg).

165. Jfr t. ex. *Clarté* 1933, nr 3 och 4, 1934 nr 2 och 8; *Frihet* 1933 nr 8.

166. *Hansson,* Demokrati, sid. 88; jfr *Ny Tid* 17 juni 1931.

167. *Elfte kongressen,* sid. 40 ff.

168. *Trettonde kongressen,* sid. 320 ff.

169. *Femtonde kongressen,* sid. 61 ff.

170. *Lindström,* Socialistisk vardag, 1928, sid. 147.

171. Jfr *Nilsson,* Förnyelse av det socialdemokratiska programmet; *Fredriksson,* Socialismens värdenormer (båda i *Tiden* 1937).

172. *Branting,* Tal och skrifter, IX, sid. 79 ff., 160 ff.

173. *Engels,* Socialismens utveckling från utopi till vetenskap, 1932, sid. 53.

174. *Partistyrelsen* dec. 1908.

175. *Social-Demokraten* 11 jan.; jfr 7 jan. 1909. Jfr också *Arbetet* 7 jan. 1909, där samma uppfattning hävdas.

176. *Åttonde kongressen,* sid. 34, jfr sid. 22 f., 27, 29 f.

177. *Partistyrelsens verkställande* utskott 1 och 11 okt. 1911; *Partistyrelsens berättelse 1911,* sid. 19 f.

178. *Arbetet* 29 sept., 18 okt. 1911; jfr 30 okt. 1911.

179. *Arbetarbladet* 29 sept., 12 och 22 dec. 1911. Jfr *Ströms* artiklar i motsatt riktning t. ex. 5 okt. 1911 och 19 jan. 1912.

180. *Arbetet* 3 okt. 1911.

181. *Ny Tid* 29 sept. 1911; jfr *Örebro-Kuriren* 30 sept. 1911; *Smålands Folkblad* 26 sept. 1911.

182. *Skånska Socialdemokraten* 5 okt. 1911.

183. *Branting,* Segern (*Tiden* 1911).

184. *Höglund,* Hjalmar Branting, I, sid. 510 f.

185. Jfr här särskilt pressklipp och referat i *Social-Demokraten* 2, 5, 6, 9 och 21 okt. 1911.

186. *Protokoll* hållet vid socialdemokratiska ungdomsförbundets fjärde ordinarie kongress, sid. 52.

187. T. ex. *Folket* 7 aug., 2 okt. 1911.

188. *Folket* 11 okt. 1911.

189. *Sandler,* Ministersocialismen (*Tiden* 1911); jfr också *Palmstierna,* Parlamentarismens teori och praxis (*Tiden* 1911).

190. *Partistyrelsen* 4—7 okt. 1914; *Partistyrelsens berättelse* 1914, sid. 49 f.

191. *Nionde kongressen,* sid. 135 ff.

192. Jfr också *Sekret protokoll* över socialdemokratiska partikongressens 1914 sammanträde för behandling av frågan om samverkan med liberala partiet fredagen den 27 och lördagen den 28 nov. 1914.

193. Brantings framställning på denna punkt var oriktig; jfr Amsterdamresolutionens ordalag.

194. Se t. ex. *Rydén* i *Arbetet* 17 sept. och 17 okt. 1914.

195. *Social-Demokraten* 27 nov. 1914; jfr *Möller,* Ett avgörande (*Tiden* 1914).

196. Se t. ex. *Höglund,* Socialdemokratien och regeringsmakten, 1914; *Nya Norrland* 13 okt. 1914.

197. *Örebro-Kuriren* 9 okt. 1914.

198. *Partistyrelsens berättelse* 1917, sid. 72; jfr *Arbetarbladet* 20 sept. 1917; *Arbetet* 1 och 17 okt. 1917; *Ny Tid* 1, 2 och 19 okt. 1917; *Örebro-Kuriren* 29 sept., 8 och 15 okt. 1917; *Smålands Folkblad* 5 och 19 okt. 1917; *Frihet* 1918 nr 1.

199. *Skånska Socialdemokraten* 4 okt. 1917.

200. *Smålands Folkblad* 1 okt. 1917.

201. *Social-Demokraten* 29 sept. 1917.

202. *Social-Demokraten* 22 dec. 1917.

203. *Möller,* Ministersocialismen (*Tiden* 1917).

204. *Partistyrelsen* 18—19 aug. 1919; *Social-Demokraten* 8 sept. och 28 okt. 1918; *Arbetet* 21, 22 och 25 okt. 1919; *Ny Tid* 23, 24 och 28 okt. 1919; *Arbetarbladet* 9 aug. 1919; *Smålands Folkblad* 7 nov. 1919; *Skånska Socialdemokraten* 29 okt. och 27 nov. 1919.

205. Detta krävdes av Engberg och andra vid debatt i Stockholms arbetarkommun; jfr *Social-Demokraten* 22 nov. 1919.

206. *Elfte kongressen,* sid. 104, 132.

207. *Partistyrelsens berättelse* 1920 sid. 15 f.

208. Jfr *Arbetet* 21 febr. och 9 mars 1920; *Ny Tid* 21 och 22 febr., 5, 10 och 11 mars 1920; *Arbetarbladet* 26 jan. och 9 febr. 1920; *Skånska Socialdemokraten* 4 febr. 1920; *Smålands Folkblad* 24 jan. och 18 febr. 1920; *Örebro-Kuriren* 31 jan. och 17 febr. 1920; *Nya Samhället* 10 febr. 1920.

209. *Arbetet* 8 mars 1921.

210. *Trettonde kongressen,* sid. 98—138. Jfr *Partistyrelsen* 27 maj 1928.

211. Förhållandena vid ministären Hornsruds tillkomst och framträdande äro icke helt klarlagda, trots att flera framställningar publicerats härom; jfr särskilt *Björnberg,* Parlamentarismens utveckling i Norge 1905—1938, 1939, sid. 298 ff. Arbetarpartiet hade tidigare varit mot ministersocialism. Det är icke klart, huruvida ministären räknade på samverkan med andra grupper eller från början ville uppträda som en kamp- och demonstrationsregering. Sedan ministären väl störtats, har man inom arbetarpartiet hävdat dess karaktär av kampregering. Antecknas bör, att arbetarpartiet vid följande kongress (år 1930) gjorde ett bestämt uttalande mot regeringsbildning utan stortingsmajoritet, men att det trots detta begärde att få bilda regering, sedan en framgång — som icke medförde majoritet — vunnits vid 1933 års val; jfr *Det norske arbeiderparti,* Protokoll fra Landsmøtet 1930, sid. 123 ff.; *Justis- og Politiedepartementet,* st. med. nr 10 (1934). Det norska arbetarpartiets vacklande politik visar, liksom debatten i Sverige, de svårigheter som möta, då ett parti söker uppträda så att säga halvparlamentariskt, d. v. s. principiellt går med på att bilda

regering och t. o. m. kräver detta, då så är opportunt, men samtidigt begär att få avböja regeringsansvaret eller bilda blott en kampregering, då så är partipolitiskt lämpligt — kort sagt då partiet icke för sig vill erkänna samma konventioner, som anses gälla för andra partier.

212. Jfr *P. A. Hanssons* erinran härom på 1936 års kongress (*Femtonde kongressen,* sid. 354).

213. *Partistyrelsens verkställande utskott,* 25 okt. 1907.

214. Jfr *Partistyrelsens berättelse* 1910, sid. 29.

215. *Åttonde kongressen,* sid. 102. Uppgift härom finnes ej i utskottets protokoll. Thorsson hade frågat medlemmarna enskilt; jfr Höglunds anförande på kongressen (sid. 103) samt Wickmans upplysningar (sid. 105). Han hade emellertid först begärt, att utskottet skulle sammankallas (sid. 106).

216. Jfr t. ex. *Protokoll* hållet vid socialdemokratiska ungdomsförbundets tredje ordinarie kongress, sid. 15 f.

217. *Partistyrelsens berättelse* 1908, sid. 14. Jfr *Social-Demokraten* 12 dec. 1908.

218. *Åttonde kongressen,* sid. 102 ff., 200.

219. *Partistyrelsens verkställande utskott* 9 nov. 1911.

220. *Arbetet* 3 dec. 1911; *Ny Tid* 12 dec. 1911; jfr också *Örebro-Kuriren* 16 och 26 juni 1913.

221. *Partistyrelsen* 9 maj 1914.

222. *Nionde kongressen,* sid. 218.

223. Jfr dock *Partistyrelsens berättelse* 1916, sid. 47 f.

224. *Branting,* Tal och skrifter, III, sid. 61 ff.; *Social-Demokraten* 26 jan. 1889.

225. Jfr t. ex. *Social-Demokraten* 2 sept. 1896, 20 och 27 sept. 1897, 21 jan. 1904; *Arbetet* 18 sept. 1897; *Folkets röst* 19 jan. 1889; *Ny Tid* 8 aug. 1900; *Proletären* 25 jan. 1889.

226. *Ny Tid* 3 aug. 1904.

227. *Social-Demokraten* 16 dec. 1890.

228. *Arbetet* 1 mars 1893.

229. *Social-Demokraten* 22 juni 1905; *Arbetarbladet* 13 juli 1905, jfr 8 april 1905.

230. *Sjätte kongressen,* sid. 116 ff., 133.

231. *Sjunde kongressen,* sid. 224 ff.

232. *Åttonde kongressen,* sid. 34 ff. och 76; jfr också *Social-Demokraten* 12 juni 1908.

233. *Nionde kongressen,* sid. 194 ff.

234. *Tionde kongressen,* sid. 54 ff., 84, 192 ff.

235. Enligt vanlig terminologi avser folkinitiativ rätt för ett visst antal valmän att få ett av dem uppburet förslag framlagt till omröstning. Huruvida detta här avsågs är ej fullt klart; två reservanter i partistyrelsen yrkade nämligen, att "initiativet bör omfatta mer än rätt att framtvinga folkomröstning, det bör också kunna begagnas i och för ett framförande av krav om lagstiftning".

236. *Förslag* till 1920 års kongress, sid. 35 ff.; *Elfte kongressen,* sid. 44 ff., 48 ff.

237. *Social-Demokraten* 25 maj 1906, jfr 30 maj 1906; se också t. ex. *Arbetet* 26 maj 1906; *Örebro-Kuriren* 26 maj 1906; *Smålands Folkblad* 28 maj 1906.

238. Jfr t. ex. *Social-Demokraten* 7 febr. 1914; *Arbetet* 7 febr. 1914; *Branting* Tal och skrifter, IV, sid. 136 ff.; *A. K. 1914* A : 18, sid. 3 ff. (Branting), 14 (Lindhagen). Jfr också de än skarpare uttalandena i *Stormklockan* 21 febr. 1914.

239. *Protokoll* hållet vid Socialdemokratiska ungdomsförbundets tredje ordinarie kongress, sid. 19 f.; jfr *Höglund,* Socialdemokratien och republiken, 1909, samt t. ex. *Stormklockan* 24 juni 1911.

240. *Förtroenderådet* 3 maj 1912 och *Riksdagsgruppen* samma dag.

241. T. ex. *Arbetet* 6 maj 1912; *Smålands Folkblad* 7 maj 1912; *Örebro-Kuriren* 6 maj 1912.
242. *KU 1912,* nr 38; *AK 1912:* 54, sid. 49 ff. I kamrarna uppstod praktiskt taget ingen debatt.
243. *Riksdagsgruppen* 17 juli 1914; *KU 1914* B nr 18; *AK 1914* B: 59, sid. 53.
244. *Arbetet* 14 nov. 1918, jfr 16 nov. 1918. Liknande i *Ny Tid* 15 nov. 1918.
245. *KU 1919* A, nr 48; *KU 1920,* nr 40; *AK 1919* A: 66, sid. 31; *AK 1920:* 56, sid. 40.
246. *KU 1912,* nr 35; *KU 1914* B, nr 19; *KU 1917,* nr 31; *KU 1918,* nr 18; *KU 1919* A, nr 46; *KU 1920,* nr 20.
247. Jfr särskilt kritiken av *Ström,* En- eller tvåkammarsystem (*Tiden* 1915); Ström hade tidigare framfört delvis samma synpunkter som Möller (*Folket* 5 sept. 1906); se också t. ex. *Social-Demokraten* 3, 8 och 10 okt. 1917, 7 dec. 1921; *Arbetet* 29 nov. 1917; *Arbetarbladet* 10 febr. 1915, 2 aug. 1919; *Smålands Folkblad* 29 jan. 1915.
248. *Arbetet* 20 nov. 1920.
249. *KU 1920,* nr 38.
250. *Trettonde kongressen,* sid. 319 ff.
251. *KU 1924,* nr 17.
252. *AK 1924:* 28, sid. 2 ff.
253. *KU 1925,* nr 5.
254. *KU 1928,* nr 1; *KU 1932* nr 1.
255. *KU 1933,* nr 8; *FK 1933:* 16, sid. 9 ff.; *AK 1933:* 17, sid. 25 ff.
256. T. ex. *FK 1932:* 11, sid. 5 f. (Vennerström); *FK 1933:* 16, sid. 15 f. (Strömberg).
257. Jfr t. ex. *Ny Tid* 29 okt 1927, 5 mars 1928; *Arbetet* 12 juli och 29 dec. 1927; *Nya Samhället* 1 mars och 16 juni 1928; *Smålands Folkblad* 22 okt. 1923; *Skånska Socialdemokraten* 6 mars 1928; *Nya Norrland* 6 nov. 1926 och 2 mars 1928; *Frihet* 1926 nr 10.
258. *Social-Demokraten* 15 juni 1928; jfr 13 juni 1929.
259. *Social-Demokraten* 16 juni 1938; jfr 8 dec. 1937.
260. *KU 1922,* nr 10; *KU 1924,* nr 12; *KU 1925,* nr 4; *KU 1927,* nr 11; *KU 1932,* nr 2.
261. *AK 1924:* 18, sid. 85.
262. Jfr *Social-Demokraten* 10 april 1923; res. till *KU 1928,* nr 18; *FK 1930,* motion nr 239.
263. *Statens offentliga utredningar* 1927: 35.
264. *Folkomröstningskommitténs betänkanden* 1921, 1923.
265. *KU 1926,* nr 4; *KU 1928,* nr 32; *KU 1931,* nr 10.
266. De mest klarläggande debatterna i frågan ägde rum 1927 och 1928.
267. Jfr särskilt *AK 1927:* 15, sid. 13 ff.; *FK 1928:* 33, sid. 2 ff.; *AK 1928:* 36, sid. 98 ff.
268. *FK 1930,* motion nr 239; *KU 1930,* nr 20.
269. *Riksdagen 1934,* prop. nr 127.
270. *Statens offentliga utredningar* 1935: 21; jfr *AK 1936:* 4, sid. 35.
217. Jfr *Flood,* Den socialdemokratiska kvinnorörelsen i Sverige, 1939, sid. 55 ff.; *Sjätte kongresen,* sid. 145 ff.; *Tionde kongressen,* sid. 187 f.
272. *Fjortonde kongressen,* sid. 181 ff.
273. Se *Flood,* Den socialdemokratiska kvinnorörelsen i Sverige, sid. 16 ff., 180 ff., 225, 231 f.; *Trettonde kongressen,* sid. 259.
274. *Konstituerande kongressen,* sid. 27.

275. *Sjunde kongressen,* sid. 195.
276. *Förslag* till 1920 års kongress rörande det socialdemokratiska partiprogrammet, sid. 42 ff.; *Elfte kongressen,* sid. 51.
277. *Trettonde kongressen,* sid. 332.
278. Beträffande termerna bottenskola, enhetsskola och grundskola se *Helger,* Enhetligt eller blandat skolsystem (Tiden 1940).

Nationen och försvaret

1. Jfr *Nordström,* Den svensk-norska socialdemokratien och unionsfrågan före 1895 (*Tiden* 1939).
2. Här hänvisas en gång för alla till *Höglund,* Hjalmar Branting, I, sid. 270 ff., 338 ff.; *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetarparti, sid. 850 ff. Flera uppgifter och citat äro, utan att detta i varje särskilt fall angives, hämtade från dessa arbeten. — Parentetiskt må erinras om det vanliga påståendet, att socialdemokratiens likgiltighet eller kritik av försvaret är ett arv från lantmannapartiet. Synpunkten synes sakna all relevans, då svensk socialdemokrati uppvisar i huvudsak samma ståndpunkter som andra länders.
3. *Konstituerande kongressen,* sid. 16, 28.
4. *Tredje kongressen,* sid. 20 f.
5. *Femte* (av misstag står sjätte) *allmänna skandinaviska arbetarkongressen,* sid. 17 f.
6. Den — naturligtvis omedvetna — förvanskningen på denna punkt är förbluffande. *Höglund* skriver i *Branting,* Tal och skrifter, V, sid. 27, att Brantings uttalande 1890 i "En folkfara" återger "den principiella syn på försvarsfrågan, som han sedan under alla år hävdade". I artikeln i fråga förekommer icke en antydan om den försvarsvänlighet, som sedan utmärkte Branting. *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetarparti, sid. 863 ff., tänker sig, att Brantings försvarsvänlighet sammanhängde med faderns gymnastikverksamhet o. s. v. (en fullkomligt godtycklig psykologisering), men underlåter att ingående referera den nyss nämnda artikeln, som visar, att Branting 1890 icke rimligen kunde betecknas som försvarsvän. Vidare blandas uttalanden från skilda tidpunkter utan något försök att fastställa utvecklingslinjen. — Det skulle föra för långt att mera ingående kritisera de nämnda framställningarna på denna punkt.
7. *Branting,* Tal och skrifter, V, sid. 27 ff.
8. *Branting,* Tal och skrifter, V, sid. 45 ff.
9. *Branting,* Tal och skrifter, V, sid. 73 ff.
10. *Branting,* Tal och skrifter, V, sid. 94 ff.
11. *AK 1898:* 18, sid. 29.
12. *Branting,* Tal och skrifter, V, sid. 103 ff.
13. *Branting,* Tal och skrifter, V, sid. 111 ff.
14. *Branting,* Tal och skrifter, V, sid. 99 ff.
15. *Arbetet* 12 april 1888.
16. *Social-Demokraten* 21 juni 1891.
17. *Arbetet* 12 okt. 1892.
18. *Arbetet* 18 okt. 1892.

19. *Arbetet* 2 juli 1897.
20. *Arbetet* 26 april och 19 maj 1900.
21. *Arbetet* 4 jan. 1895.
22. *Ny Tid* 13 okt. 1892.
23. *Ny Tid* 29 okt. 1897.
24. *Nya Samhället* 3, 10 och 17 juli 1886.
25. Jfr t. ex. *Folkets röst* 27 aug. 1887, 19 jan. 1889; *Proletären* 28 nov. 1890, 21 okt. 1892.
26. *Wicksell,* Sverige och Ryssland, 1893, särskilt sid. 24 ff.
27. *Social-Demokraten* 5 nov. 1892.
28. *Folkbladet* 8 dec. 1900.
29. Jfr här också *Arbetet* 16 dec. 1891.
30. *Brand* 1898, nr 1.
31. *Femte kongressen,* sid. 13, 22, 59 ff.
32. *Social-Demokraten* 24 juli 1900.
33. *Partistyrelsens redogörelse* 1900, sid. 9 f. Ett stort antal tidningsartiklar under november och december behandlade frågan.
34. *Partistyrelsen* 9 och 10 dec. 1900.
35. Jfr exempelvis *Social-Demokraten* 20 och 25 febr. 1901, *Arbetet* 9 april 1901, *Folkbladet* 9 febr. 1901.
36. *Partistyrelsens berättelse* 1901, sid. 5 ff.
37. *AK 1901:* 18, sid. 58.
38. *Branting,* Tal och skrifter, V, sid. 117 ff.; *AK 1901:* 34, sid. 33 ff.
39. Jfr för det närmast följande *Bergegren,* Ungsocialismen, sid. 60 ff., 75 ff.; *Liebknecht,* Militarism och antimilitarism, 1908, sid. 150 ff.; *Lindgren,* Ungdomsrörelse och partiopposition (*Festskrift* tillägnad Sigfrid Hansson), sid. 65 ff. Uppgifterna i de bägge förstnämnda skrifterna äro ej alltid riktiga. Särskilt bör nämnas, att i den av P. A. Hansson författade framställningen hos Liebknecht uppgives, att ungsocialismen skulle ha blivit försvarsnihilistisk först efter 1903 års kongress; som bevis för detta halvsanna påstående anföres en artikel i Brand från 1901, vari talas om plikten att försvara sitt land. Denna artikel publicerades emellertid i första numret av 1901 års årgång av Brand, innan årets ungsocialistiska kongress hållits.
40. Se *Brand* 1902, nr 2, 4, 5.
41. *Brand* 1905, nr 7.
42. *Fram* juli 1903.
43. *Fram* 1904 nr 3. I *Liebknechts* nyssnämnda arbete skriver Hansson (sid. 155), att ungdomsförbundet "måste de två första verksamhetsåren ägna den största uppmärksamhet åt organisationsarbetet, vilket gjorde att den antimilitaristiska agitationen ej fick den kraft som sedermera". Här synes förf. ha glömt, att uppfattningen inom ungdomsförbundet förändrades.
44. *AK 1903:* 67, sid. 13 ff.
45. Jfr t. ex. *Arbetet* 4 maj 1904, *Ny Tid* 11 nov. 1903, *Smålands Folkblad* 4 maj 1904.
46. *Sjätte kongressen,* sid. 118 ff.
47. *Social-Demokraten* 24 febr. 1905.
48. *Fram* 1905, nr 8.
49. *Partistyrelsens berättelse* 1905, sid. 2 ff.
50. *Partistyrelsens verkställande utskott* 28 juli 1905. — Inom norsk socialdemokrati kritiserades Branting på grund av att han röstade för riksdagens beslut om uppställande av villkor för unionens upplösning; jfr *Koht,* Det norske Arbeiderpartis historie 1887—1937, Første bind, 1937, sid. 282.

51. *Berättelse* över socialdemokratiska ungdomsförbundets verksamhet 1905—1907, sid. 3 f.

52. Jfr särskilt *Berättelse* över socialdemokratiska ungdomsförbundets verksamhet 1905—1907, sid. 9 ff., 1907—1909, sid. 9 ff., 12 f.

53. *Protokoll* vid Socialdemokratiska ungdomsförbundets andra kongress, sid. 12 ff., 21 ff., 35, 37.

54. *Partistyrelsen* 8—12 mars och 25 maj 1908.

55. *Sjunde kongressen,* sid. 231 ff., 258 ff.

56. *Branting,* Tal och skrifter, VIII, sid. 170 ff.

57. *AK 1909:* 30, sid. 2 ff. — Den positiva ståndpunkt, som Thorsson företrädde i statsutskottet, hade gillats av förtroenderådet; se *Förtroenderådet* 19 febr. 1909.

58. *Protokoll* vid socialdemokratiska ungdomsförbundets tredje kongress, sid. 11 ff., 19, 34 f.

59. *AK 1910:* 16, sid. 51 ff. Beslut härom fattades av riksdagsgruppen vid ett sammanträde, då dess taktik i försvarsfrågan överhuvud fastställdes; jfr *Riksdagsgruppen* 19 jan 1910.

60. *AK 1910:* 15, sid. 32 ff.

61. *Rydén,* Militarismen, första kammaren och storbondeväldet, 1910.

62. *AK 1911:* 21, sid. 35 ff., 22.

63. *Höglund,* Hjalmar Branting, I, sid. 501.

64. *Åttonde kongressen,* sid. 20 ff. Se för det följande sid. 42 ff.

65. *Arbetet* 22 febr. 1912; jfr *Branting,* Tal och skrifter, V, sid. 215 ff. Socialdemokraterna i riksdagen begärde av statsministern, att de insamlade pengarna blott skulle mottas som en "förutsättningslös gåva" *(Förtroenderådet* 12 mars 1912).

66. *Branting,* Tal och skrifter, V, sid. 224; jfr hans anförande i remissdebatten *(AK 1912:* 2, sid. 60).

67. Jfr t. ex. *Branting,* Tal och skrifter, V, sid. 254 ff.

68. *AK 1914 A:* 6, sid. 84.

69. *Partistyrelsens berättelse* 1914, sid. 11 ff.

70. Jfr *Höglund,* Hjalmar Branting, II, sid. 40 f.

71. *AK 1914 B:* 83, sid. 44.

72. *Partistyrelsens berättelse* 1914, sid. 45 f.

73. *Partistyrelsens berättelse* 1913, sid. 13 ff.

74. *Protokoll* vid socialdemokratiska ungdomsförbundets fjärde kongress, sid. 27 ff., 52 f.

75. *Protokoll* vid socialdemokratiska ungdomsförbundets femte kongress, sid. 20 ff., 38.

76. *Nionde kongressen,* sid. 123 ff., 156 ff., 166 ff.

77. *Branting,* Tal och skrifter, VIII, sid. 270.

78. *Branting,* Tal och skrifter, VIII, sid. 271. I kongressdebatten beklagade Branting Ströms förslag, som han ansåg "både för herr Ström personligen och partiet kunna medföra allvarliga konsekvenser". Branting yttrade också: "Vad den enskilde hade som personliga motiv till sin ställning till skytterörelsen, var en sak, en annan, om man å partiets vägnar uttalade bravader". Brantings uppträdande är synnerligen egendomligt med tanke på att han ett halvår tidigare i partistyrelsen i fråga om skytterörelsen föreslagit, "att man icke blott skulle negativt upphäva resolutionen, utan också positivt uttala, att skytterörelsen kan bli en underklassens försvarsrörelse mot övergrepp ovanifrån". (*Partistyrelsen* 10 maj 1914.) Ström hade alltså upptagit Brantings gamla ståndpunkt. Brantings uppträdande kan förklaras av att han efter krigsutbrottet ansåg ett uttalande av den art, han förut önskat, i hög grad inopportunt.

79. *Riksdagsgruppen* 20 jan. 1915.
80. *AK 1915:* 27, sid. 54 ff.
81. *Höglund,* Hjalmar Branting, II, sid. 54.
82. *AK 1915:* 43, sid. 42 ff.; jfr *AK 1914 B:* 65, sid. 50 ff.
83. Jfr för det följande *Lindgren,* Från Per Götrek till Per Albin, sid. 162 ff.; *Höglund,* Hjalmar Branting II, 1929, sid. 82 ff.; *Partistyrelsens berättelse* 1914, sid. 16 ff., 1915, sid. 13 ff., 44 ff.; *Möller* och *Hansson,* Stormklockepolitiken under kritisk granskning, 1916, sid. 91 ff.; *Stålberg,* Sveriges socialdemokratiska vänsterparti, *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1936, sid. 49 ff.
84. *Partistyrelsens verkställande utskott* 4 nov. 1915.
85. *Partistyrelsen* 13 och 14 mars 1916. Under den debatt, vid vilken uttalandet utformades, ifrågasatte några talare storstrejk vid krig; det stora flertalet med Branting i spetsen kritiserade storstrejkstanken. En tredje linje företräddes av Åkerberg, som ej ville "ha storstrejken moraliskt utdömd, ty vi torde ha behov av att ha den kvar som illusion". Uttalandet hade uppenbarligen karaktären av en kompromiss.
86. *Tionde kongressen,* sid. 65 ff.
87. Jfr *Sandler,* Partiets militärprogram (*Tiden* 1917).
88. Jfr särskilt *Liebknecht,* Militarism och antimilitarism, sid. 184 ff.
89. Jfr särskilt *Brand,* som i så gott som varje nummer under denna tid innehåller artiklar mot militarismen samt bland broschyrerna särskilt *Jensen,* Kamp mot kriget, 1907, och *Paulsen,* Folkbeväpning eller avväpning?, 1907. Uppgifter, dock icke fullständiga, om ungsocialistiska skrifter i militärfrågan finnas i den av P. A. Hansson författade redogörelsen för svensk antimilitarism i *Liebknecht,* Militarism och antimilitarism, sid. 154. En del ungsocialistiska uttalanden äro samlade i den från nationellt håll utgivna broschyren *Den landsförrädiska propagandan,* 1906.
90. *Brand* 1903, nr 1. Jfr flygbladet *Du unge militär* och *Bergegren,* Ungsocialismen, sid. 63 ff.
91. Se de nämnda broschyrerna av *Paulsen* och *Jensen.*
92. *Paulsens* broschyr.
93. *Berättelse* över ungdomsklubbarnas militäragitationskommittés verksamhet jan. 1905—april 1907 (otryckt, i Arbetarrörelsens arkiv).
94. *Fram* 1904 nr 7.
95. *Fram* 1909 nr 6.
96. *Fram* 1908 nr 12, 1904 nr 2; jfr också dec. 1903 och 1904 nr 4.
97. Jfr också Månssons försvar för broschyren i *Fram* 1907 nr 12.
98. Jfr t. ex. *Fram* 1906 nr 1, 2, 1907 nr 10, 1908 nr 1, 3, 1909 nr 3, 7.
99. *Fram* 1909 nr 8; jfr Månssons nyssnämnda broschyr.
100. *Hansson,* Den socialdemokratiska ungdomsrörelsen, 1906; jfr *Möller,* Den socialdemokratiska ungdomsrörelsen, 1907.
101. *Fram* 1906, nr 6.
102. Jfr t. ex. *Höglund,* Socialdemokratien och försvaret, 1913, och Järnhälen, antimilitaristiska tal i andra kammaren, 1916; *Arbetarbladet* 10, 13 och 14 april 1911; *Nya Norrland* 7 mars och 30 juli 1914; *Nya Samhället* 6 juni 1914; de mindre broschyrer, som omnämnas i *Berättelse* över Socialdemokratiska ungdomsförbundets verksamhet år 1915, sid. 14 ff.
103. Se den första av de ovannämnda broschyrerna samt *Stormklockan* 9 juni 1915.
104. Jfr särskilt *Branting,* Tal och skrifter, V, sid. 188—289.
105. *AK 1906:* 61, sid. 47 ff.
106. *Branting,* Tal och skrifter, VIII, sid. 150 ff.
107. *Branting,* Tal och skrifter, VIII, sid. 245 ff.

108. *Lidforss,* Socialistisk journalistik, andra delen, 1923, sid. 15 ff.; jfr *Lidforss,* Onda makter och goda, 1909, sid. 102 ff.

109. Jfr också *Steffen,* Idealism och verklighetssinne på försvarsfrågans område *(Tiden* 1911).

110. *Möller,* Marx och försvarsnihilismen, *Tiden* 1915; (jfr liknande tankegång i P. A. Hanssons ledare i *Social-Demokraten* 2 jan. 1915); *Engberg,* Vilken blir den marxistiska formuleringen av socialdemokratiens principiella försvarsprogram? *Tiden* 1915.

111. *Engberg* frånträdde snart sin nu berörda ståndpunkt, ehuru ej av hänsyn till de svårigheter, som här antytts. Han kom till uppfattningen, att de internationella konflikterna möjligen kunde komma till uttryck på annat sätt än genom anlitande av militära medel; militärväsendet skulle icke längre vara "ändamålsenligt för den privatkapitalistiska samhällsordningens egna syften" (*Arbetet* 11 okt. 1919).

112. *Karleby,* Socialdemokratisk antimilitarism *(Frihet* 1918 nr 9); jfr *Karleby,* Kring revolutionen, sid. 85 ff.

113. Jfr *Protokoll* vid Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbunds åttonde kongress, sid. 79 ff. — Jfr i detta sammanhang också särskilt *Lindström,* Socialism, nation och stat, 1928, samt *Ny Tid* 18 och 20 sept. 1933.

114. *Social-Demokraten* 7 juni 1922; jfr *Ny Tid* 7 juni 1922.

115. *Hansson,* Demokrati, sid. 138 f. Jfr *Hansson,* Sverige åt svenskarna, svenskarna åt Sverige, 1926.

116. Tanken på en blandning av nationalism och internationalism har stundom framförts ur denna synpunkt. "Uppfattningen av nationen som en rättsidé betyder nationsbegreppets fördjupning i socialismens anda. Den nationalism, som är äkta, skall därför utspringa från hängivenheten för nationen som tjänare åt rätten. En sådan nationalism kan därför icke skiljas från internationalismen. De två komma att nödvändigt förutsätta varandra" (*Arbetet* 5 juli 1919).

117. Se debatten om inträdet i Nationernas förbund: *FK 1920:* 19, 20 (Möller, Klefbeck); *AK 1920:* 23, sid. 3 ff., 24 (Branting, Engberg, Hansson).

118. *AK 1920:* 79, sid. 22.

119. *FK 1917:* 22, sid. 55 ff. (Oscar Olsson); *AK 1917:* 71, sid. 63 ff., 73 f. (Palmstierna, Thorsson); *AK 1918:* 65, sid. 15 ff. (Engberg).

120. *Partistyrelsens berättelse* 1919, sid. 5 f.

121. *FK 1919:* 52, sid. 9 ff.; *AK 1919:* 66, sid. 32 ff.; *FK 1920: 65,* sid. 35 ff., 66; *AK 1920:* 78, sid. 36 ff., 79; *FK 1921:* 34, sid. 35 ff.; *AK 1921:* 41, sid. 1 ff.

122. *FK 1920:* 42, sid. 22 ff.; *AK 1920:* 52, sid. 31 ff.

123. *Förslag* till 1920 års kongress, sid. 68 ff.; *Elfte kongressen,* sid. 91 ff., 111 f.

124. *Statens offentliga utredningar* 1923: 15.

125. *FK 1924:* 10, 39—40; *AK 1924:* 9, 39—40.

126. *Tolfte kongressen,* sid. 85 ff.

127. *Partistyrelsens berättelse* 1924, sid. 10 ff.

128. *Riksdagen 1925,* prop. nr 50.

129. *FK 1925:* 34—36; *AK 1925:* 38—40.

130. *Arbetet* 26 maj 1925.

131. *Social-Demokraten* 26 maj 1925.

132. *Social-Demokraten* 22 maj 1925; jfr *Ny Tid* 22, 24 och 26 maj 1925; *Örebro-Kuriren* 26 maj 1925.

133. Jfr t. ex. *Smålands Folkblad* 26 maj 1925; *Nya Samhället* 17 jan. och 27 maj 1925; *Västerbottens Folkblad* 7 jan., 3 mars och 26 maj 1925.

134. Jfr särskilt *Bratt,* Krig, fred och försvar, 1928.

135. Jfr t. ex. *Social-Demokraten* 8, 12, 13, 14, 16, 20 och 24 juli samt 4 nov. 1927; *Arbetet* 15, 16, 19, 22, 26 och 28 febr. samt 19 och 23 juli 1927; *Ny Tid* 8, 21 och 22 juli 1927.

136. *Statens offentliga utredningar* 1926: 34.

137. *FK 1927:* 28, sid. 1 ff.; *AK 1927:* 29, sid. 23 ff.

138. *Trettonde kongressen,* sid. 179 ff., 259 ff.; rörande skytterörelsen se sid. 64 ff. Jfr också *Hansson,* Nationellt ansvar och nedrustning, 1928.

139. *St U 1930,* nr 89.

140. *Partistyrelsens berättelse* 1930, sid. 36.

141. *FK 1929:* 19, sid. 9 ff., 32 ff.; *AK 1929:* sid. 23, sid. 7 ff.; *FK 1930:* 23, sid. 46 ff.; *AK 1930:* 24, sid. 5 ff.

142. Se särskilt i *Tiden* 1930: *Lindberg,* Den svenska avrustningen, *Undén,* Två försvarsutredningar, *Åkerberg,* Den internationella avrustningen, *Nilsson,* Försvarsdiskussionens utgångsläge; i *Tiden* 1931: *G. Branting,* Både — och, *Lindström,* Socialdemokratien och försvaret, *Andersson,* Partiet och försvarsfrågan, *Fredriksson,* Isolerad avrustning, *Flodh,* Militaristisk försvarsorganisation eller socialistisk fredsorganisation?, *Undén,* Sanktioner och neutralitet; i *Tiden* 1932: *Bengtsson,* I försvarsfrågan.

143. Vid ett par tillfällen ha förslag framförts om att generalstrejken skulle infogas i Nationernas förbunds sanktionssystem. År 1925 föreslog Engberg som svensk delegat i Genève, att förbundet skulle pröva frågan om bestämmelser rörande generalstrejk i ett land, som av förbundet förklarats vara angripare i en krigisk konflikt. Härigenom skulle sanktionssystemet stärkas och arbetarklassens intressen bindas vid förbundet. Se härom *Aktstycken* utgivna av Kungl. Utrikesdepartementet, Nationernas förbunds råds verksamhet under år 1925..., sid. 83, och *League of Nations,* Official Journal, Special Supplement nr 36, 1925, sid. 15. Tanken upptogs, likaledes utan framgång, i svenska riksdagen år 1932; jfr *FK 1932:* 18, sid. 97 ff.; *AK 1932:* 22, sid. 5 ff.

144. Jfr t. ex. *Social-Demokraten* 4 jan., 31 maj, 23 och 28 juni 1931.

145. T. ex. *Ny Tid* 26 okt. 1931. På vissa håll användes Ådalsaffären som argument i försvarsfrågan; jfr t. ex. *AK 1931:* 38, sid. 31 f.

146. *Fjortonde kongressen,* sid. 237 ff., 543 ff.

147. Det uttalades i vissa tidningar, att motsättningarna inom partiet överbetonats och t. o. m. att i själva verket ingen trodde på möjligheten av en isolerad avrustning. Se t. ex. *Västgöta-Demokraten* 24 mars 1932; *Skånska Socialdemokraten* 24 mars 1932.

148. *Västerbottens Folkblad* 29 mars 1932; *Nya Samhället* 29 mars 1932.

149. *Nya Norrland* 7 april 1932.

150. Se t. ex. *Social-Demokraten* 10, 12, 15 och 17 okt. 1933; *Ny Tid* 10 och 14 okt. samt 26 dec. 1933.

151. Se för de socialdemokratiska förslagen *Statens offentliga utredningar* 1935: 43, sid. 33 ff., 127 ff., 161 ff. Jfr *Vougt,* Försvaret och demokratien, 1935.

152. *Social-Demokraten* 28 aug. 1935; jfr *Ny Tid* 27 aug. 1935; *Smålands Folkblad* 27 aug. 1935; *Skånska Socialdemokraten* 4 sept. 1935.

153. Jfr t. ex. *Nya Samhället* 28 aug. 1935.

154. *Västerbottens Folkblad* 27 aug. 1935.

155. *Partistyrelsen* 29 okt. 1935.

156. *Riksdagen 1936,* prop. nr 225.

157. *Femtonde kongressen,* sid. 352 ff., 390 ff.

158. *Femtonde kongressen,* sid. 461 ff.

159. Jfr *Partistyrelsens berättelse* 1936, sid. 82.

160. *FK 1936:* 41, *AK 1936:* 42—43.

161. *Partistyrelsens berättelse* 1936, sid. 10 ff, 106.
162. *Riksdagen 1937,* bilaga till 1937 års statsverksproposition, Fjärde huvudtiteln, sid. 78 ff.
163. *FK 1937:* 19, sid. 41 ff.; *AK 1937:* 18, sid. 61 ff.
164. *Protokoll* fört vid Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbunds kongress 1922, sid. 15 ff.
165. *Protokoll* från Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbunds fjärde kongress, sid. 17 ff., 53 ff.; jfr beträffande skytterörelsen sid. 34 ff.
166. *Protokoll* fört vid Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbunds femte kongress, sid. 35 ff., 68 ff.
167. *Protokoll* fört vid Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbunds sjätte kongress, sid. 43 ff.
168. Jfr särskilt *Protokoll* fört vid Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbunds sjunde kongress, sid. 133 ff.; *Protokoll,* Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbunds åttonde kongress, sid. 52 ff.

Kristendomen och kyrkan

1. *Götrek,* Tal hållet vid arbetarföreningens allmänna sammankomst i Stockholm den 12 maj 1850, sid. 2, 5, 11; Om proletariatet, 1847, sid. 2, 15.
2. *Forssell,* Kommunismen och kristendomen, 1847, sid. 6 f.
3. Denna synpunkt framhäves alltför starkt av *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetarparti, sid. 524 f. Här talas om socialismens antireligiositet väsentligen som en konsekvens av 80-talets inflytande. Detta skedes "analyserande förståndsmänniska" skulle ha saknat sinne för religion. Det är vanligt att på detta sätt ställa 80-talets människor i motsättning särskilt till 90-talets, som skulle varit romantiska och känslofulla. Man får dock ej föreställa sig, att en förändring i den härskande litterära smaken förvandlar — eller tyder på en förvandling — av människorna från förstånds- till känslomänniskor el. dyl.

3 a. Jfr *Kautsky und Schoenlank,* Grundsätze und Forderungen der Sozialdemokratie, 1892, sid. 42 ff.

4. *Konstituerande kongressen,* sid. 14, 25, 27.
5. *Folkets röst,* 27 april 1889.
6. Då *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetarparti, sid. 138, skriver, att "beslutet torde väl åtminstone hava för stunden någorlunda tillfredsställt motionärens önskemål", torde detta ej vara riktigt. Palm och Pehr Eriksson, som verkade för det segrande förslaget, framhöllo enligt referatet i Folkets röst, "att ingen programändring förelåg vid denna kongress, varför man härför, liksom av arbetarrörelsens nuvarande natur, endast borde hänvisa till programmet..." Det finns ingen anledning anta att man ville ta avstånd från utilismen. Att märka är att i *Folkets röst,* som redigerades av Eriksson, sympatiuttryck för utilismen förekommo i samma nummer, vari det berörda referatet är infört.
7. *Palm,* Hvad vil sosialdemokraterna, 1932, sid. 19 f.
8. *Folkviljan* 26 mars 1892; jfr t. ex. 18 mars 1882, 12 jan. 1884 samt *Palm,* Överklasspolitik och folkpolitik, 1889.
9. *Folkviljan* 6 sept. 1884.

10. Jfr *August Palm,* 1931, sid. 35 ff.
11. *Social-Demokraten* 10 och 24 nov. 1888.
12. *Social-Demokraten* 2 nov. 1895; jfr Brantings, Carlesons och andras artiklar i hithörande frågor 31 juli, 3 och 10 nov. 1890, 28 dec. 1893, 14 aug. 1895, 14 okt. 1898, 28 april 1899.
13. T. ex. *Social-Demokraten* 28 jan. 1891.
14. I broschyr med angivna titel.
15. *Folkbladet* 8 jan. 1898.
16. *Arbetet* 31 mars 1888.
17. *Arbetet* 28 april, 9 och 26 maj, 30 juni och 3 juli 1888.
18. *Arbetet* 11, 16 och 23 okt., 3 och 11 nov. 1888.
19. Bland de antecknade artiklarna må nämnas: *Proletären* 25 maj 1888, 19 juli och 13 dec. 1889; *Folkets röst* 1, 22 och 29 sept. och 13 okt. 1888; *Ny Tid* 4 aug. 1892.
20. *Martin* (Heurlin), Folkets katekes, 1890, sid. 2.
21. *Social-Demokraten* 22 febr. 1890 (Carleson).
22. Jfr t. ex. *Social-Demokraten* 9 sept. 1892, 5 febr. 1897; *Folkbladet* 16 okt. 1897; *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 555 f.
23. Se de utförliga framställningarna hos *Lindgren,* Det socialdemokratiska partiets uppkomst i Sverige, sid. 250 ff., och *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 534 ff. — Utilismen i Sverige beröres av *Robertson,* A history of freethought in the nineteenth Century, II, 1929, sid. 486 ff.
24. Beträffande *Lennstrands* idéer hänvisas till hans visserligen föga klargörande skrifter, t. ex. Vad vi tro och vad vi vilja, 1888, Varför uppträder jag mot kristendomen, 1890, Om hundra år, 1892, Socialism och utilism, 1890, samt till *Björklund,* En fritänkares levnadssaga, 1926.
25. Av betydelse voro sannolikt också Brantings intryck från den tyska partikongressen i Halle samma år; här hade man tagit avstånd från tanken på en antireligiös programpunkt. Jfr *Lindgren,* Från Per Götrek till Per Albin, sid. 70.
26. *Social-Demokraten* 3 nov. 1890.
27. I *Proletären* 23 jan. 1891 angreps dock Branting skarpt för sitt uppträdande mot utilismen. Tidningen förklarade, att Branting och Danielsson inom partiet nog stode "tämligen ensamma vis à vis undertryckandet av utilismen...".
28. Såvitt jag kan finna, äro framställningarna av socialdemokratiens ställning till religionsfrågan hos *Lindgren,* Det socialdemokratiska partiets uppkomst i Sverige, sid. 250—261, och *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 524—542, i viss mån missvisande. Båda dessa författare, och särskilt Lindgren, ställa förhållandet till utilismen i förgrunden; man får intrycket, att den antireligiösa propagandan inom socialdemokratien till väsentlig del ägde rum under och på grund av samverkan med utilismen. Så t. ex. betonar Lindgren med mycken skärpa, att Danielsson och Palm icke gillade samgåendet med utilismen, och av hans framställning får man ovillkorligen uppfattningen, att dessa ledare i motsats till Branting icke, eller i varje fall icke i avsevärd grad, skulle ha drivit antireligiös agitation. Såväl Lindgren som Nordström framhäva Danielssons angrepp mot utilismen men nämna icke, att i dessa angrepp ingingo ytterligt skarpa uttalanden mot religionen. Emellertid måste man noga skilja mellan ställningstagandet till den utilistiska rörelsen å ena sidan och propagandan i religiösa frågor å den andra. Såsom vår redogörelse visar, drevo Danielsson och Palm den antireligiösa ståndpunkten med samma energi som Branting; det var icke på denna punkt utan i fråga om den direkta samverkan med utilismen — med dess speciella, till stor del på bibelkritik byggda agitationsmetoder — som meningarna bröto sig. Och kritiken av religionen fortsattes, väl att märka,

även sedan man helt brutit med utilismen och denna avvecklats. Förhållandet till utilismen måste ses såsom blott en episod i utvecklingen av den unga socialdemokratiens ställning till religionen. På vissa håll har man förnekat, att den unga socialdemokratien var kristendomsfientlig; se t. ex. *Höglund,* Svensk debatt, 1939, sid. 249.

Nordströms och Lindgrens icke fullt riktiga perspektiv torde sammanhänga med en överskattning av utilismens betydelse. Särskilt framträder denna hos Nordström, som talar om 1890 års uppgörelse som "en kamp på liv och död", gällande frågan "om socialismen eller utilismen skulle få den avgörande makten över arbetarna" (sid. 534). I själva verket voro blott ett fåtal arbetare vid denna tid anslutna till vare sig socialism eller utilism. Någon anledning att i en ren fritänkarrörelse se en så farlig konkurrent till socialismen finnes icke; utilismens svaghet bevisas bäst av den följande utvecklingen.

Vissa egendomligheter i detaljframställningen synas sammanhänga med författarnas allmänna perspektiv. Ett par av dessa måste här beröras. Nordström skriver, "att striden mot utilismen mynnat ut i en förnyad deklaration om partiets neutralitet i förhållande till religionen" (sid. 542). Den åsyftade deklarationen (resolutionen november 1890) innehåller icke någon neutralitetsförklaring mot religionen; den krävde blott att staten skulle betrakta religionen som "varje människas ensak". — Lindgren utgår från att Danielsson hade rätt och Branting (före 1890) orätt i ställningstagandet till utilismen. Denna uppfattning synes förleda honom till en allmän partiskhet för Danielsson gentemot Branting. I synnerhet är framställningen egendomlig på de punkter, där Danielssons motiv för att avtrycka Lennstrands åtalade artikel i "Social-Demokraten", respektive Brantings motiv för att avtrycka Danielssons åtalade artikel "Till världsalltets upphovsman!" behandlas. Danielsson åsyftade, påstås det, "närmast ... att uppvisa ett dylikt åtals oförenlighet med landets allmänna kulturståndpunkt och framhäva dess karaktär av klassåtal"; härtill kom en viss "desperat och ungdomlig oppositionslusta". Branting säges däremot ha varit påverkad av taktiska skäl; han skulle, antydes det, bland annat ha varit orolig för Danielssons växande popularitet. Dessa förbluffande uttalanden om de båda ledarnas motiv sakna varje spår av dokumentariskt stöd. I själva verket torde Brantings handling ha förestavats av hoppet att genom en frikännande dom i Stockholm kunna mildra domen över Danielsson i högre instans; jfr *Lidforss,* Axel Danielssons skrifter, 1908, sid. XXVI f.; *Ström,* Svenska socialdemokratiens uppkomst, *Tiden* 1927, sid. 300 f.

29. *Åkerberg,* Kristendomen och de sociala rörelserna (*Sanningssökaren* 1879).

30. *Lindgren,* Det socialdemokratiska partiets uppkomst i Sverige, sid. 297 f., påstår — utan dokumentariskt stöd — att Åkerberg författat klubbens år 1885 framlagda program.

31. *Åkerberg,* Kristendomen och den sociala frågan (*Fri forskning* 1886). Jfr den skarpa kritiken av statskyrkan i uppsatserna En döende kyrka och Vems är skulden? (*Ur dagens krönika* 1887 och 1888). Denna tankegång framfördes även av socialdemokrater, som icke voro religiöst intresserade; jfr t. ex. *Palm och Nordman,* Präster och jurister, 1887.

32. *Åkerberg,* Nutidssamhället och den ateistiska socialdemokratien inför kristendomen (i *Kaufmann,* Socialism och kristendom, 1891); citatet från sid. 64. — Beträffande Åkerbergs utveckling jfr *Branting,* Tal och skrifter, X, sid. 69 ff. — Det är att märka, att Åkerbergs angrepp mot socialdemokratien för ateistisk propaganda kom efter Brantings brytning med Lennstrand, vilket i sin mån visar, att denna brytning icke uppfattades som ett frångående av den kristendomsfientliga aktiviteten. Det är tydligt, att Åkerberg vid denna tid icke räknade sig som medlem av den socialdemokratiska rörelsen. Framställningen hos *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 533 f., ger, ehuru detta ej direkt uttalas, det felaktiga intrycket,

att Åkerbergs skrift kom före Brantings uppgörelse med Lennstrand. Saken konstateras här på grund av att Nordströms framställning på denna punkt synes vara en förutsättning för hans förut kritiserade uppfattning av den utilistiska episodens innebörd.

33. *Åkerberg,* Vad är kristlig socialism? (*Lucifer* 1895).

34. *Nya Samhället* 24 juli 1886.

35. *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 532, och *Social-Demokraten* 12 april 1890. — Det uppges av *Spak,* Vi kristna socialdemokrater, 1911, sid. 16, att Nylander skulle ha tillhört partiet; detta är sannolikt icke riktigt, då Nylander icke klart uppträdde som socialist. Spak påstår också, att en kyrkoherde Nymansson i Skepparslöv skulle ha tillhört partiet; uppgiften har icke kunnat kontrolleras.

35 a. Jfr härom *Bidrag* till Sveriges officiella statistik, A, 1909, sid. 27; *Bidrag* ... 1910, sid. 27; *Sveriges officiella statistik,* Befolkningsrörelserna år 1913, sid. 23, samt samma publikation för följande år. Då civiläktenskapet blev helt valfritt begagnades det av bortåt 10 procent; i Stockholm blev antalet civiläktenskap omkring en tredjedel av alla äktenskap. Beträffande dop och konfirmation se *Sveriges officiella statistik,* Folkräkningen den 31 dec. 1910, IV, sid. 6 f.

36. Jfr i detta sammanhang *Ahlberg,* Kristendomen och den svenska arbetarrörelsen (*Vår lösen* 1938). Här göres bland annat gällande, att socialdemokratiens ändrade inställning till religionen till stor del skulle bero därpå, att till en början det socialistiska framtidssamhället framstått som ett relativt snart uppnåeligt mål, varför tron på detta kunnat tjäna som ersättning för religionen; sedermera, då det socialistiska målet kom att te sig som avlägset eller till och med i sin tidigare föreställda form ouppnåeligt, skulle behovet av religion ånyo ha inställt sig. Det antydda förhållandet har måhända varit av någon betydelse. Men det måste ihågkommas, att anledning saknas att i socialdemokratiens förändrade inställning se något bevis för en ändring hos arbetarklassen. Under den tid, då den antireligiösa propagandan var stark, var socialdemokratien ett obetydligt parti. Ingen orsak finnes att anta, att arbetarklassen under senare tid blivit mera religiöst intresserad än förr.

37. Någon systematisk framställning finnes icke av detta ämne. Bland översikter, som behandla delar av ämnet, märkas *Borgstrand,* Kyrkan och socialdemokratien som kulturfrämjare och deras inbördes förhållande, 1918, samt *Thysell,* Kristendomen och arbetarrörelsen, 1928. Båda dessa författare meddela en del historiska uppgifter och framlägga därjämte sin egen åsikt; de ställa sig — med reservationer för den materialistiska historieuppfattningen o. dyl. — förstående till socialdemokratien utan att ansluta sig till den.

38. Predikosamlingar under denna och följande tid ha icke genomgåtts.

39. *Ekman,* Herdabrev till prästerskapet i Uppsala stift, 1901, sid. 18 f.

40. Jfr *Prästmötet* i Visby ... 1901, sid. 32; *Protokoll* och handlingar vid prästmötet i Strängnäs ... 1903, sid. 15 ff.; *Handlingar* rörande prästmötet i Västerås, 1906, sid. 115.

41. Den mest extrema torde vara *Vallberg,* Kunna kristendomen och socialdemokratien förenas? 1911. Här sägas bl. a. om socialdemokratien (sid. 175): "Dess anda är hat, dess konsekvens är ungsocialismen, dess medel är våld, dess moraliska grundsatser jesuiternas, dess mål tyranni och samvetstvång, dess verkningar strejker, näringarnas betryck, arbetslöshet, grymheter ... våldsdåd, förtryck och religionsförakt." Skriften blev välvilligt bedömd i den konservativa pressen. — Den socialdemokratiske pastorn Spaks konflikter med kyrkliga myndigheter böra också bringas i erinran, även om hans framställning av desamma icke kan tillerkännas fullt vitsord. Jfr *Spak,* Mitt liv och kyrkan, 1916.

42. Jfr här och för det närmast följande *Borgstrand,* Kyrkan och socialdemokratien som kulturfrämjare och deras inbördes förhållande, sid. 76 f; *A. Lutteman,* Kyrkan och arbetarrörelsen (*Vår kyrka* II, 1917, sid. 310 f.) samt *Vår kyrkas uppgifter i närvarande tidsläge,* 1916, sid. 115 ff.

43. Se t. ex. *E. Lutteman,* Axel Lutteman, I, 1933, sid. 174 ff.; *Nystedt,* Från studentkorståget till Sigtunastiftelsen, 1936, sid. 193 ff.

44. Jfr t. ex. *Borgstrands* nyss nämnda arbete samt *Ahlgren,* Kyrkan och arbetarevärlden, 1912; *Eklund,* Kyrkan och den sociala frågan, 1919; *Hedberg,* Kyrkans verksamhet bland industriarbetare, 1908; *Melander,* Kyrkan och klasskampen, 1911, och Kyrkans sociala uppgifter, 1912; *Montan,* Social kristendom och protestantiskt församlingsarbete i Frankrike och det franska Schweiz, 1913; *Pehrsson,* Ur Jesu sociala program, 1912; *Pettersson,* Kyrkan och det sociala livet med särskild hänsyn till de nödlidande, 1917; *Vall,* Kyrkan och nutidens arbetarmassor, 1912. Ytterligare litteraturuppgifter hos *A. Lutteman* i *Vår kyrka* II.

45. *Biskop John Personnes herdabrev,* 1910, sid. 54.

46. *Söderblom,* Herdabrev till prästerskapet och församlingarna i Uppsala ärkestift, 1914, sid. 13 ff.; jfr också *Söderblom,* Religion och staten, 1918.

47. Se t. ex. *Klefbeck,* Etiska idéer i svensk frikyrklig väckelsereligiositet, 1928, sid. 28 ff., 343 f., 360.

48. *Sjätte kongressen,* sid. 127 ff.

49. *Sjunde kongressen,* sid. 212 ff., 234 ff.

50. *Åttonde kongressen,* sid. 75.

51. *Nionde kongressen,* sid. 202.

52. *Tionde kongressen,* sid. 191, 218.

53. *Förslag* till 1920 års kongress, sid. 35 ff.

54. *Elfte kongressen,* sid. 51 ff.

55. Resolutionen var av följande lydelse (*Brand* 1905 nr 5): "Då den kristna religionen, likaväl som de övriga, representerar en föråldrad världsåskådning, som står i strid såväl med vetenskapens sanningar som mänsklighetens praktiska intressen, då religionen städse varit en oförsonlig fiende till allt framåtskridande och följaktligen i våra dagar är en av de häftigaste motståndarna till arbetarklassens andliga och materiella frigörelse, då religionens vidskepliga läror ha till syftemål att genom ett systematiskt uppammande av auktoritetstron förslöa tanken och kväva alla upproriska känslor mot den bestående samhällsordningen med dess förtryck och utsugning, och då religionen sålunda är en av de starkaste hörnpelarna för det nuvarande, på motsatsen mellan herre och underordnad, kapitalist och lönearbetare, baserade samhället, uppmanar kongressen förbundets medlemmar att av alla krafter bekämpa den religiösa vidskepelsen i alla dess former... Och uttalar kongressen den uppmaningen till alla dem, som insett att den religiösa humbugen är en fara, att undandraga sig dess inflytande. Särskilt gäller det av avstå från allt prästerligt inflytande och välde."

56. *Protokoll* hållet vid Socialdemokratiska ungdomsförbundets andra ordinarie kongress, sid. 26 ff.

57. *Protokoll* hållet vid Socialdemokratiska ungdomsförbundets tredje ordinarie kongress, sid. 53 f.

58. *Protokoll* fört vid Socialdemokratiska ungdomsförbundets femte ordinarie kongress, sid. 18 f.

59. Stundom hänvisades härvid till ungdomsrörelsens ställningstagande; jfr t. ex. *UK 1908:* 15, sid. 48 (Billing).

60. *AK 1906:* 29, sid. 4 ff.

61. *AK 1903:* 52, sid. 38 f.

62. *AK 1911:* 48, sid. 43 (Branting), sid. 15 (Waldén).
63. *AK 1918:* 50, sid. 44 ff.; jfr *AK:s TU* nr 1:10.
64. Jfr t. ex. *AK 1908:* 15, sid. 26 (Branting); *AK 1912:* 32, sid. 45 ff.; *FK 1913:* motion nr 168; *AK 1913:* motion nr 224; *AK 1915:* 59, sid. 38 ff., motion nr 156; *AK 1918:* motion nr 306 och 309.
65. *FK 1918, TU* nr 1: 26 samt *Prot.* 54, sid. 34 ff.; *AK 1918:* motion nr 289 och 293, *TU* nr 1: 14 samt *Prot.* 59, sid. 75 ff.
66. *AK 1920:* motion nr 316, *KU* nr 49; *FK 1920:* 54, sid. 2 ff.; *AK 1920:* 66, sid. 43 ff.
67. *Social-Demokraten* 27 dec. 1900. Denna ledare är ej författad av Branting.
68. *Social-Demokraten* 28 aug. 1903.
69. *Social-Demokraten* 25 jan. 1904.
70. *Social-Demokraten* 25 sept. 1906.
71. *Social-Demokraten* 9 sept. 1912; *Folket* 10 jan. 1906.
72. *Social-Demokraten* 22 och 23 aug. 1902.
73. *Social-Demokraten* 11, 14 och 22 april 1903.
74. *Social-Demokraten* 13, 14, 20, 22, 27 och 30 nov. 1917.
74 a. *Arbetet* 20 dec. 1900.
75. *Arbetet* 29 sept. 1906.
76. *Arbetet* 28 sept. 1907. — Jfr i detta sammanhang *Arbetet* 29 jan. 1912. — Erinras bör också om *Lidforss,* Kristendomen förr och nu, 1911, en undersökning, som stödde uppfattningen om den ursprungliga kristendomens socialrevolutionära karaktär. Lidforss' uppfattning i religiösa frågor belyses i *Bengt Lidforss,* En minnesskrift, 1923, sid. 87 ff.
77. *Social-Demokraten* 27 sept. 1916.
78. *Social-Demokraten* i den i not 74 nämnda artikelserien.
79. *Arbetet* 30 nov. 1918, jfr 11 nov. 1918.
80. *Engberg,* Den världsliga och andliga unghögern (*Tiden* 1914).
81. *Arbetet* 4 och 12 dec. 1918.
82. *Arbetet* 29 okt. 1920, jfr 1 juni 1920.
83. Jfr ytterligare *Ny Tid* 8 juni och 9 nov. 1903, 12 aug. 1905, 24 dec. 1907; *Smålands Folkblad* 29 nov. 1901, 10 okt. 1902, 4 mars 1908; *Arbetarbladet* 12 mars 1904; *Skånska Social-Demokraten* 6 aug. 1913; *Nya Samhället* 17 mars, 28 juli och 11 sept. 1906. En mängd i det följande nämnda artiklar om statskyrkoproblemet och därmed sammanhängande spörsmål beröra naturligtvis också religionsfrågan.
84. *Kata Dalström och komminister D. Grankvist,* Kan en kristen vara socialdemokrat? 1907. Först senare torde Kata Dalström ha blivit utpräglat religiös (teosof och buddist); jfr *Ström,* Kata Dalströms liv, 1930, sid. 311 ff.
85. *Sandin och Sandler,* Är socialdemokratien kristendomsfientlig? 1908.
86. Beträffande den kristna socialism, som främst företräddes av de socialdemokratiska prästerna, kan i huvudsak hänvisas till redogörelsen i följande avsnitt; jfr *Hallén,* Kvinnorna, hemmen och socialismen, 1919; *Klefbeck,* Är det sant? 1911, och Ett ord till de kristna valmännen, 1914.
87. Jfr t. ex. *Kata Dalström,* Skolan och prästväldet, 1907, samt Det kristna dogmsystemet och vår tid, 1914.
88. Dessa synpunkter komma ständigt fram i de i det följande nämnda artiklarna och broschyrerna. Jfr i detta sammanhang exempelvis *Social-Demokraten* 8 febr. 1901, 5 sept. 1903, 9 mars 1910, 7 nov. 1917; *Arbetet* 30 juni och 29 sept. 1906, 28 juni 1907, 5 nov. 1918; *Ny Tid* 4 jan. 1902, 23 aug. 1904, 14 juli 1906, 29 mars 1919.
89. *Engberg,* Statskyrkans avskaffande, 1918.

90. Se t. ex. *Kristensson,* Demokratien och folkskolan, 1905.

91. *Ny Tid,* 20 sept. 1919, jfr 18 nov. 1919. Se också *Social-Demokraten* 24, 27 och 29 maj 1918; *Smålands Folkblad* 18 aug. 1919; *Örebro-Kuriren* 30 nov. 1918.

92. Så *Engberg* i den förut nämnda artikelserien i nov. 1918.

93. *Social-Demokraten* 9 mars 1910.

94. Se förutom nämnda artiklar uppsatsen "Statskyrkan ur socialdemokratisk synpunkt" (*Tiden* 1909).

95. *Arbetarbladet* 21 aug. 1913.

96. *Arbetarbladet* 29 dec. 1919.

97. *Arbetarbladet* 24 febr. 1920.

98. *Örebro-Kuriren* 21 aug. 1919.

99. *Arbetet* 12 nov. 1920.

100. *Ström,* Det timliga i evighetens ljus, 1937.

101. Jfr t. ex. *Ström,* Det timliga i evighetens ljus, sid. 78; *Prästmötet* i Skara 1922, sid. 28 f., *Ljunggren,* Herdabrev till Skara stift, 1935, sid. 28 f. — Det förtjänar erinras, att en präst, som 1910 med utomordentlig hätskhet angrep socialdemokratien, i en nyligen publicerad uppsats — som för övrigt innehåller en skev historisk återblick på kyrkans och socialismens ställning — endast vänder sig mot marxismen och starkt understryker socialdemokratiens ökade förståelse för kyrkan (*Vallberg,* Kyrka, arbetarrörelse, marxism, *Ny Kyrklig Tidskrift* 1939).

102. Se Protokollen för de skilda konferenserna. Kompletterande upplysningar ha erhållits av organisationens tjänstemän, som också ställt de otryckta protokollen till förfogande.

103. *Broderskap* 1928 nr 1: De kristna och samhällsarbetet.

104. *Skoglund,* Den kristnes väg till socialismen, 1936, sid. 19.

105. *Broderskap* 1930 nr 11: Kan en kristen vara socialdemokrat?

106. *Kilsmo,* De kristna och socialdemokratisk politik, 1936, sid. 9.

107. *Broderskap* 12 sept. 1936: Kristus tro och tankar. — Bland de många broschyrer och artiklar, där nu antydda synpunkter komma till uttryck, må ytterligare nämnas: *Mogård,* Evangeliet och politiken, 1938; *Zamore,* Socialism och kristendom, 1935; *Broderskap,* 1928 nr 7 (Den kristna broderskapstanken och socialismen), nr 12 (Gamla och nya ideal), nr 18 (Vår tids stora behov), 1929 nr 9 (Kristendomen och socialismen), 1932 nr 5 (Arbetarrörelsen och religionen), 1933 nr 34 (Kristendomen och socialismen), 1934 nr 41 (Kristendom och politik).

108. *Skoglund,* Den kristnes väg till socialismen, sid. 5 ff.; jfr uttalanden mot valskolkning i *Broderskap* 1928, nr 6 (Valskolkningens orsaker), 1932 nr 38 (De kristna inför valen).

109. *Mogård,* Evangeliet och politiken, sid. 13; jfr *Broderskap* 1928 nr 2 (Den brända bibeln), nr 18 (Vår tids stora behov).

110. Jfr för det sagda *Broderskap* 1928, nr 3 (De religiösa intressena och politiken), 1930 nr 4 (Kampen om katekesen), nr 21 (Den antireligiösa aktionen), 1932 nr 33 (Kristendom och partipolitik), 1933 nr 32 (Den kristne och partiet), 1934 nr 11 (Programrevision), 1935 nr 42 (Partiprogrammet behöver ingen revidering).

111. Vid förbundets andra konferens antogs en resolution, enligt vilken "de kristna socialisterna icke kunna omfatta marxismen"; se *Protokoll* vid Sveriges kristna socialisters förbunds konferens... 1930 (otryckt). Jfr *Broderskap* 1928 nr 23 (Den socialistiska diskussionen), 1929 nr 18 (Marxism och kristendom), nr 33 (Kristna socialister), 1930 nr 32 (referat av Mogårds föredrag), *Löwenströms* artiklar 1935 (t. ex. nr 39).

112. Nyssnämnda artikel i *Broderskap* 1929 nr 18.

113. Jfr *Vold,* Kyrkan och klasskampen, 1934, sid. 15; *Zamore,* Socialism och kristendom, sid. 25.

114. Jfr t. ex. 1929 nr 9 (Kristendomen och socialismen), 1933 nr 34 (Kristendomen och socialismen) samt debatten om socialisering enligt *Protokoll,* fört vid Sveriges kristna socialisters årskonferens... 1933 (otryckt).

115. *Trettonde kongressen,* sid. 336 f.

116. *Fjortonde kongressen,* sid. 527 ff. — Även i andra sammanhang snuddade man vid hithörande frågor, men härvid framkom intet av intresse; jfr sid. 41 ff. och 414 ff.

117. *Femtonde kongressen,* sid. 103 ff. — Jfr i detta sammanhang också debatten på ungdomsförbundets kongress 1925 (*Protokoll* från Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbunds fjärde kongress, sid. 53 ff. (R. Lindström, A. Ström, G. Lundberg, A. Axelman m. fl.).

118. Se särskilt *AK 1921:* 35, sid. 1 ff. och *FK 1921:* 38, sid. 33 ff.

119. *AK 1923: TU* nr 1: 5 samt *prot.* 29, sid. 31 ff.

120. *AK 1930: TU* nr 1: 4 samt *prot.* 17, sid. 53 ff.

121. Jfr *AK 1932:* motion nr 311, *TU* nr 1: 4 samt *prot.* 58, sid. 115 f.

122. Jfr exempelvis *Social-Demokraten* 11 mars 1929; *Arbetarbladet* 20 aug. 1932; *Smålands Folkblad* 4 jan. 1927, 8 juli 1936; *Örebro-Kuriren* 11, 13 och 16 april 1924; *Frihet* 1936, nr 10, sid. 11.

123. Jfr *Social-Demokraten* 15 april 1931; *Arbetet* 27 aug. 1925; *Ny Tid* 30 aug. 1925; *Arbetarbladet* 20 och 24 aug. 1925.

124. Se *Social-Demokraten* 14 aug. 1929 och redogörelsen för debatten i *Nya Norrland* 26 aug. 1929.

125. *Ny Tid* 15 och 21 aug. 1929; *Arbetet* 9 mars 1929; *Örebro-Kuriren* 20 aug. 1929. Jfr den nyss nämnda framställningen i *Nya Norrland* 26 aug. 1929 samt samma tidning 22 febr. och 12 mars 1929.

126. Se t. ex. *Social-Demokraten* 31 jan. 1931; *Ny Tid* 7 juli 1935; *Arbetarbladet* 30 okt. 1929; *Örebro-Kuriren* 1 nov. 1935.

127. *Nya Norrland* 8 nov. 1935.

128. *Social-Demokraten* 2 jan. 1937.

129. *Social-Demokraten* 29 juli 1925; jfr 11 nov. 1925.

130. *Social-Demokraten* 29 dec. 1926; jfr också 18 aug. 1927 och 28 febr. 1929.

131. T. ex. *Social-Demokraten* 5 och 9 okt. 1929.

132. *Social-Demokraten* 31 jan. 1931.

133. *Engberg,* Demokratisk kulturpolitik, 1938, sid. 29.

134. *Frihet* 1923, nr 11, sid. 1; jfr polemiken mellan Jändel och Lindström i de följande numren.

135. *Frihet* 1927, nr 3, sid. 1.

136. *Ny Tid* 7 juli 1935, jfr 6 nov. 1935.

137. *Ny Tid* 10 febr. och 7 mars 1937.

138. Enligt Marx' allmänna schema äro de religiösa föreställningarna, liksom andra ideologier, nödvändigt förknippade med vederbörande stadium av produktivkrafternas utveckling. Enligt denna linje äro de religiösa uppfattningarna gemensamma för den exploaterande och den exploaterade klassen; de härskande idéerna äro ju "den härskande klassens idéer". På denna linje gå i huvudsak Engbergs förut berörda historiefilosofiska uttalanden. Å andra sidan har religionen betecknats som ett "opium för folket"; härur kan närmast utläsas den mot Marx' stora schema stridande men i marxistisk diskussion icke ovanliga tanken, att religionen systematiskt och medvetet skulle propagera för att hålla underklassen nere. Marx har även givit uttryck åt andra tankegångar; jfr t. ex. min uppsats "Den materia-

listiska historieuppfattningen i 'Den adertonde Brumaire' (*Tiden* 1938). I svensk debatt ha egenartade och motsägande uppfattningar framförts; än har t. ex. religionen betraktats som naturlig för en ung och segrande, än för en utlevad och inför undergången stående klass.

Nykterhetsfrågan

1. *Höglunds* korta framställning (Hjalmar Branting I, sid. 292 ff.) torde vara den mest givande. Flera författare synas benägna att ensidigt betona den tidiga socialdemokratiens negativa ståndpunkt till nykterhetsrörelsen; de beakta icke tillräckligt denna rörelses konservativa och antisocialistiska tendenser. Förhållandet torde sammanhänga med att de väsentligen studerat socialistisk, icke nykteristisk press och litteratur. — Till belysning av den internationella diskussionen på detta område tjäna bl. a. artiklar i *Reformatorn* 16 juni 1892 och i *Verdandisten* 27 sept. 1900 och 2 april 1905.

2. Vi hänvisa till de grundläggande arbetena av *Kämpe:* Olov Bergström och goodtemplarorden, 1929; Carl Hurtig och Hickmaniterna, 1930; Edv. Wavrinsky contra Johaniterna, 1932; Wilhelm Styrlander, hövdingen, 1937. Jfr också *Bergman,* Den svenska nykterhetsrörelsens historia, 1918; *Pettersson,* Goodtemplarordens i Sverige historia, 1903; *Femtio års* godtemplararbete i Sverige, 1929. Av stort intresse äro *Thörnbergs* recensioner av Kämpes arbeten (*Dagens Nyheter* 14 juni 1929, 26 jan. 1931.

3. *Framåt* 1 april 1881.

4. Typisk är framställningen hos *(C. O. Berg),* Frihet eller träldom, 1874.

5. *Reform* 21 jan. 1882, jfr 21 mars 1882.

6. *Kämpe,* Olov Bergström, sid. 250.

7. *Reform* 18 och 22 febr. samt 21 mars 1882.

8. *Reform* 16 och 30 sept. samt 6 okt. 1882.

9. *Reform* 28 okt. 1882.

10. *Reform* 6 nov. 1884.

11. *Reform* 10 och 17 juni samt 1 juli 1886.

12. *Reform* 5 och 12 maj 1887.

13. Jfr särskilt *Framåt* 3, 10 och 11 mars 1882.

14. Se härom och för det närmast följande *Kämpe,* Carl Hurtig, sid. 184 ff., 197 f., 277 ff., 313, 346 ff.

15. *Kämpe,* Carl Hurtig, sid. 176 f.

16. T. ex. *Svenska Good Templar* 21 dec. 1883.

17. *Svenska Good Templar* 6 maj 1886, jfr 13 maj 1886.

18. Jfr särskilt *Kämpe,* Edv. Wavrinsky.

19. *Kämpe,* Carl Hurtig, sid. 339 ff.

20. *Kämpe,* Edv. Wavrinsky, sid. 264.

21. *Reformatorn* 8 maj, 19 och 21 juni samt 3 juli 1890.

22. *Reformatorn* 1 aug. 1889.

23. *Reformatorn* 6 okt. 1892.

24. Jfr t. ex. *Rosén,* Arbetarrörelsen i Göteborg (Särtryck ur "Göteborg" 1923), sid. 744; *Olsson,* Socialdemokratiska föreningen i Göteborg, 1934, sid. 10 f.

25. Jfr t. ex. *Kämpe,* Olov Bergström, sid. 254 f., Edv. Wavrinsky, sid. 56 ff.,

Wilhelm Styrlander, sid. 95 ff.; *Reformatorn* 8 maj 1890; *Festskrift* med anledning av nykterhetsorden Verdandis tioåriga tillvaro, 1906, sid. 10 ff.

26. *Petersson,* Goodtemplarordens i Sverige historia, sid. 366 f.

27. *Den svenska arbetaren* 20 juli 1888 och 21 sept. 1889; jfr *Kämpe,* Edv. Wavrinsky, sid. 264 ff. och *Stockholms Dagblad* 7 jan. 1886.

28. *Blå bandet* 1 jan. 1894.

29. *Kämpe,* Wilhelm Styrlander, sid. 153 ff.

30. Jfr t. ex. *Nationalkuriren* 14 aug. 1896.

31. *Templaren* 25 april 1889 och 28 aug. 1890.

32. I detta sammanhang kan nämnas att *Nordström* (Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 741) antyder, att den s. k. ringrörelsen skulle ha varit en väsentlig orsak till arbetarnas och därmed socialisternas bristande nykterhetsintresse. Uttalandet synes svagt grundat. Arbetarnas nykterhetsintresse växte, av godtemplarordens medlemssiffror att döma, stadigt under 80-talet. Socialismen var under denna tid icke den ledande riktningen inom arbetarklassen. Och slutligen: intet tyder på att ringrörelsen bestämt socialismens ställning till nykterhetsfrågan.

33. En rätt ingående, ehuru icke alltid pålitlig framställning av Palms strider med nykteristerna finnes hos *August Palm,* 1931, särskilt sid. 287 ff.

34. *Folkviljan* 13 maj 1882, jfr för det följande t. ex. 27 maj och 10 juni 1882, 27 och 28 juni samt 20 dec. 1884.

35. *Branting,* Tal och skrifter I, sid. 117 f.

36. *Höglund,* Hjalmar Branting I, sid. 296.

37. *Social-Demokraten* 23 mars 1889.

38. *Lindgren,* Svenska metallindustriarbetareförbundets historia, 1938, sid. 224 f.

39. *Arbetet* 5 juli 1888; jfr *Saxon,* En tidningsmans minnen, 1918, sid. 158; *Kämpe,* Edv. Wavrinsky, sid. 262 ff.

40. *Arbetet* 8 juni 1889.

41. *Folkets röst* 27 aug. 1887.

42. *Folkets röst* 29 okt. 1887.

43. Jfr för det följande *Kämpe,* Oov Bergström, sid. 253 f.; Carl Hurtig, sid. 337 f.; 349 f.; Edv. Wavrinsky, sid. 254 ff.

44. Jfr de förut åberopade framställningar av den programmatiska utvecklingen som givits av *Lindström,* Till det socialdemokratiska partiprogrammets historia (*Tiden* 1926) och *Lindgren,* Det socialdemokratiska arbetarpartiets uppkomst i Sverige, sid. 289 ff.

45. *Konstituerande kongressen,* sid. 13, 22 f.

46. *Norra och mellersta distriktets första kongress,* sid. 19 ff.; *Protokoll och redogörelse för norra och mellersta distriktets andra kongress,* sid. 37 ff.

47. *Tredje kongressen,* sid. 26 ff.

48. Jfr *Festskrift,* med anledning av nykterhetsorden Verdandis tioåriga tillvaro; *Festskrift* utgiven till N. O. V:s 25-årsjubileum, 1921; *Verdandi:* Arbetarnas nykterhetsförbund 40 år, 1936.

49. *Verdandisten* 3 juni, 1 och 15 juli 1897, 7 och 21 april 1898, 12 och 26 jan., 9 och 23 febr. samt 9 mars 1899 (artikelserien "Arbetarrörelsen och nykterhetsorganisationerna"), 4 dec. 1902, 22 okt. 1903, 14 jan. och 31 juli 1904. De här citerade satserna äro hämtade ur den berörda artikelserien, men liknande uttalanden förekomma ständigt.

50. Såsom typiska för den nya linjen inom socialdemokratien kunna nämnas följande uppsatser och broschyrer: *Nilsson,* Arbetarrörelsen och nykterhetsrörelsen i broderligt famntag (*Lucifer* 1902); *Vennerström,* Kan socialdemokratien undvara nykterhetsrörelsen? (Laboremusartikel i *Social-Demokraten* 23 dec. 1905); *Dalström,*

Nykterhetsrörelsens och arbetarrörelsens inbördes ställning, 1908; *Kilbom,* Rusdryckerna, kapitalismen och socialdemokratien, 1911; *Kämpe,* Socialdemokratien och nykterhetsrörelsen, 1907; *Örne,* Arbetarklassen och alkoholfrågan, 1909.

51. *Verdandisten* 18 och 25 aug. 1904. Jfr *Dalström,* Nykterhetsrörelsens och arbetarrörelsens inbördes ställning. — Nykterhetsmannen och socialisten Viktor Larsson skriver i en artikel, sedan han understrukit de nya tendenserna inom nykterhetsrörelsen. (*Höglund,* Viktor Larssons skrifter, II, 1911, sid. 94 f.) "Så sant som nykterhetsrörelsen är och måste vara en kulturrörelse, och begreppet nykterhet och tankefrigörelse äro i stort sett absolut oskiljaktiga, därför att de stå i ett nödvändigt kausalförhållande till varandra, så visst är ock denna nya realistiska omgestaltning av rörelsen en säker borgen för dess segerrika framtidsmission. Vad som på denna nya förnuftsgrund skall giva den dess huvudstyrka är det allt mera klarnande medvetandet, att prästreligionens huvuduppgift alltid varit och är det bästa mänskligas, d. v. s. den sanna humanitetens, förkvävande, och att den härvidlag haft tvenne utmärkta bödelsdrängar i sin tjänst: den ena är satanismen, den andra spriten. Genom djävulsskräcken har prästadömet tvingat ner den revolterande människoanden i stoftet under maktens och orättfärdighetens 'med guds nåde' förtryck, och inpräntat hos den att 'vara gudelig och låta sig nöja är vinning nog'. Och till yttermera befästande av denna underdånighet och förnöjsamhet i en förfalskad gudaktighets namn, har den även låtit en annan demon slå folket i sina bojor för att döva dess farliga bittra reflexioner och söva in dess missnöje i en förlamande letargi eller giva det en missriktning av det slag, varom polis- och rättegångsannalerna hava så mycket elände att förtälja. Det är därföre, som den ortodoxa statskyrkokristendomen vid nykterhetsverksamhetens början uppbjöd all sin kraft för att slå ner densamma, utmålade den som antikrist o. s. v. och allt framgent ställt sig så avog och fientlig mot den. Den har a priori klart förstått, att om folket bleve löst från rusdrycksslaveriet, skulle dess tankar väckas till revolt mot den bestående lögnen och orättfärdigheten och dess missnöje riktas in på de rätta orsakerna till de sociala missförhållandena."

52. Jfr t. ex. *Verdandisten* 3 dec. 1908; *Beskow,* Arbetarrörelsen och nykterhetsrörelsen (*Social tidskrift* 1903); *Hirsch,* Socialdemokrati och nykterhetsrörelse (*Social tidskrift* 1907).

53. *Social-Demokraten* 26 sept. 1900.

54. *Social-Demokraten* 17 april 1901.

55. *Social-Demokraten* 13 aug. 1902, 8 nov. 1904.

56. *Branting,* Tal och skrifter VII, sid. 93.

57. *Festskrift* med anledning av nykterhetsorden Verdandis tioåriga tillvaro, sid. 60 f.

58. *Fram* 1905 nr 8; *Protokoll* vid Socialdemokratiska ungdomsförbundets andra kongress, sid. 33 f., 67; *Protokoll* vid Socialdemokratiska ungdomsförbundets tredje kongress, sid. 51 f. Jfr härom de nyss åberopade framställningarna av *Kämpe* och *Vennerström* samt *Kilbom,* Den socialdemokratiska ungdomsrörelsen, och *Stormklockan,* förbudsnumret nov. 1914 (kallat *Alarm*).

59. *Sjätte kongressen,* sid. 136 ff.

60. Framställningen hos *P. A. Hansson,* Vårt parti och nykterhetsfrågan (*Tiden* 1930) är icke oriktig, men ger lätt intrycket att den berörda omröstningen varit en mätare på nykterhetsintresset.

61. *Lindbom,* Den svenska fackföreningsrörelsens uppkomst, 1938, sid. 340; jfr för det följande även sid. 341. De här framförda omdömena synas försiktiga och välbalanserade. Som exempel på en annan uppfattning kan nämnas *Lindgren,* Svenska

metallindustriarbetareförbundets historia, sid. 224 ff. och artikeln i *Dagens Nyheter* 7 jan. 1939. Se också *Kämpe,* Wilhelm Styrlander, hövdingen, sid. 143 ff.

62. Jfr härom *Nykterhetsfolkets kalender* för olika år.

63. *Sjunde kongressen,* sid. 241 ff. Jfr här och för det följande den redan citerade uppsatsen av *P. A. Hansson,* Vårt parti och nykterhetsfrågan samt *Flodh,* Nykterhetsfrågan i svenska arbetarprogram, 1935.

64. *Social-Demokraten* 19 juni 1908.

65. *Åttonde kongressen,* sid. 84 f.

66. *Nionde kongressen,* sid. 9 f., 181 f., 193, 216 f.

67. *Tionde kongressen,* sid. 86 ff., 98 ff., 217.

68. Jfr i detta sammanhang *Höglund,* Hjalmar Branting, II, sid. 56 ff.

69. *Elfte kongressen,* sid. 57 ff., 130 f.

70. Malmö arbetarkommun hade redan 1917 krävt uppmjukning av nykterhetspunkten.

71. Jfr här och för det följande t. ex. *Social-Demokraten* 5 sept. 1922; *Arbetet* 19 aug. 1922; *Arbetarebladet* 30 juni, 5 juli, 16 aug. 1922; *Ny Tid* 24, 26 och 31 juli samt 24 aug. 1922; *Skånska Socialdemokraten* 19 aug. 1922; *Örebrokuriren* 24 aug. 1922. *Morgonbris* var skarpt mot särskiljandet av män och kvinnor vid omröstningen och verkade för förbudet (1922 nr 4 och 8).

72. *Tolfte kongressen,* sid. 72 ff.

73. *Trettonde kongressen,* sid. 88 ff.

74. *Fjortonde kongressen,* sid. 78 ff.; jfr sid. 383 f. och 416 ff.

Konsumentkooperationen

1. *Konstituerande kongressen,* sid. 16; *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetarparti, sid. 141.

2. T. ex. *Folkviljan* 7 juli 1883, 9 febr., 12 april och 3 maj 1884.

3. *Social-Demokraten* 20 aug. 1886.

4. *Social-Demokraten* 26 maj 1894; jfr *Örne,* Kooperation och politik, sid. 301 (*Tiden* 1920).

5. *Arbetet* 29 juni 1891; jfr *Saxon,* En tidningsmans minnen, sid. 158.

6. T. ex. *Arbetet* 27 mars 1897; *Ny Tid* 13 maj 1898; *Minnesskrift* med anledning av Nyköpings arbetarkommuns 30-årsjubileum, 1927, sid. 11.

7. Jfr härom *Gjöres,* Före Stockholm, 1930; *Lindbom,* Den svenska fackföreningsrörelsens uppkomst, sid. 348 ff.; *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetarparti, sid. 441 ff.

8. *Social-Demokraten* 8, 16, 22 och 29 okt. samt 1 nov. 1894. Jfr också *Rylanders* uppsats i *Lucifer* 1894 samt *Studenter och arbetare* 1898.

9. *Ny Tid* 3 juli 1896 ff.; jfr för det följande särskilt 15 jan. 1897, 13 maj, 2 och 9 sept. 1898 samt ett antal artiklar och notiser på hösten 1898 och våren 1899.

10. *Arbetet* 27, 29 och 30 mars samt 2 april 1897.

11. *Danielsson,* Social självhjälp, 1898, sid. 12 ff.

12. *Arbetet* 28 jan. 1898, jfr för det följande 3 febr. samt 4 och 16 mars 1898.

13. Jfr *Sundell* i *Social tidskrift* 1909.

14. *Partistyrelsens redogörelse* 1 jan.—31 dec 1898, sid. 6.

15. *Ny Tid* 16 juni 1899.
16. *Partistyrelsens verkställande utskott* 12 juni 1899.
17. Jfr *Berättelser* över Kooperativa förbundets kongresser åren 1899—1906, sid. 18 f. Jfr också i detta sammanhang *Gjöres,* Pionjärer vid sekelskiftet (*Kooperatören* 1939 nr 23—24).
18. *Social-Demokraten* 9 sept. 1899.
19. *Folkbladet* 2 sept. 1899; *Ny Tid* 15 sept. 1899.
20. *Berättelser* etc. särskilt sid. 13, 27, 65.
21. *Femte kongressen,* sid. 56.
22. *Sjätte kongressen,* sid. 188 ff.
23. *Sjunde kongressen,* sid. 132 ff.
24. *Den 6 Skandinaviske Arbejderkongres,* sid. 31 ff.; *Den 7 Skandinaviske Arbejderkongres,* sid. 47.
25. *Social-Demokraten* 20 juli 1901; *Arbetet* 17 juli 1901.
26. *Nya Samhället* 22 nov. 1901, jfr 15 nov. 1901.
27. *Social-Demokraten* 20 nov. 1907; jfr *Smålands Folkblad* 23 aug. och 1 nov. 1907.
28. *Ny Tid* 7 och 10 juli 1909.
29. *Social-Demokraten* 26 juni 1909.
30. *Arbetet* 1 febr. 1909.
31. *Nya Samhället,* cit. i *Kooperatören* 21 jan. 1905.
32. *Smålands Folkblad* 14 okt. 1909.
33. *Berättelser* etc. sid. 62, 68.
34. *Berättelser* etc. sid. 97. Jfr von Kocks avskedstal på 1906 års kongress, *Berättelser* etc. sid. 337.
35. *Kooperatören* 15 dec. 1906; jfr 18 och 17 juni 1905, 1 sept. 1906, 20 febr. och 20 nov. 1908.
36. *Berättelser* etc. sid. 273 ff.
37. *Kooperatören* 22 juli 1905.
38. *Kooperatören* 28 jan. 1909.
39. *Kooperatören* 10 sept. 1909.
40. *Sjunde kongressen,* sid. 69 ff.
41. Jfr *Kooperatören* 21 jan. 1905.
42. *Social Tidskrift* 1909: Kooperationen och arbetarrörelsen.
43. *Kooperatören* 20 juli 1909; även i *Sundell,* Kooperationens teori och praktik, 1911, sid. 34 ff.
44. *Huitième congrès socialiste international tenu à Copenhague* ... 1910, sid. 117 ff.
45. *Örebro-Kuriren* 10 sept. 1910.
46. *Arbetet* 5 och 6 okt. 1910.
47. *Åttonde kongressen,* sid. 85 ff., 170 ff.
48. Jfr t. ex. *Örebro-Kuriren* 5 och 7 april 1911.
49. *Protokoll vid Socialdemokratiska ungdomsförbundets fjärde kongress,* sid. 60; denna ståndpunkt framfördes även senare inom förbundet (jfr t. ex. *Stormklockan* 13 febr. 1915).
50. *Kooperatören* 1 maj 1911.
51. *Kooperatören* 10 april 1912.
52. *Landsorganisationen,* 6:te kongressen, sid. 188 f. Anförandena vid kongressen äro ytterst knappt refererade. Jfr *Kooperatören* 1 och 20 sept. 1912.
53. *Kooperatören* 20 okt. 1912.
54. *Social-Demokraten* 24 okt. och 4 nov. 1912, *Kooperatören* 1 och 10 nov. 1912,

Örebro-Kuriren 26 okt. 1912. Jfr också den medlande ståndpunkten hos *Björklund,* Förhållandet mellan fackföreningsrörelsen och kooperationen (*Tiden 1912*).

55. *Elfte kongressen,* sid. 82 ff.; jfr *Förslag* till 1920 års kongress, sid. 58 f.

56. Se t. ex. *Social-Demokraten* 26 juni 1925; *Ny Tid* 17 aug. 1927.

57. *Kooperatören* 20 okt. 1927.

58. T. ex. *Örne,* Kooperation och politik (*Tiden 1920*).

59. Jfr här och för det följande kongressreferaten i *Kooperatören.*

60. Sid. 75.

61. Jfr *Sandlers* uttalanden enligt referat i *Social-Demokraten* 23 okt. 1927.

62. Jfr citatsamlingen hos *Lien,* Konsumentkooperationen och socialismen, 1934, sid. 24 f. För liknande uttalanden se t. ex. *Social-Demokraten* 26 juni 1925, 25 febr. 1929; *Arbetet* 11 juni 1920; *Skånska Socialdemokraten* 27 jan. 1927; *Frihet* 1920 nr 11.

63. Jfr t. ex. *Frihet* 1922, nr 7 och 8 (Lundberg och Fredriksson); *Lundberg,* Socialism och hushållning, 1926; *Skånska Socialdemokraten* 2 juli 1925 och *Smålands Folkblad* 18 jan. 1915.

64. Den främste representanten för kooperatismen i Sverige torde vara *Örne;* jfr t. ex. arbetena Kooperatismen, 1921, och Det kooperativa programmet, 1921. Flera andra författare, såsom *Stolpe* och *Petander* — den senare följer dock en mera särpräglad linje — ha också varit verksamma.

65. Kooperationens motståndare inom borgerliga partiet ha däremot helt naturligt, under åberopande av socialistiska politiker, betecknat kooperationen som en "socialisering på smygvägar". Jfr t. ex. broschyren med detta namn (*Skriftserie* utgiven av Allmänna valmansförbundet nr 2 1929); *Apelqvist,* Kooperatism — vägen till statsmonopol, 1924; *Lien,* Konsumentkooperationen och socialismen.

Återblick och sammanfattning

1. *Tolfte kongressen,* sid. 5.

2. *Sextonde kongressen,* sid. 20 ff., 55 ff.

3. En typisk representant för resonemang av här berörd typ är, såsom förut nämnts, *Hook,* Towards the understanding of Karl Marx, 1933.

4. *Keynes,* The end of laisser-faire, 1926, sid. 34 f.

5. *Trevelyan,* The life and letters of lord Macaulay, I, 1929, sid. 127.

6. Jfr *Tingsten,* Den franska syndikalismen och dess inflytande på samtidens fascistiska ideologier (*Fackföreningsrörelsen* 1938). För svenska uttryck för den berörda uppfattningen se exempelvis *Holmberg,* Syndikalismen, dess väsen, teori och praktik, 1910, sid. 142 ff., 188, 204; *Jensen,* Antiparlamentarismen, och *Lundberg,* Demokratien (*Röda fanor,* 1921); *Arbetaren* 9 juni 1922, 12 mars 1924, 17 okt. 1931, 21 febr. 1933.

7. Den här berörda uppfattningen utvecklas exempelvis av *Perlman,* A theory of the labor movement, 1928, och *Borkenau,* The communist international, 1938. Det bör beaktas, att den kommunistiska ideologien om arbetarklassens avantgarde o. dyl. (liksom den syndikalistiska elitteorien) i själva verket förutsätter, att arbetarklassen i sin helhet icke utan ledning blir kommunistisk eller marxistisk. Lenin skrev i början av 1900-talet att historien visade, att arbetarklassen av sig själv blott nådde "fackföreningsmedvetande — d. v. s. övertygelse om att det är nödvändigt att bilda fackförenin-

gar ... förmå styrelsen till socialpolitiska reformer o. s. v. De socialistiska doktrinerna stamma från filosofiska, historiska och ekonomiska teorier, som utarbetats av vissa bildade repretsentanter för de besittande klasserna, de intellektuella. Med avseende på sin sociala ställning voro grundläggarna av den moderna vetenskapliga socialismen borgerliga intellektuella." Den kommunistiska teoretikern Lukacs hävdar, "att proletariatet icke hade något proletärt klassmedvetande men måste få det under ledning av intellektuella, som genom teoretiska studier lärt sig vad proletariatets klassmedvetande bör vara".

8. För att vinna en närmare belysning av denna fråga borde de viktigare voteringarna på partikongressen genomgås med hänsyn till de röstandes funktion inom partiet, bildning och sociala ställning, samt karaktären av de föreningar, de representerade. Tanken på en sådan undersökning har emellertid måst övergivas, då den skulle kräva alltför mycket arbete och sannolikt icke ge mera fullständiga resultat.

9. Tanken genomgår all syndikalistisk debatt; jfr särskilt *Sorels* arbeten, t. ex. Betrachtungen über die materialistische Geschichtsauffassung (*Sozialistische Monatshefte* 1898); jfr för Sverige *Severin,* Arbetarnas övertagande av produktionen, 1920, sid. 77; *Arbetaren* 4 maj 1922, 4 juli 1924. — I syndikalistisk teori före världskriget jämförde man ofta den tyska socialdemokratiens fatalistiska tröghet med de franska arbetarnas obundna élan; jfr t. ex. *Lagardelle* och *Griffuelhes* i *Syndicalisme et Socialisme,* 1908.

10. *Kelsen,* Sozialismus und Staat, 1923, sid. 10.

11. *Protokoll* über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands ... zu Hannover ... 1899, sid. 149 f.

12. *Hägerström,* Social teleologi i marxismen, 1909, sid. 69; jfr t. ex. *Rosenberg,* Demokratie und Sozialismus, 1938, sid. 297 f.

PERSONREGISTER

till andra delen

Andersson, N. 241, 246.
Bebel, A. 135, 169, 337, 377.
Berg, C. O. 341, 342.
Berg, F. 137.
Berg, N. 68.
Bergegren, H. 31, 32, 33, 35, 36, 40, 42, 43, 51, 53, 54, 55, 59, 60, 179, 299, 306, 307, 351.
Bergson, H. 295.
Bernstein, E. 383, 421.
Beskow, N. 307, 357.
Billing, G. 310.
v. Bismarck, O. 153, 340.
Björklund, A. 52, 53, 168.
Björklund, G. 100.
Blanc, L. 283.
Blomberg, E. 49.
Branting, G. 241, 257.
Branting, Hj. 10, 14, 15, 16, 17, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 80, 86, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 102, 108, 118, 121, 123, 124, 126, 130, 141, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 175, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 200, 204, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 217, 218, 220, 223, 225, 226, 231, 236, 264, 265, 266, 267, 270, 272, 285, 286, 287, 288, 290, 291, 303, 304, 306, 307, 308, 311, 314, 346, 347, 352, 353, 357, 358, 360, 362, 363, 364, 365, 374, 376, 378, 379, 383, 387, 395, 403, 408, 413, 414, 427.
Bratt, I. 363.
Bratt, K. A. 230.
Braun, K. S. 38.
Bring, S. 285.
Bärg, J. 226.

Cabet, E. 283.
Carleson, C. N. 96, 307, 346.
Christiernsson, A. 179, 189, 190.

Dahlberg, C. J. 36.
Dalström, K. 49, 59, 168, 188, 299, 310, 311, 353.
Danielsson, A. 16, 17, 18, 19, 21, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 62, 63, 122, 160, 161, 166, 167, 288, 289, 290, 291, 295, 346, 348, 350, 353, 377, 378, 408.

Edén, N. 137, 142, 271.
Ehnroth, K. 168.
Eklund, O. 343.
Ekman, C. G. 108, 109, 111, 232, 239.
Ekman, J. A. 297.
Engberg, A. 75, 81, 90, 102, 103, 104, 107, 111, 114, 126, 129, 132, 135, 214, 215, 223, 224, 225, 228, 229, 231, 233, 236, 237, 239, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 302, 304, 305, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 323, 324, 325, 326, 328, 329, 365.
Engels, F. 9, 10, 93.
Englund, I. 302.
Eriksson, J. B. 98, 232.
Eriksson, K. 388, 391, 392.
Eriksson, P. 32, 349.

Fagerström, W. A. 352.
Fast, E. 226, 323, 325.
Flodh, E. 242.
Forssell, G. D. 283.
Gide, Ch. 377.
Grankvist, D. 310.
Grimlund, O. 200.
Gustafsson, E. 323.
Gustafsson, Hj. 180.
Gustafson, R. 302.
Götrek, P. 283.
Hagberg, J. A. 36.
Hagman, O. 114.
Hallén, H. 71, 228, 235, 239, 298, 302, 305, 306.
Hamilton, H. 67.
Hammarskjöld, Hj. 70, 98, 118, 190.
Hansson, P. A. 73, 86, 100, 113, 114, 124, 128, 135, 177, 180, 181, 182, 183, 184, 187, 190, 193, 200, 202, 203, 204, 205, 217, 223, 225, 231, 232, 234, 236, 237, 239, 244, 246, 247, 251, 252, 259, 260, 269, 272, 391, 392, 396, 413, 417.
Hedberg, K. E. 34.
Hedén, E. 198, 307, 314.
Hellberg, J. A. 226.
Henriksson, J. A. 300.
Hervé, G. 210.
Heurlin, C. M. 289, 344.
Hornsrud, Ch. 114.
Hurtig, C. 339, 340, 344, 346.
Hägerström, A. 429, 430, 431.
Höglund, Z. 24, 57, 68, 69, 99, 123, 124, 125, 132, 133, 162, 173, 175, 179, 181, 182, 185, 186, 187, 190, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 202, 205, 206, 208, 231, 239, 240, 241, 246, 247, 248, 249, 251, 256, 258, 266, 272, 323.
Höjer, A. 235.
Hörup, V. 203.
James, W. 295.
Janhekt, A. H. 34, 121.
Jaurès, J. 159, 210.
Jensen, A. 55, 203.
Järte, O. 196, 383.
Karleby, N. 79, 90, 216, 223.
Kelsen, H. 429, 431.
Keynes, J. N. 419.
Kjellberg, K. 304, 357.
Kjellman, J. 351.
Klefbeck, E. A. 298, 306.
v. Koch, G. 385, 386, 387.
Kristensson, E. 94.
Källman, Th. 188.
Lagerlöf, S. 287.
Landin, P. M. 351.
Larsson, N. 256.
Larsson, V. 134, 179, 188, 224, 366.
Larsson, Y. 196.
Lassalle, F. 9, 64, 284, 337, 373, 374, 421.
Lenin, W. 196.
Lennstrand, V. 152, 290, 291.
Leo, H. 134.
Lidforss, B. 164, 212, 213, 307, 308, 310, 311, 330.
Liebknecht, C. 175.
Liebknecht, W. 429, 430, 431.
Lindberg, E. 112, 226, 228, 231, 235, 239, 240, 242, 246, 247, 248, 249, 252, 253, 255, 256, 257, 258, 272.
Lindblad, A. C. 49, 67, 169, 179, 188, 192, 360, 376, 379.
Lindbom, T. 360.
Linder, W. 128.
Linders, S. 94.
Lindhagen, C. 69, 96, 128, 188, 196, 199, 226, 236, 272.
Lindley, C. G. 168, 169, 179, 182, 381.
Lindman, A. 50, 65, 67, 93, 116, 186.
Lindqvist, H. 49, 62, 73, 74, 94, 98, 116, 117, 118, 179, 188.
Lindström, R. 91, 237, 238, 242, 256, 260, 261, 330.
Lundberg, C. 163, 351.
Lundstedt, V. 326.
Luterkort, S. 228.
Luthman, A. 33.
Löfgren, K. A. 34, 36.
Lövgren, O. W. 114.
Macaulay, Th. 421.
MacDonald, R. 110.

Marx, K. 9, 10, 11, 12, 13, 44, 52, 57, 64, 79, 80, 81, 102, 140, 141, 142, 147, 148, 163, 201, 203, 205, 208, 211, 214, 218, 262, 263, 267, 283, 284, 307, 309, 310, 403, 404, 405, 410, 411, 413, 416, 419, 420, 421, 422, 425, 426, 431.
de Maupassant, G. 202.
Mogård, B. 318.
Molander, H. 114.
Morley, J. 85.
Mussolini, B. 243.
Myrdal, G. 413.
Månsson, F. 94, 98, 119, 177, 180, 188, 190, 203, 226, 237, 326, 327.
Möller, G. 57, 73, 80, 81, 90, 91, 102, 103, 104, 124, 126, 128, 129, 130, 134, 135, 181, 182, 188, 190, 199, 214, 223, 225, 242, 246, 247, 256, 269, 302, 364, 394, 396.
Neuman, I. 119.
Nielsen, T. 114.
Nilsson, Aug. 49, 94, 95, 224.
Nilsson, Chr. 168.
Nilsson, F. 379.
Nilsson, K. 242.
Nilsson, O. 94.
Nordström, H. 25.
Norling, N. S. 95, 314.
Nothin, T. 232.
Nylander, J. 294.
Nyström, A. 19.
Oljelund, I. 198.
Olsson, O. 114, 188, 225, 302, 366.
Oscar II, 11, 122, 123, 342.
Oskarsson, Th. 323.
Ossian-Nilsson, K. 307.
Palm, A. 9, 10, 15, 19, 24, 31, 34, 41, 49, 51, 52, 53, 119, 120, 121, 148, 149, 160, 167, 179, 188, 284, 285, 286, 288, 295, 341, 342, 346, 347, 349, 362, 363, 373, 381.
Palmstierna, E. 73, 94, 192, 195.
Pauli, I. 253.
Personne, J. 298.
Persson, N. 49, 116, 117, 182.
Persson, O. 168, 378.
Persson, Sv. 68.
Roland-Holst, H. 56, 57.
Roller, A. 55.
Rosenius, P. 308.
Ruhe, A. 307, 308.
Rydén, V. 59, 73, 74, 95, 98, 100, 123, 124, 137, 179, 185, 186, 189, 190, 191, 199, 303, 315, 325.
Rydgren, G. A. 51, 290.
Rylander, A. 376, 379.
Saint-Simon, L. 283.
Sandin, A. 311.
Sandler, R. 73, 90, 97, 98, 100, 114, 119, 124, 126, 181, 193, 199, 203, 223, 226, 227, 232, 235, 242, 243, 256, 269, 311, 396, 397.
Schlyter, K. 128.
Schmidt, L. O. 373, 375.
Schröder, C. 43, 59, 60.
Sköld, P. E. 256.
Sköld, H. 69, 205.
Spak, H. F. 200, 303, 364.
Staaff, K. 93, 94, 118, 128, 189, 190.
Stalin, J. 243.
Stauning, T. A. M. 187.
Steffen, G. 94, 196, 213, 267, 431.
Sterky, F. 19, 24, 26, 27, 28, 29, 31, 34, 35, 38, 44, 62, 63, 68, 121, 160, 161, 162, 166, 167, 285, 290, 346.
Ström, A. 114.
Ström, Fr. 68, 98, 119, 124, 180, 187, 190, 193, 203, 205, 231, 249, 272.
Sundell, M. 385, 386, 387, 388, 390.
Swartz, C. 71.
Svedberg, L. 256.
Svensson, C. E. 74.
Söderberg, E. 74.
Söderblom, N. 298, 309.
Tholin, C. E. 169.
Thomson, A. 326.
Thorberg, A. 74, 364.
Thorsson, F. V. 24, 34, 35, 49, 62, 74, 98, 105, 117, 118, 168, 169, 179, 181, 182, 185, 186, 188, 189, 192, 193, 200, 225, 351, 352, 359.

Tolstoy, L. 162, 202, 267.
Trotzki, L. 13.
Trygger, C. 225.
Törnkvist, A. 234, 239, 252.
Undén, Ö. 242.
Wagnsson, R. 235.
Waldén, O. H. 304.
Waldenström, P. 310.
Wallentheim, A. 261.
Wavrinsky, E. 343.
Vennerström, I. 98, 111, 114, 119, 188, 190, 193, 199, 200, 231, 239, 252, 272, 357.
Vestenius, J. B. 341.
Westman, K. G. 270.
Wickman, C. G. 360.
Wicksell, K. 163.
Wieselgren, P. 338.
Wieselgren, S. 338.
Wigforss, E. 82, 83, 88, 111, 112, 113, 114, 224, 225, 235, 239, 240, 256, 413.
Wiklund, E. O. 323.
Vougt, A. 228, 248, 252.
Wästberg, M. 115, 228, 231, 236.
Ågren, R. 62.
Åkerberg, A. F. 162, 292, 293.
Åkerberg, H. 74, 95, 100, 135, 242, 243, 252, 256, 365.
Örne, A. 100, 356, 390, 391, 392, 393, 395.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

till andra delen

Staten och demokratien ..... 6—144

Från taktisk till principiell demokratism ..... 8— 91

Statsbegreppet 8, Revolutionära eller legala metoder 10, Brantings tidigaste uttalanden 14, Danielsson 16, Sterky 19, Konstituerande kongressen 20, Diskussionen 1889—1891 och anarkismen 27, 1891 års kongress 33, Den reformistiska linjen efter 1891 42, Första folkriksdagen 44, 1894 års kongress 45, Andra folkriksdagen 47, 1902 års storstrejkskonferens 48, Den revolutionära riktningen efter 1891 51, Den revolutionära generalstrejken 54, Uppgörelsen med ungsocialismen 58, Den demokratiska linjens frammarsch 60, Diskussionen efter rösträttsreformen 1907—1909 66, Socialdemokratiska ungdomsförbundet 68, De revolutionära tendenserna 1917 70, 1917 års val och koalitionsregeringen 75, Författningsdiskussionen 1918 76, Demokratiens godtagande efter 1918 78, Branting 80, Möller 80, Engberg 81, Wigforss 82, Den demokratiska ideologiens utformning 83, P. A. Hansson 86, Frågans behandling på partikongresserna 89.

Parlamentarismens erkännande ..... 92—119

Tidigare uttalanden om ministersocialism 92, Diskussionen efter 1911 års val 93, Diskussionen 1914 och det principiella beslutet om inträde i regering 98, Samregeringen 1917 101, Socialdemokratisk minoritetsregering 1920 105, De följande minoritetsregeringarna 108, Frågans behandling vid 1928 års kongress 110, Socialdemokraters inträde i kungl. kommittéer 116.

Den demokratiska principens utformning ..... 119—139

De äldsta programmen 119, Republikkravet 121, 1905 års kongress 122, 1908 års kongress 123, 1911 års kongress 124, 1914 års kongress 124, 1917 års kongress 125, Programrevisionen 1920 126, Riksdags- och pressdebatt 1905—1920 128, De konstitutionella frågorna efter demokratiseringen 130, Kvinnofrågan 135, Skolfrågan 137.

Sammanfattning ..... 139—143

Nationen och försvaret ..... 145—278

Diskussionen under 1880- och 1890-talen och striden om 1901 års härordning ..... 147—173

Försvarsfrågan i det marxistiska perspektivet 147, De äldsta programmen 148, Kongressdebatter före sekelskiftet 151, Brantings åsiktsutveckling 152, Palm 160, Danielsson och Sterky 160, A. F. Åkerberg 162, Den äldre debatten i övrigt 163, Milissystemet 165, 1900 års partikongress 167, Diskussionen kring härordningsförslaget 1900 169, Ställningstagandet till 1901 års härordning 170.

Striden mellan försvarstro och försvarsnihilism under 1900-talets första årtionden ..... 174—216

Försvarsnihilismens framträdande 174, Socialistiska ungdomsförbundet 176, Socialdemokratiska ungdomsförbundet 177, 1905 års kongress 178, Ungdomskongressen samma år 179, 1905 års kris 180, Ungdomskongressen 1907 181, 1908 års kongress 182, Ungdomskongressen 1909 185, 1911 års kongress 186, Försvarsfrågan före världskriget 189, 1914 års kongress 192, Den följande striden inom partiet 194, 1917 års kongress 198, Den ideologiska debatten 200, Ungsocialismen 201, Socialdemokratiska ungdomsförbundets "praktiska" försvarsnihilism 202, Månsson 203, P. A. Hansson 204, "Stormklockan" och den principiella försvarsnihilismen 205, "Det befästa fattighuset" 205, Den försvarsvilliga riktningen 208, Branting 208, Lidforss 212, Steffen 213, Möller 214, Engberg 214, Karleby 216.

Den positiva linjens seger över den med ny motivering framförda avrustningstanken ..... 216—262

Erkännandet av den nationella enhetens värde 216, Nationalism och internationalism 217, Den principiella försvarsnihilismens försvinnande 219, Tron på nationernas förbund 219, Programrevisionen 1920 222, Försvarsrevisionens betänkande 1923 224, 1924 års riksdag 225, 1924 års partikongress 226, 1925 års riksdag 227, Striden inom partiet i försvarsfrågan 229, 1928 års kongress 232, Den principiella debatten 1929—1930 238, 1932 års kongress 245, Det internationella lägets förändring och den positiva linjens seger 251, Försvarskommissionens betänkande 1935 252, 1936 års kongress 254, Försvarsfrågans behandling 1936 258, Partiets stöd åt den frivilliga skytterörelsen 259, Ungdomsrörelsen och försvarsfrågan 260.

Sammanfattning ..... 262—277

Kristendomen och kyrkan ..... 278—334

Den antireligiösa och marxistiska linjen ..... 283—294

Den tidiga socialdemokratiska uppfattningen 283, Den konstituerande kongressen 284, Partiprogrammet 285, Pressdiskussionen 285, Palm 285, Branting 286, Danielsson 288, Socialdemokratien och utilismen 290, Den kristna socialismen 292.

Respekt för religionen, angrepp mot statskyrkan ..... 294—315

Den förändrade uppfattningen 294, Den svenska statskyrkan och socialdemokratien 296, Diskussionen på partikongresserna 299, Programrevisionen 1920 301, Ungsocialismen 302, Socialdemokratiska ungdomsförbundet 302, Partiet i riksdagen 303, Frågan om statskyrkans avskaffande 1918 304, Press och broschyrer 306, Branting 306, Lidforss 308, Engberg 309, Debatter mellan socialdemokrater och kyrkomän 310, Statskyrkan och den konfessionella undervisningen 312.

Den bestående ordningens godtagande ..... 315—330

Det förändrade läget 315, Statskyrkan och socialdemokratien 317, Den kristna socialismen 318, Religions- och kyrkofrågorna på partiets kongresser 321, Statskyrkofrågan i riksdagen 325, Pressens behandling av frågan 327, Engberg 328, Lindström 330.

Sammanfattning ..... 330—333

Nykterhetsfrågan ..... 334—370

Socialism och nykterhetsrörelse i tävlan och konflikt .. 336—353

Den tidiga socialdemokratiens principiella ställning till nykterhetsrörelsen 336, Den moderna nykterhetsrörelsen och dess politiska inriktning 338, Palm 346, Branting 347, Danielsson 348, Programmatiska förklaringar 350, Den konstituerande kongressen 350, 1894 års kongress 351.

Socialdemokratiens utveckling till positiva ståndpunkter .. 353—361

Det förändrade läget 353, Nykterhetsorden Verdandi 354, Den socialdemokratiska motiveringen för nykterismen 355, Brantings åsiktsändring 357, Ungdomsrörelsen 358, 1905 års kongress 359.

Förbudsrörelsens kulmination och tillbakagång ..... 361—368

Det allmänna läget 361, Partiets kogresser 1908—1917 362, Programrevisionen 1920 364, Förbudsomröstningen 1922 366, Nykterhetsfrågan efter omröstningen 367.

Sammanfattning ..... 368—369

Konsumentkooperationen ..... 370—400

Från kritik till uppskattning av kooperationen ..... 373—380

Den tidiga socialdemokratiens inställning till kooperationen 373, Branting 374, Danielsson 375, Den moderna konsumentkooperationens framträdande och åsiktsändringen inom partiet 375, Den kooperativa kongressen 1899 379.

Kooperationens neutralitet och självständighet under debatt 380—393

Partikongresserna 1900—1908 380, Pressdiskussionen i början av 1900-talet 382, Neutralitetslinjen inom kooperationen 384, Debatten kring kooperationen 1910—1912 388.

Den välvilliga neutraliteten ..... 394—398

Programrevisionen 1920 394, Den kooperativa rörelsens inställning 394, Socialdemokratiens uppskattning av kooperationen 395, Kooperationen som en form för socialisering 396.

Sammanfattning ..... 398—400

Återblick och sammanfattning ..... 401—432

Den socialdemokratiska ideologiens utveckling 403, Problem i denna utveckling 418.

Noter ..... 433—464

Personregister ..... 465—468

Den svenska arbetarklassens historia

Försvunnen är den tid då en nations historia var dess regenters. Vill man i dag skaffa sig en bild av den utveckling som fört fram till det nutida Sverige, måste detta till en mycket stor del ske genom studium av den svenska arbetarklassen och dess efterhand alltmer ökande inflytande på alla områden inom samhällslivet. En nästan outtömlig källa att ösa kunskaper om denna utveckling ur har vi fått med det stora samlingsverket "Den svenska arbetarklassens historia", där de främsta kännarna på området frikostigt delar med sig av sitt vetande. Det har inte blivit några torra och teoretiska framställningar; friskt och levande kommer oss gångna tiders levnadssätt och idéer tillmötes. Det är en läsning som alla borde unna sig glädjen av, även därför att den lär oss att se och uppskatta nuet på ett nytt sätt.

Serien, som omfattar tolv volymer, torde helt sakna motstycke i vårt land — sannolikt är att man ingenstädes i världen finner en lika uttömmande och intressant framställning av denna art.

Herbert Tingsten: Den svenska socialdemokratiens idéutveckling I—II

Torsten Gårdlund: Industrialismens samhälle

Andreas Lindblom: Arbetaren i helg och söcken I—II

Jörgen Westerståhl: Svensk fackföreningsrörelse

Folke Lindberg: Hantverkarna, del I

Ernst Söderlund: Hantverkarna, del II

Bertil Boëthius: Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk

Per Nyström: Stadsindustriens arbetare före 1800-talet

Gustaf Utterström: Jordbrukets arbetare I—II

TIDENS FÖRLAG Stockholm